

ЧЕРНІГІВСЬКИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

МАУП

В. В. Ткаченко

**ЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН
У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ
І ДАВНЬОРИМСЬКІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ**

Навчальний посібник

Київ 2005

ББК 67.2я73
Т48

Рецензенти: *Л. В. Багрий-Шахматов*, д-р юрид. наук, проф.
В. М. Марчук, д-р юрид. наук, проф.
В. М. Іванов, д-р юрид. наук, проф.

Схвалено Вченими радами Міжрегіональної Академії управління персоналом і Української Академії наук (протокол № 5/20 від 20.06.05)

Ткаченко В. В.

Т48 Лекції з історії розвитку державно-правових відносин у давньогрецькій і давньоримській цивілізаціях: Навч. посіб. — К.: МАУП, 2005. — 384 с. — Бібліогр.: с. 345–360.

ISBN 966-608-466-X

У навчальному посібнику висвітлено питання виникнення та розвитку державно-правових відносин в античних країнах — Стародавній Греції та Стародавньому Римі, охарактеризовано головні теорії, концепції, доктрини античних авторів, якими порушуються проблеми становлення і розвитку держави і права. Зроблено спробу з'ясувати сутність держави і права як соціальних інститутів і вивчити природу і зміст понять “державна”, “право”, “закон” в їх подальшому історичному розвитку. Проаналізовано особливості виникнення, суспільний лад і державний механізм античних держав, а також реформи, які узаконили їх утворення, джерела та характерні ознаки права (його основні галузі, інститути, кодифікацію тощо). Показано історичне значення досвіду цих держав для сучасної Європи та світу.

Для студентів юридичних інститутів, юридичних та історичних факультетів університетів, коледжів, інших навчальних закладів.

ББК 67.2я73

© В. В. Ткаченко, 2005
© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2005

ISBN 966-608-466-X

Вступ
до “Історії держави і права зарубіжних країн”.
Предмет і завдання курсу.
Історія розвитку науки про державу і право.
Методологія

Предмет. Історія держави і права зарубіжних країн належить до тих суспільно-політичних наук, які заведено називати історико-правовими, оскільки вони мають безпосередній зв'язок як з наукою історії, так і з наукою про державу і право. Однак за сутністю і змістом історія держави і права є наукою правовою, юридичною, тому її введено до основних навчальних курсів, які читають у вищих і середніх спеціальних юридичних навчальних закладах і які становлять невіддільну складову, необхідний елемент повноцінної юридичної освіти.

На відміну від загальної історії історико-правові науки вивчають не суспільство загалом у всіх аспектах його розвитку, а процеси становлення, розвитку, причини загибелі різних держав і систем права, державних і юридичних установ тощо.

До вивчення і пояснення державно-правових інститутів, явищ і процесів, характерних для того чи іншого суспільства або певного періоду його розвитку, історія держави і права підходить з конкретно-історичних позицій, використовуючи численні факти, конкретні події державно-політичного життя, діяльності держав, їх систем влади, класів, партій, правових джерел тощо. Тут йдеться про залучення, дослідження саме сукупності фактів і подій, а не вибіркового їх вивчення — тобто тільки тих, що не виходять за задалегідь вивчені межі, підтверджують попередньо визначені ідеологічні чи політичні догми. Так, зокрема, чинила за часів свого існування посткомуністична “наука”. Історичні, політичні чи державно-правові явища, події і факти, які суперечили ідеологічній лінії, відкидалися, замовчувалися або фальсифікувалися.

У справжній, об'єктивній науці, в тому числі історико-правовій, так не робиться, бо інакше це не наука. Тільки всебічне, глибоке,

об'єктивне вивчення, аналіз явищ, подій, державно-правових інститутів дає змогу правильно їх оцінити, визначити соціальну роль у суспільстві.

Слід розуміти, що, оперуючи всією різноманітністю фактів, конкретних явищ політичного, державно-правового життя, історія держави і права не тільки має на меті попризбирувати їх якнайбільше, описати та оцінити, а й дослідити історичні закономірності розвитку держави і права.

Треба не забувати, що конкретно-історичні закономірності розвитку держави і права мають власну специфіку поряд із загальними закономірностями розвитку суспільства, оскільки держава і право посідають у ньому особливе місце, що визначається їх відносною самостійністю і значимістю.

З іншого боку, історія держави і права тісно пов'язана з такою юридичною наукою й дисципліною, як теорія держави і права, що теж вивчає закономірності їх розвитку. Але теорія держави і права за допомогою логічного, системного, порівняльного й інших методів відображає історичний процес в узагальнюючій, абстрактній формі, без зайвої конкретики, історичних випадковостей і відхилень. Вивчаючи конкретні дані історико-правової та інших наук, вона виробляє свою систему загальноправових понять і категорій, які, в свою чергу, широко використовуються в навчальному предметі історії держави і права.

Ось чому на відміну від теорії держави і права історико-правові предмети вивчають конкретні процеси виникнення та розвитку різних держав і систем права, державно-правових інститутів і явищ в їх хронологічній послідовності, що виникли в певному історичному просторі й часі.

Отже, визначаючи предмет історії держави і права зарубіжних країн, підсумуємо: ця наука (і навчальна дисципліна) вивчає процес виникнення, розвитку, суть, основні функції, соціальну роль і причини загибелі різних держав і систем права у хронологічній послідовності та конкретній соціально-історичній ситуації, які існували чи існують сьогодні за межами України.

Знання цього предмета необхідне не тільки для загальноюридичної культури. Відомо, що без знання й усвідомлення минулого неможливо творити сучасне, передбачати майбутнє. Без таких знань, урахування досягнень і помилок минулих поколінь, держав здебільшого сучасне життя втрачає свій сенс. Ось чому знання з

історії держави і права зарубіжних країн дають студентам необхідне підґрунтя для вивчення і засвоєння багатьох галузевих предметів.

Наука історії держави і права зарубіжних країн (на Заході її часто називають загальною історією права, історією права і державних інститутів тощо) має свою історію. Як самостійна галузь наукового знання вона бере початок з кінця XVIII — початку XIX ст., коли виникла історична школа права в Німеччині (Г. Пухта, Ф. Савіньї та ін.). Згодом виникли позитивістська (О. Конт, П. Лафїт, Г. Спенсер, Е. Дюрінг), соціологічна (Е. Нейкамп, О. Холмс та ін.) школи права. Було вивчено і узагальнено величезний фактичний матеріал, видано фундаментальні праці (наприклад, багатотомна “Історія права” німецьких учених Й. Коллера і Л. Венгера (1914 р.), “Панорама правових систем” (1928 р.), “Історія права” (1924 р.) американських вчених Д. Вігмора і У. Сігля та інших, які широко застосовували історико-порівняльний метод досліджень. Цей предмет введено в навчальні програми вищих навчальних закладів, оскільки за пізнавальною цінністю, інформативністю історія держави і права є дієвим інструментом формування історичної свідомості, світогляду взагалі. Отже, ця наука дає змогу не тільки глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, а й прогнозувати подальший розвиток держави і права. Вона озброює юристів, яким доведеться працювати на благо своєї країни в XXI ст., необхідними знаннями, щоб на практиці втілювати програми глибоких економічних реформ, демократизації політичного життя, реалізації конституційного положення про створення соціальної, правової держави в Україні.

Методологія науки і курсу. Дослідження, пізнання і вивчення історії держави і права зарубіжних країн не зводяться, як зазначалось, до збирання й опису фактів і подій. Вони передбачають концептуальне й теоретичне осмислення, узагальнення цих фактів, що потребує, в свою чергу, використання загальнофілософських і спеціальних методів дослідження. Один із них — метод матеріалістичної діалектики, згідно з яким природа, матеріальне життя, спосіб виробництва матеріальних благ, тобто економіка, є первинною, об’єктивною реальністю, а свідомість, мислення, релігія, ідеологія, держава, право — вторинними, “надбудовними” елементами. Далі, всі явища суспільного розвитку повинні розглядатися у взаємозв’язку, взаємообумовленості, в усій сукупності, оскільки

історія людства постійно змінюється, розвивається, рухається вперед тощо.

Загалом, все правильно, і цей метод, “вдосконалений” класиками марксизму-ленінізму, було покладено в основу їхнього вчення. Але марксистки-леніністки його переінакшили, “підігнали” під свою ідеологію. Економічний фактор, матеріальні умови життя суспільства, економічні закони розвитку вони оголосили об’єктивними, незалежними від волі людей, а роль так званої надбудови значно зменшено. Боротьба антагоністичних класів, з яких обов’язково складається будь-яке суспільство, крім соціалістичного, боротьба суперечностей стали, на їхню думку, основною рушійною силою суспільства. Боротьба класів, вважали вони, обов’язково повинна закінчуватися революцією, отже, насилля неминуче, без нього суспільство не може розвиватися. За словами В. І. Леніна, це “локомотив” історії. Таку теорію легко можна пояснити: “вождь світового пролетаріату” та інші лідери більшовицької партії добре знали, що парламентським, ненасильницьким шляхом до влади прийти їм не вдасться.

Марксизм-ленінізм брав з наукових теорій лише те, що підходило до його концепції. Решту оголошували помилковим, несуттєвим або замовчували. До того ж, те, що використовувалось, тлумачилося цими вченими на власний розсуд, часто перекручувалось. У комуністичній “науці” насправді домінувало не діалектичне, а, як правильно зазначає професор О. О. Шевченко, так зване соціоцентричне мислення — прямолінійне і примітивне, що проявлялося в постійному повторенні одних і тих самих думок, догматизмі, неспроможності вийти раз і назавжди за визначені межі, підгонці матеріалу під політичну “лінію”, ідеологію. Такий підхід породжував у науці, в тому числі в історії держави і права, безальтернативність, культовість, безликість, боязнь правильного тлумачення першоджерел тощо. Вчення “класиків марксизму-ленінізму” та їх послідовників оголошувалось єдино правильним, єдиною науковою істиною. Марксистське одноступеневе догматично повторювало раз і назавжди встановлені “істини” та приклеювало на всі етапи і епохи вигадані ідеолого-політичні штампи. Буржуазне суспільство, державу і право, наприклад, безапеляційно оголошували загниваючими, такими, що прямують до загальної кризи і загибелі, а єдино прогресивним вважали соціалістичний лад, який швидкими темпами йде до розквіту і перемоги у світовому масштабі. На-

справді “соціалістична демократія” була наскрізь фальшивою, показовою та абсолютно нівелювала особистість.

Намагання приховати справжній стан речей, суцільна необ’єктивність, заідеологізованість призводили до того, що численні першоджерела, архіви, документи, зарубіжна література і періодичні видання тримали в закритих спецфондах.

Не зовсім задовільним є і метод позитивізму, що протиставляє марксистській ідеології класової боротьби і революції еволюціонізм, тобто вчення про розвиток без внутрішніх суперечностей, стрибків, вибухів, революцій.

Немарксистські історики здебільшого безапеляційно заперечували вирішальну і визначальну роль економічних факторів у розвитку суспільства та наполягали на явній недооцінці опонентами так званих надбудовних елементів. Вони цілком справедливо зазначали, що ці елементи здатні суттєво впливати на економічні процеси, матеріальний базис, навіть змінювати його.

Для запобігання цим недолікам загальних методів вивчення в будь-якої науці повинно бути декілька. Сучасна світова думка містить широкий діапазон філософських установок, які дають можливість з різних позицій пояснювати історичні процеси виникнення, суті та розвитку держави і права. Відмова від якогось нібито “єдиного правильного”, моністично-матеріалістичного погляду на історію, методологічний плюралізм стали характерними і для науки в Україні.

Вплинула на це й різноманітна історико-правова література різних країн, де можна знайти багато концепцій, що намагаються прояснити походження й подальшу еволюцію держави і права (у тому числі релігійний, ісламський фундаменталізм, ліворадикальні, марксистські та немарксистські концепції тощо). Все це вимагає від сучасних вчених думати, аналізувати, а не займатися доктринерством і догматизмом. Стала очевидною обмеженість і односторонність марксистської п’ятичленної формаційної періодизації історичного процесу, побудованої, знову ж таки, на суто економічній типології (первіснообщинний лад, рабовласництво, феодалізм, капіталізм і соціалізм-комунізм). Але в цю схему не вписувалося чимало явищ, процесів, цілих періодів розвитку суспільства. Зовсім не брали до уваги роль у розвитку суспільства релігії, традицій, історичного досвіду та ін. Це й призвело до широкого використання в українській науці поняття “цивілізація”, що склалось в Європі

ще наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Прихильники нових підходів вагоме місце приділяють людині, оскільки об'єктивні процеси історії значною мірою відбуваються, конкретизуються через внутрішній світ і досвід людини, що виражається у способі її життя, світогляді, системі цінностей, вчинках.

Ось чому в сучасній науці про історію держави і права зарубіжних країн у зв'язку зі специфікою предмета все важливішого значення набуває застосування спеціальних методів і підходів: конкретно-історичного, порівняльно-правового, логічного, системного, методу моделювання тощо.

Розбудова незалежної Української держави, перехід до демократичних форм організації суспільного життя вимагає вирішення низки проблем, серед них важливим є створення міцного юридичного підґрунтя громадянського суспільства і правової держави з урахуванням досвіду і вимог, вироблених свого часу розвиненими демократіями світової спільноти.

Правові відносини, що склалися в цих країнах, виникли не відразу, а стали результатом тривалого процесу становлення і розвитку державних інститутів і науки про право й державу. Отже, з'ясувучи сутність держави і права, необхідно ретельно проаналізувати теорії, в яких розглядаються ці суспільні феномени, умови, за яких виникло те чи інше вчення, як воно було реалізоване у відповідних правових системах під час формування правових держав, якою мірою воно може бути використане в розбудові національної системи права, формуванні засад правової держави і громадянського суспільства в Україні.

Актуальність запропонованого лекційного курсу зумовлена потребою як теоретичного правознавства, так і юридичної практики, оскільки є підґрунтям для пізнання закономірностей розвитку державно-правової сфери суспільного життя. Ось чому він може бути рекомендований як навчальний посібник для студентів вищих юридичних навчальних закладів, спеціалістів-правознавців, усіх, хто намагається самостійно аналізувати і оцінювати сучасні проблеми держави і права, їх обопільність з громадянським суспільством. Корисним він буде і для студентів-істориків при вивченні історії Стародавнього світу.

Система юридичної освіти передбачає набуття цілісних знань про державно-правову сферу суспільного життя. Ці знання необхідні для фахової підготовки юристів, оскільки без загального уяв-

лення про сутність держави і права як соціальних інституцій стає неможливим і системне усвідомлення прикладного характеру галузевих юридичних знань, їх застосування в повсякденній практиці.

З урахуванням процесів, що відбуваються, не менш важливим є з'ясування в контексті світової історії витоків державно-правової думки в Україні, що має велике теоретичне і практичне значення, оскільки нашій державі притаманний свій, неповторний шлях розвитку, в основі якого — етичний і національний менталітет.

Дослідження державотворчих і правових теорій людства має стати підґрунтям наукової теорії держави права та законодавства будь-якої демократичної держави.

Ось чому об'єктом дослідження є вивчення цих процесів на прикладі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму, де було закладено підвалини для розвитку демократичних держав і створено юриспруденцію як науку.

Втім, вивчаючи цю проблему, необхідно пам'ятати, що вона має два аспекти — історичний і теоретичний, оскільки досліджує особливий предмет — історію виникнення і розвитку теоретичних знань стародавніх греків і римлян про державу, право, політику й законодавство. Отже, предметом дослідження є не всі знання про державу чи право, а лише ті, що були теоретично обґрунтовані та концептуально викладені, завдяки чому своєю пізнавальною глибиною й цінністю перевершують повсякденні форми відображення політико-правової дійсності, де основою є життєвий досвід, почуття та емоції. Саме тому до предмета вивчення не можна віднести всі без винятку промови політичних діячів, письменників і вчених, оскільки вони не розроблені до рівня самостійних теорій, а являють собою лише погляди з окремих проблем державності й права.

При вивченні цього курсу треба пам'ятати, що в межах однієї проблеми розглядаються два соціальних феномени: держава і право.

Це дуже важливо в соціальному аспекті, оскільки політичні та правові явища внутрішньо пов'язані, політичні відносини, як складова соціальних відносин суспільства, стимулюють розвиток і вдосконалення правових норм і навпаки — норми права регулюють, упорядковують усі сфери соціальних відносин, у тому числі й політичні.

При вивченні державно-правових відносин зазначимо провідну роль принципу історизму, для якого є характерним розуміння історії як специфічної форми руху від минулого крізь сучасність до майбутнього, розгляд минулого й сучасного як внутрішньо пов'язаних процесів. Окрім цього, такий підхід дає можливість об'єктивно проаналізувати кожну державно-правову концепцію, визначити її місце, час і соціальну цінність у системі знань того чи іншого етапу розвитку суспільства, її практичне значення для сьогодення.

Водночас було б помилкою вважати, що теоретичні державно-правові концепції мали соціальну значимість тільки для своєї епохи. Безперечно, умови, за яких колись виникла та чи інша теорія про державу чи право, давно минули, але багато концептуальних підходів учених і нині мають велике значення як у поглибленому вивченні категорій “державна” і “право”, так і в практичних заходах українського народу в розбудові державності. Навіть більше, в розвиткові правової науки має місце спадковість, зв'язок державно-правових концепцій.

Ми впевнені у величезній цінності цієї державно-правової концепції, оскільки незбалансованість гілок влади, відсутність системи противаг і стримувань між ними призводять до нестабільності й соціального напруження в суспільстві, тим більше, що тезу про спадковість у розвитку правової науки та велике практичне значення теоретичних концепцій, розроблених у минулому, підтверджують зусилля багатьох поколінь учених, які з'ясували і продовжують досліджувати так звані наскрізні проблеми. Серед них — теоретичні проблеми співвідношення і взаємозв'язку права і моралі, особистості та влади, суспільства, людини й держави, утвердження в суспільстві справедливості тощо.

Розгляд цих проблем у хронологічному порядку з використанням порівняльного методу дає змогу детально ознайомитися із сутністю конкретних вчень, проаналізувати їх зміст, порівняти та з'ясувати, якою мірою вони успадковують політико-правову думку минулих поколінь і скільки в них нового, яка їх соціальна цінність за сучасних умов.

Навчальний посібник не претендує на розкриття переважної більшості державно-правових концепцій, що мали місце в історії, а насамперед висвітлює лише основні теорії давньогрецьких і давньоримських мислителів, що, на думку автора, мають важливе значення для вивчення проблем сьогодення.

Теоретичну основу дослідження становлять праці античних авторів, збірники давньогрецьких і давньоримських законів, філософські трактати, політичні декрети, праці давньоримських юристів і відомих вчених у галузі історії та теорії держави і права: В. С. Нерсесянца, Д. І. Луковської, Є. А. Воротиліна, В. Г. Графського, Н. С. Прозорової, О. Л. Копиленка, О. Ф. Скакун, Л. С. Мамута, О. Е. Лейста, Н. М. Азаркіна, Б. Й. Тищика, Н. М. Хоми, В. Й. Скиби, В. П. Горбатенка, В. В. Туренка, Є. Ф. Безродного, Г. К. Ковальчука, О. С. Масного, В. С. Макарчука, Ф. П. Шульженко, Т. Г. Андрусяка, З. М. Черниловського, В. І. Мірошниченко та інших, а також матеріали лекцій з історії держави і права та історії вчень про державу і право, прочитані автором у вищих навчальних закладах.

Незважаючи на те, що предмет нашого дослідження привертав увагу багатьох науковців, заданий кут зору на проблему, безумовно, є новим, оскільки сприяє формуванню системного підходу до розуміння природи і змісту понять “державна”, “право”, “закон”, “демократичне суспільство”, “громадянське суспільство”, “державно-правовий режим” тощо; загальних закономірностей виникнення й розвитку держави і права; з’ясуванню їх сутності та надає можливість перспективного дослідження їх подальшої еволюції.

Навчальний посібник є результатом багаторічної праці автора з викладання у вищій школі історії держави і права, історії вчень про державу і право, історії Стародавнього світу та враховує результати плідної праці провідних вітчизняних і зарубіжних фахівців з цієї проблеми.

Визнаючи ідею об’єктивної історичної закономірності стосовно становлення державно-правової форми організації суспільного життя, автор, однак, є прибічником цивілізаційного підходу в розумінні та поясненні виникнення держави і права, їх ролі в суспільному житті. Йдеться про природно-правову традицію державно-правового мислення, в лоні якого сформувалась концепція правової держави, взяту на озброєння конституційною теорією та державно-правовою практикою майже всіх сучасних держав Європи, та традицію юридичного позитивізму, в площині якої сформувалась концепція етатизму — патерналістської природи держави, що, по суті, є теоретичним підґрунтям, на якому тримались і намагаються триматися всі тоталітарні режими з їх синдромом не-

похитності держави та її монополією на всі сфери суспільного життя, в тому числі і на права людини.

Відтак автор поставив перед собою мету і завдання: не заперечуючи твердження, що держава є політичним явищем, довести потребу сприйняття цієї інституції як правового явища. Орієнтація на розуміння держави виключно як феномену політичного, на думку автора, є запорукою формування карально-репресивної правосвідомості, розгляду права як інституту насилля, який використовується державою у власних інтересах, що часто не збігаються з інтересами суспільства, призводить до ототожнення принципу верховенства права з принципом верховенства закону. Змістом держави як правового явища є визнання духовної, вільної, правоздатної людської особистості як самодостатньої автономної величини. Лише тоді право розглядається як гарант індивідуальної свободи, як інститут компромісу. Величезну роль у формуванні цих поглядів відіграли давньогрецькі та давньоримські мислителі, концепції яких докладно проаналізовані автором.

У лекційному курсі автор намагався довести читачеві, що в цілому державно-правові концепції за доби античності розвивалися від міфологічних уявлень (Гомер і Гесіод) до філософських поглядів (“сім мудреців”, Піфагор, Геракліт, Демокрит), раціоналістичної інтерпретації (софісти), логічно-понятійного аналізу (Сократ і Платон), емпірично-наукового (Аристотель) та історико-політичного дослідження (Полібій) держави і права. Майже всі мислителі античності були єдиними у твердженні, що поліс (місто-держава) — досконалий засіб і необхідна умова найвищого розвитку людських здібностей, а його метою і завданням є втілення космічної всеохоплюючої справедливості в межах всієї полісної громади (громадянської спільноти). Діяльність римських юристів заклала підвалини для розвитку права у країнах Західної Європи.

Автор вважає, що саме мислителі Стародавньої Греції започаткували філософсько-наукове осмислення держави і права як форм суспільного життя. В період античності сформувалась загальна теорія міста-держави (полісу), в якій держава розглядалась як посередник між морально-рівними вільними громадянами (читай рівноцінними власниками), які поведуться згідно із приписами закону, живуть у злагоді і мирі, а проблеми вирішують виключно шляхом дискусії. Провідною ідеєю теорії стала ідея законності — панування справедливих законів (йдеться про всеохоплюючу космічну

справедливість, яка заперечує насилля і нерівність громадян), які є підмурком політичної свободи (свободи полісу). Основним же завданням держави, її метою є забезпечення законності.

Платон, створивши вчення про загальнообов'язковість закону, його вищий авторитет, сформулював уявлення про норму права, яка є загальним принципом належної поведінки людей в особистому і громадському житті. Він заклав фундамент доктрини природного права, захищаючи загальний для всіх громадян принцип справедливості у праві (перед законом усі рівні, в тому числі і правитель). Не менш важливою заслугою мислителя є утвердження ним думки, що державою можуть управляти лише освічені громадяни, мудрі правителі.

Аристотель у загальних рисах заклав фундамент емпірично-наукового підходу до вивчення держави і права. Він розробив патріархальну теорію держави. Вперше окреслив у моральній філософії особливу сферу — політику, розглядаючи її як науку про вище благо людини і держави. Розвинув доктрину природного права з урахуванням рівності і диференціації у відносинах між людьми, свободи й необхідності, належного і допустимого. Створив власну конструкцію правового регулювання, за якою майнові, трудові, приватні, сімейні відносини держава регулює за допомогою зрівняльного права, а відносини між суспільством і людиною, державою і громадянином — за допомогою розподільного права. Цією конструкцією теоретично він заклав фундамент для поділу права на публічне і приватне, що знайшло своє практичне застосування у правовій практиці Стародавнього Риму.

Заслуга Цицерона в розвитку історії вчень про державу і право полягає в наданні ним ідеї природного права такого тлумачення, яке поширилось у Західній Європі і стало вагомим здобутком державно-правової думки людства аж до XX ст. включно. Згідно із вченням Цицерона природне право виникло раніше (історично і логічно), ніж держава, і позитивний закон і є вищим істинним законом справедливості. Власне Цицерон в систематизованому вигляді започаткував природно-правову традицію в історії розвитку вчень про державу і право.

Починаючи з перших кодифікацій римських імператорів, які проводилися з метою удосконалення існуючого на той час правового матеріалу в одному правовому акті — Кодексі, право поступово звелось до команди правителя, бажання якого набирало сили

закону (*quod principi placuit, legis habet vigorem* — воля правителя набуває сили закону). Така тенденція остаточно оформилась у теорії римського юриста Ульпіана, і саме нею започатковано традицію юридичного позитивізму в історії вчень про державу і право. Теорію римських юристів про поділ правової дійсності на право приватне і право публічне було визнано в середні віки тими країнами, що запозичили римське право, і укоренилася вона в європейському праві нового часу, а характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні римськими юристами держави як публічно-правової спільноти. Значним досягненням давньоримської думки було також створення самостійної науки — юриспруденції.

Лекція 1. Деміфологізація політико-правових поглядів у період становлення Давньогрецької держави. Гомер. Гесіод. “Сім мудреців”. Піфагор і піфагорійці. Геракліт

Першу спробу раціоналізувати уявлення про епічний, морально-правовий порядок у людських стосунках знаходимо в героїчному епосі стародавніх греків, передусім у поемах Гомера “Іліада” й “Одіссея” і Гесіода “Теогонія” й “Труди і дні”, які започаткували міфоепічну традицію в античній культурі, зокрема в уявленнях про державу і право. В їхній творчості відображено спробу в інтуїтивно-поетичній формі осмислити поняття “право природне” і “право позитивне”, “благозаконня”, “беззаконня”, “закон”. Вони намагалися з’ясувати співвідношення свободи волі і правового порядку, що в подальшому було осмислено Аристотелем і римськими юристами. Необхідно зауважити, що “свобода” в поетичній творчості, філософії і повсякденному житті стародавніх греків розглядалась як фундаментальна цінність. Але реальних свобод і прав окремо взятий громадянин не мав. Під свободою розумілося незалежність міста-батьківщини або його демократичне самоврядування.

Міфологічні уявлення людей про всесвіт, державу й порядок заступили погляди, в яких основна роль щодо їх створення відводилася богам, зокрема Зевсові, що знайшло відображення в багатьох літературних пам’ятках тогочасної Греції. Так, у VIII ст. до н. е. у творах знаменитого Гомера “Іліада” та “Одіссея” верховним заступником справедливості є Зевс.

Гомер наголошував, що основним принципом поведінки є справедливість, якої мусять дотримуватися як боги, так і люди. Право, власне, має бути конкретизацією вічної справедливості.

Навіть більше, в тогочасному суспільстві боги репрезентували різні морально-правові принципи. Про це красномовно свідчив Гесіод (VIII–VII ст. до н. е.) у творі “Теогонія”. Тут, зокрема, йшлося про те, що в Зевса, який уособлював всебічну досконалість,

і Феміди, яка персоніфікувала вічний природний порядок, народилися дві дочки: Діке та Евномія. Перша з них охороняла справедливість і карала кривду, а друга являла собою божественний характер початку законності в суспільному устрої. Використовуючи категорію справедливості, автор спробував проаналізувати тогочасні суспільний устрій, порядок і закон.

У творі “Труди і дні” він стверджував, що людство від створення світу пройшло п’ять епох.

Перша епоха, яку він називав золотою, давала можливість людям бути рівними; панували справедливість, добробут і щастя.

Але згодом з’явилися люди, які перестали коритися богам, не виконували їхніх настанов, порушували справедливість. Це було у другій епосі, яку Гесіод називав срібною.

Далі, коли справедливість у суспільстві порушувалася ще більше, настала мідна епоха, за якої окремі люди почали ворогувати і нищити один одного.

Те саме, тільки в більших розмірах і між народами, відбувалось і в наступну, четверту епоху. І нарешті, настала сучасна Гесіодові епоха — залізна, що характеризувалася повною зневагою до справедливості, внаслідок чого в суспільстві запанували зло й насилля, кривда й несправедливість.

Згідно з уявленнями Гомера і Гесіода стан належного правопорядку в суспільстві Стародавньої Греції забезпечувався гармонійним поєднанням звичаїв із принципами всеохоплюючої справедливості, що потребувало створення умов для компромісного вирішення проблем суспільного життя. Формою такого поєднання висувався закон (“номос”). Однак уже тоді поети звернули увагу на те, що люди, незважаючи на свою природу (мають розум), порушують належний правовий порядок, спричинюючи хаос і беззаконня (дисноме). Ігноруючи закон, люди діють усупереч принципам всезагальної (космічної) справедливості, за що часто бувають покарані богами. Божа кара посилається людям для того, щоб відновити порушену гармонію (тобто належний правопорядок). Отже, Гомер і Гесіод, хай і в інтуїтивній формі, все ж здогадалися, що причиною суспільних негараздів є сама людина. Цей здогад згодом буде сформульований Протагором як твердження, що “людина є мірою усіх речей”.

Приблизно з VI ст. до н. е. погляди стародавніх греків почали складатися в окрему систему знань, а держава і право стали об’єк-

том дослідження багатьох мислителів і філософських шкіл. Цьому сприяло декілька чинників.

По-перше, Греція мала значний економічний і соціальний досвід. На той час вона проминула кілька форм державності: аристократію, олігархію й демократію, яким було притаманне власне розуміння сутності держави і права, їх ролі й соціального призначення.

По-друге, сформувався певний зв'язок між людиною, державними інститутами і суспільством.

По-третє, в державі склалася певна правова система, було напрацьовано механізм законотворчого і правозастосовного процесів.

По-четверте, це значна диференціація суспільства. Кожен його стан убачав перспективи державного розвитку, виходячи з власних інтересів, що знаходило відображення в конкретних теоріях.

І нарешті, ще один важливий чинник. Мислителі Стародавньої Греції того періоду почали аналізувати конкретні державно-правові вчення своїх попередників, розвиваючи їх далі чи спростовуючи. Означені процеси почалися з творчості “семи мудреців”, які підкреслювали велике значення законів для полісного життя, обстоювали ідею підкорення законам, намагалися законодавчо врегулювати відносини між станами суспільства і вдосконалити державний устрій.

Ці мудреці — Фалес, Пітак, Періандр, Біант, Солон, Клеобул і Хілон. Їхні життя і творчість датуються кінцем VII — початком VI ст. до н. е. У стислих висловах (“гномах”) вони сформулювали цілком раціональні та світські за духом етичні й політичні сентенції, максими світської практичної мудрості, в тому числі стосовно полісного життя, його законів і порядків. Дехто з мудреців були активними учасниками політичних подій, правителями й законодавцями. Фалесові приписують авторство максими: “Не роби сам того, що ти засуджуєш в інших”. Повага до закону пронизує сентенції багатьох мудреців. Хілонові належить афоризм: “Підкоряйся закону”. Він вважав кращим полісом той, в якому громадяни слухаються законів більше, ніж ораторів. Піттакові приписують вислів: “Підкоряйся тому законові, який ти постановив сам для себе”. Йому ж належать слова: “Повелівай не раніше, ніж сам навчишся підкорятися”. Зберігся афоризм Періандра: “Не задовольняйся покаранням злочинця, а попереджуй злочини”. З правління Солона, знаменитого афінського державного діяча й законодавця,

“почалася демократія”, як писав Аристотель. Він був першим, хто збагнув, що демократія — це відповідальність усіх громадян за стан справ у державі. Звідси вельми цікавим уявляється виданий ним закон: “Хто під час смуги в державі не стане зі зброєю в руках ні за тих, ні за інших, той піддається безчестю і позбавляється громадянських прав”. Держава, на думку Солона, щонайменше потребує законного порядку.

Певний внесок у розвиток державно-правових вчень зробили Піфагор (580—500 до н. е.) і його послідовники. Виходячи з того, що люди не можуть жити без управління, піфагорійці висловлювалися проти демократичного устрою полісів, кращою формою правління вважали аристократію, яка здійснює свою владу на підставі законів. Запоруку порядку в державі прибічники цієї теорії вбачали у свідомому виконанні всіма вимог законів, сутністю яких було встановлення або відновлення справедливості.

Визначальну роль у світогляді піфагорійців відіграло їхнє вчення про числа. Числа, на їхню думку, — це початок і сутність світу. Прагнучи виявити цифрові (математичні) характеристики, притаманні моральним і політико-правовим явищам, піфагорійці першими почали теоретично розробляти поняття “рівність”, надзвичайно важливе для розуміння ролі права як рівної міри нормування нерівних відносин і поведінки нерівних індивідів. На думку піфагорійців, справедливість виражено у цифрі чотири, оскільки чотири — це перший квадрат (результат множення цифри два на два), а сутність справедливості полягає у віддичуванні рівним за рівне. Під рівністю вони розуміли мінливу мірку для кожного відповідного випадку, а не єдину мірку і загальний масштаб для всіх випадків.

Міра й належне — не середнє арифметичне і не найбільш поширене й типове, а найцінніше. Тобто міра має ціннісну природу, виходить із найціннішого в ієрархії цінностей і відповідним чином орієнтує поведінку людей, регулює та оцінює їхні відносини.

На думку Піфагора, після божества і демона слід найбільше поважати батьків і закони, підкоряючись їм за переконанням, а не зовнішньо та удавано. Законослухняність він вважав високою чеснотою, а самі закони — великою цінністю. Найбільшим злом піфагорійці називали анархію (безвладдя), відзначаючи, що людина за своєю природою не може обійтися без керівництва, начальства і належного виховання. “Правителі, — підкреслював Піфагор, — повинні бути людьми не тільки знаючими, а й гуманними”.

Мета виховання та управління полягає в упорядкуванні індивідуальних і спільних справ, у гармонізації людських відносин, оскільки порядок і симетрія прекрасні й корисні, а безлад і асиметрія — жадливі та шкідливі. Піфагорійці були прихильниками аристократії як правління “кращих”, освічених. “Нерозумно, — вважали вони, — звертати увагу на всяку думку будь-кого і, особливо, на думку натовпу. Бо небагатьом властиво прекрасно міркувати і думати. Адже очевидно, що це властиво тільки освіченим. А їх небагато. Отож, очевидно, що ця властивість не поширюється на більшість людей”.

Із творчості піфагорійців, зокрема Гіпподама (друга половина V ст. до н. е.), почалося розроблення концепцій ідеальної держави. Він пропонував регламентувати кількість населення (до 10 тис. осіб), поділеного на три стани: ремісників, ратаїв і воїнів. Усі громадяни (крім рабів) мали брати участь в управлінні державними справами, формуванні представницьких органів влади, схваленні законів.

Окрім того, у своєму проекті ідеальної держави мислитель зробив спробу визначити право власності на одну з головних матеріальних цінностей — землю і законодавчо врегулювати ці відносини. Для цього він пропонував територію держави поділити на три частини. Першу частину він називав священною і доходи від неї пропонував спрямовувати на релігійні потреби, другу — використовувати для громадських потреб, зокрема для покриття військових витрат, третю частину поділити на приватну власність.

Значну увагу з'ясуванню проблем сутності права і держави приділяв Геракліт (544 чи 540–483 рр. до н. е.).

Усе у світі, зазначав він, *“все рухається і ніщо не стоїть*, і уподібнюючи існуюче течії річки, додає, що *двічі в одну і ту ж річку увійти неможливо*”. У цьому вічному потоці змін єдине складається з протилежностей, а протилежності переходять одна в одну і становлять єдність. Основою впорядкованих зв'язків протилежностей і впорядкованості світу як космосу (а “космос” для Геракліта і є “впорядкований світ”, “світовий порядок”) є вогонь — загальний еквівалент взаємоперехідних протилежних явищ і міра світового порядку в цілому. “На вогонь обмінюється все, і вогонь — на все, як на золото товари і на товари — золото”. Вогонь — одночасно принцип (першооснова) і міра космосу, а також усіх процесів і явищ, що відбуваються в ньому. “Цей космос, єдиний для всього існуючого, не створював ніякий бог і ніяка людина, але завжди

він був, є і буде вічно живим вогнем”. Обумовленість долі космосу змінною мірою вогню — це і є, за Гераклітом, загальна закономірність, той вічний логос, що лежить в основі всіх подій у світі. Все у світі відбувається відповідно до цього логосу: через боротьбу і з огляду на необхідність. Справедливість і правда полягають у тому, щоб дотримуватися загального божественного логосу.

Першоджерелом людських законів він вважав божественний закон (логос), а тому життя в полісі та його закони мали б відповідати йому. Існування держави без законів, на його думку, неможливе, вони впорядковують суспільне життя громадян, тому люди повинні обстоювати закони як свої стіни. Але Геракліт вважав людей від природи нерівними, презирливо ставився до співгромадян, оскільки більшість із них буцімто не була здатною пізнати всеохоплюючий логос, через що демократичний порядок схвалення законів уявлявся йому зайвим. Люди, за його вченням, від природи нерівні, вільними й добродійними можуть бути лише окремі з них.

Саме останні, начебто, спроможні пізнати об’єктивно існуючі закони космосу і закони суспільства, що з них випливають, і поводитися згідно з їх приписами. І навпаки, для більшості громадян благо — поза свободою. Воно полягає в підкоренні штучним настановам людей — полісним законам.

Отже, для цих мислителів справедливими законами вважалися звичаї і традиції міста-держави, а бездоганне їх виконання — найвищою добродійністю, що здатна подолати найгірше зло для полісу — анархію. Ось чому вони часто негативно ставилися до демократії, критикуючи цю політичну форму за надмірність свободи, що часто спричинює хаос і завершується втратою свободи для полісу.

Лекція 2. Вчення про державу і право доби розквіту філософії та політичної думки. Демокрит. Софісти і Сократ. Теорія міста-держави: ідеальна держава Платона та ідеал держави Аристотеля

Одним із перших мислителів античності, який заперечував божественне першоджерело законів, був Демокрит (бл. 460 — бл. 370 до н. е.). На його думку, закони мають природний, причинно обумовлений характер. Хоча вони й породжені людським розумом, але є похідними від природи, природного порядку речей. Критерієм справедливості й права є відповідність законів вимогам природного права. Оскільки закони, встановлені людьми, на відміну від природних мають штучний характер, вони можуть бути переглянуті, доповнені або змінені. Але якщо вони є чинними, підкорення їм для більшості громадян має обов'язковий характер, як і підкорення природним законам, оскільки це — запорука добробуту держави. З цього приводу Демокрит зауважував, що для людей, які підкоряються законові, закон є свідченням їхнього добродійства.

Мудрі люди — філософи здатні осягнути закони природи і вищу справедливість, тому їх підкорення полісним законам як штучному утворенню не є обов'язковим. Вони не потребують ні опіки держави, ні самої держави, бо можуть бути істинно вільними.

Отже, в Демокрита ми знаходимо перші спроби порушити проблему співвідношення полісних законів та індивідуальної людської свободи, де для більшості людей слідування законам є незаперечною необхідністю, а для мудрих, здатних осягнути закони природи, це не є обов'язковим, вони можуть вважати себе вільними від штучних норм суспільства, оскільки критерій істини й справедливості — в них самих, їхньому розумі.

Він також був першим із грецьких філософів, хто не визнавав у житті людини присутності вищих сил і створив атомістичну концепцію буття. Вчення Демокрита — це підсумок узагальнення здобутків грецької натурфілософії. Згідно із вченням Демокрита іс-

нують тільки атоми й порожнеча. За рухом атомів не існує жодного усвідомленого наміру. У природі все відбувається механічно. Однак увесь предметно-речовий порядок, його гармонія суворо й однозначно детерміновані “велінням неблаганного фатуму”, незворушної долі. Людина є часткою цього світопорядку Космосу. Доля (ананке) так само беззастережно визначає вчинки людей, як необхідність (“еймармене”) жорстко скеровує рух у порожнечі кожного окремого атома.

У філософській концепції Демокрита знаходимо і розв’язання проблеми полісного життя. У цьому аспекті античне грецьке суспільство (поліс), в якому індивіди сприймали свою життєдіяльність, що керується долею ззовні, виступає своєрідним прообразом демокритівського космосу. У вченні Демокрита кожний індивід полісної громади — це окремий атом. Для нього одна людина “варта десяти тисячам, якщо вона краща. Якщо це освічений і мудрий правитель”. Освіченість і розум тих, хто править, Демокрит цінував вище, ніж багатство невігласів і неуків, тому гостро засуджував охлократію, коли править натовп, серед якого губляться поодинокі найкращі — освічені, розумні люди. За Демокритом необхідною умовою і засобом упорядкування життя полісної громади є штучно створені, писані закони полісу. Відповідно до його концепції ці закони, хоча й створені людьми, все ж мають природний, причинно зумовлений характер.

Демокрит народився у м. Абдери (Фракія). Згідно з повідомленнями стародавніх авторів, він навчався і спілкувався не тільки з грецькими мудрецьми, а був ще учнем перських вчених, халдеїв і магів, а також міг навчатися й в індійців, оскільки здійснив подорожі до Вавилону, Персії, Індії та Єгипту.

Збереглося кілька легенд про життя Демокрита. Він був дуже багатим. Проте не побажав мати ні землі, ні худоби, ні рабів. Вирушив у далекі мандри і вісім років блукав по різних країнах. Витративши на свої подорожі все надбання, повернувся додому злиденним і жив за рахунок свого брата Дамаса. Закони Абдер проголошували: громадянин, який розтринькав батьківську спадщину, не може бути похований на батьківщині. А отже, вимагав обвинувач на суді, до якого було притягнуто Демокрита, останнього треба вигнати як злочинця, котрий порушив закон полісу.

Як повелося у Стародавній Греції, в суді на свій захист виступив сам обвинувачений. Демокрит не заперечував фактів. Так,

Йому не потрібне зайве багатство, що відволікає його від наукових занять. Він мандрував, щоб навчатись, пізнавати мудрість інших народів, побачити їхнє життя, звичаї, ознайомитися з їхньою наукою, помірятися силою своїх знань з мудрецьми інших країн. “Я об’їздив більше земель, — говорив Демокрит, — ніж будь-хто з моїх сучасників. Досліджуючи їх, я бачив більше, ніж всі інші, розмовляв з великою кількістю вчених людей. І ніхто не звинуватив мене в помилках”.

Спочатку філософ нагадав своїм співвітчизникам, як він старанно навчався ще на батьківщині, як опановував еллінську мудрість за допомогою великого Левкіппа, а потім зачитав у суді частину свого твору, що розвивав вчення Левкіппа про будову речей і Всесвіт — “Велика світобудова”. Тоді абдеритяни зрозуміли, що перед ними справжній мудрець. І вони не тільки зняли з Демокрита звинувачення, а й оцінили його твір на суму набагато більшу, ніж вся втрачена ним спадщина. В Абдерах установили його скульптурні зображення, відлиті з міді, і нагородили почесним званням “Мудрість”, а потім вшанували ще одним — “Патріот”.

Демокрит помер близько 370 р. до н. е., проживши понад 100 років. Поховали його в рідному місті державним коштом.

Про повагу до нього співвітчизників, його активну участь у справах міста, про його архонтство свідчить срібна абдерська монета з гербом поліса і написом: “При Демокриті”.

Вчений займався багатьма науками: етикою, математикою, фізикою, астрономією, медициною, філологією, технікою, теорією музики тощо. З численних творів Демокрита до нас дійшло тільки близько 300 фрагментів.

Основою його соціально-політичних поглядів були етика і соціальна філософія — антична теорія природного права, що мала демократичний характер: за природою всі люди рівні, а їхні природні прагнення є однаково правомірними, закон же має відповідати природі.

Соціально-політичні погляди Демокрита формувалися в період боротьби давньогрецької демократії — торговців, ремісників, мореплавців, вільних селян — проти родової аристократії, перської монархії та багатих олігархів. Він вважав, що війна з персами обумовлена не тільки необхідністю захисту батьківщини від чужоземного поневолення, а й соціально-політичними факторами.

Висловлювання Демокрита про демократичну державу висвітлюють його політичні погляди. Абдери, чийм громадянином і патріотом він був, входили до Афінського морського союзу. Членство в союзі на момент його створення не відчувалось як несвобода. Джерела свідчать, що деякий час Афіни були для союзників, особливо малих полісів, оплотом демократії та захисником у боротьбі з перською монархією та місцевими аристократами. Афіни захищали союзні міста й від піратів Егейського моря.

Згідно з етичним вченням Демокрита, правитель, який володарює над іншими, повинен спочатку володарювати над собою. Таким ідеальним правителем був Перикл у зображенні Протагора. Вислів Демокрита, що справедливий правитель ризикує постраждати від помсти з боку громадян, яких він покарав, нагадують події 430 р. до н. е., коли Периклу пред'явили тяжкі обвинувачення та піддали судовому переслідуванню. Зауваження про “безрозсудність і нахабство” деяких посадових осіб значною мірою стосується вождя радикальної демократії і противника Перикла Клеона. До речі, таким останнього зображує і славнозвісний історик Фукідид. Громадянин союзової держави Демокрит не міг симпатизувати Клеону, який вдвічі збільшив податок, що стягувався із союзників, а також пропонував стратити всіх повсталих з Мітилен і Скіони.

Демокрит, який кілька років прожив у Афінах, був прихильником Афінської демократії, хоча й бачив її суперечності і недосконалість. Фрагменти деяких його законодавчих пропозицій і порад, що збереглися, свідчать про бажання змінити існуючий порядок заміщення виборних осіб з метою захистити справедливого правителя від помсти осіб, ним покараних. Він засуджував лестощі і підлабузництво перед можновладцями і сформулював ряд моральних постулатів щодо громадян, обраних народом до органів влади. Демокрит вважав справедливим закон полісу, який передбачав економічну, соціальну та політичну рівність повноправних членів суспільства (тобто всіх вільних громадян). Він розумів визначальну роль держави в житті останнього: “Держава, що йде вірним шляхом, — величезна опора. І в цьому міститься все: коли вона в благополуччі, все в щасті, коли вона гине, все гине”. Демокрит рішуче виступав проти жорстокості, нечесності й користолюбства багатіїв, їхньої скупості та ненаситності до грошей, проти багатства взагалі, співчував тяжкій долі бідняків. Однак Демокрит не був

прихильником докорінного перебудови суспільства на демократичних засадах.

Він вважав, що громадяни “інтереси держави повинні ставити понад усе, повинні піклуватися, щоб вона добре управлялася”. З цього випливає загальна норма політичної поведінки, і у будь-якій державі порушення цієї норми, за справедливості, має бути покаране смертю. Як існують закони проти ворожих людині тварин, так мають існувати аналогічні закони і для людей: “Треба вбивати ворога держави за будь-якого державного устрою... Той, хто це робить, зберігає за будь-якого державного устрою спокій духу, право, мужність і майно вірніше, ніж той, хто цього не робить”. Поряд з цим законом важливою умовою існування всіх держав Демокрит вважав і норми політичної поведінки для громадян вже не будь-якої, а найкращої форми правління. Такою найкращою формою Демокрит вважав демократію.

Він зазначав, що в ідеалі демократія сумісна з порядком, за якого виборні правителі мають розумову перевагу порівняно з тими, ким правлять.

Демокрит вимагав від усіх — особливо від багатіїв і освічених (мудреців) — обмежити свої потреби необхідним. На його думку, можна обходитися не тільки без золота та стада, а й без рабів — для щастя все перелічене не потрібно. Якщо ж доля обдарувала людину багатством понад необхідного, то його треба витратити з користю для народу. Висловлювання Демокрита сповнені глибокого змісту і свідчать про його мудрість.

Приблизно з 450 р. до н. е. одним із провідних міст-держав і великим культурним осередком еллінського світу стали Афіни. За формою правління це була демократична республіка, в якій афінські громадяни мали рівні права і можливість брати участь у політичному житті свого міста. Саме в Афінах свого найвищого розквіту досягла антична філософія. Якщо натурфілософи, насамперед досліджували природу, то мислителі Афін зосередили увагу навколо людини, на етико-політичних і гносеологічних проблемах її життя.

Розвиток демократичних процесів в Афінах потребував освіти, поширення якої в середовищі полісної громади уможливило б повноцінну участь громадян у політичному житті свого міста-держави. Обов'язок просвітницької роботи в народі перейняли на себе мандрівні вчителі і філософи, які називали себе софістами (вчителями

мудрості). Серед софістів старшого покоління було чимало видатних філософів, таких як Протагор (бл. 490–420 рр. до н. е.), Гіппій (460–400 рр. до н. е.) та ін.

Атом Демокрита, як зазначалось, реалізує індивідуалізацію космічного цілого, але реалізація сприймається на абстрактному рівні. Софісти ж звертаються до людського індивіда як до індивідуальності особливого типу. Специфічною рисою останньої виступає здатність розмірковувати про речі, оцінювати їх і, отже, відрізнити одну від одної, тобто індивідуалізувати. Така тенденція в розумінні людини втілилась у знаменитій тезі Протагора: “Людина є мірою всіх речей — існування існуючих і неіснування неіснуючих”. Висловлюючи цю тезу, він застерігав, що добре, хороше, правильне, неправильне, погане — все оцінюється стосовно потреб людини. Отже, потребою, водночас і благом для людей, є необхідність дбати про порядок у державі і жити у злагоді із законом. Протагор кваліфікував своє вчення як “політичне мистецтво” (тобто “політичне” — від слова поліс), оволодівши яким можна стати гнучким і спритним у політичному житті.

Серед софістів, хто протиставив природу (фюсіс) і закон (номос), був Гіппій. Він першим оприлюднив думку про природну рівність людей, стверджуючи, що природа (закони природи) — це природне право, яке протистоїть хибному, недосконалому, штучно створеному людиною закону — позитивному праву. Він був першим і в тому, що вказав на суттєву різницю між природним правом і позитивним законом. Під природним правом Гіппій мав на увазі неписані закони, яких однаковою мірою дотримувалися громадяни всіх, без винятку полісів античної Греції. Природне право — це право вільного самовизначення людини згідно з вимогами природи. Отож природне право і є справедливістю. Позитивне право — це писаний закон, який змушує дотримуватися умовних, штучно створених вимог, тому закон заперечує справедливість.

Природно-правові уявлення розвивав і софіст Антифонт (бл. 400 р. до н. е. — ?). Обґрунтовуючи ідею про рівність усіх людей від природи, він посилався на те, що в усіх людей — еллінів і варварів, знатних і простих — ті самі природні потреби. Нерівність усіх людей впливає з людських законів, а не з природи. “За природою ми всі в усіх відношеннях рівні”, — підкреслював Антифонт. Розрізняючи “закони полісу” і “закони природи” (природне право), Антифонт віддавав явну перевагу останнім. Хоча справедливість,

за його оцінкою, полягає в тому, щоб не порушувати законів держави, громадянином якої людина є, мислитель водночас зазначав: “... чимало приписів, що визнаються справедливими за законом, ворожі природі (людині)”. Навіть корисні положення законів є путами для людської природи; веління природи, навпаки, несуть людині свободу. Він підкреслював, що таємне порушення законів держави може залишитися без наслідків, тоді як порушника законів природи неминуче спостигне покарання. “Бо приписи законів довільні (штучні), веління ж природи необхідні. До того ж приписи законів є результатом згоди (договору людей), вони не виникають самі по собі (є породженням природи); веління природи виникають самі по собі (природжені основи), а не є продуктом згоди (людей) між собою”.

Серед софістів прихильником ідеї природної рівності людей був і Лікофрон, який стверджував, що природне право — це індивідуальні права людини. Гарантом природного права є угода між людьми про створення держави. Отже, мислитель першим серед античних філософів сформулював ідею суспільного договору, розглядаючи державне життя полісу як результат договору між людьми, укладеного задля взаємної вигоди, вбачаючи в законах гарантію індивідуальних прав громадян. Вживаючи сучасну термінологію, Лікофрон вперше в історії державно-правової думки висловив ідею правового закону, інакше кажучи, закону, який втілює принципи природного права, маючи на увазі, що такий закон фактично і є суспільним договором (конституційним законом).

Цікавою є політико-правова концепція представника молодшого покоління софістів Фрасімаха (II половина V ст. до н. е.). Предметом його роздумів стало поняття справедливості. Шукаючи критерій справедливості, Фрасімах звернувся до практичної політики, сутність якої вбачав у вигоді сильнішого. Тому й визначав справедливість як таке, що вигідно сильнішому. У дискусіях з опонентами він постійно наголошував, що в кожній державі силу має той, хто перебуває при владі. Сила є базисом закону і запорукою панування при будь-якій формі правління. Створивши і впровадивши закони в життя, влада, підкреслював Фрасімах, оголошує їх справедливими, а тих, хто не кориться владі, карає як порушників закону і справедливості.

Софісти охоче подорожували світами, спостерігаючи за перевагами і недоліками різних форм правління полісами, які докорінно

різнилися своїми порядками, звичаями та писаними законами. Зважаючи на це, переважна більшість софістів, попри різне тлумачення особливостей полісного життя, все ж були єдиними в твердженні, що не існує абсолютних загальноприйнятих норм людської поведінки. Абсолютні чесноти — це ілюзія. Чеснотами і добром є те, що корисне в певний час, за певних обставин і що про це думає сама людина. Однак софісти першими на загал оприлюднили думку про природно-правову рівність людей, підкресливши, що нерівність існує не від природи, а причиною її є саме суспільство, яке порушує вимоги всеохоплюючої космічної справедливості (закони природи).

Із софістами різко полемізував Сократ (бл. 469—399 до н. е.) — один із найвидатніших мислителів античного світу, стверджуючи, що чесноти і загальні норми людської поведінки існують, оскільки закладені в самому розумі людини. При цьому Сократ не вбачав різниці між розумом раба і розумом господаря. “Пізнай самого себе” — такою є вихідна теза сократівської філософії. Результатом пізнання будуть знання, що і є вищим зразком добродієчності.

Філософські тези Сократа торкалися багатьох проблем життя полісу. На його думку, запорукою політичної свободи полісу є панування законів, що за змістом відповідають вимогам розуму і справедливості. Тому перевагу в управлінні надавав не родовій аристократії чи новоявленим багатіям, а правлінню освічених людей. Філософ різко засуджував тиранію не тільки як режим беззаконня, свавілля й насильства, а й гостро критикував демократію, головний недолік якої вбачав у некомпетентності посадових осіб, які обиралися за жеребом. Із скепсисом спостерігав він за правлінням демосу (народних зборів), часом висміюючи його “політичну мудрість”.

Підмурком філософського підходу Сократа до проблеми співвідношення права і свободи було раціоналістичне уявлення про визначну роль знання. Ступінь оволодіння знаннями, за Сократом, означав міру причетності людей до божественного початку і, відповідно, рівень справедливості суспільного життя.

Сократ, як і софісти, розрізняв право природне і право писане. Але ця відмінність не перетворює їх у протилежність, як це тлумачили софісти. І неписані божі, і писані людські закони мають на меті, згідно із Сократом, ту саму справедливість, яка не просто є критерієм законності, а, власне, тотожна з нею. Сократ — переко-

наний прихильник такого устрою держави-полісу, за якого безумовно панують справедливі за природою закони. Настійливо пропагуючи необхідність дотримання полісних законів, Сократ пов'язував із цим і єднотамство громадян, без чого, на його погляд, ні будинок не може добре стояти, ні держава керуватися. Під "єднотамством" він мав на увазі відданість і підкорення членів полісу законом, а не уніфікацію смаків, думок і поглядів людей.

Принцип законності Сократ використовував як базисний критерій для класифікації та характеристики різних форм державного устрою і правління. Владу, основану на волі народу і на державних законах, він називав царством, а владу проти волі народу і таку, що базується не на законах, а на свавіллі правителя, — тиранією. Якщо правління здійснюється людьми, які виконують закони, то такий устрій він називав аристократією, якщо ж влада походить від багатства — плутократією, якщо від волі всіх — демократією. Судячи з платонівського діалогу "Критон", Сократ першим в історії європейської державно-правової думки сформулював концепцію договірних відносин між державою та її членами (громадянами), заклавши моральні підвалини практичної політики і права.

Будь-який громадянин, досягнувши повноліття, пояснював Сократ, може, відповідно до закону, без перешкод покинути державу, якщо її порядок йому не до вподоби, і відправитися туди, куди йому заманеться — або в колонію держави, або в іншу державу. Отже, прийняття громадянства — річ добровільна. Тому ті громадяни, які залишаються в цьому полісі, як його члени, фактично погоджуються виконувати всі веління держави та її органів. Громадянин держави, який залишається, згідно з Сократом, повинен або переконанням та іншими правомірними, ненасильницькими засобами уникнути можливості несправедливих рішень і заходів законних органів полісу та посадових осіб, або виконувати їх.

Політична свобода людини, на думку Сократа, можлива лише в разі панування в державі (полісі) законів, які відповідають вимогам розуму і справедливості.

Індивід, вважав Сократ, стає суб'єктом свободи і права лише завдяки самосвідомості, усвідомленню себе незалежним у своїх взаємовідносинах з іншими індивідами й державою. Сократ різко критикував тиранів і водночас виступав проти крайнощів демократії, яка робить державу слабкою і дезорганізує суспільство.

Накреслену Сократом гуманістичну лінію філософських пошуків кращої організації життя полісу (міста-держави) розвинув Платон (428/427 — 348/347 до н. е.), який першим серед філософів античності системно виклав своє розуміння держави, започаткувавши філософсько-політичну теорію міста-держави (полісу).

Він народився у славнозвісних Афінах, походив із знатного роду. Справжнє його ім'я — Аристокл, а прізвисько Платон (широкий) він одержав за високе, розумне чоло. Греки пишалися Платоном і називали його “наймудрішим з еллінів”. Батьки дали йому блискучу освіту, а згодом, у віці двадцяти років, Платон познайомився з великим мудрецем Сократом і був його учнем протягом восьми років, аж до самої смерті Сократа. Смерть Сократа (самогубство за вироком суду) тяжко вплинула на Платона, і він у 399 р. до н. е. емігрував з Афін. Він відвідав багато країн, спілкувався з різними філософами, розмовляв з правителями, вивчав науки.

Під час своїх подорожей Платон потрапив на Сицилію, де тоді правив тиран Діонісій Старший. Платон познайомився з його мудрим придворним Діоном, який розповів господарю про свого великого гостя, і Діонісій запросив філософа до себе і запропонував залишитися жити на острові. Платон як мудрець не дорожив близькістю до блискучого і багатого правителя, яким був Діонісій, але вважав за необхідне мати можливість впливати на государя з метою перебудови заради народного добробуту. Вчений сподівався, що думки, які він передасть Діонісію, останній втілить у життя на благо народу.

Платон вів з Діонісієм бесіди, відкривав душу, розсипав бісер і перли своєї мудрості:

“Государю! — переконував Платон тирана. — Заздрю тобі. Не славі твоїй, не розкошам, не могутності. Заздрю владі робити добро. Вся країна, весь народ у твоїй руці. Ти після Бога на землі більше всіх можеш дати людям щастя. Можеш стати добродієм для всього народу”.

Не до серця прийшлися Діонісію розмови Платона. Нудьгував він ними, вони його обтяжували. Про народ він не думав, менше за все піклувався й добробутом кожного зі своїх підлеглих. Заради своїх утіх він знесилював народ поборами. І Платона запросив як прикрасу для свого двору: “Ось, мовляв, які мудреці серед моєї челяді та придворних водяться”. Коли ж Платон наполегливо став

вимагати покращити життя народу, соромити правителя, Діонісій схопив мудреця і його, вільну людину вільної країни, продав у рабство. Так завершилася перша спроба Платона вплинути на правителя з метою створити на Сицилії аристократичну державу. На щастя, один із друзів Платона встиг викупити філософа і повернути до рідних Афін.

Після смерті Діонісія Старшого влада на острові перейшла до Діонісія Молодшого. Старий друг Платона Діон знову покликав мудреця до царського двору: “Приїзди, наш новий правитель — це зовсім юнак. Як важливо вплинути на нього! А хто краще, ніж ти, можеш це зробити?”

Забув Платон своє рабство. Пам’ятав тільки, що страждає народ під жорстокою владою, і знову поїхав на Сицилію. Новий правитель, як і його батько, з незрівнянно більшою прихильністю прислухався до лестощів придворних, аніж до мудрих порад філософа, виявляв жвавий інтерес до бенкетів і полювання, а не до державних справ. Знову довелося Платону визнати свою поразку.

Становище на батьківщині теж було безвідрадним. Колишня рівноправність грецького народу зводилася нанівець. Інтереси рідної країни забувалися. Правителі піклувалися тільки про свою вигоду.

Великий оратор того часу, знаменитий народний вождь, чесний патріот Демосфен в одній зі своїх судових промов зазначив: “У минулі часи все, що належало державі, блищало багатством і розкішшю. Серед громадян ніхто не виділявся зовнішністю. Ще тепер кожний з нас може на власні очі переконатися, що житла Фемістокла і Мильтіада (великі полководці, захисники вітчизни від грізних ворогів), інших великих мужів минулого анітрохи не кращі, ніж житла їхніх співгромадян. Між тим, споруджені за тих часів громадські будинки і пам’ятники за своєю величчю та розкошами назавжди залишаються недосяжними зразками. Я говорю про вхідні арки, арсенали, колони, споруди в гавані Пірей та про інші громадські будівлі нашого міста. А тепер деякі посадові особи живуть у будинках більш розкішних, ніж громадські споруди; державні мужі скупили у свою власність таку кількість земель, що, зібравши до купи їхні маєтки, панове судді, то й тоді ми не досягли б розмірів цих великих маєтків. Щодо тих громадських будинків, які споруджуються в наш час, то вони настільки незначні й жалюгідні, що про них соромно й казати”.

Платон бачив усе це і добре розумів, що причинами всіх негараздів у країні є порушення рівності, захоплення влади недостойними, оскільки замість справедливості в державі панують насилля одних і незадоволення інших, загальне бажання збагачення. Саме через це Платон вважав фундаментом досконалої держави вищу справедливість.

Взагалі все вчення Платона зводилося до справедливості. Він стверджував, що і люди, і весь світ існують заради блага, а вище благо, за Платоном, — не в задоволенні тіла, не у владі та багатстві, а в доброчесності. “Доброчесність є краса і здоров’я душі, — вчив Платон. — Вона є пануванням у людині божественного над тваринним, і в силу цього саме вона й тільки вона звільняє і збагачує нас, забезпечує нам постійне задоволення і спокій духу”. Платон вважав, що основних доброчесностей чотири: мудрість — доброчесність розуму; мужність — доброчесність серця; поміркованість — доброчесність почуттів, тілесних потреб, і всі узгоджуються четвертою — справедливістю. Остання, за Платоном, полягає в тому, щоб не тільки кожній людині та живій істоті, а й кожній речі віддавати належне.

Відповідно до цього Платон змальовує і свою зразкову державу. За вченням Платона, держава людям необхідна, головним чином для того, щоб вести їх до вищого блага, доброчесності, допомагати всім і кожному одержувати і віддавати належне. Тому в платонівській державі все приватне підпорядковується загальному, особистість підкоряється державі. Платон хоче, щоб доброчесність панувала на державному та політичному рівнях. Вона має бути загальною, тому держава повинна взяти на себе виховання всіх у доброчесності, а очолювати державу можуть тільки найдоброчесніші та наймудріші люди.

“Суспільство, — стверджував Платон, — якщо хочуть, щоб воно було найліпшим, повинно управлятися такими мужами, котрі визнані достойними загальним судом людей розумних. А тому хай на чолі суспільства стоять такі люди, котрі і в ранньому віці виявили відмінні здібності душі і, досягнувши віку зрілості, далеко перевершили інших своїми доброчесностями”.

За Платоном, правителями народу можуть бути тільки філософи. Держава, на його думку, тільки тоді буде щасливою, коли філософи будуть царями або царі філософами. При цьому філософами Платон вважає лише тих, котрі не тільки пізнають істину, а й неухильно

йдуть слідом, втілюють її в життя своїми справами. Платон не забуває, що таких добродесних мужів, правителів-мудреців можна визначити не одразу, тому в його вченні про державу накреслюються способи розподілу на стани. У платонівській державі їх три: стан мудреців-правителів, стан воїнів і стан працюючих для забезпечення держави всім необхідним. Тільки стани ці визначаються не народженням, не походженням від того чи іншого батька. Від народження всі рівні, а належність до певного стану впливає з різниці в особистих здібностях. Людина, за Платоном, має три основні здібності: розум з його добродесністю, мудрістю; серце з його добродесністю, мужністю; тілесні, чуттєві потреби з їх добродесністю, поміркованістю і розсудливістю. Так і в державі, у цій “сумарній людині”, у суспільстві існують ті ж самі добродесності, тільки вони нерівнозначно розподілені між окремими особами. Від природи добродесними є всі. З роками в одних більшою мірою виявляється добродесність одного виду, у других — іншого. Та кожному окремо і всім загалом необхідна вища, верховна добродесність — справедливість.

Всі люди — брати, але не всі однаково добре можуть виконувати одні й ті самі обов’язки. Одні здатні до управління, інші сповнені мужності й відваги, треті народжені для землеробства, ремесла, торгівлі чи мистецтва. На початку життя ці схильності важко, мабуть, і неможливо визначити. Тому початкова освіта однакова для всіх дітей. Питання сім’ї, виховання Платон розглядає як абстрактний мислитель, як людина, котра, не враховуючи дійсність, хоче змінити її відповідно до своїх ідей. Платон мріяв про досконалу державу — доля окремої особи його не хвилювала, він ладен був принести її в жертву заради держави.

Досконала держава повинна мати сильне й здорове населення. У зв’язку з цим, за Платоном, шлюбні маючі укладатися під наглядом посадових осіб, щоб найсильніші з’єднувалися з найсильнішими, а слабкі — тільки зі слабкими, при цьому потомство останніх треба знищувати за допомогою абортів. Дітей же здорових і сильних батьків віддавати до виховного будинку, розташованому за містом, де чисте повітря. Виховання — важлива справа. Не всім це доступно, тому діти і опиняються в розпорядженні держави. Вона вибирає найбільш компетентних людей, чоловіків і жінок, а ті маючі виховувати і навчати молодь.

Менш здібні до наук і боязкі, миролюбні за характером, які досягли певного віку, становлять верству, що добуває і виробляє

матеріальні цінності. Сильні духом, відважні й мужні, але не здатні до вищого, філософського розвитку, стають воїнами. Цвіт же народу — наймудріші та найдоброчесніші, обираються правителями держави.

Щоб до вищих станів не намагалися проникнути будь-які нездібні, нездатні, Платон у своїй державі усуває можливість виникнення корисливих інтересів у воїнів і правителів. За законом, останнім заборонено володіти будь-якою власністю. Засоби до існування їм мають постачати ті, хто працює (тобто громадяни третього стану), а у громадян перших двох станів все має бути спільним, щоб не виникало спокуси власного збагачення за рахунок народу. Щоб ліквідувати причини ворожнечі та сварок, розбрату через жінок і дітей, правителі та воїни не повинні мати навіть сім'ї. Тобто Платон висуває ідею знищення окремої сім'ї, спільності жінок і дітей.

Втім він не до кінця нехтує людськими почуттями. В його державі люди у певному віці можуть вступати між собою в союзи за сердечною схильністю. Платон визнавав рівність обох статей. Він зазначав, що з усіх видів діяльності, на яких тримається держава, немає жодного, котрий належав би жінці як жінці або чоловіку як чоловікові. Природні таланти розподілені однаково як серед однієї, так й іншої статі. За своєю природою жінка так само, як і чоловік, здатна займатися будь-якою діяльністю. Тільки фізичною силою жінка дещо поступається чоловіку. Отже, дозволимо їй брати участь у всіх справах.

Крім трьох громадянських станів у державі Платона існують ще раби з військовополонених варварів для чорних і найбільш важких робіт. Таким чином, проголошуючи, що всі люди — брати, Платон мав на увазі братство тільки вільних громадян своєї держави, а братства всіх людей, єдності всього людства навіть він, великий мудрець, не усвідомлював.

Є в його плані держави й інші недоліки, але в цілому він багато в чому визначив характер державного управління свого часу і залишив наступним вікам, включаючи і наш, багато сміливих і мудрих думок щодо державного устрою. Наведемо лише одне з найактуальніших висловлювань Платона: “Я бачу близьку загибель тієї держави, де закон не має сили і перебуває під чиєюсь владою”.

За методологічну основу своєї теорії Платон взяв філософію об'єктивного ідеалізму, яку сам же й створив. Згідно з цією філо-

софією, ідеї є первинними стосовно речей навколишнього світу. Вони вічні, досконалі й незмінні. Світ ідей (ідеальний світ) — це “справжня реальність”. Світ речей, у тому числі й світ людей, є лише блідою, недосконалою копією, “тінню” реального досконалого світу ідей. Здатністю до безпосереднього споглядання ідей володіє людська душа, яка після смерті відділяється від тіла і перебуває певний час у безтілесному (але цілком реальному) царстві ідей. Згодом душа вселяється в нове тіло, “забуваючи” все, що споглядала в царстві ідей. Проте у відповідних умовах душа здатна “пригадати” забуте. Пізнання, за Платоном, у ході якого формується загальні поняття (добро взагалі, краса взагалі, будинок взагалі, трикутник взагалі тощо), і є процесом такого “пригадування”. Думка Сократа про знання як вищий зразок доброчесності стала провідною у філософсько-політичній теорії міста-держави Платона.

Основні положення цієї теорії Платон розвинув у двох найбільших своїх працях, викладених у формі діалогу “Держава” і “Закони”. Окремі її аспекти знайшли втілення в діалогах “Політик” і “Крітон”.

Темою праці “Держава” є загальна її природа як візрця. Предметом теорії є ідея держави, або справедлива ідеальна держава (тобто реальна держава) як модель конструкція людського розуму, яку можна втілити в життя.

Конструюючи ідеальну державу, Платон відштовхується від положення, що поліс (держава) — це гармонійний союз людей, які взаємно задовольняють потреби один одного і чий здібності доповнюють одна одну. Отже, Платон не протиставляє поняття “суспільство” і “держава”. Запорукою єдності і гармонії полісу є справедливість, яка полягає в рівності всіх громадян перед державою і чесному виконанні обов’язків відповідно до соціального статусу: правителя, воїна (стража), годувальника.

Ідеологічним підмурком ідеальної держави став “благородний вимисел” Платона — міф про походження людей, який він застосовує з метою переконання громадян (які є рівними перед державою) у доцільності і справедливості розподілу статусу. Виявляється, люди є синами матері-Землі, в лоні якої їх виліпив Бог. (Отже, всі вони рідняться між собою.) Одним у кров батько-Бог підмішав золото, другим — срібло, третім — мідь і залізо. Ті, у кого кров з домішками золота, від природи мають кмітливий розум, здатні до

мислення і розмірковування. Отже, вони мусять бути філософами і виконувати функції правителів. Нагороджені сріблом від природи мають силу волі, запеклий дух воїнів, тобто вони мусять виконувати функції стражів (воїнів). У тих, хто має кров з домішками міді і заліза, від природи переважає хіть або жага. Вони мусять бути годувальниками. Селянину ніколи не бути філософом, а філософу — селянином або ремісником.

Правителі і воїни з народження ведуть аскетичний спосіб життя і з дитинства розвивають свої природні здібності, щоб якнайкраще реалізувати своє покликання і виконувати обов'язки на благо держави. Годувальники — ремісники і землероби живуть у достатку і багатстві, володіючи землею (власником землі є полісна громада), золотом і сріблом — всім необхідним для щасливого життя. Свобода, яку забезпечує держава індивідові, існує не стільки для вільного вияву, скільки для реалізації його покликання.

Править державою не родова знать (аристократи за походженням) чи олігархи, а аристократи духу і знання — філософи-царі, бо тільки філософам відкривається істина, що є добро і справедливість як для полісу в цілому, так і для кожного індивіда зокрема. Головна функція держави, за Платоном, освітня. Все населення постійно навчається у філософа-царя.

Ідеальна держава не потребує законів, бо верховним законом тут є розум.

Хід думок Платона завершився духовною і соціально-політичною моделлю ідеальної держави: “правителі-воїни (стражі) — годувальники”.

Припускаючи можливість втілення моделі ідеальної держави в недосконалому людському суспільстві і враховуючи вади людської природи, Платон показав шлях еволюції держави від досконалих до “викривлених” форм. Кожна наступна форма держави виникає у відповідь на появу нових цінностей, як правило, менш вартісних, що опановують суспільством.

В ідеальній державі найвартіснішою цінністю є мудрість. Такою державою править цар-філософ. Знання тут вважаються вищою добродієністю. Така держава не має потреби в законах.

Ідеальна держава еволюціонує в тимократію — правління військових, здебільшого схильних до наживи. Тимократія виникає тоді, коли суспільство починає цінувати понад усе мужність. Така держава є мілітаристською і постійно перебуває в стані війни.

Тимократія еволюціонує в олігархію — правління багатих, і виникає тоді, коли суспільством опановують цінності меркантильного характеру: схильність до наживи, хіть, жага. Влада в такій державі функціонує на засадах майнового цензу, бідні відсторонені від участі в управлінні.

Наступна за олігархією — демократія. До влади приходять бідняки. Демократія утверджує свою свободу як вседозволеність і свою рівність як “зрівнялівку”. Губить демократію надмірність свободи.

Врешті утверджується в суспільстві диктатура тирана. Тиранія — це тотальне, жорстоке панування брутальної сили, яка не визнає мудрості.

Аналізуючи позитивні і негативні аспекти різних форм держави, Платон віддає перевагу царській владі і владі аристократії. І та і та, на думку філософа, найоптимальніше відповідають меті полісної громади — жити в гармонії, забезпечуючи умови для кращого життя.

У діалозі “Політик” Платон, взявши за критерій ідеальну державу, розробив детальну класифікацію типів держав за формами правління, поділивши їх на держави із законами і держави без законів.

Правління однієї особи — це монархія і тиранія. Монархія (царська влада) — законна влада, тоді як тиранія — протизаконна.

Правління кількох осіб — це аристократія і олігархія. Аристократія уособлює законну владу, олігархія — протизаконну.

Влада народу-черні — це демократія. Тут заміщення посад відбувається за жеребом. До влади приходять випадкові люди. Демократію Платон поділяв на помірну законну і у край протизаконну.

Класифікуючи держави за формами правління, Платон керувався тим, що у недосконалому людському суспільстві існує небагато підстав для того, щоб утвердилась ідеальна держава із законною царською владою. Тому в державах, де немає істинних правителів, філософ радить громадянам покладатися на мудрість, втілену в позитивних законах, та природну схильність людей дотримуватися норми закону і звичаїв. Мислитель наголошує, що закон — це краще, ніж “сваволя”, а чесноти правителя, який править відповідно до закону, — краще, ніж владна воля тирана або правління плутократії чи сваволя охлократії.

Розчарувавшись у “перевагах” афінської демократії, Платон в діалозі “Закони” намагається розв’язати проблему можливості та

доцільності створення змішаної держави і проблему провідної ролі законодавця в державі. На думку Платона, змішана держава повинна поєднати в собі переваги демократії і монархії: демократичних принципів свободи і поділу влади, притаманних демократії, та характерних для аристократії принципів правління мудрого уряду, що підкоряється закону.

Така держава згідно із Платоном може виникнути і з найгіршої форми — тиранії за умови, коли закони писатиме мудрий законодавець. Мислитель радить законодавцеві бути поміркованим і створювати розумні закони, які б обмежували, з одного боку, владу правителя, а з іншого — свободу підданих і жорстко регламентували як публічне, так і приватне життя людей. На сторожі законів повинне стояти правосуддя, оскільки будь-яка держава не в змозі повноцінно функціонувати без правосуддя. Однак правосуддя у Платона не є окремою гілкою влади. Суддею може бути і правитель, але за умови обов'язкового залучення громадян до здійснення правосуддя. Запорукою стабільності життя в такій державі є державна ідеологія, яка формує єдність підданих. Платон визнає, що у такій державі не можливе гнучке пристосування індивіда до держави, але управління, що здійснюється відповідно до закону, дає змогу пристосуватися загалу. Громадянство зазначеної держави — чітко обмежене класом привілейованих осіб, які можуть дозволити собі перекласти важку фізичну працю на плечі рабів та іноземців. Плин міркувань Платона завершився створенням духовної, соціально-політичної моделі суспільства, яка виражається формулою: правитель — воїни — раби. Користуючись сучасною термінологією, можна стверджувати, що в діалозі “Закони” Платон створив модель тоталітарної держави, в якій рабство розуміється не тільки у фізичному, а здебільшого у духовному аспекті.

Учень Платона — один з найавторитетніших мислителів античної Греції — Аристотель (384–322 до н. е.) у своїй політичній філософії відійшов від схеми ідеальної держави і поставив на меті створити ідеал держави. Він остаточно порвав з міфологічною традицією і першим відмовився від форми діалогу, звернувшись до форми наукового трактату. Дослідивши історію тогочасних міст-держав, недоліки і переваги їх управління, Аристотель вже потім зробив висновки про структуру, мету, функції і завдання поліса (міста-держави), завершивши, започатковану Платоном теорію міста-держави. Погляди Аристотеля на державу і право, співвідно-

шення політики і моралі, закону і справедливості викладені ним у наукових трактатах “Політика”, “Афінська політія”, “Нікомахова етика” та “Риторика”.

Батьківщина Аристотеля — поліс Стагіра, розташований на північно-західному узбережжі Егейського моря, поряд з Македонією, від якої він залежав. Батько Аристотеля був придворним лікарем македонського царя Амінти III, а сам Аристотель — однолітком сина Амінти, майбутнього македонського царя Філіппа II.

У 367 р. до н. е. сімнадцятирічний Аристотель прибув до Афін і став слухачем Академії Платона, де залишався до самої його смерті. Платон високо цінував Аристотеля за високий інтелект, Аристотель глибоко шанував свого великого вчителя. Однак вже у школі Платона він побачив вразливі місця платонівського ідеалізму. Пізніше Аристотель скаже: “Платон мені друг, та істина дорожча”.

Після смерті Платона він залишив Афіні. Перші шість років жив у малоазійській Греції. Наприкінці 40-х років IV ст. до н. е. Аристотель був запрошений Філіппом II на роль вихователя сина — тринадцятирічного Александра — і переїхав до столиці Македонії Пелли. Аристотель виховував царевича близько чотирьох років. Згодом великий полководець Александр Македонський скаже: “Я шаную Аристотеля нарівні зі своїм батьком, бо якщо батькові я зобов’язаний життям, то Аристотелю тим, що надає життю цінність”. Проте як тільки Александр став царем Македонії, він позбавився свого вихователя. Успіхи Александра в підкоренні всієї західної частини стародавньої ойкумени (цивілізованих країн) і вторгнення до її південно-східної частини — Індії свідчили про розквіт Еллади. Раптова смерть царя викликала в Афінах антимакедонське повстання. Аристотеля звинуватили в богохульстві, він мусив залишити Афіні і незабаром помер на острові Евбея, в будинку своєї покійної матері.

Аристотель як людина не викликав любові до себе. Природа не нагородила його привабливою зовнішністю і м’яким характером: низького зросту, сухорлявий, короткозорий і гартавий, холодний і насмішкуватий, з ідкою посмішкою на губах. Противники боялись його промов, завжди метких і логічних, дотепних, часом саркастичних, що, безумовно, додавало йому немало ворогів. Але краще відійдемо від недостатніх і не завжди неупереджених біографічних відомостей.

У своїх творах Аристотель постає людиною з глибокою, щирою любов’ю до правди, ясным розумінням дійсності з усіма її реалія-

ми. За складом розуму він був тверезим, спокійним мислителем, вченим-енциклопедистом. Розробляючи проблеми філософії, логіки, психології, природознавства, історії, політики, етики, естетики, за суспільно-політичними поглядами Аристотель був ідеологом античного рабовласницького суспільства, прихильником поміркованої демократії.

Держава, на думку Аристотеля, утворюється не тільки заради того, щоб жити, а й для того, щоб жити добре. Без держави це неможливо. Держава — не просто союз людей, які живуть на одній території. Її функції не вичерпуються охороною особистості або наданням громадянам зручностей взаємного обміну — вони значно ширші. Держава є спілкуванням людей заради якомога кращого існування. Проте блаженним життя може бути лише для рабовласників. Праця рабів — необхідна умова, засіб для досягнення благополучного життя в державі. Самі раби, та й вільні ремісники, не можуть скуштувати того блаженства, що забезпечується державою.

Держава обов'язково складається з нерівних. Раби необхідні державі, але перебувають поза державним спілкуванням. Вони не є громадянами держави. Держава — це спільнота лише вільних людей. Водночас і ремісники виключені з числа громадян ідеальної держави, нарис якої дає Аристотель, на тій підставі, що вони не самодостатні. У державі, на думку Аристотеля, мають існувати ремесла, збройні сили, необхідні не тільки для відбиття ворожих зазіхань ззовні, а й для підтримання авторитету влади й боротьби проти тих, хто не підкоряється їй. Необхідні грошові кошти, необхідний релігійний культ, необхідне чітке визначення того, що є корисним і справедливим у стосунках громадян.

Звідси, за Аристотелем, випливає й необхідність існування в державі так званих матеріальних додатків. Держава може існувати тільки за умови наявності достатньої кількості землеробів і ремісників, які задовольнили б матеріальні потреби суспільства, збройних сил, верстви заможних людей, а також жерців і суддів, які охоронятимуть права і власність громадян.

Отже, в державі повинні мати місце армія, релігія і суд; багатії, які користуються благами життя, і бідняки, які забезпечують своєю працею можливість цього розкішного життя.

Така сутність вчення Аристотеля про державу. У концепції аристократичної держави необхідно відзначити ще один момент. Ви-

знаючи важливу роль насилля і примусу в забезпеченні нормальної життєдіяльності держави, Аристотель разом з тим підкреслює велике значення виховної роботи серед населення.

Для панування над рабами необхідно виховувати в душі солідарності все суспільство вільних. Якщо держава повинна забезпечувати щастя громадян, якщо вона повинна виховувати їх для добродічного й блаженного життя, то, природно, вона має охоплювати життя вільного всебічно: його особисте життя, виховання, діяльність, переконання і вірування. Релігійний культ в античному світі, як відомо, був справою державною, не відокремленою від діяльності органів держави.

Жити, як кому заманеться, — таке розуміння свободи Аристотель вважав притаманним варварам і засуджував “крайню” демократію за те, що за неї, на його думку, переважає подібний спосіб життя.

У душі античного світогляду Аристотель визнає за державою право діяльно керувати індивідами, піклуватися добродічною громадян. Для них вона встановлює моральні норми. Тому керівники держави, які прагнуть забезпечити громадянам блаженство, повинні ставити перед собою найширші виховні цілі. Мета політики — прищепити громадянам хороші якості та виховати їх людьми, які чинять добро: “Справжня державна людина більш за все піклується добродічністю, бо вона хоче зробити громадян хорошими людьми, які підкоряються закону”. Звідси те велике значення, яке Аристотель надає політиці, називаючи її наймогутнішою і архітектонічною наукою.

Громадяни, які ведуть блаженне і самодостатнє життя, не повинні піддаватися неробству та розвагам. Аристотель засуджував людей, які вважають вищим благом відпочинок або втіхи та насолоди. Необхідною умовою досконалого життя є дія, діяльність, передусім діяльність розуму. “Автаркія” (самодостатність) найбільшою мірою притаманна тим, хто веде споглядальне, пізнавальне життя. Мудрець — найсамодостатніший з людей”.

Якщо блаженне життя неможливе без добродічності, а держава повинна забезпечити блаженне життя, то на неї неминуче покладається величезна виховна робота.

Поліс згуртував і виховував усіх своїх громадян у душі солідарності і відданості державі. Тому давньогрецьке поняття свободи ніколи не було і не могло бути таким формальним і негативним, яким воно стало в буржуазному суспільстві.

Аристотель надавав грецькому полісу значення абсолютної й вічної форми співжиття. Він визначав дві форми державного устрою — демократію і олігархію. За демократії влада перебуває в руках усіх вільних, у тому числі й найбідніших, за олігархії — належить багатим. Бідні й багаті — природні елементи держави. Залежно від того, який з цих елементів переважає кількісно, встановлюється і відповідна форма державного устрою. Великого значення має також вчення Аристотеля про три елементи державної влади, властиві кожному державному устрою: “перший — законодавчий орган, другий — урядовий, адміністративний і третій — судовий”.

Як зробити державний лад сталим? “Тільки там, — зазначає Аристотель, — де у складі населення середній клас має перевагу або над обома крайностями, або над однією з них, державний лад може розраховувати на сталість”.

Аристотель вважає найнебезпечнішим для держави загострення суперечностей між багатими і бідними. Ось чому він закликав багатіїв-рабовласників до поміркованості, засуджував їхнє невтримне прагнення до наживи, боячись, що воно призведе до загострення класової боротьби серед вільних.

Принцип демократичної держави — свобода. Вона полягає насамперед у тому, що всі громадяни користуються рівними політичними правами.

У цілому вчення Аристотеля про державу є політичною морфологією рабовласницького ладу, вченням про форми, особливості та закони розвитку рабовласницької держави. Про те, якого великого значення він надавав питанням права, свідчить його знаменита теза: “Там, де відсутня влада закону, немає місця будь-якій формі державного устрою”.

Методологічною засадою емпірично-теоретичного розв’язання Аристотелем проблем полісного життя стала створена ним концепція природи. Концепція виявилася підсумком ретельного дослідження політики як емпіричної і умоглядної науки. Дотримуючись переконання, що політик мусить професійно правити в будь-яких умовах полісного життя, він відокремив політику від етики.

Застосовувавши поняття “природа” до умов життя суспільства, Аристотель намагався з’ясувати двояку сутність людини як істоти природної (окремими інстинктами вона не відрізняється від тварин, а саме: потребою в їжі, продовженні роду тощо) і як істоти

суто політичної. Людину Аристотель називав особливою твариною — політичною, такою, що живе в полісі.

У своєму дослідженні міста-держави (полісу) Аристотель відштовхувався від думки, що людина — єдина жива істота, яка мешкає в містах, створюючи науку, мистецтво, кориться законам. Вона не може існувати, не виробивши власних форм життя, інакше залишилася б твариною або перетворилася в Бога, порушивши, таким чином, ієрархічно гармонійну структуру Всесвіту (космосу). Свої людські здібності індивід може реалізувати тільки в державі (полісі). На думку мислителя, держава — це тип суспільства, що є союзом несхожих особистостей, які об'єднуються задля спільного блага, задовольняючи власні потреби через обмін товарів і послуг. Ідеальною спонукою до подібного об'єднання є потреба людей у спілкуванні.

Аристотель відобразив послідовність розвитку форм людського буття від сім'ї до держави (полісу), чим довів, що держава виникає шляхом еволюції природних форм людського буття. Першою такою формою є сім'я, позаяк союз між чоловіком і жінкою є необхідним за законами природи. Із об'єднань кількох сімей формується община. Об'єднання кількох поселень завершується формуванням поліса (міста-держави), що є вищою формою суспільного буття і в якому створюються всі необхідні умови для цивілізованого життя.

Таким чином, Аристотель, розглядаючи причини виникнення полісів (держави), дійшов висновку, що держава, як і будь-які суспільні форми буття, виникає з елементарних потреб життя, заради його удосконалення. Отже, держава (поліс) є “самодостатньою” формою буття, здатною сама по собі забезпечити умови якнайвищого рівня моральної досконалості своїх громадян.

Підвалиною вчення Аристотеля про державу як самодостатню форму суспільного буття стала ідея конституційного правління. На думку мислителя, головною ознакою самодостатньої держави є верховенство закону як запоруки і умови громадянської злагоди. Навіть наймудріший правитель (нехай це буде і цар-філософ) не може обійтись без закону, вимогам якого мусять коритися всі — як можновладці, так і піддані. Закон (писане право), по суті, є регулятором суспільних відносин і не повинен заперечувати природного права (звичай), більше того він є критерієм справедливості у суспільстві, бо наразі втілює розум громадян полісу, які прагнуть кращого життя.

Аристотель сформулював три основні ознаки конституційного правління: по-перше, на відміну від правління окремих політичних угруповань, яке здійснюється в інтересах певного класу чи окремої особи, конституційне правління узгоджується з інтересами всіх громадян; по-друге, конституційне правління — це законне правління, яке впроваджується на підставі постанов, обов'язкових як для урядових виконавців, так і для громадян; по-третє, конституційне правління існує за добровільною згодою громадян, чим відрізняється від деспотизму, який тримається виключно на брутальній силі.

Розробляючи теорію про ідеал держави, філософ намагався розв'язати проблему форми конституційної держави. Аналізуючи тенденцію до єднання закону, держави і форми правління, Аристотель розрізняє принципи конституційного і деспотичного правління. Конституційне правління діє на благо всіх, а деспотичне виключно на благо правлячого класу. Справедливими конституційними державами є монархія, аристократія і помірна демократія (політія). Деспотичними державами є тиранія, олігархія і крайня демократія (охлократія — правління натовпу).

Найсамодостатнішою державою, на думку Аристотеля, є держава із змішаною формою правління, яка розумно поєднує елементи демократії і олігархії. Керуючись ним же запровадженням етичним принципом оброчності (золотої середини), мислитель вважав, що соціальною основою змішаної держави є середній клас (люди середнього достатку). На доведення цього твердження мислитель вибудував таку аргументацію. “Кожна держава (тобто поліс), — писав він, — складається з трьох частин: багатих, бідних і тих, хто займає середину — заможних”. Помірність і середина — найкращі із чеснот. Наприклад, при середньому достатку легко коритися аргументам розуму. Надто багатому або надто бідному важко дотримуватися цих аргументів. Люди, які належать до першого типу, стають переважно зухвальцями і великими мерзотниками, а ті, хто належить до другого типу, — злодіями і дрібними мерзотниками. Держава, яка складається із рабів і панів, неповноцінна. В ній панують заздрість і презирство, що призводять до суспільних суперечок і внутрішньої війни. Отже, “держава, яка складається із заможних людей (тобто середнього класу), і матиме найкращий суспільний лад”.

Змішану форму держави Аристотель назвав політією (конституційним правлінням). Пояснюючи змістовно політію, Аристотель

зазначав, що олігархія і демократія — це дві основні форми, з яких утворюються всі інші форми держав. Він писав, що види державного ладу, які тяжіють до демократії, як правило, називаються політіями, а ті, що сповідують олігархію — аристократіями. Для кожного типу державного устрою існує своя вища цінність: для аристократії — добродесність, для олігархії — багатство, для демократії — свобода. Політія — змішана форма, тому вона не має чітко визначених цінностей. Саме цей устрій “поєднує дві частини суспільства — заможних і незаможних (бідних)”.

Отже, згідно з Аристотелем, поліс є метою і сенсом життя громадян, оскільки покликаний втілити в межах полісної громади (громадянської общини) ідею справедливості. Критерій справедливості він убачав у природному праві — звичаї, що уособлює політичну справедливість (тобто конституційне правління) і є нормою політичних відносин у суспільстві. Аристотель розглядає політичну справедливість у двох площинах: зрівняльна і розподільна. Сферою зрівняльної справедливості є цивільно-правові угоди, відшкодування збитків тощо. Сфера розподільної справедливості охоплює пропорційний розподіл суспільних благ відповідно до заслуг (гроші, почесні, влада тощо). В цілому, розробляючи теорію міста-держави, Аристотель створив відповідно до сучасної термінології, патріархальну теорію походження держави та морально-правові принципи її функціонування, що заперечують будь-яке насильство: це законність, дискусія і злагода. Запорукою самодостатньої держави є конституційне правління, яке впливає із добровільної згоди громадян.

Лекція 3. Концепції держави і права елліністичної доби: стрибок від проблем космосу до проблем людини. Раціоналістичне обґрунтування державно-правових відносин. Етика Епікура. Стоїцизм і теорії світової держави і природного права. Полібій. Доля як загальний природний закон, що керує Всесвітом

Аристотель помер у 322 р. до н. е., коли Афіни втратили свою провідну роль в античному світі. Це було зумовлено внутрішніми політичними потрясіннями і впливом зовнішнього чинника — завоюваннями Александра Македонського. Античний світ вступив у період поступово зростаючої кризи, що супроводжувалась суттєвими змінами суспільного організму та згодом трансформувала античне суспільство в якісно нову фазу — феодальну. Хронологічно це збігається з добою так званого еллінізму, коли суттєво змінилася традиційна філософсько-політична парадигма античного суспільства.

В еллінській філософії стався якісний стрибок від проблем Космосу до проблем людини (започаткований ще Сократом), а також підвищився інтерес до суб'єктивної тематики. Не випадково два найбільш розвинені напрями у вивченні та тлумаченні держави і права не виходили за межі двох основних філософських напрямів: стоїцизму та епікурейства. У межах елліністичної політичної філософії державно-правові питання набули винятково раціонального обґрунтування, що свідчило про новий етап у розвитку вчень про державу і право.

В елліністичну добу, як і в античну, універсальний порядок буття все ще панує над людиною. Але тепер він вважається не Логосом, який створює гармонію Всесвіту і в якому рівнозначно розчиняються природа і людина, а зовнішньою стосовно людини необхідністю. Ця необхідність не стільки наперед визначена як доля (фатум), скільки зобов'язує до реалізації можливостей внутрішнього

світу людини (духу), незалежно від зовнішньої необхідності. Таким чином, за людиною визнавалася можливість наперед планувати своє життя, будучи вільною у власному виборі. Фактично ставилося питання про індивідуальну свободу людини (в античному полісі та в античній філософії свобода окремої людини не визнавалась).

Грецькі поліси остаточно втратили незалежність. Через руйнацію державних інститутів порушився зв'язок між суспільством, державою та особою, а чинні правові норми вже не відповідали новим соціальним відносинам.

Як наслідок змінилися уявлення людей про буття, державний порядок і устрій, а також соціальні норми.

Щодо державно-правових питань, то тут пропагуються аполітичність, безтурботність, спокій духу, задоволеність і свобода.

Одним із виразників таких поглядів був Епікур (341–270 до н. е.), засновник філософської школи в Афінах (306 р. до н. е.). На думку Епікура та його учнів (епікурейців), природа людини корислюбна. В суспільстві не існує інших чеснот і цінностей окрім прагнення комфорту і щастя. Ніколи не існувало абсолютної справедливості, а лише угода між людьми щодо обмеження і уникнення дій, які завдають страждань, створюють незручності у житті. Як наслідок відповідної угоди виникли держава і закон, покликані врегулювати стосунки між людьми з метою задоволення спільної потреби комфортного, щасливого існування. За відсутності угоди не існує й справедливості. Закон і керування створюються заради спільної безпеки, й вони ефективні лише тому, що покарання законом ставить перепону на шляху до несправедливості. Отже, на думку Епікура, закон є формою утвердження справедливості в суспільстві. Однак він підкреслював, що справедливість — категорія мінлива: вона своя для кожного місця і часу.

Тобто, якщо застосувати сучасну термінологію в розкритті змісту висловленої Епікуром думки, то треба розуміти, що зміст поняття “справедливість” обумовлюється ментальністю кожного окремого народу і ментальністю суспільства за певної історичної доби. Фактично епікурейці першими започаткували теорію виникнення і розвитку соціальних інститутів (держави і права включно) на матеріалістичних засадах. Природа, згідно з його вченням, розвивається за своїми законами. “Нечестивий не той, хто усуває натовп богів, — зазначав він, — а той, хто застосовує до богів уявлення натовпу”. За переконанням філософа, боги не втручаються ані в

природний стан речей, ані в людській справі. Виходячи з цього він обґрунтовував етичну автономію людини, яка лише завдяки пізнанню природи і розумному дотриманню її законів може звільнитися від страху і марновірства, досягти щастя.

Етика — основна частина вчення Епікура. Це та ланка, яка пов'язує його фізичні та політико-правові погляди, оскільки в цілому вчення Епікура базується на його етичних ідеях. Основоположним принципом цієї етики є індивідуальне задоволення. “Отже, — пояснював він основу своєї етики, — коли ми кажемо, що задоволення є кінцевою метою, то розуміємо не задоволення гультяїв і не задоволення, яке міститься в чуттєвих насолодах, як думає дехто, хто не знає або не погоджується, або неправильно розуміє, але ми розуміємо свободу від тілесних страждань і від душевних тривог”. Розсудливість — основа всіх чеснот. Вона полягає в розумінні того, що не можна жити приємно (собі на втіху), не живучи розумно, морально і справедливо.

Основні цінності його етики (задоволення, свобода, “атараксія” — безтурботний спокій духу), як і вся вона в цілому, мають індивідуалістичний характер. Свобода людини — це, за Епікуром, її відповідальність за розумний вибір власного способу життя. Сфера людської свободи — це сфера її відповідальності за себе. Свобода не збігається з необхідністю. Необхідність є лихом, стверджував Епікур, але немає ніякої необхідності жити з необхідністю. Він вважав, що держава і закон є результатом договору між людьми про їхню взаємну безпеку. Метою державної влади повинно бути гарантування такої безпеки, подолання страху, створення тихого, безтурботного життя.

Право, на його думку, — це утвердження справедливості. Але справедливість Епікур розглядав як мінливу категорію: для кожного часу й місця — своя справедливість. З урахуванням цього діяльність владних структур держави, людей, а також самі закони мають відповідати природним законам, характерним для конкретного місця й часу. Закони філософ вважав гарантією свободи й незалежності індивіда, але не всіх громадян, а лише морально досконалих. Закони повинні охороняти цю частину суспільства від “натовпу”.

Першими, хто заперечив поліс з його державно-правовими інституціями, були стоїки. Стоїцизм як філософська течія проіснував з III ст. до н. е. до II ст. н. е. Філософія стоїцизму пояснювала світ (космос) у саморозвитку, як живу, розумну істоту. Всесвітом

керує Логос, він є загальним природним законом, який, проте, має божественний характер. Люди є часткою світового космічного циклічного процесу, синами Божими, а відтак і братами один одному. Отже, на думку стоїків, у світі повинне існувати загальне право, так зване природне право, підмурком якого є вічний розум універсуму та розум людини. На зміст природного права не впливають ні місце, ні час (тут стоїки підтримують Сократа в його суперечці з софістами). Стоїки твердили, що перед природним правом усі рівні, навіть раби. Збірники законів різних полісів є лише блідою копією природного права. Згідно з їхнім вченням жити у злагоді з природним правом — жити по справедливості.

Стоїки розглядали людей як громадян єдиної світової держави космополісу, а окремого індивіда як громадянина полісу. Громадянами космополісу, за їхнім вченням, є боги і люди. У космополісі править закон, який розумно регламентує поведінку людей на принципах міркувань здорового глузду. Здоровий глузд — це закон природи (закон Бога), який є універсальним критерієм добра і справедливості, непорушний у своїх засадах, а його приписи є обов'язковими як для можновладців, так і для інших підданих. У космополісі не повинно існувати соціальної різниці між громадянами: грек і варвар, аристократ і простолюдин, раб і вільний, багатий і бідний — всі оголошуються рівними перед законом природи. За єдине, що різнить людей, стоїки визнавали розум і вказували на суттєву різницю між розумним і дурнем: “розумного необхідність веде, дурного ж — волочить”.

Відтак для всіх і кожного стоїки запроваджували два закони: закон міста (окремого полісу) — закон звичаю і закон всесвітньої держави (космополісу) — закон розуму. Останній мав вищі повноваження і втілював норму, з якою мусили узгоджуватися закони полісів та їх округів.

Таким чином, стоїки започаткували теорію світової держави і теорію природного права. Всесвітня держава стоїків передувала Граду Божому, що з'явився пізніше в християнській теології. Ідеалом стоїків була царська влада — правління наймудрішого.

Ідею стоїків про долю, як загальний природний закон, що керує Всесвітом, обстоював грецький історик Полібій (200–120 до н. е.), прихильник римського державного устрою. В історії Риму, яку він виклав у сорока книгах, світова держава під орудою імперії розглядається ним як єдино реальна дійсність.

Держава, згідно із вченням Полібія, виникла об'єктивним шляхом. Ідеальною спонукою цього процесу стало прагнення людей до взаємної підтримки і захисту. Очолив об'єднавчий процес найсильніший, влада якого забезпечувалась виключно шляхом застосування сили. Згодом виникла царська влада, яка забезпечувалася вже силою розуму. Вся життєдіяльність у державі врегульовувалася звичаями і законами. Поступово в суспільстві сформувалась уява про добро і зло, критерії шкідливого й корисного для загалу. Так виникло право і судочинство.

У пошуках причин могутності Риму Полібій створив теорію циклічності форм держави. Емпіричною підвалиною теорії послужив узагальнений істориком досвід функціонування державних інституцій полісу (міста-держави).

Згідно із вченням Полібія історія людства — це історія циклічної зміни форм держави, бо історія людства підкоряється єдиному закону природи — закону розвитку і занепаду. Підпадаючи під його дію, різні форми правління, пройшовши певні етапи свого розвитку, незмінно занепадають, еволюціонуючи в інші. Причиною й головною умовою величчя Риму, на думку Полібія, стало утвердження змішаної форми правління із своєрідним механізмом урівноваженої поміркованості в управлінні, що забезпечувалось поєднанням в одне ціле трьох влад: монархії (консули), аристократії (сенат) і демократії (народні збори). Інтеграція цих трьох влад в єдину змішану форму правління здолала природну тенденцію до занепаду, яка за необхідності зростає при надмірному посиленні однієї з цих влад.

Таким чином, згідно із вченням Полібія найдосконалішою формою врядування є змішана форма правління, що створює баланс політичних сил (у Аристотеля це баланс соціальних класів). Ця форма поєднує царську, аристократичну і демократичну форми правління.

Досліджуючи відтинок часу, впродовж якого було встановлено панування Риму над усім Середземномор'ям, він розглядав долю як історичну категорію, що уособлює внутрішні закономірності єдиного історичного процесу.

Держава, за його вченням, виникає звичайним чином завдяки цьому процесу, а на відносини людей суттєво впливає форма держави.

Полібій намагався пояснити процес зміни форм держави. Розмірковуючи у своєму творі “Історія в сорока книжках” про царську владу, тиранію, аристократію, олігархію, демократію та охло-

кратію, він дійшов висновку, що вони заступають одна одну за велінням долі, згідно з природним законом.

Усього є шість основних форм держави, які, в порядку їхнього природного виникнення і зміни, посідають такі місця в межах свого повного циклу: царство (царська влада), тиранія, аристократія, олігархія, демократія, охлократія. Первісний вождь-самодержець непомітно і природно перетворюється, за концепцією Полібія, в царя, тією мірою, якою “...царство розуму заступає панування відваги і сили”. Царська влада наділяє кожного по заслугах, а піддані підпорядковуються їй не стільки від страху перед насильством, скільки за велінням розуму і з доброї волі.

З часом царська влада стає спадковою. Царі змінюють попередній спосіб життя з його простотою і піклуванням про підданих, починають надміру віддаватися розкошам. Внаслідок спричинених цим заздросів, ненависті, незадоволення і гніву підданих “царство перетворюється в тиранію”. Цей стан і форму держави Полібій характеризував як початок занепаду влади.

Тиранія — час змов проти володарів. Але ці змови походять від людей шляхетних і відважних, які не бажають терпіти свавілля тирана. За підтримки народу ці шляхетні люди скидають тирана і утверджують аристократію. Таку форму держави Полібій характеризував як таке правління меншості, що встановлюється за згодою народу і за якого ті, хто править, — “найсправедливіші й найрозсудливіші за вибором”.

Попервах аристократичні правителі керуються в усіх справах турботою про “спільне благо”. Коли ж влада в аристократії стає спадковою і опиняється в руках людей “абсолютно незнайомих з вимогами суспільної рівності та свободи”, аристократія перетворюється на олігархію. Тут панують зловживання владою, зажерливість і беззаконня.

Виступ народу проти олігархії супроводжується вбивством одних і вигнанням інших. Не довіряючи попереднім формам правління, народ устанавлює демократію та бере на себе клопіт про державу. Демократією Полібій вважав такий устрій, за якого вирішальна сила належить рішенням більшості народу, панують підпорядкування закону і традиційна пошана до богів, батьків і старших. Але поступово відходячи від цих цінностей, натовп вибирає собі вождем відважного честолюбця (демагога), а сам усувається від державних справ. Відтак демократія вироджується в охлократію.

Охлократія за змістом є переродженням демократії, найгіршою формою правління. Соціальні негаразди в суспільстві, що супроводжують охлократію, підштовхують людей до пошуку способів удосконалення державності; вони об'єднуються навколо найавторитетнішої особи і вибирають її правителем — царем. З цього починається, за його вченням, новий цикл розвитку і зміни форм правління.

На початку I ст. до н. е. місто-держава втратило своє значення, а народів із політичною свідомістю, яка сформується значно пізніше, у новий час, ще не було. Ідеї ж про всесвітню державу, природне право і всезагальне громадянство, набувши поширення, наповнювалися більше етичним, ніж політичним змістом. Поступово в суспільній свідомості утверджувалось переконання, що світ підпорядкований всеохоплюючій волі Бога; всі люди брати і члени єдиної вселюдської родини (розум уподібнює їх одне одному і споріднює з Богом, незважаючи на існуючу різницю в мові, місцевих звичаях, традиціях тощо). Низка сформованих раннім християнством норм моралі і справедливості, поступово поширювалася на весь загал, знаходила відгук і пошану власне через свою самодостатність, а не перед загрозою невідворотної кари за їх невиконання.

Поширення упродовж двох-трьох століть нової ери наповнених моральним змістом ідей світової держави, природного права, світового громадянства завершилося формуванням двох основних течій в розвитку вчень про державу і право: одна розвивалась під впливом стоїцизму, започаткувавши римську юриспруденцію, інша — на засадах раннього християнства, за яким держава і закони мислились наперед визначеними Божим Провидінням і покликані керувати життям людей.

Через два тисячоліття ці теоретичні постулати були ґрунтовно переосмислені у творах західноєвропейських вчених і стали політичною платформою сучасних демократій. Політичні і правові вчення, що виникли в Стародавній Греції, зумовили концептуальне обґрунтування таких проблем, як причини виникнення держави і права, їх призначення і функції, роль у збереженні людської свободи. Ці проблеми, завдяки провідним мислителям, були зведені в єдиний комплекс взаємопов'язаних понять і доказів. Досвід політичної і правової думки Стародавньої Греції — безцінний соціальний досвід, що має неперехідне значення в історії людства.

Лекція 4. Розвиток державно-правових концепцій у Стародавньому Римі. Цицерон. Сенека та ідея духовної свободи всіх людей. Епіктет. Марк Аврелій. Юристи. Створення юриспруденції як самостійної науки

Естафету розвитку політико-правових вчень, започаткованих в Елладі, перейняли мислителі Стародавнього Риму.

Безперечно, державна і правова думка Риму чимало запозичила від поглядів Сократа, Платона, Аристотеля, Епікура та багатьох інших античних мислителів, але теоретичним концепціям римських авторів були притаманні своєрідність і новизна, чому сприяли нові соціально-економічні умови життя.

Так, характерна для давньогрецької думки ідея взаємозв'язку політики і права отримала свій подальший розвиток і нове втілення у трактуванні Цицероном держави як публічно-правової спільності. Погляди грецьких стоїків стосовно вільного індивіда було використано римськими авторами (Цицероном і юристами) для створення, власне, нової концепції — поняття юридичної особи (правової особи, персони). Значним досягненням давньоримської думки було створення самостійної науки — юриспруденції. Римські юристи детально розробили комплекс політико-правових питань у царині загальної теорії держави і права, а також окремих юридичних наук (цивільного, державного, адміністративного, кримінального та міжнародного права). Римські автори у своїх конструкціях теоретично відобразили ту нову, відмінну від давньогрецької, історичну і соціально-політичну реальність, в умовах якої вони жили і творили. Це, зокрема, криза полісної форми держави та старої полісної ідеології, перетворення Риму в імперію тощо. Давньоримські мислителі зробили значний внесок в історію вчень про державу і право, помітно вплинули на подальший розвиток політичних і правових вчень за Середньовіччя і в Новий час.

Найсистемнішими і ґрунтовнішими були вчення Марка Туллія Цицерона (106–43 до н. е.) і римських юристів.

Цицерон створив теорію змішаної форми влади та теорію циклічності форм правління, а також наповнив новим змістом ідею природного права, яка поширилась у всій Західній Європі аж до ХХ ст. Вчення Цицерона розвинули римські юристи, а згодом отці церкви.

У політичних трактатах Цицерона “Про державу” і “Про закон” найліпше відобразилась політична думка Риму напередодні падіння республіки.

Цицерон вважав, що держава і право виникли у відповідь на вимогу вродженого прагнення людей до спільного громадського життя і задоволення природної потреби в охороні власності. Державу Цицерон розглядає як “справу народу” — “res populi” або “res publica”, що практично рівноцінне за значенням первинному вжитку англійського “commonwealt” — “співдружність”. Тут варто зауважити, що поняття республіка (держава) в теорії Цицерона наповнене більше моральним змістом, аніж політичним. Далі мислитель намагається з’ясувати сутність такої співдружності. Для цього він запровадив категорію “народ”, якою позначив об’єднання людей, які добровільно згуртувалися навколо права і законів у єдиному прагненні користуватися благами суспільства на засадах взаємної вигоди. Відтак згідно із вченням Цицерона держава за своєю сутністю є самоврядним корпоративним об’єднанням, членство в якому належить усім громадянам, а головне її завдання — забезпечення умов справедливого урядування.

Цицерон сформулював три основних принципи справедливого урядування, які й надалі не втратили актуальності: 1) влада делегується народом; 2) влада має функціонувати винятково на підставі закону; 3) влада може бути виправданою виключно моральними чинниками. Далі мислитель дає аргументоване тлумачення змісту цих принципів. По-перше, народ є самоврядною організацією і має достатньо засобів, необхідних для самозбереження і розвитку. Благам у державі є закон, оскільки держава і закони — спільна справа народу; по-друге, перепорою на шляху до зловживань політичною владою урядовцями, які є ставлениками народу, стає обов’язкове урегулювання їхніх повноважень законом; по-третє, сама держава неодмінно мусить підпорядковувати свою діяльність вимогам природного закону (Божого закону справедливості) —

найвищого авторитету в житті людей, а в приписи позитивних законів втілювати принципи справедливості. Жодний закон, який встановлюється людьми, не повинен порушувати природний порядок і створювати право із безправ'я, благо (добро) із зла, чесне із безчестя. Жодне законодавство, що суперечить вимогам природного права, не може називатися правом.

Суспільство, на думку Цицерона, є фактично космополітичним об'єднанням людей, оскільки всі вони підкоряються єдиному універсальному закону природи, творцем якого є Бог. Отже, у певному сенсі всі люди рівні від природи. Власне із рівності громадян єдиної світової держави (космополісу) випливає справедливість, яка утверджується в суспільстві за умови життєдіяльності, підпорядкованої законам. Справедливість полягає в тому, щоб не посягати на чужу власність. Джерелом справедливості є космос і розумна природа людини, а її критерієм — універсальний закон природи: природне право, яке є вищим істинним законом і яке історично і логічно передує державі, а отже, й будь-якому писаному закону.

Розробляючи теорію циклічності розвитку форм держави, Цицерон, спираючись на вчення грецьких мислителів, виокремлює три основні форми держави: монархію (царську владу), аристократію (владу оптиматів), демократію (владу народу). Серед цих форм кращою, на думку мислителя, є монархія. Він дослідив, що кожна із простих форм за необхідності перетворюється в так звані “порочні” форми: тиранію, олігархію і владу натовпу (черні). Цицерон підкреслював, що “хибні” форми в принципі не можна розглядати як державу, оскільки там панують брутальне свавілля і насилля влади, а отже, руйнується держава як об'єднання вільних громадян.

Змішану державу, яка поєднувала б елементи монархії, аристократії і демократії, Цицерон називав найбільш життєздатною. На його думку, до такої форми правління наближалась Римська республіка в добу найвищої своєї величі, коли в ній органічно поєднувались влада консулів (монархія), аристократів (сенат) і народу (демократичні збори).

У своїх наукових роздумах Цицерон наголошував, що основою держави є прагнення людей жити разом, а осередком — сім'я.

Держава, на його думку, — узгоджене правове утворення, здобуток народу. Він підкреслював особливий зв'язок держави і влас-

ності та зауважував, що основною її метою є охорона власності народу і окремо кожного громадянина. Цицерон робив спробу визначити категорію “народ”, підкреслюючи, що це не будь-яке об’єднання людей, а об’єднання, в основі якого — погодженість стосовно питань права і спільності інтересів.

Значну увагу мислитель приділяв особам державного діяча та ідеального громадянина. Управляти державою повинна людина, наділена добродієністю, здатна оволодіти знаннями про державу і право та застосовувати їх у дійсності. Без таких знань державний діяч не може бути мудрим і справедливим.

Ідеальному громадянинуві мають бути притаманні прагнення до пізнання істини, справедливості і величність духу. Він повинен виконувати приписи законів, не чинити нікому зла, не зазіхати на чужу власність.

Розвиваючи попередні природно-правові уявлення, Цицерон апелював до закону природи і права як основи спілкування людей в державі. Право, що спирається на справедливість і розумний закон природи, є виразником загальної користі кожного учасника правового спілкування. Природне право, за його вченням, виникає раніше від держави з її писаними законами, тому останні мають відповідати вимогам природного права. Критерієм справедливості є відповідність законів, установлених волею людей, законам природи.

Справедливість у суспільстві пануватиме лише тоді, коли всі учасники спілкування діятимуть згідно з приписами законів.

Але рівноцінними учасниками спілкування Цицерон бачив тільки вільних людей. Для рабів справедливість полягала в тому, щоб ними володіли справедливо. Рабство як таке виправдане, воно обґрунтоване природою, і для рабів їхнє становище корисне.

Ідею духовної свободи всіх людей, незалежно від громадянського стану, висловлював представник оновленої школи стоїків Луцій Сенека (близько 4 до н. е. — 65 н. е.). Він зауважував, що рабство не поширюється на всю особистість, краща її частина є вільною. Панові підкорене і належить лише тіло раба, а його дух сам собі пан.

У своєму вченні Сенека обстоював ідею, що всі люди, незалежно від походження чи майнового стану, повинні стати суб’єктами права. Лише в цьому випадку чинне в суспільстві право може відповідати справедливості.

Сенека висунув власну природно-правову концепцію, в якій неминучий та божественний за характером “закон долі” відіграє роль того права природи, якому підпорядковано всі людські прагнення і творіння включно з державою і правом. Він вважає, що Всесвіт — це природна держава зі своїм природним правом, визнання чого — справа необхідна і розумна. Членами цієї держави, за законом природи, є всі люди, незалежно від того, визнають вони це чи ні. Щодо окремих державних утворень, то вони — випадкові, значимі не для всього людства, а тільки для певного кола людей.

Сенека одним із перших порушив традиційну для античного світу віру в державу (поліс) як засіб реалізації найвищої моральної досконалості. На місце держави як чинного органу удосконалення людини він поставив владу, наділену знаряддям примусу, яка покликає зробити земне життя стерпним. Негативно ставлячись до ідеї рівності громадян, Сенека запровадив ідею загальної рівності всіх людей і всіх станів як творінь Божих. На його думку, можна служити людству і не обіймаючи державної влади. Натомість він відійшов від доктрин “стародавньої стоїчної філософії”, згідно з якими індивід є одночасно членом двох спільнот: громадянської держави (полісу), підданим якої він є, і всесвітньої держави, що об’єднує всіх людей як розумних істот і до якої він належить як частка людства. Цю більшу спільноту Сенека розглядає не як державу, а як громаду, об’єднану моральними і релігійними узами, але аж ніяк не політичними чи правовими.

Такою формою організації невдовзі стала незалежна християнська церква. Попередні громадянська і політична доблесті знецінювалися, натомість у суспільній свідомості запанували чесноти милосердя і доброти, чуйність, осуд жорстокості і насилля стосовно підданих і слабких. Наставала ера феодалізму. Відповідно зазнавала змін і державно-правова думка людства.

Схожі ідеї розвивав також Епіктет (50–130 н. е.), який наголошував насамперед на проблемі морального самовдосконалення і належного виконання ролі, визначеної кожному долею. Взаємовідносини людей повинні чітко базуватися на принципі: “Чого не бажаєш собі, не бажай і іншим”.

Марк Аврелій Антоній (121–180 н. е.) розвивав “...уявлення про державу з рівним для всіх законом, якою правлять відповідно до рівності й рівноправності всіх, та царство, в якому найвищим благом є свобода підлеглих”. У своїй праці “До самого себе” Марк

Аврелій підкреслював, що зі спільних для всіх людей духовних засад випливає, буцімто всі люди — розумні істоти; якщо ж так, то й розум, який наказує, що робити, а чого не робити, теж буде спільним. На спільності розуму базується спільність закону, який є однаковим для всіх, оскільки всі люди — рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний суспільний устрій.

Подальший розвиток уявлень про сутність права у Стародавньому Римі пов'язаний з творчістю видатних юристів II—III ст.: Ульпіана, Гая, Модестина, Павла.

Зусиллями римських юристів створено нову науку — юриспруденцію. В їхньому полі зору знаходилося широке коло проблем загальнотеоретичного і галузевого характеру. Особливе значення як для самого римського права, так і для подальшої історії права мало ґрунтовне розроблення ними юридичних питань майнових відносин з позицій захисту інтересів приватної власності. Вони, власне, розробили юридичну основу права людини на власність.

Розглядаючи справи, юристи інтерпретували чинні правові норми в дусі їх відповідності вимогам природного права і справедливості, а в разі колізії змінювали стару норму, з урахуванням нових уявлень про справедливість і справедливе право. Така правотворча діяльність римських юристів мотивувалася пошуками такого формулювання припису, що його дав би за нових обставин сам законодавець. Прийняття правовою практикою нової інтерпретації означало визнання її змісту як нової норми права, а саме: норми *jus civile* (цивільне право), що у вузькому розумінні означало право юристів, а в широкому — охоплювало також звичаєве право, законодавство народних зборів і преторське право.

Визнання римськими юристами реальності природного права, яке є частиною права взагалі, а водночас — відсутність у римському праворозумінні спеціального поняття позитивного права (як заперечення природного права, його своєрідної протилежності) означало, що у трактуванні римських юристів природне право, як усяке інше право, що його вони визнавали, належало до чинного права і було його специфічною складовою (компонентом і властивістю права взагалі), а не лише теоретико-правовою конструкцією і категорією, не тільки “чистим” поняттям, зовнішнім для норми права і принципів фактично чинного права.

Підаючи аналізу категорію “право”, Ульпіан, зокрема, писав, що тому, хто вивчає право, необхідно насамперед знати, звідки

походить слово *ius* (право). Воно отримало свою назву від слова *justitia* (правда, справедливість). Розглядаючи відмінність природного і позитивного права, він зазначав, що “право народів” (*ius gentium*) — це те, чим користуються тільки люди у відносинах між собою, а “природне право” (*ius naturale*) є загальним для всіх живих істот.

Ідею взаємозв’язку та єдності різних складових права найбільш чітко виразив юрист Павло: “Слово право” вживається в кількох розуміннях: по-перше, “право” означає те, що завжди є справедливим і добрим, — таке природне право. В іншому розумінні “право” — це те, що корисне всім чи багатьом у якійсь державі, — це цивільне право. Всі ці розуміння одночасно присутні в загальному понятті права”.

Згадані юристи розробили багато аспектів римського права, яке стало класичним. Своїми правовими концепціями: поділом права на приватне й публічне, вченням про юридичних осіб, права та обов’язки громадян вони зробили суттєвий внесок у розроблення проблематики співвідношення права і свободи.

У 426 р. 345 фрагментам із творів Модестина, значній кількості положень із концепцій Ульпіана, Гая і Павла було надано юридичної сили. Згодом положення їхніх учень було включено в Дигести (Кодифікацію Юстиніана).

Утім, слід пам’ятати, що, підкреслюючи, як і стоїки, невідповідність рабства природному праву, вони його не заперечували, посилаючись на право народів. Раб не визнавався ними юридичною особою і навіть людиною, а тому не міг бути суб’єктом права. Вони пропонували розглядати його як знаряддя праці, а в правовому аспекті відносити до речей.

Отже, попри важливе значення поглядів римських юристів для з’ясування сутності права, розкриття проблеми співвідношення права і свободи, їхні підходи мали суттєві вади. Римське право було класичною теорією тільки щодо окремих правових питань, і назвати його правом у повному розумінні слова неможливо, оскільки в ньому відсутнє поняття вільної особистості, що поширюється на всіх без винятку людей.

Отже, в римському праворозумінні природне право перш за все розглядалося як право справедливості. Його приписи забороняли посягання на приватну власність, попереджали про незворотність відплати кожному за вчинене зло тощо.

Насамкінець важливо наголосити, що здобутки практичної діяльності римських юристів, зокрема в добу імперії, завершилися створенням своєрідної правової теорії, яку остаточно розробив римський юрист Ульпіан (період доміану). В теорії вказувалося на основне джерело права. Всі форми права, згідно із вченням Ульпіана, мають своїм джерелом законодавчу діяльність політично організованого народу. Необхідною умовою в законотворчості є те, що законодавче джерело обов'язково повинне мати повноваження на видання законів. Джерелом закону можуть бути рішення народних зборів (plebes), результати голосування представників певної частини населення, наприклад зібрання плебеїв (plebiscita), декрети сенату або імператора (senatus consulta, constitutiones), накази урядовця, уповноваженого видавати постанови.

На основі цього була сформована теорія про поділ правової дійсності на приватне та публічне право, яка була визнана багатьма середньовічними країнами, що запозичили норми римського права, і згодом стала важливою складовою сучасного європейського права.

Наприкінці XI ст. центром розвитку юриспруденції був університет у Болоньї. Головна увага у вивченні права приділялася тлумаченню (госам) кодифікації Юстиніана, особливо Дигест. Звідси й назва цього напрямку — школа глосаторів. Аналогічний підхід розвивався і в інших університетах (у Падуї, Пізі, Парижі, Орлеані). Вибрані глоси всієї школи було видано в середині XIII ст. Аккурсіусом.

Коментатори (постглосатори), які заступили глосаторів у XIII–XV ст., головну увагу приділяли тлумаченню самих глос, а також виявляли підвищений інтерес до вчення римських юристів про природне право. Вони трактували природне право як вічне й розумне право, що випливає з “природи речей”, та обстоювали його примат і верховенство над позитивним правом.

Діяльність глосаторів і коментаторів значною мірою сприяла процесу рецепції римського права в Західній Європі.

Вчення і теоретичні розробки римських юристів знаходили відображення та інтерпретацію у творчості всіх визначних представників правової думки Європи. Чимало сучасних понять, термінів і юридичних конструкцій бере початок у працях римських авторів, римському праві.

Лекція 5. Греція “гомерівської доби”. Суспільний лад. Органи управління: рада старійшин (буле), вождь (басилевс), Народні збори (агора). Форми правління міст-держав: рання тиранія, демократія, аристократія, олігархія

Історія Стародавньої Греції розвивалася майже одночасно і у взаємозв'язках з історією країн Стародавнього Сходу. Більше того, як засвідчують розкопки останніх десятиліть, південь Балканського півострова є одним з найдавніших місць людського поселення — тут жили люди ще в добу палеоліту. В VIII тис. до н. е. на Балканському півострові, особливо на півдні та на островах, існувало вже відносно розвинене суспільство, зокрема високорозвинена кріто-мікенська культура і писемність. Жили тут племена пеласгів та ін. Водночас у цей період, як свідчать стародавні джерела, відбуваються постійні великі переміщення народів. Так, наприкінці III тис. до н. е. у центральну та південну частини Балканського півострова з півночі переселяються племена ахейців та іонійців, а в XII ст. до н. е. — грецькі племена дорійців. У I тис. до н. е. давньогрецькі племена остаточно переселились і сформувались. Отже, на півночі Греції і частково в середній частині проживали еолійці. Східну частину середньої Греції, Аттику та деякі острови заселяли іонійці. Ахейці оселились на півночі та в центрі Пелопоннесу, а на півдні — дорійці. Упродовж тривалого часу греки розмовляли на різних діалектах, а єдина мова сформувалася лише в період еллінізму.

Дорійське завоювання Балкан прискорило розклад первісно-общинного ладу як у завойовників, так і у завойованих. Ще одним наслідком цього завоювання було масове переселення переможених (ахейців, іонійців) зі своїх земель на острови та узбережжя Малої Азії. Тут виникають їх численні колонії (у тому числі Троя, Ефес, Галікарнас). Грецькі колонії виникають і у Північній Африці, Італії, навіть Франції (Массалія — нині Марсель) та Іспанії

(Сагунт), Криму і Кавказі. Колонізації сприяли й такі фактори, як нестача придатних для заселення й обробітку земель. З тогочасних джерел дізнаємось, що в Греції навіть виникала необхідність обмежувати дітонародження, зокрема синів, щоб не дробити господарство. Адже Балкани — країна гориста, і землеробство було можливим тільки на рівнинах, тому хліб довозили. На схилах гір вирощували виноград, оливки, фрукти, але через бідність ґрунтів це потребувало багато праці. Розвивалося скотарство, проте через нестачу прісної води це була переважно дрібна худоба — кози, вівці та ін. Водночас Греція була достатньо багата на корисні копалини: залізо, мідь, срібло, золото, глину, будівельні матеріали (камінь, мармур, граніт). Отже, інтенсивно почало розвиватися ремесло. Географічне становище Греції (тепле море, берегова лінія з численними затоками, безліч островів тощо) сприяло розвитку мореплавства, рибальства, морської торгівлі. Економічному розвитку Греції сприяла і близькість до країн Стародавнього Сходу, які були економічно і культурно більш розвиненими.

Таким чином, як зазначалось, дорійське завоювання і переміщення племен прискорило розклад родоплемінних відносин. Розвивається приватна власність, поглиблюється майнове розшарування, відбувається класоутворення. Особливо інтенсивно ці явища спостерігаються в XI–IX ст. до н. е. В історії цей період називають “гомерівським” за іменем легендарного сліпого співця Гомера, якого стародавні греки та в пізніші часи вважали автором знаменитих епічних поем “Іліада” й “Одіссея” (нині це беруть під сумнів). Тривалий час майже всі знання про цей період черпали саме з цих творів. Потім вони доповнювались численними археологічними знахідками.

Отже, в XI–IX ст. до н. е. греки жили ще на стадії первіснообщинного ладу. Населення поділялося на роди, кілька родів об'єднувались у фратрію, а кілька фратрій — у плем'я, так звану філу. Членів філ пов'язували спільність походження, ведення господарства, спільність релігійного культу (власне опікунське божество та осередок його культу). Племена вже об'єднувались в невеликі народи, родові відносини ще були міцними. Людина, котра не належала до якогось роду, перебувала поза суспільством, вона ніким і нічим не захищалась. Зберігається звичай кривавої помсти. Залишити вбивство родича без помсти вважали безчесним, це викликало б гнів богів і накликало б біду на весь рід. Проте вбивця за

згодою роду міг відкупитися — заплатити штраф родичам вбитого або піти у вигнання. Земля перебувала поки що у колективній власності общини (роду), але була розбита на ділянки, якими володіли окремі сім'ї. Спочатку ділянки розподіляли щороку за жеребом (клери), потім вони закріплювалися за сім'ями назавжди, а врешті перетворювалися у приватну власність і були одним з основних мірил багатства.

Населення, крім землеробства, активно займалося скотарством, ремеслами, торгівлею. У гомерівських поемах згадуються лікарі, ворожбити, гончарі, ковалі, зброярі, кушніри, столяри, каменярі та ін. Здійснюється перехід до використання заліза, золотих і срібних виробів. Виникають численні укріплені міста, які стають осередками господарського, культурного, політичного життя. Розвивається торгівля. Платежі здійснюють спочатку зерном, худобою та іншим, потім з'являються гроші. Однак загалом господарство мало ще натуральний характер, продукція виготовлялася переважно для власного вжитку і споживання. Численні ремісники працюють не у власних майстернях, а вдома у замовника, користуючись його матеріалом і знаряддям.

У цю епоху виникає рабство, яке має домашній характер. Рабів ще небагато, здебільшого — це домашні, дворові люди, які допомагають вести господарство, у польових роботах чи ремеслі, пасуть худобу, їхня праця не є основною в господарстві. Іноді господарі дають їм невеликі земельні ділянки, хату, дозволяють мати сім'ї.

Серед вільних поглиблюється майнова і соціальна диференціація. Верхівка общини поступово виділяється в родову знать — це вожді, старійшини, герої. Вони володіють кращими і більшими наділами землі, мають багато рабів, худоби, золото, срібло. До них потрапляють в економічну залежність щораз більше збіднілих общинників, котрі позичають у багатіїв зерно, інвентар, насіння, гроші. Чим людина багатша, тим вона впливовіша, авторитетніша, краща. Вже у поемах Гомера біднота характеризується як елемент ненадійний, хиткий, непевний, словом — жалюгідний. Але багатії і знать ще не зовсім відокремились у суспільстві. Вони особисто працюють у своєму господарстві, виконують різні, в тому числі важкі роботи.

Держави у греків у той час ще не існувало, проте певні органи управління суспільством, безумовно, були. Найважливіші з них такі постійно діючі органи:

1. Рада старійшин — буле. До її складу входили всі старійшини роду, а якщо їх було надто багато, то обирала осіб з їхнього середовища. Своя рада старійшин була не тільки в кожному роді, а й у фратрії та племені. Старійшини виступають представниками цього роду, фратрії, філи, у переговорах з чужинцями чи іншими грецькими племенами дають клятви від імені общини, беруть участь у родоплемінному суді. Вони ж разом з вождем розв'язують усі питання стосовно життя і діяльності роду, фратрії, філи. В епоху Гомера рада старійшин — це вже не зібрання мудрих, досвідчених літніх людей, а орган найважливіших представників родової знаті, можливої верхівки суспільства.

2. Вождь — басилевс. Його обирали всім чоловічим населенням роду, фратрії, філи. Це військовий керівник, воєначальник, який командував військом і мав завдання захищати народ і землю. Басилевс — не король, не правитель з необмеженою владою чи щось подібне до того. По-перше, його обирав народ, він відповідав перед народом і був його лідером. Він був рівним серед своїх воїнів, спав і харчувався разом з ними, у битвах з ворогами виступав у перших рядах війська. Однак накази його були обов'язкові до виконання. На війні він мав необмежене право життя і смерті над своїми воїнами. Він повністю відповідав також за результати битви. Зате в разі перемоги він діставав кращі трофеї, більше, ніж інші воїни, рабів і почесні. У мирний час влада басилевса мала швидше “батьківський” характер: він розглядав і вирішував різні поточні справи, спори і конфлікти, управляв життям колективу, приносив разом з жертвами жертви богам, керував релігійними обрядами тощо. Разом із старійшинами басилевс вирішував різні важливі справи, судив з ними порушників традицій і звичаїв.

На користь басилевса серед населення було встановлено певні пожертви, якими покривали його витрати, наприклад на прийняття чужоземців, бенкети і подарунки для них та інших почесних гостей. Басилевсу виділяли найкращу ділянку землі — теменос. На випадок його одруження чи одруження його дітей населення робило внески, зате всіх запрошували до нього на святкування. Ні корон, ні мантій басилевси не носили. Єдиною відзнакою їхньої влади був скіпетр — багато прикрашений жезл або посох.

3. Народні збори — агора. Це збори всього дорослого чоловічого населення роду, фратрії чи філи. Їх скликали басилевс чи рада старійшин у разі потреби, здебільшого для вирішення найважли-

віших проблем війни і миру, про хід воєнних подій, з приводу епідемій, стихійних лих тощо. Кожен громадянин міг виступити на зборах, беручи в руки спеціальний жезл, — знак того, що він виконуватиме публічну функцію. Голосування не було, а волю свою народ висловлював криком. Отже, басилевс чи рада старійшин або вмілі оратори могли легко повести за собою маси. Збори повинні були закінчуватися до заходу сонця.

Подальший розвиток продуктивних сил, удосконалення знарядь і засобів виробництва, поглиблення соціальної та майнової диференціації, збільшення кількості рабів і посилення їх експлуатації, щораз ширше використання рабської праці в усіх галузях господарства — усе це призводить до остаточного розкладу родоплемих відносин, первіснообщинного ладу загалом. У VIII—VII ст. до н. е. в Греції зміцнюється влада і збільшуються привілеї родової знаті. Виникає боргове рабство неоплатних боржників. Дедалі більше майнове розшарування породжує гострі соціальні та політичні суперечності між родовою аристократією, яка тепер уже перетворилася на правлячу групу багатих землевласників, та простим міським і сільським населенням — демосом — нащадками рядових общинників гомерівської доби. Поступово виникає і посилюється торгово-реміснича верства міського населення, не пов'язана безпосередньо із сільським господарством. Демос, зокрема міський, зі зміцненням своєї економічної сили почав активніше домагатися своєї участі в управлінні суспільством і водночас обмеження влади родової аристократії. Це був період зародження у Греції державності.

На території Балкан виникло багато невеликих так званих міст-держав (полісів). Форми правління у них були різними. Спочатку здебільшого виникали тиранії. Тирані — одноособові правителі — вихідці з аристократії, які приєдналися до демосу, або з верхніх прошарків самого демосу. Вони проводили енергійну політику обмеження прав старої родової знаті, конфісковували частину її земель, вбивали або виганяли найактивніших прибічників старих порядків. Попри всю недосконалість тиранії це була прогресивна на той час форма влади. Щоправда, тирані часто проводили непослідовну політику і тим самим налаштовували проти себе демос, що їх обрав. Ранні тиранії були недовготривалими. Поваливши владу аристократії і відкривши простір для діяльності демосу, тирані втрачали свою владу і виявлялися непотрібними. Під час тиранії

зростали і набували політичного досвіду політики, які послідовніше відстоювали інтереси демосу, в результаті народ знову повставав — тепер уже проти тиранії.

Після повалення тиранії в найбільш економічно розвинених полісах звичайно встановлювали нові форми правління демосу. Зокрема, у тих полісах, де майнове розшарування громадян було порівняно незначним, виникала стародавня демократія (“демос” — народ, “кратос” — правління, влада), тобто правління вільних корінних жителів, усього поліса. А в тих полісах, де майнове розшарування виявилось різким і вплив багатіїв значним, виникала олігархія (тобто влада небагатьох). Слід чітко розуміти відмінність між аристократією (теж владою небагатьох) і олігархією. Аристократія була владою в ранньоробовласницькому суспільстві, яке щойно виникло після розкладу родового ладу. Це влада родової знаті. Олігархія виникає на вищому економічному і соціальному рівнях. Олігархами були не обов’язково родові аристократи. Влада олігархів ґрунтувалася на їхньому багатстві та пов’язаній з ним економічній і політичній могутності. У складі олігархів були і найбагатші представники демосу, і нащадки родової аристократії.

Робовласницька демократія й олігархія, які виникли в VI ст. до н. е., повністю розвинулися в V ст. до н. е., тобто вже в наступному, класичному періоді.

Отже, на території Греції з розкладом первіснообщинного ладу утворилося багато порівняно невеликих держав. Що зумовило їх виникнення? Причини слід шукати насамперед у природних та економічних умовах розвитку Греції. Природні умови — високі дикі гори, порослі густими лісами, урвища, ущелини, які покривають Балканський півострів, не сприяли об’єднанню племен, єдиному господарському розвитку, формуванню єдиного внутрішнього ринку, встановленню тісних контактів і взаєморозумінню між людьми. Навпаки, природні умови їх роз’єднували. Крім того, Греція була заселена різними народами, які прийшли туди в різні часи, були на різному ступені соціального розвитку, являли собою різні племена, кожне зі своїми мовними, етнічними, релігійними та іншими особливостями.

**Лекція 6. Держава і право стародавніх Афін.
Утворення Афінської держави.
Реформи Тесея. Боротьба демосу
з евпатридами. Кілонова “скверна”.
Закони Драконта. Реформи Солона —
пролог до демократії**

Серед грецьких держав-полісів, які виникли на території Балканського півострова, найбільш могутніми і впливовими були Афіни і Спарта.

Афінська держава виникла у південно-східній частині Балканського півострова, так званій Аттиці. Аттика — кам'янистий півострів, майже без родючих земель, зате там була якісна глина, родовища срібла, свинцю, мармуру. Природні умови сприяли розвитку виноградарства, маслинництва та скотарства. Населення активно займалося й торгівлею, вимінюючи ремісничі вироби на зерно. Тут поселилися племена іонійців і виникло багато міст-полісів, які між собою вели постійні війни, що гальмувало процес об'єднання (сінойкізм) та зумовлювало пізнє утворення державності. Серед полісів Аттики на перше місце незабаром виходять Афіни, де, як і в інших грецьких общинах, діяла рада старійшин базилевс, народні збори. В X–IX ст. до н. е. тут розгорнулася гостра боротьба між родовою аристократією і демосом. Влада аристократії була ще міцною. У зв'язку з ускладненням функцій управління суспільством на домагання аристократії створено нову посаду — архонта (начальник, старший), якого обирали на Народних зборах зазвичай із середовища родової знаті. Утворено й спеціальну посаду військового вождя — полемарха. Посада базилевса, хоча й не була остаточно скасована, стала другорядною. За ним зберігалися лише релігійні функції.

На ці нові посади почали обирати виключно представників родової знаті: спочатку довічно, потім на 10 років, а з першої чверті VII ст. до н. е. — щорічно. Причому обирали вже не одного, а

дев'ять архонтів, які створили колегію. До її складу входили і басилевс, і полемарх. Очолював колегію архонт — епонім, який здійснював нагляд за управлінням і виконував судові функції. Його іменем називали рік, упродовж якого управляла колегія. Після закінчення своїх повноважень архонти автоматично і пожиттєво входили до складу ареопагу (див. нижче).

Подібна доля спіткала і раду старійшин — буле, яка за нових умов не влаштувала роду знать. Вона була витіснена новим органом — ареопагом, який хоча й обирали на Народних зборах, але тільки з представників найбільш знатних і багатих сімей. Ареопаг збирався на узгір'ї, названому іменем бога війни Ареса. До нього перейшли функції обрання архонтів, він розв'язував усі найважливіші питання управління суспільством, здійснював контроль за діяльністю службових осіб. Народні збори скликалися зрідка. Держави в той час ще не було.

Першим кроком до утворення держави стали реформи легендарного грецького героя і мудреця Тесея (VII ст. до н. е.). Тесеєм об'єднав чотири найбільших племені (філи) Аттики в один народ з центром у Афінах. Поряд з племінними органами управління було утворено єдині Народні збори, колегію архонтів та ареопаг. Створено культ богині Афіни — опікунки міста і народу. Кожне з чотирьох племен поділено на три фратрії (усього — 12), а кожна фратрію на 30 родів. Усіх вільних повнолітніх громадян чоловічої статі Тесеєм поділив на три розряди: благородних (евпатридів), землеробів (геоморів) і ремісників (деміургів).

До розрядів входили громадяни незалежно від приналежності до племені. Евпатриди — це родова знать, аристократія. Вони покликані були управляти суспільством. Землероби і ремісники повинні були працювати відповідно до роду занять. Отже, влада в суспільстві вочевидь закріплювалася за знаттю.

Всі справи, що стосувалися всього народу, вирішували тепер центральні органи. Почало зароджуватись спільне для всіх афінське право.

Громадян усіх об'єднаних племен не вважали тепер безправними чужинцями на території будь-якого з об'єднаних племен, як це було раніше — вони стали рівноправними з місцевими громадянами.

Згодом, коли утворюється військовий флот для захисту Аттики й охорони морської торгівлі, країна була поділена на невеликі те-

риторіальні райони — навкращі, кожен з них мав збудувати і спорядити військовий корабель, їх налічувалося 48 — по 12 на кожну філу. Очолювали такі райони притани, які теж належали до евпатридів. Отже, розпочався поділ населення за територіальною ознакою, і виникла ще одна посада.

Родовий устрій дедалі більше розпадається. Колегія архонтів, ареопаг — це вже не органи всього суспільства, що виражають волю широких мас населення, а органи родової аристократичної, землевласницької та рабовласницької знаті. Все інтенсивніший розвиток ремесла і торгівлі, зростання товарності сільського господарства, втрата ним замкнутого натурального характеру, розширення функцій грошей — це поступово, але невпинно розхитувало первіснообщинний лад, який був безсилим проти переможного наступу приватної власності, грошей.

Евпатриди на той час захопили майже всю найкращу землю, залишивши колишнім общинникам — геоморам — невеликі неродючі ділянки, переважно на схилах гір. Геомори, аби прожити до нового врожаю, часто змушені були брати позики натурою чи грішми під заставу своїх ділянок або навіть під заставу особи самого боржника. За вчасне неповернення боргу в геоморів кредитор забирали частину ділянки або й всю, а боржник ставав залежним орендарем, сплачуючи часто кредитору до 5/6 частин врожаю. Якщо ж позику зроблено під заставу особи чи дітей, дружини боржника, то вони ставали борговими рабами кредитора. Така ситуація ще більше загострювала відносини між родовою аристократією і демосом. Слід зазначити, що серед демосу теж було немало багатих людей — власників торгових домів, ремісничих майстерень, кораблів, а також лихварів і купців та політично безправних, які всіма засобами намагалися захистити себе від насилля знаті. Зрештою, і серед самих евпатридів відбувається певне розшарування. Деякі з них починають організовувати торговельні промисли, ремісничі майстерні, зближуються за своїми інтересами з багатими елементами міського демосу.

Глибокі соціальні суперечності афінського суспільства в будь-який момент могли призвести до вибуху або політичного перевороту. Грецький історик Плутарх писав про тодішні Афіни: "...різка нерівність між багатими і бідними дійшла до крайніх меж, суспільство було розхитане кризою, весь народ був у боргу в багатих". У 30–40-х роках VII ст. до н. е. спробував вчинити перево-

рот переможець Олімпійських ігор Кілон. Але народ ще не був готовий до активних дій проти евпатридів, і Кілон був змушений утекти, а його прихильників перебили. Евпатриди одержали перемогу, але змушені були піти на деякі поступки. Зокрема, вони погодились на запис законів, проти чого тривалий час заперечували, бо відсутність писаного права давала їм змогу судити населення на підставі вигідних їм звичаїв, ними ж придуманих правил та ін. У 621 р. до н. е. архонту Драконтові доручено провести запис діючого права, що він і зробив. Докладніше про це йтиметься далі.

Проте запис законів не міг покласти край суперечностям між евпатридами і демосом, бо майже не змінював економічного становища демосу і зовсім не торкався його політичного, як і раніше, безправного стану. Сили демосу зростали. Крім власних громадян його ряди поповнювали люди інших полісів, які прибували в Афіни, приваблені швидким економічним розвитком. Ці люди нерідко були дуже багатими і мали значний вплив у суспільстві, хоч стояли поза общиною і були позбавлені політичних прав.

Аристотель зазначав, що народ, позбавлений будь-яких прав, нарешті повстав проти своїх правителів, і ця боротьба була тривалою. На політичну арену вступив Солон (згідно з легендою, один з семи знаменитих грецьких мудреців). Він належав до евпатридів, походив з роду легендарного афінського басилевса Кодра, який свого часу врятував Афіни від дорійців. Солон був поетом, людиною середнього достатку, багато подорожував, займався торгівлею. З його ініціативи і під його керівництвом афіняни після багатьох невдач звільнили від мегарців острів Саламін, з якого контролювався вхід до афінської гавані Пірей. Цим самим Солон здобув надзвичайну популярність в Афінах. У 594 р. до н. е. він був обраний архонтом з надзвичайними повноваженнями. Солон добре розумів необхідність проведення докорінних перетворень у Афінах. За переконаннями він твердо стояв на боці демосу, зокрема його торговельно-промислових кіл. За словами Аристотеля, він був тим, хто перший з евпатридів виступив на захист інтересів народу. Спираючись на активну підтримку Народних зборів, Солон приступив до проведення реформ. Умовно їх можна поділити на економічні та політичні.

Економічні реформи. Головна економічна реформа Солона відома під назвою “сисахфія”, що означає “скидання тягара” у прямому і переносному розумінні. Вона полягала у “скиданні тягара”

боргів, тобто у повному анулюванні будь-яких боргів. Із полів, заставлених земельних ділянок бідняків було прибрано боргові камені, а ділянки повернено їхнім попереднім власникам.

Другим важливим кроком стала ліквідація боргового рабства. Такі боргові зобов'язання, через які заставлялася особа боржника чи його рідня, було заборонено. Всіх афінян, які стали борговими рабами, та членів їхніх родин відпускали на волю. Солон ужив усіх заходів, щоб викупити за рахунок громадських коштів громадян, проданих у рабство за межі Аттики.

Аристотель наводить і такий факт, що Солон встановив максимум землеволодіння в одних руках, проте іншими джерелами це не підтверджено. Був виданий закон про свободу заповітів, чого раніше не було. У тому випадку, коли заповідач не мав законних дітей, він міг заповісти своє майно будь-якій особі чи віддати його на суспільні потреби. До речі, з цього часу під виглядом заповідання в Афінах почали продавати і купувати землю, а Аттика на тривалий час перетворилася в країну середнього і дрібного землеволодіння.

До Солона в обігу були різні грецькі гроші, навіть родові міри та монети. Солон запровадив нову єдину монету, нову систему мір і ваги, запозичивши їх у Евбеї, що розширило торговельні контакти Афін. В інтересах міського демосу він заборонив на деякий час вивозити з країни продовольство, за винятком олії. Через Народні збори було видано закони, які сприяли створенню нових і розширенню старих виноградників, садів, городів і регулювали правила користування городами та колодязями, зрошувальними системами.

Щоб успішніше розвивалися ремесла і торгівля, був виданий закон про обов'язок батька навчити сина будь-якого ремесла, а інакше син мав право відмовитись допомагати батькові чи утримувати його в похилому віці. Видано закон проти неробства.

Політичні реформи. У політичній сфері реформи Солона теж були вагомими і глибокими. Він скасував генократію (грецьк. “*генос*” — *рід*) — владу родової аристократії, що існувала до цього часу, і замінив її тимократією (грецьк. “*тима*” — *ціна, вартість*) — владою, яка ґрунтувалася на майновому цензі. Аристократію було позбавлено привілеїв, пов'язаних з пережитками родового ладу.

Усіх вільних громадян чоловічої статі було поділено на чотири розряди за майновим цензом. До першого, найвищого розряду, належали громадяни, які одержували з землі не менше 500 ме-

димнів сипучої або рідкої сільськогосподарської продукції на рік (медимн становив у середньому 50 кг або літрів). Згодом до них були прирівняні інші громадяни (не тільки землевласники), які мали майна на таку ж суму, їх називали п'ятисотмірниками, вони мали обов'язок оснащувати військові кораблі, тримати їх у належному стані, а також служити у важкоозброєній піхоті. До другого розряду належали громадяни, які одержували не менше 300 медимнів, їх називали вершниками, оскільки вони повинні були служити у кінноті на власному бойовому коні або у важкоозброєній піхоті. До третього розряду належали громадяни, з прибутком не менше 200 медимнів — зевгіти (грецьк. “*зевгос*” — *запряг волів*). Вони також служили в піхотному ополченні й повинні були мати власне важке озброєння. До четвертого розряду належали всі інші громадяни, тобто ті, хто мав прибуток із землі менше 200 медимнів або відповідне рухоме майно, їх називали фетами (виробниками), вони служили в легкоозброєній піхоті й на флоті.

Тепер уже політичні права, як і взагалі правове становище людей в суспільстві, повністю залежали не від знатного, родового походження, а від майнового стану громадян. Отже, бути архонтами, членами ареопагу, займати інші високі посади в державі могли тільки громадяни, котрі належали до першого розряду. Всі інші посади обіймали громадяни другого і третього розрядів. Фети не могли бути обраними на жодні посади — вони тільки брали участь у Народних зборах. Але й це мало неабияке значення, бо саме Народні збори обирали всіх службових осіб, тут вони звітували про свою діяльність, тут приймалися закони і, власне, в Народних зборах фети становили більшість.

Саме ця реформа завдала найвідчутнішого удару пережиткам первіснообщинного ладу. Права і обов'язки громадян почали визначатися залежно від їхнього майнового стану, а не від родової знатності. Народні збори з часів Солона стали відігравати значно більшу роль у житті суспільства, компетенція їх розширилась. Вони мали назву “еклесія”, тобто збори викликаних, оскільки про день зборів заздалегідь повідомляли оповісники, закликаючи всіх громадян.

Солон також дещо послабив ареопаг, вилучивши з його компетенції підготовку справ для обговорення їх у Народних зборах. Для підготовки цих справ, а також загального управління країною він створив новий державний орган — Раду 400. До неї кожне плем'я

(всього чотири) обирало на своїх зборах з громадян перших трьох розрядів, які досягли 30-річного віку, по 100 представників (щорічно).

Збереження племен (філ) було поступкою родоплемінній знаті, одним з проявів незавершеності, половинчастості реформ Солона. Це засвідчило також збереження ареопагу, який був і залишався далі оплотом родової знаті. Ареопаг зберігав за собою нагляд за дотриманням законів, контроль за діяльністю Народних зборів і службових осіб, судові функції, які навіть були розширені. За словами Солона, Рада 400 і ареопаг — це ті якорі, які повинні стримувати державний корабель від наслідків бурі.

Зберіг Солон і колегію архонтів, яка була наділена виконавчою владою, здійснюючи також судові та релігійні функції. Кожна філа обирала з-посеред своїх громадян першого розряду по 10 кандидатів (усього 40). Народні збори Афін обирали серед них дев'ять архонтів і одного секретаря. Про це йтиметься докладно далі.

Солон заснував ще один новий орган — суд присяжних (гелію). До складу цього суду обирали громадян усіх чотирьох розрядів. Гелією була не тільки найвищим судовим органом країни з широкою компетенцією, а й мала важливі політичні функції, зокрема у сфері законодавства (див. далі).

Зберігши чотири племені, Солон зберіг і поділ країни на навкратії (48 — по 12 на кожне плем'я) з їхнім обов'язком поставляти державі по одному бойовому кораблю на рік. Провів він ще й інші реформи. Так, було прийнято закон про політичну активність громадян, згідно з яким, обговорюючи важливі питання у Народних зборах стосовно долі країни, всього народу, присутні повинні були висловити свою думку, відкрито сказати “так” або “ні”, не ховатися за спину інших, не відмовчуватись. Будь-який громадянин мав право притягнути до суду злочинця, порушника. Раніше таке право мали тільки сам потерпілий або представники його роду. Прийнято закони щодо фізичного виховання молоді, проти марнотратства жінок та ін.

Реформи Солона мали надзвичайно велике значення. Він, перше, розпочав еру так званих політичних революцій, які давно називали в афінському суспільстві. По-друге, Солон завдав рішучого удару залишкам первіснообщинного ладу в усій Аттиці. Він продовжив розпочату колись Тесеєм справу розбудови Афінської держави, створив, по суті, цю державу в цілісному вигляді, її ме-

ханізм, систему державних органів. Після вилучення в евпатридів земельних ділянок, які вони захопили за борги, скасування боргів і боргового рабства та повернення земельних ділянок селянам з'явилось багато дрібних власників, яких евпатриди не могли поневолювати. Ці реформи призвели до розвитку рабовласницького господарства на основі ввезення рабів з-за кордону і, отже, заклали підвалини для розвитку античного рабства. Реформи Солона, спрямовані проти засилля евпатридів, зміцнювали становище міського демосу. Розділена за майновими ознаками на різні розряди, родова аристократія втратила колишню силу і вплив. Тому вона активно виступала проти Солона, його реформ, намагаючись відновити старі порядки.

Не зовсім задовольняли реформи Солона і низи демосу, зокрема селян. Вони сподівалися на переділ земель, конфіскацію великих володінь знаті, проте Солон не наслідився на такий крок. Окрім збереження старих племен, впливу знаті в ареопазі, це було ще одне свідчення половинчастості його реформ. Отже, знать вважала реформи надмірними, а низи — замалими, неповними, всі разом вимагали їх вдосконалення.

Отже, гостра політична боротьба в Афінах, щоправда, вже іншого спрямування, ніж попередня, продовжувалась.

Намагаючись зберегти реформи, Солон вирішив зректись своєї посади, всіх повноважень, і, взявши з громадян обіцянку не змінювати реформи, зберігати їх дію і перевірити її часом до його повернення, на десять років покинув Афіни.

Лекція 7. Тиранія Пісістрата.

Посилення боротьби між демосом та аристократами. Демократичні перетворення Клісфена: демократія з аристократією на чолі. Греко-перські війни. Реформи Ефіяльта і Перикла та розквіт афінської демократії. “Пентеконтаетія”. Пелопоннеська війна та олігархічний переворот в Афінах

Цей крок Солон не зупинив боротьби. У 584 р. до н. е. було вирішено збільшити кількість архонтів до десяти, причому евпатриди погодились, що троє з них будуть геоморами і двоє — деміургами. Але й це не розрядило ситуації. Спираючись на міську і сільську бідноту, у 560 р. до н. е. владу захоплює Пісістрат, який в молоді літа прославився, відвоювавши (за ініціативи Солон) у мегарців острів Саламін. Він проголосив себе тираном, ставлеником демосу і перебував на цій посаді 33 роки. Реформ Солон він не змінив, усі попередні органи теж залишались. Пісістрат та його сини дбали тільки про те, щоб на всіх важливих посадах були їхні прибічники. Тиран конфіскував частину земель у евпатридів, наділивши ними бідних селян, запровадив державний довгостроковий кредит селянам і ремісникам, увів інститут вийзних суддів, щоб люди з місць не їздили по судових справах до Афін. Він призначив єдиний поземельний податок (залежно від розміру землеволодіння), сприяв створенню афінських колоній, зокрема на кримському і кавказькому узбережжях Чорного моря, зробив спробу захопити Дарданелли (Геллеспонт), вів в Афінах велике будівництво. У 527 р. до н. е. Пісістрат помер і тиранами стали двоє його синів, їхня політика була дещо іншою: збільшувались податки, чинились розправи над політичними супротивниками, посилювся терор. Незабаром одного з них вороги тиранії вбили, другий 510 р. до н. е. був змушений зректися влади.

Боротьба між аристократією і демосом спалахнула з новою силою. Спроба спартанців втрутитись у події і допомогти аристократам відновити свою владу закінчилась невдачею. Демос переміг, і на чолі Афін став його вождь, непримиримий противник тиранії, аристократів і спартанців Клісфен, що походив зі знатної родини Алкмеонідів.

У 509 р. до н. е., ставши першим архонтом, Клісфен провів серію реформ. Ці реформи остаточно ліквідували залишки родового ладу і сформували систему афінської демократії, яка зберігалася з невеликими змінами впродовж усього періоду існування Афінської держави. Основною метою Клісфена було остаточно ліквідувати вплив і силу реакційної землевласницької родової знаті, демократизувати суспільно-політичний устрій Афін.

Насамперед Клісфен ліквідував чотири родових племені й натомість запровадив територіальний поділ: поділив Аттику на 10 територіальних філ. При цьому враховувався природний поділ країни на три основних регіони: міський (Афіни), прибережний і внутрішній. У двох перших переважав демос, у третьому — аристократія. Кожна філа поділялася на три частини — тритії: по одній з кожного регіону. Всього було 30 тритій. Філи не становили єдиної, цілісної території, бо питання, з яких саме тритії складатиметься філа, вирішувалося жеребкуванням. Часто тритії однієї філи не мали спільних кордонів, бо розташовувались далеко одна від одної. Клісфен мав на меті згуртувати раніше розірваних родовими і племінними відносинами людей з різних частин Аттики. Причому в кожній філі 2/3 населення були міські жителі і ті, хто тяжів до міст, і тільки 1/3 — сільські, де відчутними були вплив і влада аристократії. Клісфен увів до складу філ не тільки корінних афінян, а й значну частину метеків та інших чужоземців, що оселилися назавжди в Афінах.

Водночас ця обставина (розкиданість тритій) у зв'язку з невеликими розмірами території Аттики не утруднювала управління такими черезсмужними філами.

Клісфен поділив територію Афін на 100 ще дрібніших одиниць — демів. На тритію припадало по три-чотири деми та по 10 демів на кожну філу. Згодом кількість демів зростає. Кожного афінського громадянина було приписано за місцем проживання до якогось дему. Приналежність ця була спадковою. Називати себе родовим походженням заборонялось. Кожен громадянин поруч зі

своїм іменем повинен був зазначати ще й назву дему. Тільки приналежність до дему давала громадянам повноправність. Отже, існувала така адміністративно-територіальна структура: 10 філ, 30 тритій, 100 демів.

Найвищим органом влади філи були Народні збори (агора), поточне управління здійснювала колегія трьох епімететів, яку обирали щорічно Народні збори (здебільшого це були начальники тритій, але не обов'язково). Кожна філа мала свого покровителя — бога або легендарного героя. У тритії діяли свої Народні збори, які щорічно обирали начальника. У демах також управляли Народні збори і староста (демарх), якого вони обирали щорічно. Його обов'язками було скликати Народні збори, виконувати їхні рішення, здійснювати поточне управління. Народні збори обирали також скарбника та інших урядовців. Деми, з одного боку, мали свою, внутрішню, автономну компетенцію, з іншого — виконували дозвільні справи (наприклад, ведення обліку військовозобов'язаних — каталогів, збирання податків — ейсфора). До демів перейшли всі фінансові, поліційні та інші справи, якими раніше відали навкратії, проте самі навкратії збереглися (замість 48 їх стало 50 — по п'ять на філу). Вони і далі повинні були щорічно будувати по одному військовому кораблю.

Клісфен утворив нові державні органи. Рада 400 у зв'язку з ліквідацією чотирьох племен була теж ліквідована. Замість неї утворено Раду 500 — по 50 осіб від кожної філи (докладно розглядатиметься далі).

Створено також колегію десяти стратегів — по одному від філи. Головно це були військові вожді, але не тільки — вони мали також важливі адміністративно-політичні повноваження.

Інші державні органи — гелієя, ареопаг, колегія архонтів — з деякими змінами в їх компетенції залишилися і діяли.

Щоб зміцнити демократичні засади суспільства, зокрема запобігти відновленню тиранії чи влади аристократії, Клісфен запровадив так званий остракізм — суд черепків (грецьк. *“остракон”* — *черепок*). Один раз на рік на головних зборах шостої пританії (про це докладніше — далі) присутні повинні були відповісти на запитання, чи є в державі людина, яка своєю діяльністю шкодить демократії, існуючому суспільству, устрою. Якщо народ на це запитання відповідав ствердно, то присутнім роздавали глиняні таблички (черепки), на яких вони писали ім'я цієї людини. За більшістю

голосів таку людину виганяли з Афін на десять років (згодом на п'ять) без позбавлення громадянських чи будь-яких майнових або спадкових прав.

Отже, реформи Клісфена, завдавши остаточного удару пережиткам родоплемінного устрою, завершили так звану епоху політичних революцій і формування афінської державності.

У першій третині V ст. до н. е. Афінській державі разом з усією Грецією (Елладаю) довелося пережити тяжкі часи. На Близькому і Середньому Сході на той час утворилася велика і могутня Перська держава. Вона завоювала Малу Азію, Вавилон, Єгипет та багато інших стародавніх держав і середньоазіатських територій. Перські царі називали себе царями всіх чотирьох сторін світу і претендували на світове (в їхньому розумінні) панування. Невеликі, але багаті грецькі держави, які існували буквально під боком Персії, викликали у перських царів бажання негайно їх завоювати, тим паче, що противник, як їм здавалося, був слабкий, сили його розпорошені. Приводом для нападу послужила допомога Афін і деяких інших держав Еллади грецьким колоніям у Малій Азії в їх боротьбі проти Персії. У 492 р. до н. е. перський цар Дарій I спорядив велике військо і флот на Балкани. Над Грецією нависла смертельна загроза бути поневоленою. Ця загроза була цілком реальною, бо серед греків виникали постійні суперечки, грецькі держави ворогували між собою, вели безперервні міжусобні війни. Але грекам, які так і не зуміли на той час об'єднатися, доля дала шанс врятуватися від поневолення. Перський флот потрапив (біля сучасного Афону) у жорстокий шторм і більша частина кораблів була знищена, а сухопутна армія зазнала значних втрат у боях з войовничими фракійськими племенами, територією яких просувалася до Греції.

Персам тимчасово довелося відступити. Цар, однак, відрядив у Грецію послів з вимогою дати Персії “землю і воду”, тобто добровільно підкоритися. Деякі грецькі держави так і зробили (у Фессалії, Беотії), проте більшість з них відмовилися. В Афінах перських послів скинули зі скелі, а у Спарті втопили в колодязі, говорячи, що там вони дістануть і землю, і воду.

У 490 р. до н. е. відбувся другий перський похід проти Греції. Головний удар був спрямований проти Афін. Афіни до бою залучили всіх, кого тільки можна, і було зібрано 10 тис. воїнів. Ще тисячу надіслало союзне місто Платеї. Інші держави вичікували. Спарта,

до якої афіняни звернулися за допомогою, заявила, що вона готова допомогти, але у зв'язку з релігійним святом воїни не можуть виступити в похід. Персів же було понад 100 тис. Полководець Мільтіад звернувся до воїнів Афін із закликом: перемога або смерть чи неволя — це єдиний вибір. Афіняни перші пішли в наступ і здобули блискучу перемогу. Бій, що відбувся в Марафонській долині, увійшов в історію як приклад нечуваного героїзму і безмежної любові до свого краю, народу, прагнення свободи.

З часу реформ Клісфена в соціально-економічному ладі Афін сталися значні зміни. В економіці великого значення набули морська торгівля, ремесла, значно збільшився флот. У державно-політичному житті підвищився вплив торговельно-ремісничих верств населення, зміцніли демократичні сили. Великі кошти були виділені на будівництво військових кораблів, оборонних споруд. Афіни стали наймогутнішою морською державою Греції, і це було надзвичайно важливо, бо Персія, яку після смерті Дарія очолював цар Ксеркс (486—465 до н. е.), знову готувала похід проти Греції, який розпочався 480 р. до н. е. За Геродотом, Ксеркс мобілізував величезні сили: понад 1 млн воїнів, 1200 суден. Хоча пізніші історики вважають ці цифри явно завищеними, не викликає сумніву, що вони були значними. Але й греки, навчені досвідом, не сиділи, склавши руки. Більшість грецьких держав об'єднали сили, хоча Фессалія та Беотія і далі стояли за персів, а Аргос оголосив нейтралітет. Невеликий загін грецьких воїнів, ядром якого було 300 спартанців на чолі з царем Леонідом, декілька днів стримували персів у гірському Фермопільському проході. Всі вони героїчно загинули. Перська армія прорвалася в Аттику, Афіни були спустошені, але не підкорені. Війна тривала. У 480 р. до н. е. об'єднаний грецький флот на чолі з афінянином Фемістоклом біля острова Саламін вщент розбив перський флот, а в 479 р. грецькі війська біля Платеїв розгромили й сухопутну перську армію. Загрозу перського поневолення було відвернено.

Наслідком греко-перських воєн стало зміцнення Афін, небувале зростання їх економічної і політичної могутності. Афіни організували великий морський союз грецьких держав. Члени союзу повинні були будувати кораблі для спільного флоту (війна з Персією ще не закінчилася) і робити щорічні внески (форос) у спільну скарбницю, що знаходилася на острові Делос. Незабаром будівництво флоту, як і керівництво союзом, було доручено Афінам. Та й скарб-

ницю перевели в Афіни. З того часу Афіни щораз частіше використовували ці величезні кошти для своїх цілей. Вони захопили у знесленої Персії її численні володіння у Фракії, на малоазійському узбережжі. Афінські колоністи, купці, работорговці розосереджувались по всіх островах і берегах Егейського, Чорного, частково Середземного морів. Афіни почали практикувати втручання у внутрішні справи союзних держав, поширювали на них дію свого права, встановлювали вигідні їм форми правління. У багатьох з цих держав були афінські наглядачі, контролери, там розміщували афінські гарнізони, створювали колонії афінських поселенців (клерухії). Встановлено обов'язок для всіх членів морського союзу розглядати спірні справи, що стосувалися союзу, в афінських судах, а згодом й усі інші справи, де сторонами були громадяни різних міст-держав. Це збагачувало афінську скарбницю. Афіни самовільно збільшували або зменшували розміри членських внесків союзників. Вони стали могутньою, хоч і невеликою державою, жвавим центром грецької та міжнародної торгівлі, ремесла тощо. Обіг афінської торгівлі досяг величезних розмірів. “Усе, що є найкращого в Італії, Сицилії, на Кипрі, в Єгипті, у Лівії, в Понті, в Пелопоннесі і в інших місцях, усе стікається сюди, в Афіни, завдяки нашому пануванню на морі”, — зазначено в одному з політичних трактатів V ст. до н. е. Збільшуються населення Афін, кількість рабів, притік іноземців.

Надзвичайно високого розвитку досягла культура Афін, їх вважали центром грецької науки і філософсько-політичної думки. Тут процвітають точні, природничі та гуманітарні науки, розвиваються основні напрями філософії, блискучих успіхів досягає образотворче мистецтво, література, поезія та інші галузі культури. І сьогодні грецька мова широко живається в науковій термінології, значна частина наших імен грецького походження. Грецькі трагедії і комедії не сходять зі сцен театрів усього світу.

Важливим наслідком греко-перських воєн була дальша демократизація державного ладу та політичного режиму Афін. Цього вимагав демос, зокрема його низи — селяни, ремісники, на яких лягав основний тягар війни. Вже 487 р. до н. е. обрання архонтів шляхом голосування було замінено обранням за жеребом. Крім громадян першого розряду допущено до цих посад громадян другого розряду. Роль архонтів, однак, зменшується у зв'язку з посиленням колегії стратегів.

Зазначимо, що в Афінах увесь час не припинялася боротьба між демократами і аристократами. Вона дещо стихла в час греко-перських воєн, проте згодом знову активізувалась (остаточний мир між грецькими державами і Персією був укладений 449 р. до н. е.). У 462 р. до н. е. вождь демократів Ефіальт, якого Аристотель називав людиною справедливою і непідкупною, провів додаткові реформи. Головним гальмом у зміцненні демократії Ефіальт вважав ареопаг, де й далі гуртувалася аристократія. Ареопагу, нагадаємо, належало право контролювати діяльність Народних зборів і службових осіб. Ареопаг міг накладати заборону на рішення Народних зборів і урядовців, наглядав за виконанням законів, за поведінкою громадян і т. д. Спочатку Ефіальт повів боротьбу з окремими членами ареопагу, притягнувши їх до судової відповідальності за зловживання службовим становищем, за хабарі. Підготувавши такий ґрунт, Ефіальт виступив проти ареопагу загалом і на Народних зборах домігся цілковитої ліквідації його політичної влади. За ареопагом залишилися лише деякі судові функції (докладно — далі) та нагляд за релігійним культом. Відбулося подальше зниження майнового цензу для зайняття посад архонтів: до них допущено третій розряд громадян — зевгітів. Ефіальт поплатився за здійснення своєї реформи життям — його було вбито.

Після Ефіальта фактичним правителем Афін на посаді першого стратега став ще один вождь демократів (хоча й походив з аристократів і мав великий маєток), знаменитий політичний діяч, відомий оратор Перикл. Він був глибоко відданий ідеям демократії, піклувався про поліпшення життя афінського демосу і метою свого життя поставив політичну діяльність на користь демосу. Перикл керував державою 15 років (444–429 рр.), помер під час епідемії, як тоді гадали, чуми. Коли перед смертю його запитали, що він вважає найголовнішим у своєму житті, Перикл відповів: “Те, що жоден афінський громадянин з моєї вини не одягнув чорного плаща” (знаку жалоби).

Період правління Перикла вважався “золотим віком” Афін, епохою їх найвищого розвитку. На цей час остаточно склалася демократична державність Афін, їх конституційне законодавство, правове становище громадян та ін.

Перикл також здійснив низку реформ. Він, зокрема, зрівняв усіх громадян у політичних правах і допустив їх, незалежно від розряду, тобто від майна, до будь-якої посади в державі. До прав-

ління Перикла державна праця, виконання громадських обов'язків не оплачувались. Отож, щоб зробити доступ незможних представників населення до державної служби реальним, Перикл домігся через Народні збори введення оплати за державну службу. Ввели оплату і за військову службу. Навіть за участь у Народних зборах почали платити гроші (2 оболи — розмір денного середнього заробітку ремісника). До речі, Народні збори при Периклі почали відігравати значно більшу роль, ніж раніше. Скликали їх регулярно, і вони розв'язували всі найважливіші питання в державі. Всі державні посади обирали за жеребом, щоб усі кандидати були рівноправними, ніхто, особливо знать, не міг скористатися своїм впливом, розгортати закулісну діяльність. Відкритим голосуванням обирали тільки стратегів і скарбників, оскільки вважалось, що для цих посад потрібна спеціальна підготовка.

Дбаючи про науку і мистецтво, просвіту, Перикл сприяв їх розвитку. Для найбільш бідніших громадян він увів плату так званих театральних грошей, щоб усі могли відвідувати театри.

Перикл організував велике оборонне будівництво. Афіни і “коридор” до їх порту Пірей були оточені стінами, велике і пишне будівництво велось в самому місті. Зі старого напівсільського міста Афіни перетворилися у велике місто світового значення, яке блиском затьмарило всі інші міста Греції. В центрі його, біля храму богині Афіни, стояла статуя цієї богині висотою близько 20 м, виготовлена із золота та слонової кістки. Сюди з'їжджалися філософи, вчені, письменники, скульптори з усіх навколишніх країн. Тут деякий час мешкали і працювали історик Геродот, філософ Анаксагор, скульптор Фідій та багато інших, імена яких донині відомі всьому світові. Перикл мріяв, щоб афінські громадяни досягли людського ідеалу, були прекрасними. А прекрасною греки вважали людину з такими якостями: добродієність, хоробрість, духовна і фізична краса, почуття міри.

Однак у тому ж V ст. до н. е. Афіни спіткало ще одне випробування: вибухнула нова війна. На цей раз зі Спартою та грецькими державами так званого Пелопоннеського союзу, який очолювала Спарта. Міжособний конфлікт між цими двома могутніми державами назрівав давно. Причин було багато — як економічних, так і політичних (оскільки Спарта була аристократичною державою). У 421 р. до н. е. війна розпочалася і зі змінним успіхом тривала близько 30 років. Супроводжувалася вона гострою внутрішньою

боротьбою різних політичних сил. Зокрема, в Афінах і деяких їхніх союзників підвела голову аристократія. Аристократія, землевласницька знать, прихильна до Спарти, об'єднувались, створюючи союзи, товариства, так звані гетерії. Афіни придушували їхні виступи, навіть повстання, безоглядно і жорстоко.

У 413–410 рр. до н. е. афіняни зазнали серйозної невдачі у Пелопоннеській війні. Вони здійснили великий морський похід до Сицилії, яка забезпечувала Спарту продовольством та військовою допомогою. Проте флот потерпів там поразку. На суші афіняни теж були розбиті, воїнів, що уціліли, було продано в рабство. Невдача сицилійської експедиції, значні втрати в кораблях і війську, затрати величезних грошових і матеріальних ресурсів — усе це суттєво підірвало міць Афіньської держави, позиції демократів. До того ж Афіни охопила завезена зі сходу епідемія чуми (або тифу).

У 411 р. до н. е. в Афінах, за допомогою Спарти, стався олігархічний переворот. Було створено комісію у складі 30 осіб для вироблення нових законів. Ліквідовано низку демократичних інститутів, посад, усі виплати і допомоги громадянам. Створено новий орган зі знаті та верхівки демосу — Раду 400, до якої перейшли повноваження всіх інших органів афіньської демократії. Обмежено кількість повноправних громадян — до 5 тис. осіб (закон Ферамена). Оплату за державну службу скасували. Низи народу, отже, знову були усунені від влади. Оскільки олігархи обіцяли закінчити війну (а це було на той час основним), то народ спочатку їх підтримав, але незабаром відвернувся, бо миру зі Спартою так і не було укладено (з вини Спарти). Олігархи спробували правити за допомогою терору, це скінчилося невдачею.

У 403 р. до н. е. демократію в Афінах було відновлено, але внутрішня боротьба політичних сил не припинилася. На рік раніше закінчилася Пелопоннеська війна, Афіни були змушені капітулювати. Афіньський морський союз було ліквідовано, більшість грецьких держав, у тому числі Афіни, ввійшли до складу Пелопоннеського союзу. Афіни втратили колишню свою славу і могутність, пальму першої у Греції держави.

Як сталося, що відстала Спарта перемогла набагато розвиненіші в економічному і політичному відношенні Афіни?

Причина полягає в тому, що Афіньський демократичний уряд припустився суттєвих військових помилок, серед них найгрубішою була сицилійська експедиція. Спарта мала кращу і міцнішу вій-

ськову організацію, та головне те, що Спарті надавала велику фінансову допомогу Персія. Тому Спарта мала змогу постійно відновлювати свій економічний і військовий потенціал. Неміцним був і Афінський морський союз, де Афіни правили методами диктату. Нестійкою, небезпечною для демократії була внутрішня ситуація Афін, де підривну роботу постійно проводили аристократи, знать.

Згодом Афінська держава дещо зміцніла, демократія знов перемогла. У 378 р. до н. е. навіть відновлено Афінський морський союз. Але Афіни вже не відігравали в ньому такої домінуючої ролі, як раніше. Скарбниці Афін збідніла, суспільство роздирають соціальні та політичні суперечності. Різко поляризуються розкіш небогатых і бідність низів.

У другій половині IV ст. до н. е. грецькі держави стикаються з новою небезпекою: підноситься на півночі Греції Македонія (елліни, до речі, не вважали македонців греками). Македонія, створивши потужну армію, починає захоплювати одну за одною грецькі держави. У битві при Херонеї 338 р. до н. е. було розбито й афінське військо. Майже всі грецькі держави, крім Спарти, ввійшли до складу імперії Александра Македонського. Після її розпаду (323 р. до н. е. Александр Македонський помер) усю Грецію (II ст. до н. е.), в тому числі Спарту, захопив Рим.

Лекція 8. Суспільний лад в Афінах. Права і обов'язки громадян. Право грецького громадянства у зв'язку із розвитком міжнародних відносин: проксенія, ісополітія, арбітраж. Метеки, раби, вільновідпущеники. Правове становище жінки

Громадяни. Населення стародавніх Афін поділялося на дві основні категорії — вільних і рабів. Серед вільних, у свою чергу, теж існував принциповий поділ: на громадян і негромадян. До останніх належали метеки, чужинці, вільновідпущеники. Кожен грецький поліс, кожна держава, в тому числі Афіни, — це була тісно згуртована община громадян.

Повноправним громадянином вважали в Афінах тільки ту людину, чий батько і мати були афінськими громадянами і проживали в законно оформленому шлюбі. Щоправда, спочатку деякий час діяло правило, що для наявності громадянства було достатньо, аби тільки батько мав таке право, а мати могла бути й чужоземкою, але при законно оформленому шлюбі. Згодом з'явився закон, згідно з яким для повноправності дитини необхідно мати афінське громадянство обом батькам (час його прийняття невідомий). Його, однак, не завжди дотримувались. Тому Перикл у 461 р. до н. е. домігся через Народні збори підтвердження цього закону, встановивши так зване “чисте громадянство”. Водночас проведено перевірку всіх афінських громадян, внаслідок якої близько 5 тис. осіб виключили зі списків з усіма наслідками, що з цього випливали. Другу велику “чистку” було проведено у 345 р. до н. е. за архонта Арея. Позбавлення громадянства неодноразово супроводжувалося конфіскацією майна і продажем “самозваних” громадян у рабство.

Дієздатність афінських громадян наставала з 18-річного віку, коли вони набували права бути внесеними до списків членів дему, в якому числився їхній батько. За правильність внесення

людей до цих списків стежили окремі службовці. Приймали громадян у члени дему на його загальних зборах. Кожен повинен був скласти клятву і прийняти громадянську присягу такого змісту: “Я не посоромлю священної зброї і не залишу товариша в бою, захищатиму сам і з усіма все священне і заповітне, не применшу сили і слави вітчизни, але збільшу їх, розумно коритимуся існуючій владі та законам, встановленим і тим, що мають бути прийнятні, а якщо хтось намагатиметься знищити закони або не коритиметься їм, я не допущу цього і боротимуся проти нього і сам, і з усіма. Також шануватиму вітчизняні святині. В цьому хай будуть мені свідками боги”. Відмову в прийнятті у громадянство можна було оскаржити до суду — гелієї, але якщо суд підтвердив рішення зборів дему, то скаржника віддавали в рабство. В тому ж разі якщо суд визнавав скаргу правомірною, людину вписували до списків громадян дему.

Стародавні греки право громадянства вважали священним, ретельно оберігали його, бо воно вважалось за честь. Вчинки і дії, які плямували цю честь, тягли за собою (постійну або тимчасову, часткову або повну) втрату прав громадянства (“атімія”). Стародавні письменники та історики наводять чимало фактів атімії. Повне позбавлення прав означало для засудженого і його нащадків позбавлення права з’являтися в публічних місцях, на святах, ринках, у Народних зборах, бути позивачем і відповідачем у суді, служити у війську. Як додаткове покарання могла бути конфіскація майна. Повернення громадянських прав допускалось тільки за рішенням Народних зборів. Афінські громадяни — і тільки вони — користувалися всією повнотою цивільно-правових, економічних і політичних прав. Уся їх сукупність називалася таме — честь. Звідси й атімія — безчестя.

Серед найважливіших прав були: право брати участь у Народних зборах, право бути обраним на різні державні, а також громадські посади (з 30 років), право на службу у війську (з 20 років), отримання у випадку успішних воєн землі, рабів, трофеїв, право на різну державну допомогу тощо. За важливі заслуги перед суспільством і державою, згідно з постановою Народних зборів, громадян наділяли пільгами і почесними правами, зокрема, звільняли від літургії (див. далі) чи податків, правом займати почесні місця на святах і в Народних зборах, носити почесний вінок, правом на почесний обід чи постійне харчування в приміщенні Ради 500 та ін.

Політичні права громадян тривалий час (до реформ Перикла) залежали ще й від належності до одного з чотирьох розрядів (див. реформи Солона). Нагадуємо, що вищі посади в державі діставали тільки громадяни першого розряду, а фетів на жодну посаду не можна було обирати. Після реформ Перикла, як зазначалось, усі громадяни були зрівняні в політичних правах. Проте розподіл громадян на чотири майнові розряди і у зв'язку з цим певні переваги і привілеї громадян вищих розрядів збереглись. Наприкінці IV ст. до н. е., однак, були введені деякі зміни: замість прибутку із землі критерієм належності до того чи іншого розряду слугував грошовий прибуток. Отже, до першого розряду віднесено громадян з річним прибутком 6 тис. драхм, до другого — 3 тис., до третього — 1 тис. драхм. Усіх інших з нижчим прибуток віднесено до четвертого розряду.

Врешті, як вважають дослідники, в Афінах повноправними громадянами була тільки 1/10 частина населення.

Громадяни Афін мали й певні обов'язки, серед яких найважливішим була військова служба. Звільняли від неї тільки членів Ради 500, державних урядовців і власників кораблів, які служили державі. Важливими були й обов'язки брати участь у роботі Народних зборів, виконувати певні повинності й сплачувати податок на користь суспільства, держави. Найбагатші громадяни (перший розряд) мали ще один обов'язок перед суспільством — так звані літургії. Чим багатше громадянин, тим складнішими були літургії, пов'язані зазвичай зі значними видатками. Літургії поділяли на звичайні, тобто такі, які повторювалися регулярно, щороку, і надзвичайні. До звичайних належали хорегії (організація і фінансування музичних, хорових, поетичних змагань, театральних вистав тощо), гімнасіархії (організація і харчування учасників спортивних змагань), фінансування спільних обідів під час різних святкувань та ін.

До надзвичайних літургій належала трієрархія — обов'язок спорядити військовий корабель. Держава давала громадянину готовий корпус корабля з тим, щоб він повністю його обладнав, забезпечив усім необхідним для плавання. За це такому громадянину давалась змога рік командувати цим кораблем з правом отримання певної частки воєнних трофеїв.

Не можна було призначати комусь літургію двічі на рік, як і два роки підряд. Якщо громадянин вважав, що літургія для нього надто обтяжлива, то він мав право не погодитись з її прийняттям,

назвавши при цьому багатшого громадянина. Коли ж і той заперечував, то перший міг запропонувати другому обмінятися майном і тоді виконати літургію. Такі випадки насправді траплялися. Водночас зазначимо, що багаті громадяни самі нерідко пропонували взяти на себе різні літургії — щоб заслужити в суспільстві повагу і славу, популярність й політичні дивіденди. Як засвідчують джерела, щорічно виконували літургії близько 60 громадян.

Афінські громадяни, зокрема чоловічої статі, користувалися всією повнотою прав тільки в межах своєї держави, зрештою, як і громадяни всіх інших держав — полісів Греції. За межами свого поліса вони були безправними іноземцями. Це викликало гостру критику прогресивних політичних діячів, філософів Стародавньої Греції. Але до зрівняння в правах усіх греків незалежно від того, звідки вони були родом, не дійшов жоден поліс. Виникли, однак, міждержавно-правові інститути, які регулював відносини різних міст-держав. Це зумовлювалось щораз тіснішими торговельними, дипломатичними, військовими та іншими зв'язками між грецькими державами. Так виникла проксенія — інститут “гостинності”, що регулював ставлення громадян до іноземців-греків за принципом взаємності. Проксенія здійснювалась між окремими особами чи категоріями громадян різних полісів, а згодом між державами. Уряд доручав піклування про таких іноземців спеціальним уповноваженим — проксенам або одні держави посилали своїх проксенів до інших, щоб ті були захисниками і посередниками для своїх громадян перед громадянами і властями інших держав. Через проксенів вели й дипломатичні переговори з іншою державою, спершу звертаючись до свого проксена, який там проживав. Але поза цією системою “гостинності” іноземець не міг користуватися правами нарівні з місцевими громадянами, не мав жодних політичних прав, більшості цивільно-правових та інших (не міг, наприклад, купувати нерухомість).

Потім виникає інститут “ісополітії” — коли дві чи більше держав бажають поєднатися узами дружби і взаємного сприяння. За такою угодою громадянам однієї держави надавали в іншій ті самі політичні та приватні права, що й місцевим громадянам. Ісополітія була двох видів: двостороння, тобто взаємна, або одностороння, тобто однобічна. Наприклад, платейці користувались ісополітією в Афінах. Ісополітія була й персональна, коли її отримували приватні особи, політичні діячі та ін.

У безпосередньому зв'язку з практикою ісополітій виникла ідея арбітражу, яка втілилась в організації третейських судів — для розв'язання мирним шляхом спірних питань. Почало зароджуватися й міжнародне, точніше, загальноеллінське право, яке відповідало новим умовам економічного і політичного життя.

Отже, узагальнимо: всією повнотою економічних і політичних прав в Афінах користувалися громадяни-чоловіки. Жінки-афінянки політичних прав не мали. Не мали їх і чужинці, метеки і, звичайно, раби. Крім чужинців-гостей була в Афінах ще одна категорія вільних людей — метеки. Це теж чужинці, але ті, хто постійно проживав в Афінах. Звідси й їхня назва — “спільнопроживаючі”. Переважно це греки, вихідці з інших грецьких полісів, хоча було немало людей з-поза Греції. Вони займалися переважно торгівлею і ремеслом, бо купувати землі чи отримували їх якимось іншим шляхом (наприклад, через дарування) не мали права. Афінські власті загалом сприяли їх появі та поселенню в країні, тому кількість їх зростала і становила в певний період понад 10 тис. осіб. Прав громадян вони не мали, хоч іноді цілі їх покоління проживали в Афінах. Отже, вони не мали права брати участь у Народних зборах, обіймати державні посади, позивати і відповідати у суді, набувати нерухомість. Згодом їм дозволили купувати дім, але не дорожче 2 тис. драхм, і навіть землю вартістю не більше 12 тис. драхм.

Шлюб метека з афінянкою (чи навпаки) вважався незаконним, діти від такого шлюбу прав громадянства не мали. Водночас це були люди особисто вільні, могли вільно пересуватись по території країни, оселитись, де хотіли, виїжджати за межі Афін. Кожен метек повинен був, однак, вибрати собі серед громадян опікуна-простата. Цей опікун був посередником між метеком і властями, захищав інтереси метека (можливо, й за оплату).

Метеків включали по демах у спеціальні списки, тобто реєстрували. Вони сплачували державі окремий податок (метейкон). За nereєстрацію, несплату податку або навіть необрання опікуна метек міг бути проданий в рабство. Метеки служили в афінському війську — в допоміжних загонах, легкоозброєній піхоті (лучники, пращники). Майнове становище метеків було дуже різним: серед них траплялися бідняки, люди середнього достатку і багаті. На багатих також покладался обов'язок літургій.

Деяким метекам за заслуги перед Афінами надавали певні пільги: право купувати будівлі й землю, вступати у шлюб з афінськи-

ми громадянами, безпосередньо (без простата) спілкуватись з властями, звільняли від податку. Іноді їм надавали й афінське громадянство.

Подібним до метеків було правове становище вільновідпущеників — звільнених на волю рабів. Вони теж мусили мати проста-та, котрий представляв їх перед властями і в суді, платили той самий податок (метейкон) та ще й спеціальну оплату (тріоболон).

Раби. Коли йдеться про античні суспільства, античну демократію і культуру, не слід забувати, що ці суспільства були рабовласницькими. Рабоволодіння накладало відбиток на політичний лад, спосіб життя грецьких держав, у тому числі Афін. Раби становили основну масу трудового населення стародавнього світу.

Рабоволодіння і використання рабської праці почалося ще в найдавніші часи середземноморської культури, але провідним рабський спосіб виробництва у Греції став лише у так званий класичний період — V—IV ст. до н. е. Соціально-економічна роль рабської праці залежала не тільки від епохи, а й від рівня економічного розвитку тієї чи іншої грецької держави. Рабовласницькими у повному розумінні суспільствами були суспільства з розвиненим товарно-грошовим господарством, до яких належали й Афіни (Коринф, Мілет та ін.). В економічно відсталих країнах рабство зберігало патріархальний характер, зокрема у Фессалії та Македонії.

Існування рабства вважалося природним і необхідним. Людей, які жили тільки зі своєї праці, наприклад ремісників, сприймали зверхньо. Принципом рабського способу виробництва було застосування праці рабів не тільки як робочої сили, а й як знарядь праці. Найчастіше перше і друге збігалося. Адже недаремно Аристотель, висловлюючи думку сучасників, називав раба живим знаряддям, інструментом, що вміє розмовляти.

Характерною ознакою рабського стану з юридичного погляду було абсолютне безправ'я. Рабів взагалі не вважали за людей, тому рабовласник міг вільно розпоряджатися рабом, який йому належав. Єдиним обмеженням сваволі рабовласника, та й то не всюди і не завжди, була заборона (в Афінах) вбити раба. Раб часто не мав навіть імені. Його називали якимось прізвиськом або назвою тієї країни, в якій він народився, наприклад, скіф — сирієць.

Рабів у Греції було багато. Так, грецький письменник Афіней зазначає, що в епоху Александра Македонського, тобто в період найвищого розквіту рабоволодіння, кількість рабів у Египті стано-

вила 470 тис., Коринфі — 460 тис. (при вільному населенні 40 тис. осіб), в Афінах—400 тис. при 21 тис. вільних громадян і 10 тис. метеків. Пізніші дослідники вважають цифру рабів завищеною, визначаючи її в Афінах у 100 тис. при 100 тис. вільного населення і 30 тис. метеків і вільновідпущеників. Проте, документів щодо точної кількості не знайдено.

Головним джерелом рабства були війни з негрецькими державами і племенами (варварами). Зберігся переказ, що стратег Кімон після однієї з поразок персів вивів на ринок близько 20 тис. рабів. Захоплених у полон держава доставляла на спеціальні рабські ринки і продавала їх громадянам. Частину рабів використовували на державних роботах. Крім того, джерелами рабства були купівля рабів за кордоном, народження дітей від батьків-рабів, віддача в рабство за злочини та інші правопорушення, а до реформ Солона — за борги.

Розрізнялися раби державні і приватні. Державні були в дещо кращому становищі. Вони могли мати своє господарство, купувати й продавати майно, створити свою сім'ю. Державні раби працювали на копальнях, на будівництві оборонних споруд, фортець, прокладанні доріг, на публічних роботах, у державних майстернях тощо. З них вербували тюремних наглядачів, обслуговуючий персонал, виконавців судових вироків (у тому числі катів), писарів. Вони служили у відділах охорони громадського порядку (в поліції), оскільки афінські громадяни таку службу вважали ганебною. Іноді, у надзвичайних випадках, їх залучали до участі у військовому поході. Не раз за заслуги перед державою вони здобували волю.

Чимало рабів становили приватну власність громадян. Вони працювали в домашньому господарстві, ремісництві, полі, були серед них лікарі, масажисти, вихователі, будівельники, веслярі на кораблях та ін. Окремі рабовласники мали по 300, 400, 600 і навіть 1000 рабів. У середньому на афінського громадянина припадало по 8–12 рабів. Відомо, що Аристотель мав близько 15 рабів, його учень Феофраст — 9, Стратон — 6, оратор Лісій — 12. Це були люди середнього достатку. В заможному домашньому господарстві, за словами Платона, працювало близько 50 рабів.

Багато рабів працювали у приватних ремісничих майстернях, дуже поширених в Афінах (по кілька десятків у кожній). Майстерні називалися ергастеріями, в них виробляли одяг, взуття, зброю, прикраси, вози, меблі та ін. Багато з цих виробів вивозили за кор-

дон. Підрахунки свідчать, що ергастерії приносили їх власникам великі прибутки. Так, ціна раба у V–IV ст. до н. е. становила 100–150 драхм (1 драхма дорівнювала 6 оболам). Щоденний прибуток від раба дорівнював 1 оболу. Отже, за півтора року раб себе повністю окуповував. У збройовій майстерні батька афінського оратора і політичного діяча Демосфена (IV ст. до н. е.) працювало 32 раби, які приносили щорічний прибуток близько 3200 драхм. Хоча ергастерії й були дещо подібні до пізніших мануфактур і багато рабів-майстрів досягали іноді високої досконалості, однак загалом таке виробництво було дрібним, без застосування складних приладів. Тут працювали простими, часто примітивними інструментами. Примітивною була й організація праці. В такій економіці спостерігалось ще багато елементів натурального господарства, надто повільним був розвиток виробничої техніки.

Дуже популярною формою експлуатації рабів було здавання їх в оренду. Рабовласник Нікій мав, наприклад, близько тисячі рабів, котрих здавав в оренду для роботи в копальнях. Інший багач, Гіппонік, здавав в оренду за 10 % чистого прибутку 700 рабів.

Раб в Афінах, як зазначалось, був повною власністю господаря. Раб не міг без дозволу пана мати своєї сім'ї, придбати майно. Все, що йому вдалось зберегти або придбати, вважалось власністю його господаря, який з ласки міг дозволити йому дечим користуватись. За шкоду, завдану будь-ким здоров'ю раба, присуджену винагороду отримував його господар. Він же відповідав за шкоду, завдану його рабом третім особам. У такому разі господар міг звільнитися від відповідальності, віддавши раба особі, якій було завдано шкоду. Однак убити свого раба господар не міг. За це він ніс відповідальність перед судом. Тільки суд був правомочний присудити раба до смертної кари. За вбивство чужого раба в публічному місці вільного громадянина могли засудити на вигнання. Проте власники рабів мали інші можливості тримати їх у покорі. Вони широко застосовували до них фізичні покарання, морили голодом, жорстоко били. Навіть коли раб гинув від побоїв чи голоду, господар відповідальності не ніс — достатньо було принести очищувальну жертву богам. Водночас рабу дозволялося шукати захисту від жорстокостей господаря у спеціальних притулках для рабів, якими оголошено храм Тесея і вівтар еріній в ареопазі. Раб у такому випадку міг просити суд продати його іншому господареві. Засуджений на смерть раб, якщо

Йому вдалось звільнитися з в'язниці, міг шукати порятунку в храмі богині Афіни.

У суді раб самостійно виступати не мав права. В разі потреби від його імені виступав господар. Свідчення рабів у суді зазвичай до уваги не брали, доказом вони не слугували, хіба що це було вкрай необхідно або якщо такі свідчення здобували під тортурами. Проте були й винятки. Так, раб міг самостійно вносити скаргу чи повідомляти про суспільно небезпечні та антидержавні дії будь-якого громадянина або іноземця, навіть свого господаря. Якщо таке звинувачення підтверджувалось, раб винагороджувався, а іноді відпускали на волю.

Звичайно, деякі раби, котрі перебували у приватній власності, мали кращі умови, ніж усі інші. Це раби-лікарі, вихователі, актори, музиканти. Були навіть раби-філософи. Дехто з них користувався повним довір'ям господаря, мав своє житло, господарство, сім'ю. Так, раб Перикла Евангел завідував усім його господарством, був достатньо заможним, мав у своєму розпорядженні інших рабів, виконував різні серйозні доручення господаря.

Для збільшення прибутку, підвищення продуктивності праці рабів деякі господарі їх всіляко заохочували: краще харчували, давали одяг, взуття, дозволяли мати сім'ю, іноді відпускали на волю. Зазвичай це зазначалося в заповіті.

Такими були характерні риси та особливості рабства в Афінах. Слід зазначити, що воно було легшим, ніж у багатьох інших грецьких державах. Це пояснюється, напевне, демократичнішим політичним устроєм Афін, високим рівнем економічного розвитку. Однак і тут становище рабів було нелегким. Достатньо згадати, що під час Пелопоннеської війни понад 20 тис. рабів втекло з Афін до спартанців, у місто Декелею (413 р. до н. е.).

**Лекція 9. Афінський державний устрій.
Найвищі органи влади і управління:
Народні збори (еклесія), Рада 500
(буле), виборні службові особи
(стратегі, архонти та ін.). Закони
і постанови. Судова система.
Скарга на протизаконня
("γραφη παρανομον"). Збройні сили.
Фінансова система**

Розглянемо найважливіші органи державної влади й управління в Афінах.

Народні збори — еклесія. Це юридичне і фактично найважливіший орган Афінської держави, який вирішував найважливіші справи країни. В засіданнях Народних зборів мали право й обов'язок брати участь тільки повноправні громадяни Афін чоловічої статі, які досягли 18 років, але фактично — з 20 років, бо молодь з 18 до 20 років навчалася військової справи у спеціальних таборах і служила в охороні кордонів. Не мали права участі у зборах позбавлені політичних прав громадяни, жінки, метеки, чужинці та раби. Отже, кількість учасників Народних зборів була невеликою. Та ще й не кожен уповноважений до участі у зборах громадянин у зв'язку з різними обставинами міг з'явитися в Афінах на збори. Отож, незабаром було встановлено кворум — 6 тис. осіб. З меншою кількістю громадян збори не проводились. Місцем зібрань слугували пагорб Пнікс біля Акрополя, згодом афінський театр або агора (площа в Афінах). Спочатку Народні збори скликали раз на місяць (місяців у греків було десять), пізніше (у IV ст. до н. е.) — чотири рази на місяць, тобто 40 разів на рік. У разі потреби скликалися позачергові, надзвичайні збори. Скликала збори урядова колегія Ради 500 — притани (див. далі). Вона визначала й порядок денний Народних зборів, який вивішувався за чотири дні до скликання зборів.

Збори скликали спеціальні герольди. При вході урядовці (сіархи) перевіряли за списками правомочність учасників. Кожному громадянину видавали значок (символ), на підставі якого потім виплачували за присутність на зборах гроші. За головні збори — по 9 оболов, за всі інші — по 6 (з IV ст.). За порядком стежили 30 наглядців, які мали загін поліцейських — токсотів. Перші збори кожного місяця (пританії) вважалися головними (kuria ekklesia). На них приймали найважливіші закони і загальнодержавні рішення, перевіряли діяльності вищих службових осіб (епіхайротонія). Кожне з питань, що виносилося на Народні збори, попередньо обговорювалось у Раді 500, яка пропонувала свій проект рішення. Він, однак, не був обов'язковим для зборів. Другі збори призначалися для розгляду заяв і прохань громадян (зокрема, про надання громадянства). Кожен громадянин мав право звернутися до Народних зборів з приводу як державних справ, так і особистих проблем, які не могли бути вирішені органами виконавчої влади. Треті і четверті збори призначалися для розгляду всіх інших державних питань, причому три питання порядку денного могли стосуватися культу, три — прийому послів і три — інших справ.

На головних зборах шостої пританії (шостого місяця) заслуговувалося питання про остракізм (докладніше про остракізм далі).

Присутні на зборах громадяни сиділи, де хто хотів, за винятком випадків, коли обговорювали надзвичайний закон стосовно долі громадянина. Тоді розміщувались і голосували по філах. Головував на зборах один з пританів, призначений шляхом жеребкування. Згодом (з IV ст. до н. е.) Рада 500 обирала спеціальну колегію (президію) у складі дев'яти осіб.

Перед початком зборів приносили жертви, читали молитву. Обговорення питань починалось з викладення їх суті й оголошення проекту рішення Ради 500 — пробулевми. Після цього приступали до голосування: 1) чи погоджуються збори з пробулевмою; 2) чи слід знову розпочати обговорення питання. В обговоренні питань міг брати участь кожен громадянин. Виступаючий вставав на відведене місце й одягав на голову миртовий вінок — знак того, що він виконує державну функцію і в цей момент є недоторканою особою. Оскільки в Афінах цінувалось і було високорозвинене ораторське мистецтво (існували спеціальні ораторські школи), то виступали зазвичай професійні політики, оратори (“демагоги”).

Щоб пропозиції громадян і рішення самих Народних зборів не суперечили існуючим законам країни, чинному праву, збори щорічно обирали спеціальну колегію з семи номофілаків, які разом з головуючим зборів стежили за цією справою. Крім того, будь-який громадянин, покликаючись на незаконність пропозиції іншого, міг домагатися зняття її з голосування і навіть з обговорення, заявляючи, що порушить проти автора пропозиції судове звинувачення (*graphe paranomon*) (докладніше йтиметься далі).

Голосування в Народних зборах проводилось у давні часи криком, згодом — піднесенням рук (хейротонія). Таємне голосування іноді також мало місце (білими і чорними камінцями) — у справах, що стосувалися окремих громадян. Остракізм проводили шляхом таємного голосування глиняними черепками, де писали ім'я людини, яку вважали за потрібне вигнати з Афін.

Компетенцію Народних зборів не було чітко визначено. Вони, як уже зазначалось, могли розглядати будь-які питання, що стосувалися як внутрішнього життя, так і зовнішньої політики Афін, як загальнодержавних, суспільних справ, так і справ окремих громадян. Компетенція Народних зборів постійно розширювалась паралельно з демократизацією афінського суспільства та політичного ладу. Народні збори передусім були законодавчим органом, а також найвищою інстанцією у сфері політичній, адміністративній і судовій. Вони ж обирали всіх службових осіб.

У законодавчій сфері розрізняли загальнообов'язкові закони (*nomos*), а також постанови, що стосувалися конкретних справ чи осіб (*psephisma*).

Прийняття законів становило собою демократичну, проте складну процедуру. Щорічно на перших Народних зборах нового року можна було висувати питання про зміну існуючих законів чи видання нових. Якщо збори проголосували за таку необхідність позитивно, то громадянину, який вносив цю пропозицію, пропонували подати у Раду 500 проект нового закону. Там його й обговорювали. Якщо Рада схвалювала, то разом з її рішенням його виносили на найближчі головні Народні збори. Законопроект одночасно оприлюднювали для всезагального ознайомлення. Схвалений Народними зборами законопроект, однак, законом ще не був — його передавали в суд присяжних — гелією, де на спеціальній колегії номофетів проводили судову процедуру розгляду законопроекту. Народні збори шляхом жеребкування обирали п'ятьох

офіційних опонентів нового проекту, захисників старих законів — синдиків, або синегорів. Так відбувався своєрідний судовий процес: громадяни, які пропонували законопроект, доводили його доцільність і необхідність, а синдики захищали старі закони. Номофети вирішували долю проекту голосуванням. У разі позитивного рішення законопроект набував сили закону. Отже, роль гелієї у прийнятті законів була, по суті, вирішальною.

З процесом законодавства пов'язана ще одна процедура. Йдеться про *γραφε παραπομπη*. Суть її полягає в тому, що на будь-якій стадії проходження законопроекту, навіть у колегії номофетів, проти нього міг виступити кожен громадянин, заявивши під присягою, що впродовж року порушить проти ініціатора законопроекту судову справу. Подальше проходження законопроекту чи його дія, навіть якщо він був апробований колегією номофетів, призупинялись. Справу передавали в гелією, де її розглядали під головуванням шести архонтів — фесмофетів. Ініціатор проекту відстоював його доцільність і корисність, а позивач, навпаки, доводив його шкідливість для суспільства, антидемократичний чи навіть антидержавний характер. Якщо виграв справу скаржник, то ініціатора законопроекту карали штрафом або чимось іншим, а в особливо серйозних випадках його навіть засудили до страти. Законопроект вважався йасованим. Той, хто тричі був засуджений на підставі *γραφε παραπομπη*, надалі позбавлявся права вносити на Народних зборах законопроекти. І навпаки, коли справу програвав скаржник, то він втрачав велику грошову заставу (1 тис. драхм), яку мусив внести, складаючи скаргу (за умови, якщо не було зібрано хоча б 1/5 голосів суддів).

Народні збори розглядали також питання про війну чи мир, фінансові питання (накладання податків, встановлення зборів, мит), питання заборони чи дозволу ввозити або вивозити певні товари, культові справи, обрання державних урядовців, а у воєнний період — військового командування. У будь-який час вони могли зажадати від урядовців звітувати про свою діяльність, притягати їх до відповідальності та віддавати до суду.

Народні збори виступали і як найвища судова інстанція. Вони розглядали справи про антидержавні злочини (зрада, перехід на бік ворога, видача державної таємниці, спроба повалити існуючий лад, бунт) і будь-які інші справи, розслідуючи їх від початку і до кінця, або тільки в принципі висловлювали думку стосовно винного з

тим, щоб детальніше цю справу розглянув суд. Такий спосіб розгляду справи переважно застосовували в тому разі, коли виникали сумніви, що суд може виправдати впливових, знатних громадян, незважаючи на їхню очевидну вину.

Народні збори розглядали скарги громадян з питань хабарництва, зловживань державних урядовців владою, на зловмисних донощиків (“добросовісні” донощики одержували половину майна засуджених ворогів держави). В Афінах навіть були спеціальні люди, які порушували звинувачення проти недобросовісних урядовців і політичних діячів — сикофанти.

У Народних зборах, як згадувалось, піддавали й остракізму. Для законності рішення на зборах потребувався кворум — не менш 6 тис. громадян. Засуджений на остракізм повинен був упродовж десяти днів залишити Афіни. Остракізм тривав десять років, згодом — п’ять. Засуджений не позбавлявся ні громадянських, ні інших прав, майно теж не конфісковувалось.

Рада 500 — буле. Раду, як зазначалось, створено, Клісфеном. Членів Ради обирали за жеребом у кожній філі — по 50 осіб. До реформи Перикла обраними могли бути тільки громадяни перших трьох розрядів, потім усі громадяни незалежно від розрядів, які досягли 30-річного віку і не позбавлені політичних прав. Потрібна була також згода самого громадянина. Особи, обрані до Ради, — булевти, проходили спеціальну перевірку Радою попереднього скликання — з’ясовували громадянську позицію булевтів, політичні погляди, моральність, відсутність компрометуючих фактів, боргів тощо. В разі виявлення якихось негативних відомостей булевта переобирали. Раду обирали на рік. Переобирали булевтів можна було тільки один раз. Булевти складали клятву, що сумлінно виконуватимуть свої обов’язки і діятимуть відповідно до закону. Спочатку виконання функцій булевтів було безплатним. З часів Перикла їм виплачували по 5 оболов на день і ще по 1 оболу на обід. Під час засідань булевти накладали миртові вінки (на знак виконання державних функцій), у театрі, на видовищах їм виділяли кращі, почесні місця.

Після закінчення строку повноважень кожен булевт складав звіт про свою роботу. Під час діяльності Ради будь-який громадянин мав право оскаржити дії булевтів до Народних зборів. За вчинені злочини булевти притягались до кримінальної відповідальності. Рада 500 виключала такого булевта зі свого складу, його могли віддати до суду і кинути до в’язниці.

Засідання Ради відбувалися щоденно, крім святкових і траурних днів. На засіданнях могли виступати з власної ініціативи або викликані для цього службові особи держави.

З самого початку виявилось, що Рада 500 є надто численним органом і тому обговорення рішень затягувалось, приймалися вони з труднощами. У зв'язку з цим виникла необхідність поділити Раду на 10 колегій по 50 осіб у кожній. Кожна колегія управляла країною місяць, а який саме — вирішували за жеребом. Період урядування називався пританією, а члени цієї колегії — пританами. З-поміж пританів щодня обирали головуючого (epistate — епістат). Таку функцію можна було виконувати під час своєї пританії тільки один раз. Головуючий постійно, а в разі потреби, то й вночі, мусив знаходитись з третиною пританів у приміщенні Ради — фолосі. Тут вони вирішували всі справи, приносили жертви, обідали. Головуючий мав державну печатку і ключі від головної святині, де зберігались державна скарбниця й архів. Він головував на засіданнях Ради і в Народних зборах. У IV ст. до н. е. такий порядок управління змінюється: головування у Раді та в Народних зборах перейшло до дев'яти так званих проедрів, яких обирали за жеребом на один місяць — по одному від кожної з дев'яти неправлячих колегій Ради. За жеребом обирали і головуючого — епістата проедрів. Ніхто не міг бути обраний на цю посаду двічі упродовж року.

Раду 500 за потреби збирали у повному складі в спеціальному приміщенні — булевтерії або у храмі Деметри чи в інших місцях.

Засідання Ради, як і пританій, були переважно відкриті, хоча в окремих випадках їх оголошували закритими. На весь рік обирали трьох секретарів: один вів протоколи засідань Ради і Народних зборів, відав архівом; другий доповідав суть справ і скарг, оголошував рішення Ради і Народних зборів; третій контролював ведення фінансових справ.

Компетенція Ради 500 була широкою (це був своєрідний уряд країни), вона охоплювала законодавчу, виконавчу і судову сфери. Рада попередньо слухала і підготовляла всі питання, які виносили на обговорення Народних зборів, пропонуючи свій проект рішення (пробулевму). Без рішення Ради збори не могли прийняти жодного закону чи іншої відповідальної постанови. Рада брала участь у процесі прийняття законів: усі законопроекти Народні збори спрямовували до Ради для детального обговорення й оцінки. В разі

відхилення законопроекту Радою здебільшого його, не обговорюючи, відхиляли й Народні збори.

Рада 500 відала також впровадженням прийнятих законів у життя. Вона повинна була чітко дотримуватися рішень Народних зборів. Проте нерідко збори залишали Раді широке поле діяльності, навіть надавали їй майже необмежені повноваження щодо реалізації законів.

Раді належали широкі повноваження у сфері фінансового управління. Вона визначала джерела державних прибутків, статті витрат, відала всіма надходженнями до державної скарбниці, стягувала державні борги, здійснювала продаж конфіскованого майна, розподіляла допомогу між малозабезпеченими громадянами. Рада визначала розмір внесків у загальну скарбницю афінських союзників — членів Морського союзу, укладала різні угоди, давала на відкуп державні прибутки, відала випуском грошей. Під загальним керівництвом і наглядом Ради перебували військо і всі військові справи — військовий флот, армія, кіннота, будівництво нових кораблів, укріпленя, нагляд за арсеналами, доками, гаванями, забезпеченням війська.

У галузі цивільної адміністрації Рада здійснювала поточне управління країною, контролювала діяльність усіх органів адміністрації та службових осіб, могла порушити справу про притягнення їх до відповідальності. Рада відала дипломатичними зносинами з іншими державами: приймала чужі й виряджала свої посольства, вела переговори, укладала міжнародні угоди, заслуховувала звіти афінських послів про виконання ними доручених справ та ін.

Раді належала також судова влада. Спочатку вона була широкою, але із IV ст. до н. е. скоротилась, бо чимало судових повноважень Ради перейшло до Народних зборів і гелієї. До Ради, щоправда, надходили заяви про державні злочини, службові порушення та ін. Однак права стосовно покарання винних у неї були обмежені: вона могла накладати штраф — до 500 драхм, але й такий вирок можна було оскаржити в гелією.

Рада піклувалася про храми, громадські будівлі, влаштовувала свята тощо.

Виборні службові особи. Колегії архонтів і стратегів, інші службовці. В Афінах, окрім Народних зборів і Ради 500, важливу роль у системі управління країною відігравали службові особи — державні урядовці. На ці посади їх обирали на Народних зборах чи зборах

філ відкритим голосуванням або шляхом жеребкування. Особи, яких обирали, повинні були дати згоду на зайняття цієї посади. Щоправда, така згода була не обов'язковою для тих, хто обирався за жеребом. Обраний не міг відмовитися від посади, хіба що в нього були на це важливі підстави, підтверджені свідками або особистою присягою. Жеребкування здійснювали білими і кольоровими квасолинами: з однієї урни витягали квасолину, з іншої — табличку з іменем кандидата. Витягнута біла квасолина засвідчувала обрання даного громадянина на посаду.

Обирали таких осіб шляхом голосування:

а) військових командирів і службовців — 10 стратегів (командирів загонів), двох гіппархів (командирів кінноти), 10 філархів (командирів окремих загонів кінноти), каталогістів, які відали набором кінного війська, софроністів і епімететів — осіб, котрі відали набором і військовою підготовкою ефебів — юнаків з 18 до 20 років;

б) урядовців фінансового управління; державних скарбників-елленотаміїв; військових скарбників, скарбника видовищного фонду;

в) інших урядовців: відповідального за водопостачання і стан криниць і джерел; відповідального за будівництво суден; завідувача театральних вистав (містерій) і 10 осіб, які відали влаштуванням свят Діонісія та інших видовищ і урочистостей.

Більшість кандидатур на названі посади попередньо розглядали на Раді 500. Необхідним було їх схвалення (рекомендація) Радою (зокрема, стратегів, гіппархів, скарбників).

Обрані шляхом відкритого голосування урядовці належали до категорії хейротонетой (хейротонія — голосування). Всіх інших урядовців обирали шляхом жеребкування за філами. Вони належали до категорії клеротой (жереб). Це архонти, атлотеки (організатори ігор, розваг) та ін. Крім звичайних, так би мовити, постійних урядовців, іноді обирали ще надзвичайних, тимчасових — для виконання одноразових доручень — послів, наглядачів за будівництвом якоїсь громадської споруди тощо.

Службових осіб обирали строком на один рік. Не можна було обіймати дві посади одночасно або одну і ту ж саму посаду двічі підряд (за винятком військових посад, зокрема стратегів).

Спочатку за виконання своїх функцій, як зазначалось, службові особи ніякої винагороди не одержували (крім тих, хто обіймав дургорядні посади — герольди, писарі та ін.). З часів Перикла майже

усі вони почали отримувати певну платню — дієти. Лише стратеги і скарбники й надалі залишалися безоплатними, отже, ці посади могли займати люди заможні.

Всі урядовці, обрані на посади за жеребом чи голосуванням, повинні були пройти спеціальну перевірку, так звану докимасію, її метою було виявити професійні якості урядовця, відсутність (чи наявність) компрометуючих фактів, моральне обличчя та ін. Перевіряли його громадянство, вік, відсутність боргових зобов'язань, зокрема перед державою, ставлення до військової служби тощо. До деяких урядовців висувалися спеціальні, професійні вимоги. Так, архонти повинні були довести своє громадянство щонайменше до трьох поколінь (по батькові і по матері), стратеги мусили мати землю в Аттиці та дітей від законного шлюбу, а також військової знання і досвід.

Архонти підлягали докимасії в Раді 500 і гелієї, інші урядовці — лише в гелієї.

До загальних ознак афінських урядовців належали: 1) безоплатність (до реформ Перикла); 2) колегіальність; 3) виборність; 4) підзвітність; 5) короткотерміновість.

Спочатку здебільшого посади були в Афінах колегіальними — колегії архонтів, стратегів та ін. Тільки деякі з них були одноособовими, наприклад скарбник військового фонду. Колегії мали свого голову, всі інші члени колегії посідали приблизно рівне становище. Згодом, починаючи з середини IV ст. до н. е., тобто в період занепаду Афінської демократії, спостерігається щораз частіше встановлення одноособових посад.

Між різними урядовцями, як правило, не було безпосереднього ієрархічного підпорядкування. Однак воно існувало у сфері військового управління.

Всі службові особи були підзвітні, підлягали повсякчасному контролю. Зокрема, на перших зборах кожної пританії порушувалося питання, чи сумлінно виконують свої функції службові особи. Вони перевірялися, і залежно від результатів перевірки службовця або затверджували на його посаді, або звільняли з посади чи навіть віддавали під суд.

Усі службовці після закінчення строку служби звітували про свою діяльність перед гелією, їхні письмові звіти, зокрема фінансові, до розгляду у гелієї перевіряла комісія 10 логістів, виділена Радою 500, та комісія Народних зборів теж у складі 10 логістів і

виділених їм для допомоги 10 синегорів. До закінчення перевірки жоден урядовець не міг бути обраний на іншу посаду, не міг вільно розпоряджатись своїм майном або від'їжджати за межі держави. Затвердження звіту геліеєю, тобто схвалення діяльності урядовця, ще не означало кінця справи, бо впродовж трьох днів після рішення гелієї будь-який громадянин міг висунути звинувачення проти урядовця (наприклад, у зловживанні службовим становищем тощо). Справу розглядали у суді.

Виконання розпоряджень службовців було для всіх громадян обов'язковим. За непослух, невиконання чи порушення законів у межах своєї компетенції службовці могли на порушників накладати штраф. Це рішення, однак, можна було оскаржити до гелієї. Для накладання суворішого покарання винного можна було притягнути до відповідальності перед геліеєю.

Колегія архонтів. Тривалий час архонти були найвищими службовими особами Афін. У їхніх руках знаходилося управління державними справами, судочинство. Із реформами Клісфена їх значення почало втрачатись, оскільки зростала роль колегії стратегів. Спочатку архонтів у кількості дев'яти осіб обирав за жеребом із середовища знаті ареопаг. З часу реформ Солона громадяни кожного племені, яких було чотири, обирали по 10 кандидатів — усього 40 осіб. З них на Народних зборах шляхом жеребкування обирали дев'ять архонтів. Клісфен встановив відкрите голосування, архонтів обирали тільки з громадян першого розряду. 487 р. до н. е. жеребкування було відновлено, але з-поміж більшої кількості кандидатів (500), яких обирали за демами. Тоді ж було дозволено обіймати посади архонтів і громадянам другого розряду, а в 457 р. до н. е. — третього. Після одного року урядування всі архонти автоматично входили до складу ареопагу.

Архонти обирали голову колегії — архонта-епоніма. Його іменем називали рік, упродовж якого діяла колегія. Він не тільки головував на засіданнях колегії — до його компетенції входив також попередній розгляд сімейних справ, які потім за необхідності спрямовували до суду. Це, зокрема, справи про негідну поведінку дітей стосовно батьків, жорстоке ставлення до сиріт, незлагоди між подружжям, марнотратство, опіку, розподіл майна, спадкування та ін. Архонт-епонім здійснював загальну опіку над сиротами, вдовами, організував деякі свята, споряджав посольства у священні місця (у Дельфи, о. Делос та ін.).

Другий архонт, басилей, спадкоємець колишніх родоплемінних басилевсів, наглядав за здійсненням релігійних культів і водночас був ніби верховним жерцем. Він також відав містеріями та іншими святами, проведенням різних змагань, пов'язаних з деякими урочистостями. Він же приймав і скарги та головував у суді по справах з релігійного культу (безбожність, богохульство та ін.) і пролиття крові (вбивство, поранення), оскільки це вимагало сакрального очищення і покарання, яке відвернуло б гнів богів. Басилей був також головою ареопагу.

Третій архонт — полемарх. Спочатку це був військовий вождь (до греко-перських воєн). Потім від керівництва військовими справами його усунули. Наприкінці першої половини V ст. до н. е. він здійснював жертвоприношення на честь богів війни Артеміді й Еніалія, влаштовував похорони загиблих воїнів і на їх честь — надгробні змагання. Полемарх також відав цивільними справами метеків та іноземців, переважно сімейними і спадковими. Він був для них тим, чим архонт-епонім для громадян. Полемарх порушував справи проти вільновідпущеників, які виявляли невдячність стосовно своїх колишніх господарів, проти метеків, які не обирали собі патрона (простата). Кожен з трьох архонтів міг підібрати собі двох помічників (так званих паредрів). Перед тим як приступити до виконання своїх обов'язків на термін один рік, вони повинні були пройти докимасію в гелієї, а після його закінчення — прозвітувати перед нею про свою діяльність.

Інші шість архонтів становили судову колегію фесмофетів. Вони порушували та приймали до розгляду судові позови про незаконне присвоєння громадянських прав, про одержання їх нечесним шляхом, хабарництво, фальшиві показання свідків та ін. Самі вони судові справи не розглядали, а скликали для цього судові засідання гелієї чи її колегій, головували на них, особливо в таких важливих справах, як звинувачення в державних злочинах, при докимасії службових осіб, розгляді їх звітів тощо.

Їхнім обов'язком було щороку переглядати діюче законодавство щодо його доцільності й ефективності та подавати Народним зборам пропозиції про необхідність прийняття нових законодавчих актів, уточнення чи зміни старих, усунення в них суперечностей, недоліків тощо.

Отже, в епоху розвиненої демократії компетенція колегії архонтів зводилась до справ релігійних, культових і судових. Та й судо-

ві повноваження полягали не в безпосередньому розгляді справ, а у прийнятті скарг, позовів, підготовці до розгляду справ у відповідних судових інстанціях та головуванні в цих судах.

Колегія стратегів. Замість військового вождя-полемарха, згідно з реформами Клісфена, для військового керівництва був утворений колегіальний орган — колегія десяти стратегів. Згодом (у V ст. до н. е.) вони стали не просто військовими вождями, а найвищими державними урядовцями країни.

Стратегів спочатку обирали по філах — по одному від філи. Кожен стратег командував ополченням своєї філи. З середини V ст. у зв'язку зі змінами в організації збройних сил обрання стратегів перейшло до компетенції Народних зборів. Вони обирали стратегів незалежно від приналежності до філ. Від кандидатів вимагали знань свого фаху — військової справи і певного майнового цензу (володіння землею в Аттиці). До них єдиних не застосовували річного строку обрання: стратегів могли переобирати без обмежень у строках. Перикла, наприклад, 15 разів обирали на цю посаду. Стратеги мали право вносити свої пропозиції до Ради 500 (нарівні з членами Ради), потім — безпосередньо Народним зборам.

Усі стратеги займали рівне становище і мали однакові права. У випадку війни всі вони вирушали на чолі війська і кожного дня інший очолював верховне командування. Народні збори могли визначати одного з них на увесь час походу як головнокомандувача. Траплялися випадки, коли одному чи кільком стратегам вручали всю повноту військової і державної влади з правом вирішувати державні справи незалежно від Народних зборів і Ради 500, їх називали стратегами — автократорами.

У другій половині IV ст. до н. е. кожному стратегу шляхом голосування у Народних зборах визначають певну компетенцію. Дехто з них командував військом поза межами Аттики, інші відали такими ділянками: важкоозброєною піхотою; легкоозброєним військом; охороною країни і веденням війни в її межах; опікою портів і доків (двоє); командуванням флотом; наглядом за будівництвом і оснащенням кораблів. Всі інші стратеги виконували завдання залежно від обставин. Як керівники армії та флоту стратеги мали широкі повноваження у сфері закордонної політики (могли вести мирні переговори, укладати перемир'я, вносити свої пропозиції Народним зборам). У походах вони представляли державу,

розв'язували від імені держави конфлікти і спори, затверджували заповіти воїнів, головували в судах, які розглядали справи про військові злочини, та ін. Стратеги мали право одноособово визначати винним воїнам покарання — усунення з рядів війська або штраф.

Колакрати, аподекти й управління фінансами. Колакрати до реформ Клісфена відали державним майном, контролювали всі прибутки й видатки держави. Потім їх компетенцію значно обмежили — вони почали відповідати лише за деякі державні видатки (на культові потреби, утримання пританів тощо). У IV ст. до н. е. ці урядові посади були ліквідовані у зв'язку зі створенням колегії аподектів. Вона складалася з 10 осіб, яких обирали на Народних зборах. Аподекти стали скарбниками Афін, контролювали надходження до державної скарбниці всіх платежів, вели книгу прибутків, видавали всім службовцям кошти на утримання та витрати, спрямовані на управління. Аподекти розглядали спори з питань податків, дрібні (до 10 драхм) вирішували самі, а суттєвіші передавали в гелією. Наприкінці IV ст. замість колегії аподектів створено посаду одноособового державного скарбника, а згодом — фінансову колегію.

Скарбницею храму богині Афіні завідували 10 скарбників священних скарбів. Це була окрема від державної скарбниці, але держава в разі потреби часто нею користувалася (у вигляді позик). Були також скарбниці храмів інших богів.

У середині IV ст. до н. е. створили касу для розподілу “театральних” грошей між населенням. Нею завідувала окрема колегія скарбників. Кошти колегії склалися зі залишків державного бюджету. Наприкінці IV ст. до н. е. ці кошти передусім почали використовувати на військові цілі, для чого було створено окрему військову скарбницю. Очолював її скарбник військового фонду.

На місцях, у філах, діяли спеціальні урядовці (їх обирали Народні збори по одному на філу) — полети, котрі відповідали за збирання податків і мита в держави, укладали від імені держави угоди з орендарями її маєтків, копалень та іншими, продавали конфісковані землі, майстерні.

Обирали в Афінах і службовців державної поліції (в широкому розумінні цього слова). До них належали астиноми, які відповідали за чистоту, наглядали за будівельними роботами, благоустроєм міста; агораномі — наглядали за ринками, якістю продоволь-

чих товарів; метрономи — контролювали за мірами і вагами; ситофілаки — контролювали ціни на ринках; інспектори портів і гаваней (митна служба); урядовці, котрі стежили за порядком під час видовищ, свят тощо. Це були колегіальні органи, по десять осіб у кожному. Обирали їх Народні збори шляхом жеребкування. Існували й інші службові посади.

Гелієя, або суд присяжних. Утворена в результаті реформ Солона. Складалася з 6 тис. членів (геліастів), яких за жеребом щорічно обирали архонти з-поміж повноправних громадян чоловічої статі кожної філи (по 600 осіб), які досягли 30-річного віку. Після жеребкування геліасти складали клятву, потім, також жеребкуванням, у делегації кожної філи визначали по 500 основних суддів і 100 запасних. Утворювалось у такий спосіб десять колегій — дикастерій. Кожна колегія виконувала свої безпосередні функції упродовж місяця. В разі потреби (для розгляду важливих справ) скликали дві—три колегії разом. У повному складі гелієя засідала рідко. Вона діяла передусім як найвищий суд країни в ролі першої і другої (апеляційної) інстанцій, а також здійснювала контроль за діяльністю службових осіб, заслуховувала їхні звіти (докимасія), притягала в разі потреби до відповідальності. Гелієя брала активну участь у процесі законодавства: їй належало право вирішувати долю законопроекту, прийнятого Народними зборами.

Ареопаг. У Стародавніх Афінах — найвищий орган судової та політичної влади. Він контролював роботу службових осіб, діяльність Народних зборів, затверджував їхні рішення, мав судові й релігійні функції. Після реформ Ефіяльта (462 р. до н. е.) ареопаг втратив політичне значення і став органом майже виключно судовим, частково — релігійним. До його складу входили діючі й колишні архонти, які успішно пройшли докимасію. Члени ареопагу обиралися на все життя, щорічно звітували про свою діяльність, їх можна було притягнути до відповідальності. Винних засуджували, і вони втрачали свою посаду. Засідання ареопагу відбувалися на пагорбі Ареса і були переважно закритими. Головував на засіданнях архонт — базилей. Крім розгляду судових справ, про що йти-меться далі, ареопаг доглядав священні місця, святині, стежив за мораллю, додержанням звичаїв. Народні збори іноді доручали ареопагу проводити розслідування антидержавних злочинів, про результати якого треба було доповісти на зборах, після чого справа передавалась на розгляд гелієї.

Судова система. Судові органи Афінської держави також зазнали певних змін. Найдавнішим судовим органом країни був ареопаг, після нього — суд ефетів. Солон утвердив як найвищий судовий орган країни гелією — суд присяжних. При Пісістраті для розгляду дрібних справ, полегшення громадянам можливості вирішувати свої справи були створені суди за демами. Згодом створено ще інші судові органи — колегію одинадцяти та колегію тридцяти (згодом — колегію сорока). Крім того, для розгляду цивільних справ існував суд діететів — третейських суддів. Були також своєрідні спеціальні суди, зокрема у справах заморської торгівлі, копалень, щодо порушення порядку проведення містерій та ін. Розглянемо детальніше судові органи Афінської держави.

Ареопаг. До його компетенції після реформ Ефіальта належали справи про навмисне вбивство, поранення чи спричинення каліцтва при замаху на життя людини, підпал і отруєння незалежно від того, закінчилися вони смертю людини чи ні (з мотивів, що могли закінчитися смертю). Справа підлягала компетенції ареопагу тільки в тому випадку, коли потерпілою стороною був повноправний афінський громадянин. Убивство громадянина вважалось не тільки антидержавною справою, а й антирелігійним вчинком, який викликає гнів богів. Тому такі справи слухали під відкритим небом, щоб присутніх не опоганювало перебування під спільним дахом зі злочинцем. Обвинувач і обвинувачений стояли на двох каменях: один — на камені образи, другий — камені прощення. Найпоширенішим покаранням за вбивство була смертна кара, а за навмисне каліцтво, поранення — вигнання з країни з конфіскацією майна. Вирок виносили більшістю голосів. У разі рівності голосів підсудного вважали виправданим. Після того як потерпілий висунув звинувачення, перед вироком звинувачений міг оголосити, що йде у вигнання. Тоді вирок не виносили, але злочинець не мав більше права з'являтися у країні.

Ареопаг, як зазначалося, за дорученням Народних зборів міг розслідувати, але не розглядати справи про антидержавні злочини. Компетенція ареопагу знову розширилася після битви при Хероней (338 р. до н. е.), коли йому було доручено судити всіх громадян, які не захищали батьківщину, покинули її напризволяще, а також під час римського панування.

Суд ефетів. Складався з 51 особи, по п'ять від філи, і головуєчого. Обирали ефетів на Народних зборах громадян, яким випов-

нилося 50 років. До його компетенції належало: 1) вбивство з необережності; намовляння до вбивства або співучасть у ньому; вбивство негромадянина; 2) справи про вбивство, дозволене законом (при самообороні; вбивство злодія, спійманого на гарячому, коханця дружини та ін.); 3) справи громадян, засуджених на вигнання за ненавмисне вбивство, але котрі знову вчинили вбивство. У цьому випадку злочинця, який не мав права вступати на територію Афін, саджали біля берега моря в човен, а судді були на березі; 4) справи про вбивство, коли злочинця не встановлено або якщо воно спричинено твариною чи предметом (упав камінь). Невстановленому злочинцю теж виносили вирок, а тварину чи предмет виставляли за межі Афін.

Геліа — найвищий судовий орган держави — діяла як перша і друга інстанції. Як перша судова інстанція вона розглядала найважливіші публічні та приватні справи. До публічних належали антидержавні — зрада, перехід на бік ворога, видання державної таємниці, завдання шкоди суспільству, державі та ін.; службові злочини і проступки. Приватні справи розглядали за приватними скаргами. Згодом приватні справи з компетенції геліеї вилучили і передали іншим судам. Антидержавні справи могли розглядати й Народні збори та Рада 500.

Як друга інстанція геліа розглядала скарги щодо рішень інших судових органів.

Колегія одинадцяти. Створена для розгляду інших важливих кримінальних справ: стосовно розбійників, злодіїв, викрадачів дітей і дорослих громадян та ін. Спійманого на гарячому також відводили до колегії. Якщо злочинець визнавав себе винним, то колегія тут же виносила вирок (здебільшого смертну кару). Якщо не визнавав або заперечував проти розгляду справи колегією, то злочинець залишався в ув'язненні, а його справу передавали на розгляд геліеї. Колегія одинадцяти здійснювала також нагляд за місцями ув'язнення і відповідала за виконання вироків (засуджених до смертної кари, тілесних покарань, ув'язнення).

Членів колегії одинадцяти обирали шляхом жеребкування Народні збори (по одному від філи і секретаря).

Колегія тридцяти (згодом — сорока). Вона замінила демних суддів, які діяли недовго — тільки в часи правління Пісістрата. Обиралася Народними зборами жеребкуванням по чотири особи з кожної філи. Судді цієї колегії постійно виїжджали в населені

пункти, розглядаючи дрібні цивільні (до 10 драхм), сімейні та кримінальні справи.

Вищою інстанцією з цивільних, зокрема майнових справ (понад 10 драхм) і дрібних кримінальних, були *суди діететів*, що діяли у філах і демах. Це були своєрідні третейські суди, але державні. На посади діететів обирали громадян з 60-річного віку, тобто тих, які вже не були військовозобов'язаними. Діяли діетети одноособово, а не колегіально, їх завданням було мирно, за згодою сторін, вирішувати справи. Якщо ж це не вдавалось, то діетет виносив рішення від імені держави. Сторони могли з ним погодитись (тоді справа закінчувалась) або не погодитись (тоді справу передавали до гелієї).

Крім публічних, тобто державних третейських судів, були приватні, котрих обирали самі сторони. Оскарженню їх рішення не підлягали.

Існував ще інститут так званих *ейсагогейсів* і *аподектів*. Ейсагогейси (їх було п'ять — по одному від двох філ) здійснювали нагляд за справами, для розгляду яких надавався термін не більше місяця. Зокрема, це були справи про повернення приданого вдові після смерті чоловіка чи дружині після розірвання шлюбу, несплату відсотків за позиками, скарги про вчинення образи та ін. Після закінчення терміну ейсагогейси вилучали нерозглянуті чи незавершені справи з місцевих судів і передавали геліей. Аподекти розглядали скарги відкупників і проти відкупників.

Справи, пов'язані з мореплаванням і морською торгівлею, перебували в компетенції *наутодиків* (їх обирали жеребкуванням — 10 осіб).

Збройні сили. Основою збройних сил Афін було ополчення громадян. З цією метою всі фізично здатні громадяни чоловічої статі у віці від 18 до 60 років повинні були нести військову службу. Молодь від 18 до 20 років (ефеби) проходила військове навчання під керівництвом спеціально виділених фахівців (софроністів, педотрибів та ін.). Вони відповідали за фізичну справність, військовий вишкіл і морально-патріотичне виховання юнаків. Ухилятися від військової служби було ганьбою. Це загрожувало позбавленням громадянських прав. І навпаки, хоробрість, взаємовиручку, мудрість у бою всіляко стимулювали, вшановували і відкривали шлях до політичної кар'єри, високих посад у державі. Воїни старшого віку (понад 20 років) теж постійно загартовувались, займались фізичними і військовими вправами.

Головну частину війська становили загони важкоозброєної піхоти — гоплітів. У них служили громадяни перших трьох розрядів. Військо гоплітів поділялось на десять загонів, так званих таксейс (за кількістю філ) на чолі з таксіархами (яких обирали Народні збори). Загони, в свою чергу, поділяли на так звані лохи, командирів котрих призначали таксіархи. Фети (громадяни четвертого розряду) служили у легкоозброєній, рухливій піхоті, їх теж поділяли на загони за філами. Фети служили і на флоті. З метеків формували допоміжне військо.

Згодом з'явилися і наймані війська, легкоозброєна піхота — з крітян, родосців та ін. Була в Афінах і кіннота. Всі багаті громадяни (перший розряд) зобов'язані були мати коней і в разі потреби служити в кінноті (або в гоплітах). Налічувалося десять загонів кінноти, нею командували два обраних гіппархи. З часів Пелопоннеської війни в Афінах створено постійні професійні війська, загони періполой — для охорони кордонів, фортець тощо. Переважно це були найманці, частково — ефеби. Армія, коли майже перманентно відбувалися оборонні або наступальні війни, відіграла велику роль у механізмі держави.

Фінанси. Бюджет країни складався з двох основних частин: прибуткової і видаткової. Прибутки афінської скарбниці поділялись на звичайні (постійні) та надзвичайні (непостійні, одноразові).

До звичайних прибутків належали:

а) надходження від державних маєтків, земель, лісів, рудників (зокрема срібних і золотих); б) податки, що сплачували метеки та вільновідпущеники (12 драхм на рік), а також податок за володіння рабами (3 оболи за одного раба); в) мита за ввіз і вивіз товару (2 % його вартості), ринкові сплати (за право торгівлі) та портові; г) судові мита, штрафи та інші надходження від судових присудів; д) членські внески членів Афінського морського союзу.

Надзвичайні прибутки: а) добровільні внески і пожертвування афінських громадян і чужинців; б) майновий податок, який стягувався за надзвичайних умов (для поповнення скарбниці) з громадян, які мали майно вартістю понад 1 тис. драхм; в) трофеї, захоплене на війні майно, цінності тощо.

Витрати держави також поділялись на звичайні та надзвичайні. До звичайних (постійних) належали:

а) оплата нижчих урядовців (герольдів, писарів, наглядачів), а з часів Перикла — всіх урядовців; б) одноразові або регулярні вип-

лати і допомоги громадянам (наприклад, виплати біднішим громадянам “театральних” грошей — по 2 оболі для оплати права входу в театр); допомога непрацевдатним, які мали майна менше ніж на 13 мін (міна = 100 драхм = 600 оболів; міна = 436 г срібла); допомога сиротам (за полеглих воїнів) — до досягнення ними повноліття; в) витрати на культові урочистості, ігри з нагоди свят тощо. Щоправда, покриття останніх видатків значною мірою здавна покладалося на найбагатших громадян (літургії); г) витрати на військові цілі, до речі, найбільші за питомою вагою: виробництво зброї, будова кораблів, фортець та інших оборонних споруд, верфей, обладнання гаваней тощо; д) витрати на громадські будівлі і споруди (храми, театри, службові приміщення, статуї та ін.); в) оплата воїнам (з часів Перикла) за період походу.

Лекція 10. Джерела і характерні риси права. “Іліада” й “Одіссея”. Твори античних авторів. Судові промови: Лісій, Ісократ, Демосфен. Закони. Договори. Способи забезпечення інтересів кредитора. Види злочинів. Система покарання. Судовий процес

Джерела права. Пам’яток давньогрецького права знайдено порівняно небагато. До найдавніших нам відомих належать досить великі фрагменти законів міста-держави Гортин на Криті (V ст. до н. е.). Вони стосуються сімейного і спадкового права, частково кримінального. Знайдено фрагменти законодавства багатьох інших грецьких держав, численні документи практики (договори купівлі-продажу, позики, поручництва, застави та ін.).

Однак більшість інформації про грецьке право маємо з джерел посередніх, зокрема, з уже згадуваних епічних поем Гомера — “Іліади” й “Одіссеї”, з творів істориків, зокрема Геродота (V ст. до н. е.), Фукідида (V ст. до н. е.), Ксенофонта (V–IV ст. до н. е.), Діодора Сицилійського (I ст. до н. е.), Плутарха (I–II ст. н. е.), філософів Платона й Аристотеля. Так, Аристотель написав ґрунтовну працю, присвячену Афінам, “Афінська політія”, де йдеться і про право.

Важливим джерелом пізнання афінського зокрема і грецького загалом права є судові промови спеціальних промовців-ораторів. Вони виголошували їх самі або писали для інших. У цих промовах оратори покликаються на різні нормативні акти, а іноді наводять їх зміст. Це промови Лісія (V–IV ст. до н. е.), Ізайоса (IV ст. до н. е.), Ісократа (V–IV ст. до н. е.) і, зокрема, знаменитого Демосфена (IV ст. до н. е.). До нас дійшло 42 його судові та численні політичні промови. Однак повернімось до Афін. Отже, найдавнішим джерелом права в Афінах, безперечно, був звичай. Дуже часто покликався на звичай на ранніх стадіях своєї діяльності ареопаг, при-

стосовуючи ті звичаї, що походили з епохи первіснообщинного ладу, до нових умов, відповідно їх трактуючи. Поступово з'являється щораз більше законів.

У 621 р. до н. е. в Афінах архонт Драконт уперше видав систематизовані писані закони. Найвірогідніше, вони були записом діючих норм звичаєвого права, які втілювали в судову практику. Не випадково джерела називають Драконта фесмофетом (архонтом-суддею) на відміну від Солона, котрого називають законодавцем (номотетесом). Якщо це були звичаї, то їх пристосували до нових умов, аби захищати інтереси власників, їх запис, створення писаного права — це результат посилення ролі міських торговельно-промислових кіл, які були в цьому зацікавлені, бо писане право обмежувало сваволю евпатридів, родової знаті, що монополізувала владу й судочинство.

Закони Драконта до нас не дійшли, хіба що окремі фрагменти. Як зазначає Плутарх, вони славились своєю суворістю. Не тільки святотатцям і вбивцям, а майже всім іншим злочинцям загрожувала смертна кара, наприклад, за крадіжку овочів, плодів, предметів ужитку, навіть за лінощі та небажання працювати. Недарма деякі грецькі історики й оратори зазначали, що Драконт писав свої закони не чорнилою, а кров'ю. Поряд зі смертною карою закони передбачали й тілесні покарання, штрафи, безчестя та ін. Було встановлено різницю між навмисним і випадковим убивством. Якщо сталося випадкове вбивство, то винний міг уникнути покарання — піти у вигнання або відкупитись у рідних убитого. Для розгляду таких справ Драконт створив колегію ефетів, а справи про навмисне убивство розглядали в ареопазі.

Із V ст. до н. е. головним джерелом права в Афінах стали закони, які приймали тільки Народні збори і вони містили загальні, обов'язкові для всіх правила поведінки, діяльності. Від законів відрізняли псефізми, що стосувалися конкретних осіб, справ, предметів. Тексти багатьох законів дійшли до наших днів (на металах, камені, у викладенні пізніших істориків).

Як же в Афінах регулювалися правовідносини людей? Як виглядали основні галузі та інститути права?

Нагадаємо, що повністю право- і дієздатними були лише повнолітні громадяни чоловічої статі, вільні, не обмежені в громадянських правах. До 18-річного віку громадянин не був дієздатним і перебував під опікою так званого киріоса, тобто опікуна в

широкому розумінні цього слова: батька чи опікуна в правовому, буквальному розумінні. Щоправда, проти малолітнього чи неповнолітнього (до 18 років) можна було внести скаргу, але у суді його представляв киріос.

Жінка завжди перебувала під опікою киріоса. Спочатку це був батько, якщо не було батька, то повнолітній брат або його опікун, після одруження — чоловік. Удову опікував її повнолітній син. А втім, у Афінах жінка мала деяку обмежену дієздатність. Вона, зокрема, могла самостійно укласти угоди, якщо вартість предмета угоди не перевищувала вартості одного медимна зерна. Коли ж вартість предмета угоди була більшою, то вимагали згоди опікуна. Дочка, яка через відсутність братів спадкувала після смерті батька майно, не ставала його власницею; власником майна був тільки її син.

Обмеженою була право- і дієздатність метеків.

Право власності. Спочатку приватна власність у Афінах була слаборозвиненою, оскільки зберігалися общинна, колективна власність. Проте в V—IV ст. до н. е. вона набула вже значного розвитку. Але і тоді ще не склалося уявлення про абсолютні права приватного власника типу римських. Не було навіть термінів, які б означали ці права чи поняття власності взагалі. Термін “ousia” означав майно, сукупність речей, благ, якими володів власник, але не право власності. Приватну власність розглядали як сукупність майна і благ, наданих державою. Недаремно кожен архонт, обійнявши посаду, оголошував, що зберігає за кожним громадянином те майно, яке йому належить. А земельні володіння називалися kleros — жереб, що відображало колишні общинні порядки, коли землю надавали за жеребом. До того ж приватні власники, здебільшого багаті, були обкладені на користь держави, суспільства значними повинностями (літургіями, хорегіями та ін.), що означало, без сумніву, обмеження права приватної власності в інтересах усього суспільства. Це засвідчують часті експропріації державою за надзвичайних обставин у громадян майна чи його частини.

Не знало грецьке право також розмежування понять і суті власності та володіння. Зате відомий поділ на різні види речей, зокрема на рухомі й нерухомі. На рухомі речі індивідуальна власність виникла раніше. Власником рухомих речей міг бути як афінський громадянин, так і чужоземець. Власником нерухомих — тільки афінський громадянин, а чужоземець — лише після одержання спеціального дозволу. В Афінах громадянин мав право отримати нерухомість

без будь-яких обмежень у межах свого дему (землі, будівлі). Якщо ж ця власність знаходилася в іншому демі, то сплачували певний податок адміністрації цього дему. Придбати власність можна було первинним або похідним способами. Первинний — це коли річ раніше не була чиеюсь власністю. Похідний — коли річ раніше вже перебувала в чийсь власності. Похідні способи — це купівля, обмін, дарування тощо. При похідних способах обидві сторони діяли на підставі публічної угоди: наявність свідків або укладення угоди у присутності відповідного урядовця, публічне оголошення або реєстрація факту придбання речі у спеціальних реєстрах.

Право власності охоронялось кількома позовами. Один з них — це позов власника майна до володільця (скажімо, орендатора) про сплату домовленої ціни за оренду чи стягнення прибутків за користування майном. Ще одним видом позову, складнішим, був позов про власність — *dike ousias*. Можливо, що це стадії однієї процедури: якщо першого позову виявилось недостатньо для захисту права власності, то подавали другий. Для першого достатньо було мати свідків або подати письмову угоду, для другого існували складніші докази. Власник майна мав ще третю можливість, щоб захистити свої права, а саме: він мав право подати спеціальний позов про порушення володіння його майном з боку інших осіб. Сторона, яка програла справу, сплачувала ще й штраф на користь держави. Такий своєрідний позов міг подавати, наприклад, власник поля, якщо хтось заважав йому обробляти поле чи збирати врожай.

Зобов'язальне право. Грецьке право розрізняло два види зобов'язань (*synallagmata*) — добровільні та примусові, які виникали відповідно на підставі договору (угоди) або правопорушення (делікту).

Договірні зобов'язання. Поняття договору Аристотель розкрив у “Риторичі”, зазначаючи, що договір — це начебто спеціальний закон, який пов'язує між собою особи. Кількість договорів не була обмежена. Будь-яка угода між сторонами (крім злочинної) могла слугувати підставою для договірного зобов'язання. Спочатку будь-якої спеціальної форми укладення договорів не існувало — достатньо було лише згоди сторін. Особливо це стосувалося простих угод, наприклад купівлі продуктів на ринку. Однак у подальшому з метою полегшення доказу факту, укладаючи договори, почали застосовувати письмову форму. Текст договорів підписували обидві сторони. Виник й інститут свідків. Нарешті, договір можна було

укласти у присутності урядовця, зареєструвати його у спеціальних книгах. Отож, форму укладення договору вибирали самі сторони. Формалізм порівняно швидко зник з афінського права, хоч, напевне, він мав місце на ранніх стадіях його розвитку (в гомерівський період, наприклад, велике значення мало виголошення певних sacramентальних слів, формул). Невиконання договірних зобов'язань до появи реформ Солона тягнуло за собою особисту відповідальність боржника, котрому загрожувало боргове рабство. Згідно з реформами Солона, встановлено лише майнову відповідальність. Визначено й способи забезпечення виконання зобов'язань — завдаток, застава, поручництво.

Завдатком (*agabon*) називали суму, яку виплачувала одна сторона іншій при укладенні угоди або незабаром після її укладення в рахунок майбутніх платежів і на підтвердження укладеного договору. В разі невиконання зобов'язання: а) сторона, яка дала завдаток, його втрачала; б) сторона, яка його отримала, повертала у подвійному розмірі.

Другим способом забезпечення інтересів кредитора була застава. Під заставу боржник міг давати рухомі або нерухомі речі. Рухомі речі, здебільшого, передавали у володіння кредитора, який зберігав їх у себе до сплати боржником боргу (а після сплати повертав). Прибутки від такої речі (якщо такі були) кредитор присвоював собі як відсотки за позичене. При невчасній сплаті боргу кредитор міг ці речі продати, компенсуючи позичене, а решту віддати боржникові.

Щодо нерухомості, наприклад землі, то вони могли або залишатися у володінні боржника, або їх передавали у володіння кредитора, який мав право використовувати, навіть здавати їх в оренду, одержуючи від орендарів за це платню. Щоправда, здебільшого нерухомість залишалася у володінні боржника. Така застава дістала назву іпотека (*hipotheka*). Боржник не міг своє заставлене майно подарувати, продати чи своїми діями заподіяти цьому майну якусь шкоду. При несплаті боргу нерухомість переходила в розпорядження кредитора, який міг її продати, погасивши кредит.

Третім способом забезпечення виконання зобов'язань було поручництво. Третя, стороння особа, брала на себе відповідальність за своєчасну сплату боргу боржником. Це зазначали в договорі.

У разі невиконання боржником зобов'язання кредитор мав право звернутися з позовом до поручника, який повинен був повністю або частково (залежно від умов договору) віддати позичене.

Окремі договори. Купівля-продаж. Цей договір уклали у вигляді простої неформальної угоди сторін. Предметом договору могли бути різні рухомі та нерухомі речі, не вилучені з обороту, раби. Продаж чужих речей без дозволу їх власника заборонявся, договір вважався недійсним. Як виняток це стосувалося тільки конфіскованого майна. Укладення договору призводило до безпосереднього, без зайвих формальностей переходу права власності на річ до покупця. Однак попередньою умовою цього переходу була виплата домовленої оплати. Якщо цього не зробили або суму виплачували не повністю, то до повної оплати власником речі залишався продавець. Однак навіть у такому разі ризик випадкової втрати речі брав на себе покупець.

Отже, покупець залежно від умов договору повинен був виплатити продавцеві одразу всю встановлену за річ суму або сплачувати її частинами. Це допускалося. Продавець був зобов'язаний передати річ з усіма її приналежностями покупцеві й гарантувати неможливість її вилучення в покупця третіми, сторонніми особами. Насамперед це стосувалося нерухомості.

Крім того, на випадок продажу землі, будівель тощо сторони мусили повідомити про свій намір властям, котрі вивішували відповідне оголошення на агорі або про це доводили до відома громадськості через герольдів. У такий спосіб виясняли, чи не має хтось претензій до продавця або майна, яке він збирається продати.

Чи була відповідальність продавця за приховані недоліки речі — невідомо. Відомо тільки те, що в Афінах існував закон, який передбачав відповідальність за продаж хворого раба. Цей закон передбачав, крім того, можливість для покупця в такому разі розірвати укладений договір.

Договір позики також був поширений в Афінах. Він укладався в письмовій або усній формі у присутності свідків. Жінка без згоди опікуна не могла укласти цього договору — ні як кредитор, ні як позичальник. Предметом договору позики були переважно речі, визначені родовими ознаками — вагою, кількістю, мірою (гроші, зерно, вино). В більшості випадків цей договір передбачав сплату боржником відсотків. В Афінах, як і в інших грецьких державах, процвітало лихварство. Були навіть спеціальні банкіри (трапезити), котрі займалися майже виключно кредитними операціями. Займалися ними і храми. Нормальним вважалося стягнення 12–18 % на рік, хоч часто розмір відсотків досягав 25 і навіть 30 %. У разі не-

вчасної сплати відсотків практикувалося нарахування відсотків на відсотки.

Позичка була і безвідсоткова: позичка у друзів для викупу з полону, оплати штрафу тощо. Позичене слід було повернути одразу або частинами. Кредитор і в цьому разі мав право на судовий позов (у разі неповернення боргу).

Взяте в позику боржник повинен був повернути у зазначений в договорі строк. У разі прострочення сплати боргу кредитор, поперше, міг звернутися в суд з позовом до боржника. По-друге, якщо боржник мав поручника, то до поручника. По-третє, якщо в договорі було передбачено, що кредитор самостійно може задовольнити свої претензії за рахунок майна боржника, то він це робив сам (ніби судове рішення відбулося).

Договір наймання. Його предметом було наймання рухомих (до них належали й раби) і нерухомих речей та наймання послуг (рабів, худоби, судна, будівлі, землі та ін.). Зокрема, був поширений договір наймання будинків метеками, оскільки вони як іноземці не мали права купувати нерухомість на території Афінської держави. Наймали майстерні чи підприємства разом з рабами, земельні ділянки, сади.

Договір укладали зазвичай в письмовій формі, його підписували сторони і свідки. Згідно з договором, наймодавець зобов'язувався надати на певний час у користування наймача якусь річ. Вона мала бути якісна, гарантована від будь-яких претензій з боку третіх осіб. Наймодавець не мав права (і це часто передбачалось у тексті договору) продати цю річ третій особі до закінчення терміну договору.

Основне зобов'язання боржника — своєчасне внесення обумовленої платні, яка, зокрема за землю й будівлі, була достатньо високою (іноді становила 7–8,5 % вартості нерухомості щорічно). При несвоєчасній сплаті орендної плати власникові надавалося право звернутися до суду або самому вжити заходів для вигнання недобросовісних наймачів (розібрати дах, познімати вікна, двері тощо). Наймач був зобов'язаний ставитись до найнятої речі як добрий, уважний господар, а після закінчення терміну договору повернути річ у такому ж стані, в якому він її отримав.

Термін, на який укладався договір, встановлювали самі сторони. Відомим було і безстрокове наймання (землі, будівель). Наймач навіть міг передавати найняті речі у спадок.

Щодо особистого наймання, то такий договір поширення не набув, бо в Афінах здебільшого використовували працю рабів, а не найнятих працівників. Однак договори особистого наймання в ті часи відомі, зокрема в сільському, домашньому господарстві, для надання різного виду послуг, особливо кваліфікованих (лікаря, будівельника тощо). Наймані працівники споруджували громадські будівлі, храми, кораблі та ін. Наймач повинен був забезпечити найнятого роботою та оплатити його працю (поетапно або після повного її виконання — залежно від умов договору), а найнятий — сумлінно і якісно виконати працю. Обидві сторони для захисту своїх прав та інтересів могли звертатись до суду.

Дещо відрізнявся від договору наймання договір підряду. Будь-яка особа чи група людей укладала договір на виконання громадських робіт, наприклад на проведення каналу, будівництво чи ремонт будівлі, дороги, осушення боліт тощо. Ця особа могла, в свою чергу, наймати працівників, спеціалістів, забезпечувати їх будівельними матеріалами, але несли відповідальність перед замовником за якість і своєчасність виконаної роботи не вони, а підрядчик.

Договір зберігання речей (поклажа). За цим договором особа віддавала іншій на безоплатне зберігання певну річ без права користування нею. Особа, котра прийняла річ, була зобов'язана добросовісно зберігати її і повернути власнику на першу його вимогу.

Якщо зберігач відмовлявся повернути річ, її власник її міг звернутися до суду. В свою чергу, зберігач мав право вимагати відшкодування збитків, яких він зазнав, зберігаючи річ. Своєрідним різновидом цього договору було передавання на зберігання грошей банкірам (трапезитам). Вони могли користуватися грошми, повертаючи на вимогу вкладника інші монети. Цей договір близький до договору позики, але афіняни розглядали його саме як договір зберігання. Вкладники грошей також мали вигоди: за свої вклади вони отримували певний відсоток, за їхніми вказівками банкіри виплачували гроші кредиторам вкладників, так вони уникали ще й ризику бути обкраденими чи пограбованими.

Договір товариства. В Афінах існували різні об'єднання громадян, свобода створення яких була визнана ще реформами Солона. Громадяни об'єднувалися на підставі договору товариства, який укладали переважно в письмовій формі, який передбачав утворення спільного майнового фонду. З цією метою всі члени товариства робили певні внески. Відповідно до їхніх вкладів (або порівну)

вони ділили прибутки, несли один перед одним відповідальність за збитки через недбале, безгосподарне ведення справ.

Товариства користувалися правом набувати через своїх представників майно (рухоме й нерухоме), розпоряджатися ним. У Афінах були відомі торговельні товариства, корабельні, банківські, товариства співтрапезників (звичайно нежонаті, вдівці об'єднувалися для організації спільного харчування), релігійні товариства, товариства поетів, артистів, музикантів (своєрідні клуби) тощо.

Афінське право знало й інші договори, наприклад, коли якусь річ передавали в безоплатне користування, договір доручення.

Зобов'язання з правопорушень (деліктів). У афінському праві недозволені дії, правопорушення, які завдавали шкоду особі чи майну громадян, інколи тягнули за собою не кримінальні покарання, а штрафи на користь потерпілих. Ці штрафи нерідко були великими, іноді перевищували за розмірами шкоду, заповідяну деліктом. Отже, покарання винного, яке відбувалося з ініціативи і в інтересах потерпілого, було відчутним.

Особа, майну котрої неправомірними діями іншої особи завдано шкоду, мала підставу для подання спеціального позову — *dike blabes*. Позов цей подавали, наприклад, на сусіда, з вини якого вода залила поле чи худоба якого потравила посів; на особу, з вини якої пожежа знищила майно чи втрачено річ. Можна було подати цей позов й особі, з вини якої зірвалась прибуткова справа чи позов про збитки, спричинені недбалим веденням справи, що була комусь доручена.

За шкоду, заповідяну чужому майну неповнолітніми, відповідав їхній батько, а рабом — його господар. В останньому випадку господар раба міг уникнути відповідальності, віддавши раба потерпілому. Деякі дослідники афінського права вважають, що позов *dika blabes* можна було застосовувати й в разі заповідяння шкоди внаслідок невиконання або неналежного виконання договору. Проте єдиної думки з цього питання немає.

Шкода, завдана не майну, а особі, була підставою для інших позовів і скарг. Це образа дією, словами, побої, різного виду насильства тощо. Тут вже йшлося, швидше, про злочини проти особи й суспільства, ніж про майнові інтереси.

Шлюб і сім'я. Шлюб в Афінах був обов'язковим. Платон згадує про закон, який зобов'язував громадян укладати шлюб. Небажання одружуватись, однак, не каралося, а розглядалося як лихо,

нешастя, оскільки безшлюбність призводила до припинення роду, культу предків. Безшлюбність не давала можливості обіймати деякі державні посади, наприклад архонта-басилея, стратегів та ін.

Важливе значення мала форма укладення шлюбу. Законним, особливо з часів Перикла, вважався тільки шлюб між повноправними афінськими громадянами. Одруження з негромадянами, чужинцями засуджувалось. Для чоловіків шлюбний вік встановлено 18 років, тобто з досягненням повноліття і прийняттям у члени дему; для жінок — 14 років. Платон у своїх працях, однак, висловлює думку, що для жінок вік найкращий для шлюбу від 16 до 20 років, для чоловіків — 30–35 років; Аристотель — відповідно 17–18 і 35–37 років.

У гомерівську епоху шлюб укладали у вигляді договору між батьком нареченої та нареченим про купівлю дівчини. Наречений платив батькові дівчини чи її опікунові худобою, золотом та іншими цінними речами, а батько, в свою чергу, робив нареченому подарунок.

Сліди договірної форми укладення шлюбу зберігаються і пізніше. Першим і головним актом була угода, укладена між майбутнім чоловіком нареченої та її батьком чи опікуном. Наречена грала пасивну роль, її згоди не питали. Платня за наречену — гедна — і далі була необхідною умовою укладення угоди. Обов'язковою була також присутність свідків. У процесі укладення угоди узгоджувався розмір приданого нареченої. На підставі цієї угоди вона переходила з-під влади батька під владу чоловіка, який ставав її опікуном.

Доповненням угоди була шлюбна процедура (гамос), а також різні церемонії, переважно релігійного характеру.

Крім цієї, найпоширенішої форми одруження, існувала ще одна, коли шлюб оформлявся у присутності державних урядовців або в суді. Цю форму застосовували в особливих випадках: у разі одруження дочки-спадкоємиці, а також усиновленого.

Дівчина-спадкоємиця (якщо в батька не було синів), згідно з афінським правом, мусила вийти заміж за найближчого кровного родича, щоб успадкована нею земля чи інше майно не перейшли до чужого роду (геносу).

Перешкодою до укладення шлюбу були: близька спорідненість по висхідній і низхідній лініях, між братом і сестрою. Між ними допускався шлюб, якщо спільним був батько, а різні матері.

Афінська сім'я була моногамною (парною), при цьому дружина посідала в ній другорядне становище. Для чоловіка допускалося співжиття з рабнями, відвідування гетер — жінок легкої поведінки. Такі зв'язки не мали жодних правових наслідків. Дружина повністю підпорядковувалась волі чоловіка, вела замкнений спосіб життя. Вона мешкала в окремій, жіночій частині будинку, куди не допускали сторонніх чоловіків. Виходили жінки з дому тільки в супроводженні рабинь чи служниць. Інтереси дружини обмежувались турботами про сім'ю, домашніми справами, управлінням рабнями.

Припинення шлюбу наставало зі смертю одного з подружжя, внаслідок позбавлення чоловіка громадянських прав (атімія) та через розлучення.

Розлучення для чоловіка не становило труднощів. Він мав право в будь-який момент, без жодних формальностей відіслати дружину до батьків чи опікуна, повертаючи, однак, її придане. Якщо ж розлучення було спричинено негідною поведінкою дружини, то приданого чоловік їй не повертав. Чоловік міг пробачити провинність дружини, але йому в такому разі (якщо він все-таки не прагнув до розлучення) загрожувало позбавлення громадянських прав (атімія). Дружина, бажаючи розлучення, мусила звернутись з письмовою скаргою до архонта-епоніма, який і вирішував цю справу. Підпорядковане становище жінки в сім'ї дуже ускладнювало її домагання розлучитися із чоловіком. Чоловік міг (за згодою дружини) видати її заміж за іншого. Так, Перикл (за свідченням Плутарха) віддав свою дружину другові, а банкір Сократ видав заміж за вільновідпущеника Сатира.

Навіть перебуваючи у шлюбі, дружина підлягала, крім влади чоловіка, ще й владі батька (чи опікуна).

Майнові відносини подружжя були такими: придане залишалося власністю дружини, чоловік лише ним управляв. Воно переходило у спадок дітям. Для забезпечення його цілісності встановлювали застава (іпотека) майном чоловіка. Якщо сім'я дітей не мала, то придане після смерті дружини повертали її батькам чи спадкоємцям. Предметами (речами) особистого вжитку дружина розпоряджалась сама.

Влада батька над дітьми також була дуже сильною. Впродовж перших п'яти днів після народження дитини батько вирішував, чи це його дитина. Тільки після визнання дитини батьком вона ставала

членом сім'ї. До Солона існувало право батька продати або віддати своїх дітей в рабство за борги. Солон ліквідував це право, але визнав право батька вигнати дитину із сім'ї за недостатню повагу, публічно зректися її. В такому разі сина виключали зі списку членів деми, позбавляли права спадкування батьківського майна. Батько мав право віддати дитину на виховання в іншу сім'ю, призначити опікуна на випадок своєї смерті, вибирав для дочки чоловіка та ін.

Навіть дорослі діти, які мали сім'ї, повинні були слухати батьків, поважати їх, у разі потреби — утримувати. За невиконання цих обов'язків їх могли притягнути до відповідальності.

Відомим було всиновлення (удочеріння), на яке мали право повноправні, дієздатні громадяни, котрі були бездітними або мали тільки дочок. Усиновлювати можна було не тільки при житті, а й в заповіті. Коли в усиновителя згодом народжувався син, то усиновлення все одно залишалося дійсним, а усиновлений був рівний у правах з рідними дітьми та успадковував майно батьків нарівні з ними. Не мав права усиновлювати той громадянин, який сам був усиновленим.

Здебільшого всиновлення мало на меті збереження в сім'ї родинного майна, традицій, вшановування культу родинних богів, принесення жертв богам і померлим предкам (це могли робити тільки чоловіки) тощо. Усиновлення спричиняло вихід усиновленого з фратрії і дему попередньої родини, припинення спорідненості, звільнення від будь-яких попередніх обов'язків.

Усиновлення могло бути розірваним тільки за взаємною згодою обох сторін. Усиновлений міг зробити це й односторонньо, з власної ініціативи, але тільки тоді, коли залишав названому батькові свого сина.

Поширена була й опіка, яку встановлювали над неповнолітніми, жінками й душевнохворими шляхом запису в заповіті або урядово (державою). Опікун повинен був утримувати підопічного, забезпечити навчання і здобуття професії, захищати його інтереси, управляти його майном. Опікуна за невиконання чи недобросовісне виконання обов'язків можна було притягнути до відповідальності. Таке право мала родина підопічного або архонт-епонім.

Опіка закінчувалася з досягненням підопічним 18 років і прийняттям його до складу дему або з одруженням дівчини. Опікун звітував про свою діяльність. Упродовж п'яти років після припинення опіки підопічний міг оскаржити дії опікуна.

Спадкове право. На ранніх етапах розвитку афінське право знало тільки спадкування згідно із законом. Реформи Солона встановили спадкування і за заповітом.

Отже, за законом спадок мали передусім сини померлого. Дочки за наявності синів не спадкували. Однак вони мали право при виході заміж на отримання від братів приданого. Між синами майно ділили порівну. Вони не могли відмовитись від спадку. Якщо син помер до отримання спадку, то його частку успадковували його сини.

У разі відсутності синів майно батька успадковували дочки. Позашлюбні діти права успадкування не мали. Закон дозволив виділяти їм з батьківського майна не більше ніж по одній тисячі драхм.

Якщо померлий не мав дітей, то спадкували майно його по бічній лінії родичі — передусім брати і племінники (в раз їх відсутності — сестри й племінниці); потім — дядьки, двоюрідні брати та їхні діти. Чи мали право спадкувати батько та дід померлого — науці не відомо. В кожній покликаній до спадкування категорії кровні родичі ближчої лінії виключали родичів дальших ліній.

Успадкування за заповітом передбачало такі умови: заповідач повинен був бути діє- і правоздатним, при здоровому розумі, не складати заповіту під фізичним чи психічним примусом. Заповідати майно мав право тільки той громадянин, у якого не було дітей чоловічої статі. Не могли заповідати неповнолітні й жінки, як і усиновлений син, а також особи, які обіймали державні посади, пов'язані з матеріальними засобами, аж до затвердження їх службових звітів. Якщо у спадкодавця була дочка, то він міг заповідати майно сторонньому, але за умови, щоб той одружився з нею (або з однією з них), а іншим виділив придане.

Заповіт укладали в присутності свідків у письмовій чи усній формі. Письмовий заповіт передавали на зберігання довірений особі або властям. Заповідач міг у будь-який момент відкликати (анулювати) свій заповіт.

Кримінальне право. Злочином у грецькому праві упродовж тривального періоду вважали тільки таку дію, що викликала будь-які негативні наслідки. До уваги не брали характер волі правопорушника (злочин вчинено з наміром чи з необережності), посягання на злочин (коли дія не наставала з незалежних від волі злочинця причин) та ін. Однак уже Драконт у своїх законах розрізняв навмисне

й ненавмисне вбивство. Проте й далі в питаннях щодо злочинів й покарань зберігалось чимало пережитків первіснообщинного ладу. Це виявлялося насамперед у тому, що ініціатива в порушенні кримінальної справи, покаранні злочинця належала потерпілому чи його родичам, а не державним органам. Вважалося цілком нормальним явищем домовленість родичів убитого з убивцею про матеріальну компенсацію за злочин. Якщо близьких родичів не було, то винагороду одержували 10 членів фратрії, до якої належав убитий. Позов, порушений родичами, мав приватний характер (*dike*), а не публічний (*graphe*). Допускали й самосуд: чоловік міг убити коханця дружини на місці вчинення зради; вбити на місці злочину можця було й нічного злодія.

Держава виступала ініціатором у порушенні справи й винесенні вироку тільки в разі скоєння таких злочинів, як зрада, втеча до ворога, виказування державної таємниці, ухилення від військової служби. Ці злочини вважали такими, що порушували інтереси загалу, суспільства. Власне тому й виникли два види процесу: *dike* й *graphe* — приватне звинувачення і публічне. Причому до приватного звинувачення належали дуже серйозні правопорушення, зокрема, як зазначалося, вбивство, підпал, пограбування, отруєння, зґвалтування та ін. У приватному процесі винний переважно відшкодовував потерпілій стороні матеріальним способом, а у публічному — ніс покарання аж до смертної кари включно. Потерпілій стороні нерідко надавали право вибирати між обома видами процесу. Є відомості, коли зі скаргою проти правопорушника виступала не тільки потерпіла сторона, а й будь-який громадянин Афін.

Згодом, у V—IV ст. до н. е., кримінальне право Афін досягло значного розвитку. Розрізняли такі види злочинів.

Антидержавні. Це насамперед зрада, яку тлумачили достатньо широко: перехід на бік ворога, виказування державної чи військової таємниці, якщо здавали ворогові міста або здавалися в полон, поїздка у ворожий край без дозволу влади, поселення в чужому краї та інше, а також спроби повалити існуючий лад, шкодити демократії, спроби відновити тиранію. За зраду загрожувала смертна кара з конфіскацією майна й вивезення тіла злочинця за межі країни. За спроби повалити існуючий лад — позбавлення громадянських прав (*атімія*), причому не тільки самого злочинця, а й близької його родини.

Антидержавними злочинами вважали також обдурювання народу (неправдива інформація, фальшиві обіцянки) та підробку грошей.

Проти порядку управління. До них належали розтрати державних грошей (розтратник повинен був повернути суму в 10-кратному розмірі); зловживання владою; несумлінне виконання дипломатичної місії.

Проти релігії: блюзнірство (богохульство); зневага в існуванні богів; невиконання обрядів. Оскільки релігія мала державний характер, то за такі злочини засуджували до смертної кари або вигнання з конфіскацією майна.

Проти особи. Насамперед це злочини проти життя і здоров'я людини: вбивство, кваліфікованим видом якого було поранення інших людей при спробі когось убити, каліцтво, поранення. До них належали й підпал.

Проти честі. Це образи словесні й дійові. В разі дійової зневаги, якщо зневажений у свою чергу відповів словесною чи дійовою образою, карали тільки ініціатора, призвідника.

Проти моралі. Це передусім подружня зрада. Коханця дружини, спійманого на місці злочину, можна було безкарно вбити; не спійманому на аморальному вчинку, але винному, загрожувало безчестя. З невірною дружиною чоловік мусив розлучитися, в протилежному разі йому загрожувало позбавлення громадянських прав. Невірна дружина навіть після розлучення не мала права з'являтися на свята, видовища, у храми.

До цих злочинів належало розтління малолітніх — за це засуджували до смертної кари, або атімії.

Проти майна. Це крадіжка (явна або прихована) — злодій мусив повернути викрадену річ і платив штраф у подвійному розмірі її вартості. До кваліфікованих видів крадіжки належала крадіжка з храмів, предметів культу тощо (смертна кара). Пошкодження чужого майна, вчинення комусь збитків також вважалося злочином проти майна.

Покарання за злочини були різними. Одним з найсуворіших покарань була смертна кара, що здійснювалася різними засобами. Так, злочинців скидали у провалля або застосовували отруту. Вони могли прийняти її самі, іноді на вибір пропонували ще й меч чи шнурок. Розбійників, злодіїв і рабів зазвичай вішали або вбивали, закидаючи камінням.

Ще один вид покарання — продаж у рабство. Іноді так карали розбійників і грабіжників, метеків чи вільновідпущеників, але не афінських громадян.

Відомі й тілесні покарання. Найсуворішим було калічення членів (відрубання рук і ніг, кастрація), що застосовувалось тільки до рабів, чужинців, та й то дуже рідко. Частішим видом було побиття батогами (рабів).

Поширені види покарань — штрафи і конфіскація майна. Осання була як основним, так і додатковим покаранням.

Ув'язнення як самостійний вид покарання не застосовували. В ув'язненні злочинця тримали тимчасово, до суду, а державних боржників — до сплати боргу.

Достатньо широко застосовували позбавлення прав — атімію. Вона полягала в повному або частковому позбавленні політичних або громадянських прав — на певний час чи пожиттєво. В деяких випадках атімія супроводжувалась конфіскацією майна. В разі повного позбавлення прав засуджений не міг обіймати жодних громадських чи державних посад, брати участь у Народних зборах, відвідувати храми, театри, видовища й свята, не мав права звертатися до суду.

Ще одним видом покарання було тимчасове (наприклад, при остракізмі) або пожиттєве вигнання. Якщо засуджений до пожиттєвого вигнання зволивав з виїздом чи повертався в Афіни без дозволу, то він підлягав смерті. Карався і той громадянин, який будь-чим допомагав вигнанцеві (переховував його, годував та ін.).

Процес. Подавати скарги, порушувати судові справи могли тільки афінські громадяни чоловічої статі. За жінок це робили опікуни, за метеків — їхні простати, за рабів — їхні господарі. Як відомо, в Афінах розрізняли два види судових справ і відповідно два процеси.

Процес приватний — *dike* — порушували за заявою потерпілої сторони або її законного представника — *kyrios*. Процес публічний — *graphē* — починали з ініціативи державних органів або за заявою повноправного громадянина незалежно від того, чи були порушені його особисті інтереси чи ні.

Процес приватний потерпілий мав право в будь-який момент припинити, а процес публічний обов'язково треба було довести до завершення справи (під загрозою штрафу в тисячу драхм). Жодних матеріальних вигод при виграші справи зазвичай ініціатор

процесу не мав, а програвши справу, сплачував штраф у сумі 1 тис. драхм, якщо при голосуванні у суді на його користь було подано менше 1/5 голосів суддів. Ініціатори приватного процесу сплачували судові мито. Ініціатори публічного процесу були від нього звільнені. Однак зауважимо, що під час процесу *graphe* громадянин у деяких випадках міг мати матеріальну вигоду, якщо він скаржився на порушення фінансових інтересів держави (несплата податків, мита тощо) будь-якою особою. Якщо процес закінчувався виграшем, то ініціатор отримував частку конфіскованого майна чи штрафу, присуджену винному. Такий порядок призводив до появи специфічної групи людей — професійних донощиків (сикофантів). Водночас звинувачені громадяни мали право подати скаргу на дії сикофантів і почати проти них судовий процес.

Виклик обвинуваченого чи відповідача до суду здійснювали не органи держави, а потерпіла сторона, яка при свідках повідомляла його про день і годину розгляду справи. Якщо обвинувачений не з'являвся, справу слухали без його участі.

Службова особа чи судовий орган, котрим подавали скаргу, вивчали справу. Відповідачеві (злочинцеві) давали можливість подати докази для свого виправдання (*ragraphe*).

Доказами вважали власне признання, документи, показання свідків, у тому числі навіть рабів (їх допитували здебільшого під тортурами), присягу сторін. Жінки, діти і раби свідчити не мали права.

Після закінчення попереднього слідства всі докази, зафіксовані в усній формі та на письмі, вміщували в спеціальні посудини, які опечатували. Нові докази до уваги вже не брали. Після цього призначали день суду. На суді виступали сторони, яким надавався однаковий час: зачитували закони, документи, покази свідків та ін.

Судове засідання закінчували таємним голосуванням суддів без попередньої наради. Голосували білими і чорними камінцями. Якщо голоси розподілялися порівну, підсудного вважали виправданим. Оскільки не з усіх видів справ у законах було передбачено конкретне покарання, то відбувалося голосування щодо вибору міри покарання. Свої пропозиції щодо цього могли вносити як потерпілий, так і засуджений. У відомому процесі Сократа, якого обвинувачували в зневазі богів, він не визнавав себе винним, заявивши, що за заслуги перед суспільством його належить нагородити, а у крайньому разі він погоджувався заплатити невеликий

штраф. Суд, однак, погодився з пропозицією обвинувача і засудив Сократа до смертної кари.

Судові рішення і вироки можна було оскаржити, подавши скаргу до гелієї. До неї можна було апелювати навіть на рішення Народних зборів. Рішення гелієї було остаточним.

Виконання вироку (смертна кара чи тілесні покарання) належало до обов'язків колегії одинадцяти. Засуджений до штрафу на користь держави ставав її боржником, і якщо у вказаний термін його не було сплачено, то боржника ув'язнювали і тримали за ґратами, доки він не виплачував штраф. Через деякий час борг подвоювався. У приватних позовах боржнику також надавали певний термін для його сплати. В разі його порушенні позивач мав право захопити майно боржника, а при вчиненні йому опору подати ще один позов, унаслідок якого боржник сплачував на користь держави ще й штраф, рівний сумі позову.

Лекція 11. Утворення і розвиток Спартанської держави. Законодавство Лікурга. Суспільний лад. “Община рівних”. Основні категорії населення: спартіати, переіки, ілоти. Система виховання. Правове становище жінки

Спарта є другою державою, на якій переважно зосереджується історія класичної Греції, представлена в традиціях, легендах і міфах, творах істориків та археологічних розкопках. Це була своєрідна країна — у розумінні як соціального ладу і побуту, так і державно-політичного устрою і права. Значною мірою ці особливості пояснюються природними умовами. Спарта знаходилась у південній частині Балканського півострова — в Пелопоннесі. Південь Пелопоннесу, де була стародавня Спарта, — це Лаконська долина, зрошувана рікою Еврот, близько 30 км завдовжки і 10 км завширшки. З півночі вона була оточена високими горами, а з півдня болотами, які тяглися до самого моря. Для Лаконської долини характерні родючі землі, гарні пасовища, схили гір, покриті лісами, дикоростучими фруктовими деревами та виноградниками. Однак незначна площа цієї долини і відсутність зручних гаваней сприяли, з одного боку, замкненості місцевого населення, а з іншого — спонукали до загарбницьких походів на своїх сусідів, зокрема на західну територію Мессенію.

Із найдавнішої історії Спарти, або Лакедемону, відомо, що її територія була населена племенами ахеян. У Спарті, за переказами, правив басилевс Менелай, чоловік прекрасної Єлени, через яку розпочалася Троянська війна. Близько XI ст. до н. е. Лаконіку повністю завоювали дорійці, що просувалися з півночі. Переможені племена ахеян були частково перетворені на рабів — безправних ілотів, а частково (у важкодоступних гірських районах) — поставлені в залежність від дорійців і обкладені різними повинностями. Спарта стала економічним і адміністративно-по-

літичним центром дорійців, їх столицею. Дорійці були настільки впевнені в міцності свого панування над Лаконікою, що навіть не збудували навколо акрополя укріплення. Це був єдиний неукріплений поліс у Греції.

Підкорення Лаконіки, необхідність тримати в покорі завойовані племена та керувати завойованими територіями прискорювали розклад первіснообщинного ладу в дорійців, стимулювали процес утворення держави. Сприяли цьому й часті сутички із сусідами, внутрішня боротьба, зростання продуктивних сил, поглиблення майнового та соціального розшарування. Таким чином, після завойовання Лаконіки в дорійців досить швидко — приблизно в X—IX ст. до н. е. — розкладаються родоплемінні відносини й утворюється рабовласницька держава.

Крім того, що вона виникла, як для Греції, дуже рано, держава мала тут ще й інші характерні особливості. Суспільно-економічний та державно-правовий розвиток країни відбувався повільно, носив застійний характер. Довгий час зберігалися численні елементи общинного ладу; міста, міське життя, торгівля й ремесло розвивалися слабо. Розташована на сприятливих для землеробства й скотарства землях Спарта стала країною аграрною, землеробство було основним заняттям переважної більшості населення. Господарство мало натуральний характер, практично не пов'язане з ринковими відносинами.

З іншого боку, необхідність підтримувати своє панування над масами поневоленого населення, яке значно перевищувало кількість спартанців-дорійців, потребувало міцної держави, централізованого апарату примусу. Держава у спартанців набувала характеру військового табору зі збереженням аграрних рис.

Міцна, централізована влада в поєднанні з численними елементами первіснообщинного ладу, з домінуючим в економіці землеробством становлять особливість всього спартанського (і взагалі дорійського) ладу.

Багато суспільно-політичних і державно-правових інститутів Спарти пов'язують з іменем легендарного мудреця і законодавця Лікурга, в образі якого злилися, згідно з легендою, риси людини і бога (VIII ст. до н. е.). Лікург, який був дядьком і вихователем спартанського царя, за повелінням дельфійського оракула склав збірник законів — ретру (буквально — “угоду”), оскільки в суспільстві на той час значно поглибилася майнова диференціація,

загострилися соціальні відносини, зростало незадоволення бідноти, почалися заворушення. Закони ці мали на меті згладити гострі суперечності, стабілізувати основи суспільного ладу й державного устрою країни.

Лікурґ, окрім того, провів велику земельну реформу, яка покінчила з існуючим доти засиллям аристократії, накопиченням в її руках земельних володінь. За переказами, Лікурґ поділив усю територію Спарти на дев'ять чи десять тисяч рівних ділянок (клерів) за кількістю спартанців-чоловіків, котрі становили ополчення. Кожен за жеребкуванням отримав ділянку, якою користувався, але не міг розпоряджатися (купувати, продавати, дарувати тощо). Вважаючи свою місію виконаною, він покинув країну, взявши з громадян присягу не порушувати встановлених законів і порядків. Після смерті Лікурґа йому в Спарті збудували храм та оголосили героєм і богом. Згодом ім'я Лікурґа для спартанців стало символом справедливого та ідеального вождя, патріота.

В наступні століття відбувається значне розширення території Спарти, оскільки загарбання сусідніх земель стало рушійною силою зовнішньої політики країни. Однією із перших захопили Мессенію і поневолили її населення. Далі було підкорено ще кілька територій і полісів Пелопоннесу, решту примусили вступити у створений Спартою Пелопоннеський союз (Коринф, Мегари, Мікени, Мантінею та ін.). В результаті Спарта стала однією з найвпливовіших і наймогутніших держав Стародавньої Греції.

Усе населення Спарти поділялось на три групи: спартіатів, періеків та ілотів. Пануючою верствою були, звісно, спартанці. Вони були наділені всією повнотою особистих, економічних і політичних прав і привілеїв. Всі здатні носити зброю і озброюватись власним коштом спартанці, тобто воїни, становили “общину рівних”. Община довгий час поділялася на три дорійські філи (племені), а вони — на фратрії. Кожен спартанець належав до якої-небудь філи. Але чимдалі родовий лад витіснявся державним, і родові філи змінювалися територіальними. Спарта досить рано перетворилася на класичний тип олігархічного полісу.

Рівноправних спартанців у VIII ст. до н. е. налічувалося близько 9–10 тис. чол., а у V ст. до н. е. — не більше 6 тис. Повноправним спартанцем вважався тільки той, батьки якого були громадянами Спарти, або якщо батько-громадянин визнавав своєю дитину, народжену від нього перієчкою або ілоткою.

У віці з 20 до 30 років спартанець ніс регулярну службу (зазвичай на кордоні), а в 30 років ставав повноправним громадянином і мав право одружитися.

Всі повнолітні спартіати об'єднувалися в “общину рівних”, що була військовою громадою з колективною власністю і колективною робочою силою. Всі її члени вважалися рівноправними. Матеріальну основу общини становила земля, яку обробляло підкорене населення — ілоти. З колективної землі кожен спартанець за жеребкуванням одержував ділянку (kleros) разом з ілотами, плодами праці яких і користувався. Ця земля передавалася у спадок, але не підлягала відчуженню: продажу, даруванню та ін. Земельні наділи спочатку були однаковими, проте згодом з'явилася нерівність у майновому становищі різних громадян, хоча й надалі вони іменувалися гомеї (homoioi) — “рівні”. Нерівність виникала насамперед внаслідок поділу землі між спадкоємцями після смерті батьків: кожен із спадкоємців мав меншу ділянку, ніж той громадянин, чия земля залишалася неподільною.

Сам спартанець не міг займатися господарством, працювати. Він повинен був мешкати у столиці, яка була, по суті, військовим табором.

Весь лад і все життя в Спарті мали військовий характер. Побут мирного часу спартанців мало чим різнився від умов воєнного часу. Більшу частину часу спартанці-воїни проводили разом в укріпленому таборі: займалися військовими вправами, гімнастикою, фехтуванням, боротьбою, бігом тощо. Кожен спартанець щомісяця вносив певну кількість продуктів для спільних трапез — так званих сиситій, участь в яких була обов'язковою. Нікому не дозволялось харчуватися вдома. Обов'язковою стравою на цих трапезах була так звана “чорна юшка” — суп зі свинячих кісток з обрізками м'яса, зварений в бичачій крові, куди додавали зелень і рідину з нутрошків чорної каракатиці, ця страва нібито додавала сили й мужності.

Ті громадяни, які через бідність не могли робити внески, виключалися з числа “рівних” і переходили в категорію “гіпомейонів” — збіднілих, опущених. Нових учасників спільних обідів приймали шляхом голосування (хлібними кульками). Якщо хоча б один голос був проти (хлібна кулька роздушена) — кандидата відхиляли. У побуті тривалий період домінували звичаї колективізму, сувора простота, невибагливість. Житло спартанця повинно

було бути збудованим за допомогою сокири й пилки, як і всі меблі. В обігу були тільки важкі й громіздкі гроші (залізні прутки), які доводилось перевозити возами (щоб не виникло бажання до їх накопичення).

Виховання дітей у Спарті було справою держави. Новонароджену дитину батько повинен був принести геронтам (див. далі), які вирішували: жити їй чи ні. Якщо дитина була слаба, мала фізичні вади, то її вбивали (скидали у скелясте урвище). Залишали тільки міцних і здорових дітей, з яких виростали добрі воїни і матері. З семирічного віку хлопчиків забирали в батьків, об'єднували у спеціальні загони по 10–15 дітей, так звані агели — “стада” і віддавали у спеціальні табори, де вони під керівництвом спеціальних вихователів (педономів) і старших підлітків — іренів проходили спеціальну виучку, ставали фізично загартованими, нечутливими до болю, голоду, втому. Виховували почуття глибокого патріотизму, дисциплінованості, безумовного підпорядкування наказам властей і командирів. Дітей привчали споживати грубу, абияку їжу, одягатися у грубий, невибагливий одяг, спати на твердому ліжку або без нього, у простих будинках (без вікон і дверей) чи просто неба.

Діти постійно перебували разом: вчилися грамоти, гралися, їли, спали. Голови стригли їм наголо, ходили босі. Голодним дозволялося самим добувати собі додаткову їжу, навіть шляхом крадіжки. Але спійманих на цьому жорстоко били. Хлопці купались і мились тільки в холодній воді, нічим не змащували свого тіла. У старшому віці і до 20 років починався війський вишкіл. Хлопців вчили скромності, невибагливості, лаконічності — висловлюватись просто, коротко.

Для перевірки фізичної витривалості у храмі Артеміди часто влаштовували справжні бичування підлітків (ініціації — випробування). За ексекцією стежили жриці. Підлітків призначали на важкі фізичні роботи, які вони мусили виконувати без будь-якого ремствування. За поведінкою молоді спостерігали не тільки вихователі, а й усі громадяни під загрозою штрафу і безчестя за недбалість. В основу всього виховання був покладений принцип: перемагати в бою і підкорятися вождям. Це робилось, як вважали, з благородною метою: процвітання держави і добробуту її населення.

У віці з 20 до 60 років кожен спартанець повинен був відбувати військову службу. Із 30 років наставала громадянська рівноправ-

ність, коли спартанець не тільки мав право, а й зобов'язаний був одружуватись, міг бути обраним на посаду ефора (див. нижче), мав право голосу в апелії — народних зборах. Небажання одружуватись, затягування з цим або одруження з іноземкою з корисливих міркувань підлягали покаранням, найсуворішим з них було обмеження в громадянських правах.

Значну увагу в Спарті приділяли й вихованню жінок, які посідали в суспільстві вельми своєрідне становище. Молоді спартанки до заміжжя вчилися грамоті, веденню домашнього господарства, займалися тими ж фізичними вправами, що й юнаки: гімнастикою, бігом, боротьбою, киданням диска, дротика тощо. Виховання жінок вважалося важливою державною справою, бо їхнім обов'язком було народження здорових дітей, майбутніх захисників батьківщини. Одружившись, спартанка цілком віддавалася сімейним обов'язкам. Формою шлюбу була парна сім'я, хоча зберігалось чимало пережитків групового шлюбу. Бездітні шлюби розривались або чоловік міг брати ще одну дружину. З іншого боку, інколи кілька братів могли мати спільну дружину; чоловік, якому сподобалася дружина його друга, за згодою останнього міг ділити її з ним. Але таємне порушення подружньої вірності жорстоко каралось, аж до смертної кари включно. Жінки користувались у Спарті більшою повагою, самостійністю й авторитетом, ніж в інших грецьких державах.

Що стосується чоловіків-спартанців, то військові заняття, тренування, фізичні вправи були їхнім основним заняттям. Якщо спартанець порушив військову дисципліну, виявив на полі бою боягузтво, не допоміг товаришеві або втратив зброю, його позбавляли честі (накладали атімію), громадянських політичних і особистих прав. Тоді ніхто з ним не розмовляв, не подавав руки, не бажав знаходитись поруч. Земельну ділянку забирали. Він потрапляв у категорію, так би мовити, прокажених.

На протилежному боці суспільної сходинок перебували ілоти. Як зазначалось, у процесі утворення Спартанської держави велику роль відіграли завоювання, внаслідок яких маси поневоленого населення було перетворено в рабів — ілотів. В їхньому становищі теж було чимало своєрідного. Це були не приватні, домашні раби, а колективні, державні, котрі не мали ані політичних, ані цивільних прав. Вони були розписані за клерами (ділянками) спартанців — по 10–15 осіб, могли мати сім'ю.

Спартанець міг карати ілотів, в тому числі вбити, але не міг відпустити на волю, передати іншому громадянину чи продати. Ілоти були прикріплені до спартанського клеру, який повинні були обробляти, мали власне житло і сільськогосподарський реманент. Вони були зобов'язані щорічно платити господареві-спартанцю натуральний оброк — 70 медимнів (мір) зерна та 12 мір його дружині. Крім того, давати ще певну кількість масла, вина, винограду, м'яса тощо. Зменшувати розмір податку заборонялося. Крім того, господар міг використовувати ілотів у своєму домашньому господарстві, як і військовополонених — рабів, яких держава продавала на публічних торгах.

Ілотам зобов'язувалось у разі потреби відбувати військову службу в легкоозброєній піхоті, яка починала бій, маючи на меті розладнувати ряди і тил противника. Після бою зброю в них відбирали.

Кількісно ілотів було значно більше, ніж спартанців. Вони неодноразово, як засвідчують грецькі історики, піднімали повстання, які нещадно придушувались. Своє панування над ілотами спартанці підтримували методами залякування і терору, тому й жили вони, по суті, в постійній бойовій готовності, в умовах військового табору. Навіть богиня кохання Афродіта у спартанців завжди зображувалася у повного військового спорядженні. Не задовольняючись окремими актами терору стосовно ілотів, спартанці щорічно оголошували беззбройним ілотам “священну війну” (так звані криптії), під час якої вбивали найміцніших, найрозумніших, найвідважніших рабів. Недарма в центрі своєї столиці спартанці побудували храм Страху, а в Афінах стояв храм Милосердя.

За будь-якої нагоди і без неї ілотів нещадно били, щоб “вони ніколи не забували почуватися рабами”. Господарі-спартанці повинні були під страхом покарання вбивати тих із них, хто був сильним, здоровим, розумним.

Тож не дивно, що ілоти за будь-якої нагоди бунтували, повставали, іноді дуже загрозливо. Так, під час землетрусу 464 р. до н. е. ілоти масово повстали, боролись майже 10 років, і Спарті навіть довелось звернутися по військову допомогу до Афін. Історик Ксенофонт, характеризуючи настрої ілотів, пише, що вони “готові були негайно з'їсти своїх панів зі шкірою і волоссям”.

Іноді рабів держава відпускала на волю за військові подвиги. Це мало місце, зокрема, під час Пелопоннеської війни, коли відразу

2 тисячам ілотів надали волю. Щоправда, як розповідає Фуکیدид, вони тут же зникли невідомо куди. Очевидно, спартанці їх знищили. Відпущені на волю ілоти йменувалися неодамодами. Про їхнє правове становище точаться суперечки в історичній науці й до сьогодні.

Періеки (грецьк. *perioikos* — дослівно, проживаючі довкола) — це жителі сусідніх зі Спартою територій, на які вона поширила вплив, підпорядкувала собі (але не шляхом завоювання, бо тоді підкорене населення перетворювали в ілотів). Порівняно з абсолютно безправними ілотами правове становище періеків було значно кращим. Вони були особисто вільні, мали сім'ї, майно, в тому числі землю, яку могли продавати й купувати. Займалися переважно ремеслом і торгівлею, скотарством, менше — сільським господарством, оскільки проживали здебільшого на неродючих землях, у гірських районах тощо. Могли укладати різноманітні торговельні угоди, вільно розпоряджались своїм майном. Проте політично вони залишалися безправними, оскільки не були громадянами Спарти. На них не поширювалися правила виховання, побуту спартанців, їхні права і привілеї. Виконували на користь держави різні повинності (фізичні роботи, сплата натуральних і грошових податків), служили у війську як допоміжні загони — переважно, як важкоозброєні піхотинці (гопліти).

У сфері управління періеки користувалися певною автономією, обираючи свою адміністрацію, різних службових осіб. Проте над ними був встановлений нагляд і контроль Спартанської держави в особі спеціальних урядовців — гармостів. Вказівки гармостів були обов'язковими до виконання. Для утримання періеків (а їх було значно більше, ніж вільних громадян) у покорі спартанці теж застосовували до них режим страху і терору. Зокрема, ефори на власний розсуд без суду й слідства могли карати смертю періеків за справжні або уявні провинності.

Намагаючись залишити незмінним такий суспільний устрій Спарти, повноправні громадяни змушені були тривалий час зберігати консерватизм у поглядах, звичаях і традиціях, нормах поведінки, побуті та побоюватися всього нового та невідомого, що виходило за межі звичайного способу життя, підозріло ставитись до чужинців та ін. Однак спартанський лад за всією зовнішньої стабільністю і непохитністю поволі руйнувався як ззовні, так і зсередини.

**Лекція 12. Державний устрій Спарти.
Царі. Рада старійшин (герусія).
Народні збори (апелла).
Ефорат. Суд. Збройні сили**

Основи державного ладу Спарти були, як вважають, закладені реформами Лікурга. Згодом, у VII ст. до н. е., за царювання Полідорі та Феопомпі сталися реформи державного управління. Так, було розширено права ради старійшин (герусії), якій надали повноваження скасовувати рішення Народних зборів, створено новий орган державної влади — ефорат.

Отже, в кінцевому вигляді структура органів державної влади й управління Спарти виглядала так: два царі; рада старійшин — герусія; Народні збори — апелла; колегія ефорів.

Царська влада. Очолювали державу два царі, влада яких, поза всяким сумнівом, походила з влади племінних вождів гомерівської доби. Подвійна царська влада пояснюється об'єднанням, згідно з легендами, у давнину двох дорійських племен, очолюваних двома відгалуженнями знатного роду Гераклідів (потомків Геракла) — Агіадами (одне плем'я) і Еврипонтидами (інше плем'я). Царська влада була спадковою. Після смерті батька царем ставав його старший син. У випадку передчасної смерті сина успадковував трон його син. Якщо цар не мав синів, то трон переходив до його найближчого кровного родича.

Владу здійснювали царі колегіально. Кожне їхнє рішення мало бути узгодженим. Це часто зумовлювало спори між ними, конфлікти, які послаблювали царську владу, зміцнювали вплив інших органів, зокрема, ради старійшин і ефорату, які розглядали і вирішували ці спори. Існувала постійна ворожнеча і між двома царськими родами.

Посідаючи трон, царі перед ефорами і жерцями склали присягу, що дотримуватимуться законів і звичаїв країни. Далі присягали ефори, що шануватимуть владу царів, якщо останні дотримуватимуться присяги.

Спочатку царі мали дуже широкі повноваження: скликали Народні збори і раду старійшин, головували на їх засіданнях, оголошували війну й укладали мир, розглядали і вирішували будь-які спори і конфлікти громадян, здійснювали культові (жрецькі) функції, командували військом та ін. Згодом в їхній компетенції залишились тільки військові, культові й деякі судові функції. Лише у військовому поході цареві належала вся повнота влади. Тільки він у цей час віддавав накази, йому доповідали про всі військові і невійськові справи, рішення та накази царя були обов'язковими.

За непослух, недисциплінованість, боягузтво цар міг карати воїнів на місці на власний розсуд — аж до смертної кари. Царі були зобов'язані очолювати військо в поході. Звільнялись вони від цього тільки в разі фізичної неможливості йти в похід (наприклад, хвороба), а також з досягненням 60-річного віку.

З V ст. до н. е. в поході (чи на війні) кожного царя супроводжували два ефори, які контролювали його дії, але вмішувались у командування військом не мали права. Потім вони складали звіт про дії царя і могли висувати питання про притягнення його до відповідальності. В такому разі суд над обвинуваченим царем чинили ефори, герусія і другий цар. Найлегшою карою, яка могла спіткати винного, був штраф, найтяжчою — смертна кара. Могло бути ще позбавлення царського сану, вигнання, конфіскація майна.

Крім того, кожні дев'ять років ефори ворожили за зірками стосовно діяльності царів. Якщо на небі з'являлась літаюча зірка (яка рухається по небосхилу), це означало негативну оцінку царської діяльності богами. Тоді влада царями призупинялася аж до отримання роз'яснення від так званого Дельфійського оракула і якщо воно було негативним для царів (чи так його інтерпретували ефори), то їх судили і позбавляли влади.

Царі, як зазначалось, здійснювали культові функції. Вони вважалися представниками народу і держави перед богами, приносили богам жертви, власкавлювали їх, просили допомоги й підтримки. Щодо судових функцій, то за царями було збережено право розглядати й вирішувати справи про успадкування майна померлого батька його дочками і виданні їх заміж, усиновлення й удочеріння, будівництво і стан доріг.

Царям віддавали почесні, вони були оточені увагою й повагою, їм відводили спеціальні місця на зборах, іграх, видовищах, коли

вони появлялися, всі вставали (крім ефорів). На користь царів встановлено з громадян різноманітні збори (переважно натуральні), вони отримували значну частину військової здобичі. Царів пишню ховали, у Спарті оголошувалась десятиденна жалоба.

Герусія. Другим важливим органом державної влади у Спарті була рада старійшин — герусія. Вона бере початок, очевидно, з колишньої родоплемінної організації — ради племінних старійшин. Проте з утворенням держави до її складу входили вже не просто люди досвідчені, заслужені, а представники знаті, верхівки суспільства, а саме, 30 осіб — два царі та 28 членів — геронтів. Обиралися геронти на Народних зборах до кінця життя з найповажніших повноправних громадян, які досягли 60-річного віку, тобто не служили вже у війську (царі — з 30-річного віку). Вибори відбувались примітивно: голосом, криком (за кого кричали голосніше, той і обраний).

Це відкривало можливості до зловживань з боку тих, хто керував виборами. Геронти не несли жодної відповідальності за свою діяльність. Герусію скликали спочатку лише царі, бо в ранню епоху вона вважалася дорадчим органом при них. Тому вони й головували на засіданнях. Потім мали право скликати її й головувати на засіданнях також ефори.

Компетенція герусії, спочатку невелика, з часом зростала (в міру того як звужувались повноваження царів). Вже з VI—V ст. до н. е. герусія стала, по суті, найважливішим органом влади й управління Спарті.

Отже, герусія розглядала й вирішувала всі важливі державні справи щодо внутрішньої та зовнішньої політики, приймала чужоземні посольства і відправляла свої, попередньо обговорювала питання, які вважала за доцільне винести на обговорення Народних зборів, готувала проекти рішень зборів, які від імені герусії доповідав на зборах хтось з геронтів. На обговорення зборів герусія виносила й ті державні справи, з яких серед її членів не було одностайності, тобто панували розбіжності. Герусія мала право (з VIII ст. до н. е.) накладати заборону, призупиняти будь-яке рішення Народних зборів. Для цього достатньо було геронтам і царям встати й піти зі зборів.

Герусія мала й судові функції. Вона розглядала кримінальні справи, з яких обвинуваченому загрожувала смертна кара, вигнання або позбавлення честі. До таких злочинів належали передусім

державна зрада, скоєння вбивства, зловживання владою, хабарництво тощо. Герусія розглядала й справи зі звинувачення царів.

З IV ст. до н. е., зокрема під час Пелопоннеської війни, значення герусії зменшується у зв'язку з підвищенням у державному житті ролі ефорів.

Народні збори — *apella*. У Спарті їх поза всяким сумнівом можна вважати чи не найхарактернішим пережитком первіснообщинного ладу. Однак на відміну від демократичних Афін тут вони не відігравали домінуючої ролі, не мали такого ж великого, як у Афінах, значення. Участь у Народних зборах мали право брати лише повноправні громадяни чоловічої статі, тобто ті, хто досяг 30-річного віку, мав земельні наділи та був міцно пов'язаний з військовою службою. Отже, спартанські жінки, молодь до 30 років, чужинці, періеки та ілоти в Народних зборах участі не брали.

Стосовно регулярності їх скликання є певні розбіжності серед різних дослідників. Одні вважають, що Народні збори скликалися у разі потреби, інші — що регулярно, в певні строки, але не частіше одного разу на місяць. Заздалегідь вивішувався порядок денний. Скликали збори за розпорядженням царів, а згодом — ефорів. Вони ж і головували на зборах — спочатку обидва царі, а приблизно з V ст. до н. е. — ефори.

Виступати на зборах мали право не всі, як у Афінах, а тільки царі, геронти, ефори, інші службові особи, чужоземні послы, іноді (з дозволу властей) деякі інші особи. Згодом цей порядок дещо демократизувався і виступати дозволили й рядовим громадянам. За необхідності могли скликатись позачергові, надзвичайні збори, в яких брали участь наявні на даний момент у місті громадяни. Ці збори називали малими (мікга *apella*).

Народні збори обговорювали і приймали закони, розв'язували питання війни чи миру, обирали геронтів, ефорів, інших службових осіб, командувачів військами, яких доводилось посилати на різні фронти, вирішували, хто з царів здійснюватиме верховне командування. Вони виносили рішення в разі виникнення спорів з приводу успадкування престолу, укладення чи розірвання союзу з іншими державами, вибирали послів. Тут обговорювались справи Пелопоннеського союзу, заслуховувались посланці його членів. Збори надавали або позбавляли права громадянства.

Питання на засідання зборів і проекти рішень готували герусія та ефори. Народні збори могли їх прийняти або відхилити, але

дискутувати з цього приводу, вносити поправки не могли. Голосування проводилось криком (у зачиненому будиночку спеціальна комісія слухала і вирішувала: кричать голосніше “за” чи “проти”). Якщо були сумніви, то учасники зборів розходились у різні боки: в один — ті, хто “за”, в інший — хто “проти”.

Народні збори іноді виступали як судовий орган — коли порушувалось питання про усунення з посади за скоєний злочин будь-кого зі службових осіб. Обвинувачем тоді виступав хтось з герусії або ефорів, а Народні збори лише голосували — усувати чи ні.

Ефори. Вони посідали у Спарті виняткове становище. Коли виник інститут ефорату, точно не встановлено. Не було єдиної думки з цього приводу навіть у стародавніх істориків. Одні дослідники вважають, що ефорат виник ще до Лікурга, інші — що його створив Лікург, дехто — що цар Феопомп у 755–754 рр. до н. е., бо саме з цього часу збереглися листи й рішення ефорів, і роки стали називати іменами ефорів — епонімів (тобто тих ефорів, які у цей рік очолювали колегію). Немає також єдиної думки щодо компетенції ефорів у ті давні часи. Так чи інакше, за часів Лікурга вони вже існували. Та обставина, що в своїх реформах, рішеннях, законодавчих актах Лікург про них не згадує — засвідчує, ймовірніше, про те, що він не вважав за потрібне змінювати їх правове становище чи компетенцію.

Вважається, що спочатку компетенція ефорів була обмеженою: вони наглядали за способом життя і поведінкою громадян, належним вихованням молоді, переїсками та ілотами. Під час першої так званої Мессенської війни (середина VIII ст. до н. е.) царі Феопомп і Полідор, перебуваючи тривалий час у походах, доручили ефорам, як пише Плутарх, здійснювати судочинство.

Влада ефорів почала чимдалі зростати. Вони нібито виступали як представники й захисники інтересів народу, а насправді — знаті, яка побоювалась царів і не була певна щодо їхньої відданості, оскільки влада царів була спадкова, отже, мало залежала від ради старійшин. Власне тому спартанська еліта зробила свою ставку на ефорів, обрання яких узалежнила від себе. З цією метою було встановлено, що ефори призначатимуться не царем, а їх обиратимуть Народні збори (кандидатури пропонувала герусія, котра, як відомо, керувала тоді діяльністю Народних зборів). Час проведення цієї реформи невідомий.

Ефорів (п'ять осіб) обирали на рік. Вони створювали єдиний колегіальний орган — колегію ефорів, під головуванням ефора —

епоніма, іменем якого називався рік. Рішення колегії, яка засідала в разі потреби, приймалися більшістю голосів.

Отже, влада ефорів, як зазначалося, за підтримки знаті зростала і у другій половині V ст. до н. е. досягла свого апогею.

Ефорам надали право скликали Народні збори та герусію і головували на їхніх засіданнях, тобто очолювали їхню діяльність. Причому скликали ці органи незалежно від волі царів, а іноді і всупереч їхньому бажанню. Крім того, саме ефори відали зовнішніми зносинами — вели переговори з іноземними послами, висували перед Народними зборами питання про війну чи мир з різними країнами, а у випадку війни оголошували і керували мобілізацією війська, видавали наказ про виступ у похід. Двоє ефорів супроводжували кожного царя в поході та на війні, контролювали його дії, доповідаючи про все це усій колегії ефорів. Фактично в їхніх руках перебувало все внутрішнє управління країною. Ефорам і далі належали функції нагляду за способом життя і поведінкою громадян, перієків та ілотів, а також вихованням молоді, їм належали широкі поліцейські функції, зокрема нагляд за дотриманням законів і звичаїв країни, збереженням правопорядку. Обіймаючи посаду, вони зверталися до всього населення з вимогою голити вуса й шанувати закони, тобто неухильно підпорядковуватись суворій дисципліні військового табору, за якою жила уся Спарта. Хоча самі ефори не так неухильно її дотримувались. Так, вони не вставали при появі царів, харчувались не на спільних трапезах, а окремо.

Ефори контролювали всіх службових осіб, перевіряли їх звіти, в тому числі військових командирів, будь-яку службову особу за невиконання чи неналежне виконання своїх обов'язків могли усунути з посади і віддати до суду: справу розглядала герусія або Народні збори. До відповідальності ефори могли притягнути й царів, котрих теж судила герусія чи Народні збори. Приватних осіб могли судити самі ефори, виносячи й вирок до смертної кари включно. Вони мали право видалити за межі держави (вигнати) й будь-якого чужинця. Ефорам належали судові функції з цивільних справ громадян, які вони мали право розглядати одноосібно.

Після закінчення однорічного терміну врядування ефори звітували про діяльність перед новообраною колегією ефорів. Остання могла за необхідності притягнути попередніх до відповідальності.

Судові органи. Окремих судових органів у Спарті, наскільки відомо, не існувало. Судовими повноваженнями були наділені

царі, ефори, герусія і Народні збори. Царі розглядали дрібні кримінальні справи, справи про успадкування, видання заміж дочок-спадкоємиць, спори про стан і користування дорогами, справи воїнів під час військових походів. Ефори розглядали кримінальні справи приватних осіб, у тому числі чужинців, цивільні справи громадян, перієків і чужинців. Герусія і Народні збори розглядали найважливіші кримінальні справи, справи про службові злочини і проступки службових осіб, як царів.

Збройні сили. Всі фізично здатні громадяни чоловічої статі у віці від 20 до 60 років були зобов'язані нести військову службу як важкоозброєні воїни (гопліти). Це ж стосувалося і перієків. За необхідності як легкоозброєну піхоту залучали до служби ілотів. Перієки, ілоти, частково спартанці служили й на флоті, який, однак, був невеликим. Гопліти поділялися на 12 лохів — по 500 воїнів у кожному. Очолював лоху лохаг. Лохи (згодом мори) поділялися на дрібніші військові загони — еномотії (по 40–50 осіб) на чолі з еномархами. Командував армією (чи окремими арміями) цар, котрого визначали Народні збори чи герусія. Якщо одночасно з однією армією йшли обидва царі — то один визнавався старшим, головнішим. Помічниками царів у війську були полемархи. Кількість спартанців — гоплітів — у різні часи коливалась від 7 до 9 тисяч. За часів Пелопоннеської війни їх було близько 6 тисяч (хоча все військо разом із союзниками досягало за різними даними від 40 до 60 тис.). Тисячу воїнів — наймолодших і найстаріших — залишали для охорони спартанського полісу.

У складі війська була й кіннота — невеликий загін у 300 осіб, де служили найбагатші громадяни, які могли мати й утримувати коней. У мирний час цей загін охороняв і супроводжував царів, забезпечував безпеку держави.

У війську панувала залізна дисципліна, безумовне підпорядкування наказам командирів. Утеча з поля бою, боягузтво, ненадання допомоги товаришам вважались негідними для спартанця вчинками. За це воїна позбавляли громадянства, земельного наділу, політичних прав, а іноді й карали смертю (залежно від тяжкості проступку). Хоробрість і стійкість воїнів у Спарті цінувались вище, ніж будь-які інші людські якості та цінності. Смерть на полі бою вважалась набагато ціннішою, ніж непомітне життя.

Лекція 13. Джерела та характерні риси права. Звичаєве право. Закони. Законодавство Лікурга. Реформи Агіса і Клемена III

Джерелами права у Спарті були звичаї, звичаєве право, потім закони. У VIII ст. до н. е. з'явився, як зазначалось, збірник законів — законодавство Лікурга. Однак незважаючи на це, у Спарті переважало неписане, звичаєве право, законодавство тривалий час не отримувало помітного розвитку. Загалом право країни було спрямоване на забезпечення прав і привілеїв спартанців та закріплення безправного становища ілотів.

Право власності. Пануючи над масами поневоленого населення, спартанці були змушені постійно турбуватись про забезпечення повсякчасної консолідації вільних громадян, дотримання повної солідарності між ними. Власне тому тривалий час у Спарті зберігалась общинна власність на землю, а держава докладала чимало зусиль, щоб не допустити до різкої майнової диференціації серед “рівних”.

Общинна земля, як зазначалось, була розділена на наділи, які щорічно за жеребкуванням перерозподілялись між громадянами. Відчужувати ці землі не можна було. Проте згодом створено приватну власність на землю. Це були передусім землі, які надавались державою громадянам за певні заслуги. Ними можна було вільно розпоряджатись. Далі — це землі, заселені періеками, тобто в гірських і передгірських районах, на околицях держави. Щоправда, їх купівля вважалася недостойною, мало чи не ганебною справою. Втім, соціальна нерівність, у тому числі в земельних питаннях, все одно виникала.

У першій половині IV ст. до н. е. діяв закон, який дозволяв дарування і заповідання будівель і земельних ділянок, що раніше суворо заборонялося. Хоча продаж-купівля землі все одно не дозволявся, але це вже був серйозний крок до майнового розшарування.

Існувала в Спарті й заборона громадянам займатися торгівлею, ремеслом, але й це не слугувало ефективною гарантією проти появи приватної власності, до речі, як і введення важкої, громіздкої монети.

Крім спільної земельної власності збереження елементів первіснообщинних відносин проявлялося й в тому, що вважалось допустимим безоплатно користуватись чужими рабами, чужим реманентом, кіньми, мисливськими собаками, навіть брати з чужих комор харчові припаси. Це не означає, що у Спарті зовсім не було торгівлі, норм зобов'язально-договірного права тощо. Вони, очевидно, існували, діяли, але загалом договірне право було нерозвинене, непоширене, бо в країні домінувала не приватна, а спільна, колективна власність, існували численні пережитки первіснообщинних відносин. Купівля-продаж, позичка, обмін речей тривалий час відбувалися у простій, усній формі, щоправда, при свідках, зазвичай не за гроші, а у бартерній формі (товар за товар, річ за річ).

Сімейне право. У Спарті існував парний шлюб, але з багатьма специфічними рисами, елементами групового шлюбу. Як зазначалось, кілька братів могли мати одну дружину, а одна жінка — кілька чоловіків. Не вважалось ганебним “позичити” дружину товаришеві або запропонувати гостеві — спартіату. Водночас жінки посідали в суспільстві високий стан, користувались повагою і пошаною. Спартанка сама вибирала чоловіка, без згоди дівчини шлюб не укладався. Жінки мали своє майно, розпоряджались ним, а коли у Спарті почали активніше розвиватись торговельно-грошові відносини, то виявилось чимало багатих жінок, котрі мали свої землі та рабів.

У сім'ї жінка теж користувалась повагою, авторитетом. Вона керувала домашнім господарством, вихованням малолітніх дітей, оскільки чоловік, постійно перебуваючи у військовому таборі і там харчуючись, вдома з'являвся нечасто. Однак влада чоловіка в сім'ї була великою, авторитет — беззаперечним, слово — вважалось законом.

Розлучення відбувалося без зайвих формальностей, за згодою сторін. У разі сімейного конфлікту справу розглядали царі або ефори.

Успадкування майна померлого батька або чоловіка відбувалося згідно із законом. Успадковували передусім сини, за їхньої відсут-

ності — дочки. Дружині померлого поверталось її придане, залишилися подарунки чоловіка. Якщо дітей не було, майно померлого успадковували його найближчі кровні родичі за чоловічою лінією — брати, батько, дід та ін.

Кримінальне право. Норм кримінального характеру, як і інших галузей права, існувало дуже мало. Діяли звичаї, традиції. Норми кримінального права обмежувались, зазвичай, вказівкою на заборону тих чи інших вчинків. Вид покарання обирали судді. Це могли бути штрафи, конфіскація майна або земельного наділу (клеру), вигнання, позбавлення прав, позбавлення громадянства, смертна кара (мечем, задушенням чи скиданням зі скелі).

Позбавлення громадянських прав (атімію) вважають одним із найтяжчих покарань. У такому разі людина не могла звертатися до суду для захисту своїх інтересів, брати участь у політичному житті, зазнавала постійної зневаги, бойкоту громади. Атімією карали за боягузтво на полі бою, втечу з бою, здачу в полон ворогові. За якість у подальшому героїчний вчинок, подвиг атімія могли з воїна зняти.

Оскарження судових вироків не допускалось. Тільки у виняткових випадках засуджений міг апелювати до Народних зборів.

Судовий процес між громадянами мав змагальний характер, але часто звинувачення брали на себе державні органи — царі, ефори, геронти. Доказами слугували власне признание, показання свідків, речові докази, документи, присяга.

Упродовж кількох століть Спарта зберігала зазначені риси військово-землеробської держави, з владою аристократії, численними пережитками родоплемінних відносин. Більш-менш серйозні зміни в її суспільно-політичному ладі, економіці позначились аж у V—IV ст. до н. е. Сприяли цьому передусім греко-перські війни, а також Пелопоннеська війна (431—404 pp.).

Ставши в VI—V ст. до н. е. наймогутнішою державою Пелопоннесу, в період греко-перських воєн Спарта стала поряд з Афінами фактичним організатором і керівником антиперської боротьби греків. Після перемоги в цій кривавій війні між Спартою і Афінами виник конфлікт, який завершився спочатку укладенням на 30 років перемир'я (446 р. до н. е.), а далі — Пелопоннеською війною. На боці Спарти виступили держави Пелопоннеського союзу та інші, де правила аристократія, на боці Афін — держави Афінського морського союзу та ті, де існувала демократія. Хоча чіткого такого

розподілу не існувало, бо, як засвідчують Фуکیدид та інші історики, в кожній грецькій державі постійно діяли і боролися дві партії, дві сили — аристократична і демократична, і залежно від того, яка на цей момент перемагала, відповідно приєднувалась або до Спарти, або до Афіні.

Отже, війна була виявом антагонізмів — економічних, політичних, соціальних, які давно вже визрівали, накопичувались, двох різних укладів, двох систем. Не останню роль відігравала й торговельна конкуренція між Афінами та деякими членами Пелопоннеського союзу. Війна продовжувалась 27 років і закінчилась перемогою Спарти з покладенням на переможені Афіни великої контрибуції.

Пелопоннеська війна спричинила серйозні зміни в політичному ладі багатьох грецьких держав. По-перше, розпався Афінський морський союз, втратили свою економічну і політичну гегемонію у південній Греції Афіни, у багатьох державах прийшли до влади або зміцніли аристократичні кола, олігархії. Та й саму Спарту перемога, притік афінського золота й срібла призвели до послаблення Лікурговського устрою, поглиблення майнової диференціації, розвитку приватної власності, торгівлі. Війни значно скоротили кількість повноправних громадян — спартанців. У V ст. до н. е. їх налічувалось вже 8 тисяч, а наприкінці IV ст. — 2 тисячі, далі — ще менше. Власті намагалися запобігти цьому процесові, вживали заохочувальних заходів щодо збільшення народжуваності дітей. Так, громадянин, який мав трьох синів, звільнявся від військової служби, а чотирьох — ще й від будь-яких податків. Але, з іншого боку, це призводило до роздрібнення земельних ділянок, і чимало спартанців потрапляло в категорію так званих гіпомейонів. Багатьом з них не подобався постійний військовий режим життя, побуту. Перша відома спроба здійснити суспільно-політичний переворот стосується 399 р. до н. е., коли владу, щоправда, невдало спробував захопити спартанець з названої категорії Кінадон. Зростало невдоволення свавільним, диктаторським пануванням Спарти в багатьох грецьких державах, де спартанці настановили своїх гармостів (намісників). Першими виступили Фіви. У битві 371 р. до н. е. під Левктрами спартанці уперше у своїй історії потерпіли нищівної поразки. Невдовзі гегемонії Спарти у Греції було покладено кінець.

Крім того, наслідком цієї поразки було чергове повстання ілотів і відродження держави Мессенії (369 р. до н. е.).

У 243 р. до н. е. проект докорінних реформ запропонував цар Агіс. Він спробував відновити суворі лікургівські звичаї і порядки, зокрема “спартанського” способу життя: із метою збільшення кількості повноправних громадян (яких тоді налічувалося всього близько 700 осіб) було запропоновано надати громадянських прав частині переків та деяким чужинцям; провести перерозподіл землі, надавши кожному спартанцю однакову ділянку; ліквідувати всі борги та ін. Він перший віддав усі свої землі і майно для перерозподілу. Проте знать і багаті виступили проти Агіса та цих реформ, віддали його до суду герусії і домоглися страти.

Але на цьому спроби реформувати суспільно-політичний устрій країни не закінчилися. У 226 р. до н. е. цар Клеомен III, спираючись на бідноту, переків і найманців, яких було чимало у війську, все-таки здійснив переворот. Він перебив ефорів та їхніх прибічників, ліквідував ефорат взагалі, а компетенцію герусії значно обмежив. Згодом йому вдалося відновити сисситії і спартанські методи виховання молоді. Крім того, Клеомен III надав громадянські права багатьом періекам, через що кількість повноправних громадян зросла до 4 тис. осіб. Було перерозподілено землі, а надлишки конфісковано. Нарешті, ілотам надали право викуплятися на волю, чим і скористалося близько 6 тис. рабів.

Перелякана спартанська знать запросила допомоги македонського царя Антігона. У 221 р. до н. е. військо Клеомена було розбито, він утік до Єгипту, де незабаром загинув. Усі його реформи у Спарті було скасовано. Наприкінці III ст. до н. е. тут знову розгортається широкий рух за реформи, в якому поруч з біднотою активну участь беруть ілоти. До влади приходять тиран Набіс. Він надав права громадянства всім періекам та ілотам, ліквідував борги, конфіскував землі у знаті та наділив ними всіх безземельних, створив сильну армію. Але знову ж таки проти нього виступили Македонія, власна знать та ін. Війська Набіса було розбито, а незабаром вбили і його. Спарту змусили вступити в так званий Ахейський союз, створений під егідою Македонії. В 146 р. до н. е. Спарта разом з усією Елладаю потрапила під владу Риму.

**Лекція 14. Джерела римської історії:
праці античних авторів, археологічні
матеріали, документи, закони, договори.
Періодизація римської історії держави
і права. Природні умови та населення
Стародавньої Італії. Грецькі колонії**

Історія держави і права Стародавнього Риму є частиною історії античних суспільств, що вивчає процеси виникнення, розвитку і причини загибелі найбільшої та найвизначнішої рабовласницької держави Стародавнього середземноморського світу.

На прикладі історії Риму, яка охоплює кілька епох, що становлять разом понад тисячоліття, можна простежити зародження, розвиток і занепад рабовласницького суспільства і держави в найбільш розвинених, класичних формах.

Рим набув всесвітньо-історичного значення не відразу. Початкова його історія припадає на ту епоху, коли багато рабовласницьких держав, зокрема на Близькому і Середньому Сході, існували вже не одне тисячоліття. Та й у Греції почали виникати міста-держави, які згодом відіграли виняткову роль в історії світової культури, коли землероби і пастухи, що мешкали по нижній течії ріки Тибру, ще тільки об'єдналися в первісні общини і створили невелике поселення, назване Рома.

Отже, виникнувши і розвинувшись значно пізніше від східних деспотій і грецьких держав, використавши їх державницький досвід, досягнення науки, культури і техніки, удосконаливши їх, Рим піднявся на новий, вищий щабель у розвитку людства. Рабовласницька суспільно-економічна формація в межах Римської держави досягла найвищого ступеня свого розвитку. Проте згодом вся система суспільних відносин у рабовласницькому суспільстві призвела до його кризи, і в надрах його зароджуються елементи феодальних відносин.

Римська держава, на відміну від грецьких полісів, поступово перетворилася з примітивної замкненої общини на могутню світо-

ву державу навіть за нинішніми оцінками, під владою якої перебували численні народи Європи, Азії та Африки різних ступенях соціального розвитку. Рим створив найдосконалішу за тих часів структуру державного механізму, який став своєрідним основоположником, зразком для наступних поколінь і держав, що виникли на руїнах Римської держави. Чимало його елементів, термінів, назв використовуються й досьогодні.

Підкоривши багато народів, племен, Рим управляв ними за допомогою тонко розрахованої політики “батога і пряника”, поклавши в її основу широко застосовуваний пізнішими різноплеменними і багатонаціональними імперіями принцип “divide et impera” — “поділяй і володаруй”.

Римська держава у своєму тисячолітньому розвитку пройшла етапи від республіки через тривалий перехідний період до імперії, яка теж проіснувала кілька століть.

Християнство, що зародилося в перші століття нашої ери як релігія знедолених, у Римі незабаром перетворилося в державну релігію, яка відіграла величезну роль у всій подальшій історії людства і яку нині сповідує майже 1,5 млрд людей в усіх куточках земної кулі.

Виняткове значення в історії становлення і розвитку багатьох правових систем світу має й римське право, що також пройшло у своєму розвитку кілька етапів. У свою класичну епоху воно досягло апогею, ставши найдосконалішою і найуніверсальнішою для античності системою права, своєрідним всесвітнім правом суспільства і економіки, побудованих на засадах приватної власності, суспільства приватних товаровиробників з його неперевершеною за логічністю, завершеністю і точністю розробкою всіх приватновласницьких правових відносин. Римляни вперше розробили право приватної власності, абстрактне право, право абстрактної особистості. Тут набуло завершеного формулювання чимало основоположних правових принципів.

Римське право стало найдосконалішою формою права, заснованою на приватній власності. Це стосується не тільки власне римської епохи. Річ у тім, що римське право пережило державу, воно живе, існує, застосовується донині, зокрема цивільна, зобов'язальна його галузь.

Звичайно, не можна вважати римське право “писаним розумом” (ratio scripta), як його часто називають. Однак не слід заперечу-

чувати того факту, що воно було прогресивним явищем порівняно з усіма іншими правовими системами стародавнього часу і навіть Середньовіччя. Римське право має велике історичне значення не тільки як право однієї з найбільших, хоча й давніх держав світу, а й взірцем високого досягнення в галузі юридичної техніки: точність і чіткість визначень, логічність і послідовність юридичної думки в поєднанні з життєвістю і ясністю висновків засвідчують високий професіоналізм і майстерність римських юристів, які відіграли величезну роль у розвитку юридичної думки, юридичного мислення.

Отже, вивчення історії держави і права європейських країн епохи Середньовіччя, Нового і Новітнього часу значною мірою ґрунтується на дослідженні історії держави і права Стародавнього Риму. Недарма дослідники історії людства дійшли думки, що без основ, закладених Стародавніми Грецією і Римом, не було б сучасної Європи і сучасної цивілізації.

Історію Стародавнього Риму почали вивчати ще в античну епоху. Письменність у Римі виникла в VI ст. до н. е. Хоча твори письменників, істориків чи пам'ятки народної творчості, які були б аналогічні грецьким поемам “Іліада” й “Одіссея”, з цієї ранньої епохи до нас не дійшли, проте збереглися складені на їхній основі історичні твори видатних римських істориків. Це відомі праці Марка Катона Старшого (III–II ст. до н. е.), Марка Тулія Цицерона (II–I ст. до н. е.), Гая Салюстія Кріспа (I ст. до н. е.), Тіта Лівія (I ст. до н. е. – I ст. н. е.), Корнелія Тацита (I–II ст. н. е.), грецьких істориків Полібія (II ст. до н. е.), Плутарха (I–II ст. н. е.) тощо.

Достовірні відомості зі стародавньої історії Риму дають археологічні матеріали і документальні джерела. Часто документальні джерела історики цитують у працях. Зокрема, це закони, договори, частково текст першої римської кодифікації — законів XII таблиць. Багатий документальний матеріал виявлено у написах (на каменях, колонах у залишках храмів, гробниць), зокрема в імператорський період (знайдено близько 100 тис. написів).

Багато праць з історії Риму опубліковано середньовічними та пізнішими дослідниками — Карлом Сигонієм, Шарлем Монтеск'є, Едуардом Гіббоном, Теодором Моммзенем, Густавом Ферреро, Р. Віппером, М. О. Машкіним, І. С. Перетерським та ін. Опубліковано низку римських документів, текстів угод, законів, договорів тощо.

Упродовж тривалого існування — з VI ст. до н. е. по V ст. н. е. — Римська держава і право зазнавали безперервних змін. Розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, збільшення кількості рабів і загострення соціальних суперечностей, розширення території і зростання чисельності населення та інші фактори зумовлювали зміни в системі органів державної влади й управління, у формах і методах діяльності, врешті, у формі держави, правових інститутах.

Отже, для систематизації навчального матеріалу з урахуванням тих змін, які відбувалися упродовж століть у системі державних органів, історію Римської держави дослідники поділили на такі періоди:

1. Період розкладу родоплемінних відносин і становлення держави і права (753 р. до н. е. — середина VI ст. до н. е.).

2. Період Республіки (середина VI ст. до н. е. — 27 р. до н. е.). Його можна поділити на три епохи:

а) епоха ранньої Республіки (середина VI ст. до н. е. — 60-ті роки III ст. до н. е.);

б) епоха розвинутої Республіки і боротьби за підкорення Середземного моря (кінець III ст. до н. е. — початок 30-х років II ст. до н. е.);

в) епоха пізньої Республіки і громадянських воєн (початок 30-х років II ст. до н. е. — кінець 30-х років I ст. до н. е.).

3. Період монархії (імперії) (27 р. до н. е. — 476 р. н. е.). Цей період поділяється на дві епохи:

а) принципат (27 р. до н. е. — 284 р. н. е.);

б) домінат (абсолютна монархія) (284—476 рр. н. е.).

Щодо римського права, то, на думку окремих дослідників, етапи його розвитку не зовсім збігаються з періодами розвитку держави.

Перший етап — від утворення держави до середини III ст. до н. е. Його межею є закінчення першої Пунічної війни (264—242 рр. до н. е.). Тоді виробляється так зване квіритське, або громадянське право (громадянське у тому розумінні, що воно стосувалося лише римських громадян). У праві в цю епоху ще зберігаються пережитки первіснообщинного ладу, спостерігається значний вплив релігії, складність і формалізм правових інститутів, замкнений національний характер права.

Другий етап — середина III ст. до н. е. — кінець III ст. н. е. Його межею є панування імператора Діоклетіана. Римське право

розквітає, виходячи за національні межі. Поряд з квіритським виникає і розвивається преторське, більш гнучке, оперативне, доступне, дієве право, а з нього, у свою чергу, виділяється так зване загальнонаціональне право, або право народів (*jus gentium*), яке регулювало правовідносини римлян з чужоземцями та між самими чужоземцями (на території Римської держави). Право цього періоду добре розроблене, чітке, усунуто його попередній консерватизм, символічність, казуїстику. Розвиваються найважливіші інститути права, що врегульовують відносини приватної власності, товарно-грошові відносини.

Третій етап — кінець III ст. — VI ст. (до кінця правління імператора Юстиніана у Візантії). Право продовжує розвиватися, удосконалюватись, починає систематизуватись, створюються його перші кодифікації. Із зародженням феодалних відносин, визнанням християнства державною релігією відбуваються зміни і в праві. Завершується процес його розвитку кодифікацією Юстиніана (*Corpus juris civilis*) 528–533 рр.

Природні умови. Апеннінський півострів, здавна знаний як Італія, займає центральне становище в північній частині Середземного моря. Зі заходу він омивається Тірренським морем, зі сходу — Адріатичним. Ці моря є частинами Середземного моря. Берегова лінія порізана менш, ніж на Балканах, у багатьох місцях берег навивний, існують численні обмілини. Отже, зручних гаваней для суден мало, тому боротьба серед місцевих племен за вихід до моря і морські шляхи велась уже здавна. З півночі Апеннінський півострів відмежовується від інших європейських країн високими і в давнину важко прохідними Альпійськими горами. Відгалуженням Альп є Апеннінські гори, що простягаються майже по всій Італії. Тут було чимало рік, здебільшого невеликих, несудноплавних. Найбільші зі судноплавних — ріки По і Тибр. Італія вирізняється м'яким середземноморським кліматом. Сніг, окрім північних районів, випадає зрідка.

Флора країни дуже багата і різноманітна — від середньоєвропейської до субтропічної. Фауна така ж, як і в інших європейських країнах. Назва “Італія” (спершу — “Віталія”, від слова вітулус — теля, тобто країна телят) походить від греків. Спочатку вона стосувалася тільки області розселення племені італів, які жили в нижній частині Калабрії, згодом поширилась на всю країну, а букву “в” з часом загубили.

Кліматичні та ґрунтові умови сприяли розведенню різноманітних культурних рослин, злаків. Сільське господарство стало основним заняттям жителів Стародавньої Італії. Найродючішими були на півночі області долини ріки По, в середній Італії — Кампанія. Гористі райони північної та східної Італії зручні для скотарства. Сприятливими були умови для садівництва, ремесла. У гористих районах добували мідь, олово, інші метали, глину тощо. Загалом корисними копалинами, лісами Італія поступалася іншим країнам Середземномор'я (зокрема Піренейським та Балканським півостровам).

Найдавніші пам'ятки людської культури були знайдені у різних частинах Італії — камінна і кременна зброя, предмети господарства тощо приблизно IV тис. до н. е.

Населення. Згодом виникають культурні й торговельні центри, відбувається перехід до міді та бронзи, заліза, розвиваються внутрішня і зовнішня торгівля з островами (Сицилією, Сардинією, Мальтою), Іспанією, Балканами. Отож, Італія була заселеною країною з давніх-давен.

Значну роль відігравали також часті переселення — міграції народів і племен, які відбувалися в далекі часи. Переселенці змішувалися з тубільним населенням і створювалися нові етнічні формування. Так, в історичну епоху населення Італії етнічно було дуже строкатим. Найдавнішими поселенцями прийнято вважати лігурів, які жили на півночі Італії, а також сикулів і сиканів, котрі заселяли інші частини Італії й Сицилію. В середині I тис. до н. е. більшість жителів Італії вже становили італіки, які склалися з відмінних між собою племен і союзів племен. Очевидно, ці племена утворилися внаслідок злиття різних етнічних груп. Найбільшою була група сабельських племен (самніти, умбри, оски, латини). Поряд з італіками в деяких областях жили племена іллірійського, балканського та інших походжень (венети, япіги та ін.).

Тривалий час італіки жили в умовах первіснообщинного ладу. Племена поділялися на курії (або фратрії), а курії — на роди. Всі вони зберігали пережитки тотемізму, маючи кожне за свій тотем певну тварину або птаха, яких вважали священними, наприклад бика, вовка, дятла.

На півдні Італії, як і в Сицилії, у IX—VIII ст. до н. е. виникають грецькі поселення. Наявність грецьких колоній сприяла швидкому розвитку рабовласницьких відносин у племен Італії.

Розклад первіснообщинного ладу відбувається тут у різні періоди. Першими народами, в котрих виникає і набуває домінуючої ролі рабовласницький устрій, були етруски і греки.

Етруски — численні племена. Вони жили у VIII ст. до н. е. на півночі й частково в середній Італії. Питання про походження, соціальний лад цих племен — одне з найскладніших і заплутаних у науці про античний світ. Серед дослідників ще й до сьогодні немає єдиної думки про їхню етнічну приналежність. Не було твердого переконання щодо цього і у стародавніх істориків. Одні дослідники вважають, що етруски прийшли зі сходу морським шляхом, інші — що це місцеві жителі, автохтони.

Не розшифрована донині й мова етрусків (знайдено бронзові таблички, камені, надгробні плити з етрусськими написами та ін.). Важко навіть встановити, до якої мовної групи вона належить.

Археологічні пам'ятки та інші дані засвідчують високий рівень етрусського економічного і соціального розвитку. В Етрурії рано виникли міста, які за типом наближаються до грецьких міст-полісів. Вони правильно сплановані, здебільшого складаються з кам'яних будинків знатних родин і обгороджені міцними оборонними стінами й баштами. В етрусків тих часів відбуваються суспільний поділ праці, соціальне розшарування, розвивається зовнішня торгівля. Розкладається родовий лад, виникають приватна власність, майнова і соціальна нерівність, виділяються аристократичні, панівні сім'ї. Особливістю етрусського соціального ладу було незалежне становище жінки. Жінок поважали, шанували, вони користувалися привілеями. Правдоподібно, що невдовзі в Етрурії виникло рабство. Одним з доказів його існування можна вважати бої гладіаторів, які влаштовувались при дворах аристократів. Згодом бої полонених-рабів перейняли інші італійські народи.

Суспільно-політичний устрій етрусків, найімовірніше, був аристократичним. Військово-жрецька знать становила привілейовану частину суспільства, якій підлягали всі інші верстви населення. Містами-общинами управляли царі. Царська посада здебільшого була виборною, і в ході політичного розвитку послаблювалась аристократією. В деяких містах існували виборні урядовці-магістрати (цілати, або марунухи). Символами царської чи магістратської влади були зв'язки прутів із встромленими в них сокирами (їх несли попереду царя спеціальні урядовці), тога з пурпурною облямівкою і так зване курульне крісло, на якому засідав цар чи магістрат.

Ці символи влади перейняв пізніше Рим, зрештою, як і саме поняття вищої влади (*imperium*).

Етруські міста були здебільшого самостійними містами-державами. Дванадцять з цих міст утворювали своєрідну федерацію — союз етруських держав.

Головну роль у господарському житті етрусків відігравало землеробство. Заболочені ґрунти вимагали значних осушувальних, дренажних робіт, що було можливе лише за умови масового використання робочої сили і відповідної її організації. З одного боку, це спричинило ранню появу рабства, а з іншого — створення різних велетенських дренажних споруд, рештки яких збереглися до наших днів. Щодо цього, етруски мають багато спільного з єгиптянами й вавилонянами. Етрурія була першою в Італії країною великого землеволодіння. Розвиненими були ремесла і торгівля, в тому числі морська. Етруски торгували з Грецією, Карфагеном, Фінікією, Єгиптом. Вони добували мідь, залізо, славилися високою технікою обробки металів, керамічними виробами. Знайдені саркофаги зі скульптурними зображеннями, статуї, фрески, рештки архітектури засвідчують також про високий рівень етруського мистецтва.

Політичне зміцнення етрусків припадає на VII—VI ст. до н. е. Вони захопили Корсику, на півночі їхні володіння досягли Альпійських гір, на півдні вони підкорили деякі області Лація і Кампанії. Етруське місто Адрія на північному сході Італії дало назву Адриатичному морю.

Етруски в союзі з Карфагеном постійно воювали з грецькими містами-полісами. Оскільки Етруська федерація ніколи не була єдиним цілим і достатньо міцною, то розквіт її тривав недовго, і з кінця VI ст. до н. е. настає період її послаблення. Між містами точилися постійні незгоди, та й усередині цих міст-держав, добробут яких ґрунтувався на надмірній експлуатації нижчих верств населення, загострювалися соціальні суперечності.

524 р. до н. е., коли етруски в союзі з умбрами напали на м. Куми, демократичний правитель цього міста Аристомед завдав їм нищівного удару. Потім він переміг їх у Лації та під Арицією. Приблизно з цього часу й починається розпад Етруської федерації.

У 474 р. до н. е. грецький флот розбив морські сили етрусків. Водночас італійські народи піднімаються на боротьбу проти етруської гегемонії. На півночі їм доводилось безупинно боротися ще

й з кельтськими племенами, серед яких почались заворушення. Територія етрусських володінь зменшується, слабшають внутрішні зв'язки між їхніми містами-державами. Поступово, проте безповоротно, вони поступаються місцем сусіднім народам, зокрема римлянам. У середині I ст. до н. е. етруська народність зовсім занепала, а незабаром була забута й етруська мова.

Грецькі колонії. Велику роль у розвитку італійської культури, соціальному розвитку півдня Італії і Сицилії відіграли грецькі колонії. Грецька колонізація розпочалася в IX–VIII ст. до н. е. і тривала до кінця VI ст. до н. е. Завдяки грецьким містам Італія мала міцні зв'язки з Грецією, і це відбилося на її економічному житті. Після перемоги над етрусками в V ст. до н. е. в Сицилії набуває великої сили Сиракузька держава, а в Італії зміцнюється політична роль грецьких міст-держав. Проте вже з другої половини V ст. до н. е. починається їх послаблення. Причини цього, насамперед, приховуються в соціальних відносинах, гострій соціально-класовій боротьбі, яка відбулася всередині грецьких полісів і часто призводила до кровопролитних воєн між містами. До того ж у цих містах переважали аристократичні, або олігархічні, форми правління, що зумовило опір широких народних мас.

Поряд із внутрішніми суперечностями і ворожнечею між окремими містами-державами велику роль у послабленні грецького політичного й економічного впливів відіграло посилення місцевих італійських племен: самнітів, луканіїв і брутіїв. Близько 491 р. до н. е. самніти розбили об'єднані сили греків і з цього часу грецькі міста-держави (Тарент, Фурії, Регій та ін.) були неспроможні протистояти вторгненням італійських племен.

У Сицилії з IV ст. до н. е. посилюється вплив карфагенян, і вона майже повністю підпадає під їхню владу.

Грецькі міста-держави Італії та Сицилії, будучи центрами землеробства, ремесла і торгівлі, сприяли поширенню їх вищих, удосконалених форм на Апеннінському півострові. Значною мірою був вплив і грецької культури, соціальних та політичних установ, грецької техніки, мистецтва, архітектури, релігії, міфології, літератури.

**Лекція 15. Виникнення Риму:
легенди та реальність. Римське
суспільство в додержавний період
(VIII–VI ст. до н. е.): патриції і плебеї,
патрони і клієнти. Органи управління:
Народні збори, цар (rex), сенат (senatus),
жрецькі колегії**

Становлення Римської держави. Історія виникнення Римської держави характеризується надзвичайною складністю за браком епіграфічних пам'яток, сучасних ранній епосі. Історична наука не має достатніх достовірних відомостей про найдавніший період римської історії. Дані переплітаються з легендами, переказами, факти — з припущеннями. У загальних рисах вимальовується така картина. На відміну від інших областей Італії район на півдні від нижньої течії ріки Тибру — Лацій почав заселятися порівняно пізно. Найдавніші археологічні пам'ятки належать до початку I тис. або навіть X ст. до н. е. Згодом тут поселилися племена латинів. Як і умбро-сабельські племена, вони довго жили в умовах первіснообщинного ладу, спочатку родовими, потім сусідськими, територіальними общинами. Сусідами латинів були екви, герніки і вольски.

Легенда про заснування Рима пов'язує цей факт зі Стародавньою Грецією, з однією з популярних грецьких легенд про Троянську війну. Згідно з легендою, після цієї війни до Італії із соратниками приплив троянець Еней, який заснував тут поселення і поріднився з місцевим правителем Латином та його племенем. Саме нащадки Енея — Ромул і Рем, котрих, за легендою, вигодувала вовчиця, заснували у 753 р. до н. е. місто Рим (Roma). Рем під час будівельних робіт був вбитий братом, а Ромул завершив будівництво, давши місту своє ім'я.

Цю історичну легенду певною мірою підтверджує наука. Страстиграфією розкопок встановлено, що в VIII ст. до н. е. на лівому березі Тибру приблизно за 25 км від його гирла на пагорбах Па-

латині, Есквіліні, Целії і Квіриналі з'явилися перші поселення. Згодом заселяються пагорби Авентинський, Капітолійський та Вімінальський (всього сім). Саме на них і розмістився стародавній Рим. На Капітолії було збудовано цитадель, що стала фортецею й осередком святинь молодого міста. Центром його економічного і політичного життя був Форум, виникнення якого відносять до першої чверті VI ст. до н. е.

Ромулу приписується організація римської общини: населення розділили на три триби — общини (Тіцій, Рамнів, Луцерів). Кожна триба складалася з 10 курій, кожна курія — з 10 родів, у кожному роді було 10 сімей. Отже, римський народ налічував 3 триби, 30 курій, 300 родів і 3000 сімей. Така чітка організація суспільства, очевидно, не була природною чи випадковою. Вона має сліди продуманої, створеної керівниками суспільства організації у вигляді воєнної демократії, бо війна стає однією з регулярних функцій суспільного життя.

Суспільний устрій Стародавнього Риму. Сукупність римських громадян — римський народ — називалася у старовину квіритами — *populus romanus quiritis* (дітьми бога Квірина). Основною суспільною одиницею був батьківський екзогамний рід, члени якого були пов'язані спільним правом успадкування, мали спільні релігійні свята, спільне кладовище. В ранню епоху рід мав і спільні земельні володіння. Родичі повинні були захищати один одного. Риси родового ладу довго зберігались у римських іменах. Імена складалися з двох частин: перша — особове ім'я (скажімо, Публій), друга — родове ім'я (Корнелій). Потім ще почало додаватися третє — прізвище, що стосувалося частини роду або окремої сім'ї — Сціпіон, або почесне прізвище (Африканський). Окремі сім'ї могли приймати до свого складу чужинців, котрі ставали й членами роду.

Роди перетворились у своєрідні замкнуті корпорації, які свято зберігали родові традиції, обряди, пам'ять предків, мали святилища, опікунів-богів тощо. Незважаючи на розклад первіснообщинного ладу деякі його елементи ще довго зберігалися (у вигляді тих же традицій, обрядів та ін.). Разом з послабленням родових зв'язків посилювалася римська сім'я (*familia*). Вона впродовж століть залишалася основною і господарською одиницею суспільства. Римська сім'я — це не тільки подружжя та їхні діти, а організм значно ширший. Сюди входили й усиновлені діти, і клієнти

(див. далі), інші близькі й залежні від сім'ї люди, раби. Очоловав сім'ю її глава (батько — *pater familias*). Влада його над дружиною, дітьми та іншими членами сім'ї була необмеженою. Він мав над ними право життя і смерті. Всі особи, котрі перебували під владою батька, називалися агнатами. До них належали не тільки його дружина і власні діти, а й усиновлені, дружини синів, онуки, якщо вони жили в його сім'ї. Поряд з поняттям агнатства існувало ще поняття когнатів. Це кровні родичі, які вийшли з-під влади батька (наприклад заміжня дочка, котра пішла в іншу сім'ю, де стала агнатом).

У цю ранню епоху виникає рабство, переважно за рахунок військовополонених, оскільки з часу виникнення Рим майже постійно вів війни з сусідами. Даних про кількість рабів і їхнє становище в ті часи не виявлено. Можна лише сказати, що рабів було порівняно небагато і рабство мало патріархальний характер — раби вважалися “нижчими” членами сім'ї (*famulus*). Права голосу раби, як і жінки, діти та чужинці, у вирішенні справ сім'ї, роду, общини не мали.

Отже, найпершою основною ланкою суспільства був рід (*gens*). Справи роду вирішувалися на зборах роду, до складу яких входили всі члени роду (чоловічої статі). Очоловав рід виборний старійшина (*princeps gentis*). Разом з майновою і соціальною диференціацією в родах захоплюють найбагатші впливові люди, з середовища яких і обираються старійшини. Так формувалась спадкова аристократія з її привілейованим становищем. За нею закріплюється назва патриції. Згодом патриціями стали називати всіх повноправних римлян — членів 300 родів. Кількість членів роду не була однаковою. У складі роду Фабіїв у VI ст. до н. е., наприклад, налічувалось понад 300 воїнів. Рід Клавдіїв разом із жінками і клієнтами становив майже 5 тис. осіб.

Крім повноправних громадян-патриціїв у складі римського населення були ще клієнти та плебеї.

Клієнти (лат. *clientis* — вірний, слухняний). Вірогідно, ця соціальна верства утворилася, зокрема, з чужинців, відпущених на волю рабів, незаконнонароджених дітей. Клієнти перебували в особистій і спадковій залежності від повноправних римлян — так званих патронів (*patrones*). Клієнтів у патрона могла бути необмежена кількість — від декількох до кількох десятків чи сотень. Клієнт діставав від патрона землю, худобу, інвентар, входив у

сім'ю патрона на правах молодшого члена, брав участь у релігійних, сімейних і родових обрядах, святах, йшов разом з патроном на війну (проте у війську не служив), був зобов'язаний надавати патрону всіляку моральну і матеріальну підтримку. Клієнти — вільні люди, котрі могли розпоряджатися своїм майном, торгувати на ринку тощо. Однак не мали права набувати нерухомості. На одруження клієнт потребувався дозвіл патрона. У свою чергу патрон опікував клієнта, захищав його інтереси, честь і гідність, майно тощо.

Стосунки між клієнтами, а також між патронами та клієнтами ґрунтувалися на взаємному довір'ї, вірності (*fides*), закріплювалися звичаями, релігією і законами. У законах XII таблиць (див. далі) порушення патроном вірності вважалося релігійним злочином. Зокрема, у таблиці VIII наголошувалося: “Буде відданий підземні богам” (тобто проклятий) той патрон, який (навмисне) завдасть шкоду клієнтові.

Іншу велику групу вільного, але нерівноправного, другорядного населення становили плебеї (лат. *plebs* — простий народ, простолюдини). Це населення Риму, яке складалося з жителів сусідніх, підкорених і приєднаних до Риму латинських общин. Вони були близькими до римлян за мовою, релігією, звичаями, способом життя (на відміну від клієнтів, котрі вважалися “віддаленими” чужинцями, здалеку). Вони стояли поза сімейною і родовою організацією римської общини патриціїв, не брали участі у зборах общини, не мали жодних політичних прав. Плебеї не мали доступу до общинної землі, проте володіли невеликими ділянками навколо Риму на праві власності. Вони повинні були сплачувати податки, виконувати різні громадські функції, служили в римському війську, могли самостійно придбати будь-яке майно, укладати угоди, захищати в суді свої інтереси, тобто мали цивільну (але не політичну) громадянську правоздатність (*jus commercii*). Отож, вони не потребували патронів. Однак їм не дозволялось брати шлюб з патриціями, їх не обирали на жодні громадські посади; вони не одержували частки під час поділу державних чи захоплених у сусідів земель. Це викликало обурення серед плебеїв: адже вони нарівні з патриціями виконували суспільні обов'язки, платили податки, служили в римському війську, захищали вітчизну. Через усю давню історію Риму простежується невпинна боротьба плебеїв і патриціїв. Будь-якою ціною плебеї намагаються зрівнятися

в усіх своїх правах з патриціями, які завзято оберігають свою знатність, привілейованість, замкненість*.

Органи управління суспільством. Держави у Римі в той час ще не існувало. Але певні органи управління суспільством сформовані достатньо чітко. Розглянемо їх структуру.

Народні збори. Ранній Рим ще зберігав риси військової демократії — для розв'язання найважливіших питань, що стосувалися всього населення, скликалися Народні збори. В них брали участь усі дорослі повноправні громадяни, чоловіки. Жінки, діти, клієнти, плебеї, чужинці, раби права участі в них не мали. Народ збирався по куріях, тому збори називалися куріатними коміціями (*comitia curiata*). На зборах вирішували питання війни і миру, прийняття нових общин до складу римського народу, обирали службових осіб і вождя, заслуховували звіти попередніх. Тут же розглядали питання культу, спорудження нових храмів і громадських будівель. Коміції могли судити громадян, винних у скоєнні тяжких злочинів, розглядали скарги громадян, засуджених до смертної кари, затверджували усиновлення та заповіти.

Рішення приймалося більшістю голосів. Але голосування відбувалося не так, як у Греції (скажімо, в Афінах, де кожен голосував особисто, сам за себе). Тут голосування проводили по куріях, яких налічувалося 30. Кожна курія мала один голос. Для цього кожна курія збиралася окремо і більшістю голосів приймала рішення, яке потім на зборах від імені курії висловлював її старійшина.

Цар (вождь — rex). Очолював римський народ цар. Посада була не спадкова, а виборна. Обирали царя на Народних зборах, очевидно, на все життя. В урочистій обстановці у супроводі певних обрядів його “вводили у посаду”, надаючи від імені народу вищу владу (*imregium*). Народні збори в будь-який момент могли зняти царя з посади, притягнути до відповідальності. Зовнішні відмітні знаки царя — пурпурова мантия, золота діадема, скіпетр з орлом, крісло зі слонової кістки — так зване курульне крісло. Попереду царя завжди йшли ліктори (охоронці) зі зв'язаними пучками прут-

* Серед науковців з приводу поділу на патриціїв і плебеїв існують різні думки. Дехто з дослідників, наприклад, вважає такий поділ наслідком суто економічної диференціації; інші висловлюють думку, що патриції — це етруски, або самніти, котрі підкорили латинян, внаслідок чого завойовники стали патриціями, підкорені — плебеями.

тя на плечі, куди була встромлена сокира. Майже всі ці інсигнії, тобто відзнаки верховної влади, запозичені в етрусків.

Рекс одночасно виконував функції воєначальника, верховного жерця, судді. Він здійснював поточне управління суспільством, розв'язував різні суперечки, конфлікти тощо. Межі його влади визначали звичаї. Він не був самодержцем, не мав необмеженої влади. Над ним стояли Народні збори, а нарівні з ним — сенат. Отже, рекс не міг бути визнаний абсолютним монархом, ймовірно він був племінним вождем.

Після смерті (або зміщення) рекса тимчасове виконання його функцій покладали на спеціальних службовців — *interreges*, призначених із сенаторів. Кожен *interreges* володарював упродовж п'яти днів. Їхнім головним завданням була підготовка обрання нового рекса. Близько 509 р. до н. е. посаду рекса було скасовано. Замість нього стали обирати (з середовища патриціїв) двох консулів.

Римська традиція і легенди засвідчують правління в Римі сімох царів (рексів). Серед них були не тільки власне римляни-латини (до них належали, наприклад, Ромул, Тул Гостілій), а й сабіняни (Нума Помпілій), етруски (вся династія Тарквініїв) — (Тарквіній Давній, Сервій Тулій, Тарквіній Гордий). Вигнання царів і ліквідація царської влади стало, як засвідчує традиція, визволенням Риму від етрусського панування.

Сенат (senatus). За римською традицією вважається, що сенат створив Ромул у кількості 100 осіб, взявши за взірць стародавню раду вождів родів, яку за потреби скликали для розв'язання спільних справ. Потім кількість його членів було збільшено до 300 — за кількістю родів. Це сталося, ймовірно, після об'єднання римської та сусідньої сабінської общин. Слово *senatus* походить від *senex* — старий, старійшина. Членів сенату ще називали батьками (*patres*). Очевидно, в ранню епоху сенат складався зі старійшин родів — людей врівноважених, старших за віком, з певним життєвим досвідом, життєвою мудрістю.

Сенат вважався дорадчим органом при рексі, який повинен був узгоджувати з ним усі важливі ухвали. Насправді сенат відігравав значно більшу роль у суспільстві. В сенаті попередньо обговорювалися усі основні питання, що розглядали Народні збори, і вносилися свої пропозиції щодо їх розв'язання. Всі рішення куріатних коміцій повинні були схвалені сенатом (*auctoritas patrum*), який

мав значний вплив на обрання рекса і яке мав затверджувати. Сенат оберігав батьківські традиції, брав безпосередню участь у справах управління, мав право укладати мир, договори з іншими народами тощо.

Жрецькі колегії. Наступникові Ромула рексу Нумі Помпілію, котрий був сабіном, приписують релігійний устрій Стародавнього Риму. В тогочасному суспільстві жерці мали величезний вплив. Як вважалось, боги керують кожним кроком людини в земному житті, тому їм треба поклонитися, виконувати їхню волю, приносити щедрі дари. Жерці ж вважалися виразниками волі богів. Отже, при цьому рексі створено три основні колегії жерців, котрі відігравали велику роль у житті суспільства. Це були колегії авгурів, понтифіків і феціалів.

Авгури на основі релігійних ворожінь (за зорями, нутрощами жертвних тварин і птахів, іншими прикметами) визначали волю богів стосовно тих чи інших дій і вчинків (так звані ауспіції). Вони не передбачали майбутнє, а визначали, чи сприятимуть боги задуманим діям.

Понтифіки оберігали і тлумачили звичаї, а в подальшому — звичаєве право. Вони наглядали за усіма громадськими і приватними богослужіннями, дотриманням обрядів, відали складанням календаря, веденням літописів; розглядали спірні справи і суперечки громадян, зокрема на релігійному тлі. Вони мали право засуджувати людей за релігійні злочини навіть до страти. Наприклад, жриць богині Вести, яка вважалась хранителькою загальногромадянського і домашнього вогнища — весталок, які відповідали за горіння цього вогнища у святилищі Вести і мусили зберігати чистоту та непорочність. За втрату непорочності або загашення вогню їх засуджували до смерті — закопували в землю або замурували живцем у стіну.

Феціали займалися “міжнародними” відносинами: виконували посольські функції, вели переговори з іншими общинами і народами, укладали з ними договори, які затверджувалися потім Народними зборами чи сенатом, а також відали й ритуалом оголошення війни: вмочували спис у кров жертвовної тварини, йшли на територію ворога й встромлювали у неї спис.

Норм права в цей період ще не існувало. Суперечки і конфлікти розв’язувалися рексом і понтифіками на основі звичаїв, священних книг, традицій, іноді через самоуправство й кровну

помсту. Зрештою, це самоуправство згодом було навіть легалізоване в законах XII таблиць (див. далі). Будь-які провини, злочини тлумачили не тільки як порушення встановлених звичаїв, допустимої поведінки, батьківських традицій, а й розцінювали як виступ проти релігії, богів. Наприклад, за порушення межевих знаків, знищення чи викрадення посівів, плодів, тварин, за чаклування винного не тільки карали люди, а ще й піддавали прокляття (“sacer esto”) — тобто йому загрожувала й помста богів.

**Лекція 16. Реформи Сервія Туллія.
Виникнення Римської держави.
Зміни в соціально-політичному
устрої римського суспільства.
Кінець царського і початок
ранньореспубліканського періоду**

Розвиток приватної власності, поглиблення майнового розширення та соціальної диференціації дедалі більше розхитували родоплемінний устрій. Успішні війни з сусідніми общинами давали змогу збільшити кількість рабів, захопити нові землі, трофеї.

Проте стару родову римську общину найбільш розхитувала безперервна і все гостріша боротьба плебеїв з патриціями. Плебеї, які на той час становили основну масу трудового населення, завдяки військовій виучці, озброєнню становили серйозну силу. До того ж серед них було чимало заможних людей, впливових сімей, не менш давніх, з родинними традиціями і бойовими заслугами, ніж патриціанські. У плебеїв зосереджувалась майже вся римська торгівля, ремесла. Постійні конфлікти з приводу політичного безправ'я плебеїв, неможливість користуватися привілеями воєнної демократії (хоча й вони несли тягар повинностей і військової служби) нерідко призводили майже до громадянської війни. Були випадки, коли плебеї відмовлялися вступати у бій з ворогом і на знак протесту проти несправедливості стосовно них покидали межі Риму разом зі своїми сім'ями. Назрівав соціальний вибух.

Вирішальний удар родовій організації і привілейованості патрициїв завдав шостий рекс Риму Сервій Туллій (578–534 рр. до н. е.). Реформи Сервія Туллія за змістом і значенням можна прирівняти до реформ Солона і Клісфена в Афінах. Отже (і це найголовніше в його реформах), усе чоловіче вільне населення Риму — патрициїв і плебеїв — він розділив за майновим цензом на п'ять розрядів. При цьому до уваги бралось не будь-яке майно, а земля.

Відповідно до цієї класифікації поділяли обов'язки військової служби, рід військ і вид озброєння, а також (що дуже важливо) політичні права. Плебеї фактично були прирівняні до патриціїв, за ними визнавали майже повні політичні права: право браги участь у Народних зборах, голосувати, займати виборні посади (щоправда, не всі), брати участь у розподілі державних і захоплених земель, рабів та ін. Отже, правове становище людини в суспільстві стало визначатися не за походженням чи знатністю, а за майновими ознаками (землею).

Римська армія також будується залежно від класифікації на розряди. Кожен з п'яти розрядів повинен виставляти певну кількість військових одиниць — сотень (центурій) і мати певний вид озброєння. За тих часів воїни озброювались власним коштом. Перший розряд, наприклад, повинен був мати повне озброєння: щолом, круглий щит, поножі, панцир (усе з бронзи), меч і спис. Другий розряд — все те ж, окрім панцира; третій — те, що перший, окрім панцира і поножей. Четвертий мав на озброєнні лише списи і дротики; п'ятий — луки і пращі. Воїнів у кожній центурії поділяли на дві частини — молодшу (від 17 до 45 років) — *juniores*, яка призначалась для бойових походів, і старшу — *seniores* (від 46 до 60 років), котрі виконували гарнізонну службу.

Центуріатна організація мала такий вигляд:

Розряд	Кількість центурій	Майновий ценз	
		в югерах	грошова вартість землі, аси
I	80	Понад 20	100000
II	20	15–20	75000
III	20	10–15	50000
IV	20	5–10	25000
V	30	Менше 5	11000

Найбагатші громадяни, земля яких оцінювалася понад 100 тис. асів, виставляли 18 центурій вершників, які повинні були служити у війську на конях (кіннота). Коней їм давали громадським коштом, але утримували вони їх за свій рахунок.

Окрім того, було утворено ще дві центурії ремісників та дві — музикантів. Найбідніші громадяни, які не мали свого майна, не входили до жодного із розрядів і отримали назву пролетарії (лат. *proles* — потомство, оскільки окрім дітей в них нічого не було).

Отже, всього налічувалось 193 центурії, що були не тільки військовими, а й політичними одиницями. Сходячись на збори, громадяни відтепер шикувалися за центуріями. Кожна центурія мала один голос, який подавав командир центурії — центуріон. Першими голосували вершники, потім громадяни I розряду тощо. Вони разом мали 98 центурій, тобто забезпечену більшість голосів у Народних зборах. У разі одностайності голосування цих центурій інших уже не треба було запрошувати до голосування. В разі розбіжностей голосів вершників і I розряду, запрошували до голосування II розряд, і т. д. Як пише римський історик Тіт Лівій, до участі в голосуванні останніх розрядів справа майже ніколи не доходила. Центуріатні збори незабаром стали основними в суспільстві.

Сервій Туллій розпорядився також провести, не відкладаючи, перепис населення, розподіливши його за розрядами. За свідченням Тіта Лівія, було переписано 80 тис. громадян. Тим, хто ухлявся від перепису, згідно із законом, загрожували рабство або смерть.

Друга частина реформи Сервія Туллія полягала в тому, що він чітко визначив межі поселення римського народу, поділивши їх на територіальні одиниці — триби (не плутати їх з попередніми трибами-племенами). Цих триб спочатку було створено 20 або 21, з них — 4 міські та 16 (або 17) сільських. До територіальної триби зачисляли всіх римських громадян, які мешкали в даному окрузі. Триби проводили свої Народні збори. У трибах здійснювався набір війська і стягували податок на військові цілі — *tributum*.

Кінець царського періоду. Реформи Сервія Туллія були справжньою політичною революцією, яка завдала нищівного удару пережиткам первіснообщинного ладу в Римі, родоплемінній організації суспільства і завершила перехід до держави. Ці реформи заклали основи нового поділу суспільства — не за родовою ознакою, знатністю, походженням, а за майновим і територіальним принципами. Зміцнення Риму в результаті реформ, консолідація населення, послаблення боротьби патрициїв і плебеїв забезпечило йому провідну роль у латинському союзі міст, а незабаром — в усій Центральній Італії.

Важливо, однак, мати на увазі, що залишки родового ладу не могли бути ліквідовані відразу повністю й беззастережно. Тому ці реформи, які приписують Сервію Туллію, на думку істориків, не можна вважати одиничним актом, який водночас призвів до зміни соціально-політичного устрою римського суспільства. Ці зміни є результатом тривалих процесів, що відбувалися впродовж кількох століть. Органи родового устрою поступово модифікуються і стають органами державної влади; царська влада занепадає, і в Римі встановлюється республіка. Отже, організація влади, заснована на родовому ладі, продовжувала ще деякий час існувати поряд з організацією, заснованою на територіальному і майновому принципах. Ще майже понад 200 років тривала боротьба з первіснообщинними пережитками, а плебеї не припиняли домагатися рівних з патриціями прав. Але було очевидним, що військова демократія як форма організації влади в період існування і розкладу родоплемінного устрою зжила себе безповоротно. Свідченням завзятої боротьби між старою і новою владою, старими і новими відносинами є збереження ще деякий час після реформ Сервія Туллія царської влади (рекса). Останнім римським царем вважають Тарквінія Гордого, який правив Римом після смерті Сервія Туллія ще близько 25 років*.

Історична традиція змальовує його дуже самовпевненим і жорстоким, що викликало загальну неприязнь до нього. Безчинства і свавілля Тарквінія стали приводом до загального повстання (приблизно 510–507 рр. до н. е.). Тарквіній і вся його родина були вигнані з Риму і повернулися до Етрусії, звідки й походили родом. Так закінчується в Римі царський період.

Замість царя вища світська влада у сфері управління було вручено двом магістратам — консулам, котрих щорічно обирали на Народних зборах тільки із середовища патрициїв. До них перейшли основні функції царів, за винятком жрецьких обов'язків. Свою владу вони ще тривалий час використовували в інтересах родової аристократії.

Ранньореспубліканський період. Молода Римська держава міцніла і розвивалася. Водночас їй доводилося вести напружену боротьбу із сусідами, які з усіх боків натискали на неї, але сміливими діями

* Сервія Туллія, який правив Римом 44 роки, як засвідчують деякі історичні джерела, вбили прихильники наступного царя — Тарквінія Гордого.

і вдалою зовнішньою політикою вона переможно виходила зі складних ситуацій, розширюючи свою територію, збільшуючи населення за рахунок приєднання сусідніх общин. Зокрема, на півночі Рим довго воював з етрусками, на сході та півдні — з іншими латинськими племенами (сабінянами, еквами, вольськими, герніками та ін.). Ніхто з цих племен не мав наміру добровільно поступатися своєю владою Риму. Молода Римська республіка тільки почала зміцнюватись, як несподівано на початку IV ст. до н. е. Рим (і вся Італія загалом) зазнає жорстокого нашествия галлів (кельтів), котрі прийшли з-за Альп. Римське військо потерпіло жорстоку поразку. Рим спустошено, спалено. Але галли не змогли взяти Капітолій, який облягали впродовж семи місяців і який було врятовано, за легендою, під час нічного штурму криком священних гусей. Врешті, з'явилось римське військо із Вей, розбило галлів і вигнало їх з Риму*.

У цей період загострюються і внутрішньополітичні ситуації в Римі. Час від часу вибухають конфлікти між плебеями і патриціями. Плебеї продовжують домагатися рівноправності. Вони і далі не могли обіймати посади консулів, не могли бути сенаторами, їм не дозволяли брати шлюб з патриціями, закони встановлювали боргове рабство і навіть смертну кару за несплачені борги, патриції володіли кращими землями та ін. Плебеї чинили тиск на патриціїв, вимагаючи нових, справедливих законів і порядків. Їхня боротьба набула своєрідних форм протесту, яких, мабуть, не знає світова історія в інших державах — так званих сецессій. Так, у 494 р. до н. е. плебеї на знак протесту вперше покинули Рим, маючи намір заснувати окреме плебейське місто. Оскільки саме вони становили більшість римського війська, контролювали торгівлю тощо, то це надто сполюшило римський сенат і патриціїв, яким, щоб повернути народ, довелося піти на поступки. Отже, плебеї здобули право обирати на своїх зборах у трибах двох народних (плебейських) трибунів — своїх уповноважених (потім їх стало 10). Вони захищали інтереси плебеїв, забороняли рішення державних органів і урядовців (окрім Народних зборів), якщо ці рішення були несправедливі стосовно плебеїв. У подальшому трибуни домоглися права брати активну участь в управлінні справами всього римського суспільства.

* Втім, деякі історики вважають, що отримавши великий викуп від римлян, галли самі відійшли на північ.

Другою значною перемогою плебеїв було прийняття в 450 р. до н. е. збірки перших писаних законів — Законів XII таблиць (див. далі). Згодом плебеї домоглися більших успіхів. У 445 р. до н. е. на пропозицію трибуна Канулея нарешті було прийнято закон про легалізацію шлюбів між патриціями і плебеями, а у 367 р. до н. е. трибуни Гай Ліциній і Луцій Секстій провели ще три дуже важливих закони, а саме: 1) відсотки за позику зараховувалися в рахунок сплати боргу, причому сплата боргу дозволялася рівними частками впродовж трьох років; 2) кожному громадянину дозволили володіти ділянками землі з громадського (державного) поля не більше 500 югерів (югер = 0,25 га); 3) було відновлено владу консулів, яку було під час воєн ліквідовано і замінено владою військових трибунів, і встановлено, що один з консулів має бути плебеєм. Крім того, плебеїв було допущено і в сенат.

У 326 р. до н. е. за законом Петелія ліквідували боргове рабство, чого давно і наполегливо домагалися плебеї. Близько 300 р. до н. е. плебеїв було допущено в жрецькі колегії понтифіків, авгурів і феціалів. І, нарешті, після останньої сецессії у 287 р. до н. е. за диктатора плебея Квінта Гортензія було прийнято закон про те, що рішення плебейських трибутних зборів набувають силу закону для всіх громадян і не потребують схвалення сенату.

Так у загальних рисах закінчилась боротьба плебеїв за зрівняння в усіх правах з патриціями. Саме ця боротьба і призвела до швидкого розкладу родоплемінного ладу, прискорила процес утворення держави в Римі.

Лекція 17. Римська держава в період Республіки (VI–I ст. до н. е.). Завоювання Італії. Суспільний лад. Поділ римського населення: вільні і раби, громадяни і чужинці

Римляни називали свою державну організацію республікою, що означає “народна справа” (*res* — річ, справа і *publicus* — публічна, громадська, народна). Це немовби наголошувало, що державна організація, що прийшла на зміну родоплемінній, також є справою всього народу.

V–I ст. до н. е. відзначився як період інтенсивного розвитку і зміцнення Римської держави. З одного боку — внутрішнього, тобто поступової, хоча й відносної консолідації різних соціальних верств вільного населення (зокрема, патрициїв і плебеїв), а з іншого — підвищення міжнародного авторитету, впливу Римської держави, значне розширення її території, зростання кількості населення.

Проте на шляху до панування над усією Італією римлянам доводилось долати немало серйозних перепон як у внутрішніх справах, так і в зовнішній політиці. Довго і напружено триває боротьба плебеїв з патриціями, постійні конфлікти між заможними і неімущими верствами населення, громадянами і негромадянами, рабами і рабовласниками. На зовнішньому фронті також були чималі невдачі та прорахунки. Однак римляни наполегливо й чітко йшли до своєї мети — підкорення спочатку найближчих, а потім і віддалених сусідів — народів і племен, які жили не тільки в Італії, а й далеко за її межами. Зокрема, у IV–III ст. до н. е. були остаточно розбиті й підкорені етруски, а до того — латинські племена Центральної Італії. Після відбиття двох нашесть галлів, у 332 р. до н. е. з ними було укладено мирний договір. В ході трьох кривавих Самнітських воєн (IV–III ст. до н. е.) підкорили могутнє плем’я самнітів, які теж претендували на панування над Італією. Деякі з підкорених народів були частково винищено або продано в рабство чи переселено на інші території, їхні міста і фортеці зруйновано, а

землі приєднано до Риму й заселено римськими поселенцями (така доля спіткала велітрійців, тибуртинців, пренестинців). Інші общини добровільно приєдналися до Риму, їм були надані права повного римського громадянства (ланувійцям, жителям Ариція, Номента, Педа) або тільки цивільного громадянства, без політичних прав (кампанцям, фунданцям, форміанцям).

Невдачі спіткали римлян у битвах з епірським царем Пірром, якого запросила на допомогу з Греції грецька колонія на півдні Італії Тарент. Поблизу Гераклеї, а згодом в Апулії римські війська було розбито. У цих битвах вони вперше зіткнулися з бойовими слонами. У другій битві Пірр зазнав таких втрат, що сам запропонував Риму мир (звідси походить вислів “Піррова перемога”, тобто перемога, але надто дорогою ціною). Проте римський сенат відмовився вести переговори. У 275 р. до н. е. в битві біля Беневента римляни під командуванням Манія Курія Дентата розгромили військо Пірра і здобули Тарент.

Цим завершилось завоювання Італії, яке тривало майже 200 років. У процесі боротьби за гегемонію Риму довелося зіткнутися, з одного боку, з такими противниками, які за суспільним розвитком стояли нижче від римлян — у більшості італійських племен зберігався ще родовий лад. Водночас Рим боровся й з народами, які стояли вище від нього в культурному відношенні: з етрусками, італійськими греками та ін. Проте в цих народів не було політичної єдності, їхнє військо складалося переважно з найманців, тому вони були підкорені Римом. В успіхах Риму велику роль відіграла дипломатія: принцип *divide et impera* (“поділяй і володарюй”) став провідним у зовнішній політиці держави. Майже в кожній війні Рим виступав у союзі з якими-небудь племенами і містами, водночас розлаштовував союзи своїх противників, що й приносило йому перемогу.

Зовнішньополітичні успіхи Риму не можна розглядати незалежно від внутрішніх відносин. Рим був молодого рабовласницькою державою, і перемога його над італійськими племенами була перемогою нового рабовласницького ладу над старим, первіснообщинним. Зрештою, не всі народи, племена й міста-общини Рим завойовував силою зброї. Чимало з них добровільно визнали його зверхність у зв’язку з різними факторами й обставинами.

Наслідком встановлення римської гегемонії в Італії було створення своєрідної федерації племен і міст під керівництвом Риму і

поширення рабовласницького устрою на всьому Апеннінському півострові.

Так виникла велика Римська держава, до складу якої увійшло багато племен і народів разом з територіями, на яких вони проживали.

Поділ римського населення. Стародавній Рим був рабовласницькою державою. Основним, навіть з погляду римських юристів, поділом людей був поділ на вільних і невільників (рабів). Вільні люди, в свою чергу, поділялись на громадян і негромадян, чужинців. Громадяни — на повноправних і неповноправних.

Усією повнотою цивільних і політичних прав спочатку користувалися тільки патриції. Патриціат не втратив політичного значення навіть після реформ Сервія Туллія. Його вплив ґрунтувався на великій земельній власності, розвинених клієнтських зв'язках, взаємній підтримці членів одного і того ж роду. Деякі роди дотримувались певної політичної лінії, зокрема Фабії виступали як непримиренні супротивники вузькокласової аристократичної політики; для Еміліїв характерною була політика компромісу з плебеями. Видатні діячі знатних родів домагались обрання на вищі посади своїх родичів та осіб, котрі перебували з ними у клієнтських зв'язках.

У міру посилення впливу плебеїв поряд з патриціанськими виникають впливові плебейські династії, політика яких нагадує політику патриціанських родів. У IV—III ст. до н. е. значний вплив мають роди-династії Ліцініїв, Лівіїв, Генуціїв. Інколи дуже високі пости (консулів, диктаторів) обіймали інші видатні люди, не пов'язані з патриціанською чи плебейською знаттю (наприклад, Маній Курій Дентат), але це, швидше, було винятком, аніж правилом.

Римська знать була тісно пов'язана з аристократичними родами латинських і деяких інших італійських народів. У ранню епоху сабінські та деякі латинські роди увійшли до складу римського патриціату. Але рід Клавдіїв був, очевидно, останнім, що удостоївся цієї честі. З середини V ст. до н. е. і далі латинські, а потім інші італійські роди зараховували тільки до римського плебсу. Однак і тут траплялися винятки. До складу римської аристократії увійшли Огульни і Перперни з Етрусії, Фульвії та Мамілії з Тускула, Атілії з Кампанії. З деякими іншими римська знать перебувала в родинних чи ділових зв'язках. Окремі роди були пов'язані договорами “гостинності”.

Як зазначалося, вільне населення Риму і завойованих ним територій поділялося на кілька груп, що розрізнялися за ступенем правоздатності. Правоздатність називалася *caput* (буквально — голова), суб'єкт права — *persona* (особа). Повну правоздатність мали тільки римські громадяни, вільнонароджені. Для цього треба було відповідати трьом статусам: статусу волі (*status libertatis*), статусу громадянства (*status familiae*) і статусу сімейному (*status familiae*). Статус волі вважали чи не найголовнішим, бо раби, наприклад, були не суб'єктами права, а об'єктами. Дуже важливим був і статус громадянства. Воно набувалося: а) народженням від шлюбу римських громадян або хоча б від матері-римлянки (щодо цього в різні періоди Римської держави різним було й правове становище дитини); б) звільненням римським громадянином свого раба; в) усиновленням (удочерінням) римським громадянином чужоземця; г) наданням державою громадянства цілим общинам чи окремим особам.

Громадянство втрачалося: якщо громадянин потрапив у рабство за борги чи у полон, де став рабом; був засуджений за тяжкі кримінальні злочини (відданий у гладіатори чи вигнаний з держави із забороною повернення і надання йому “хліба, води й притулку”).

Римляни, будучи великими патріотами, зокрема в давнину, дуже пишалися своїм походженням і громадянством. Для них не було жорстокішого покарання, ніж втрата громадянства. Маючи іноді вибір — смерть або втрата громадянства — вони зазвичай обирали смерть. Наприклад, коли епірський цар Пірр 279 р. до н. е., розбивши римське військо і взявши у полон кілька тисяч римських воїнів, похвалив їх за хоробрість і запропонував зректися римського громадянства та перейти до нього на службу, погрожуючи в разі непогодження смертю, його пропозицією не скористався жоден римлянин.

Що ж означала повна правоздатність? Це: а) *jus conubii* — право шлюбу, тобто право брати квіритський шлюб, який супроводжувався певними юридичними наслідками (батьківська влада, право дітей на спадщину батька сімейства та ін.); б) *jus commercii* — повна майнова правоздатність із правом звертатися до римського суду для захисту своїх матеріальних інтересів; в) *jus suffragii* — право подання голосу, тобто право участі у Народних зборах; г) *jus honorum* — право висувати свою кандидатуру на магістратські та інші посади.

Римському праву належала повна або часткова втрата правоздатності. Повна втрата (*capitis diminutio maxima*) була наслідком втрати свободи. Часткової втрати (*capitis diminutio media*) зазнавали люди, позбавлені громадянства, але при збереженні свободи (наприклад, засуджені на вигнання). Відомо ще обмеження або мінімальна втрата правоздатності (*capitis diminutio minima*) — одруження дівчини, усиновлення (коли самостійна особа потрапляла під владу домовладки).

Патриції та плебеї на початок III ст. до н. е. своєю правоздатністю вже не розрізнялися — плебеї також були повноправними громадянами Риму (*cives optimo jure*).

З найбагатіших і знатніших патриціанських і плебейських родин династій наприкінці IV—III ст. до н. е. став формуватися так званий благородний стан, або “нобілі” (*nobilitas*). Переважно це були великі земле- і рабовласники. За деякими винятками, власне з цього стану обиралися вищі магістрати, комплектувався сенат. Саме нобілітет, ця нова (майнова) аристократія, захопила управління державою. Згодом їх стали називати сенаторським станом (*ordo senatorius*). Це становище мало різні почесні звання, права (зокрема, право носити спеціальний золотий перстень, право мати почесні місця на видовищах, урочистостях, святах, право виставляти на похоронах зображення своїх предків). Для сенаторського становища згодом було встановлено майновий ценз у 1 млн сестерцій.

З II ст. до н. е. формується ще один стан — вершники (*ordo equester*), проте це не колишні вершники, що відбували військову службу в кінноті. До нього зачисляли громадян, майно яких становило не менше ніж 400 тис. сестерцій. Це були здебільшого великі торговці, банкіри, лихварі, землевласники. З них комплектували штат вищих і середніх магістратур, вони брали участь у судових коміціях (див. далі), мали деякі почесні права (носити золотий перстень, мати почесні місця на видовищах, у театрі тощо).

Обидві ці верстви пануючого класу рабовласників (нобілі та вершники) були наділені такою повнотою прав і привілеїв, які навіть важко перелічити, в розв’язанні різних соціальних і політичних проблем вони зазвичай виступали одноставно. Однак нерідко і між ними виникали гострі конфлікти, що закінчувались тривалою ворожнечею.

Категорію неповноправних громадян (*cives non optimo jure*) становили, як відомо, вільновідпущеники (*libertini*). Вони не мали

права на шлюб з повноправними громадянами (*jus conubii*), не могли бути магістратами (не мали *jus honorum*) і мали обмеження щодо права голосування (*jus suffragii*), брали участь лише у трибутних коміціях і виключно в чотирьох міських трибах.

Чужоземці. У римському суспільстві додержавного періоду і часів існування Республіки непорушним було положення, згідно з яким жодна особа, яка не належала до римського народу, не мала ніяких прав і не користувалася ніяким захистом. Чужинця вважали потенційним ворогом — *hostis*, і тому його можна було безкарно вбити або перетворити в раба. Це положення в давнину впливало із замкнутості общини, із специфіки родоплемінних відносин і було характерним не тільки для римлян, а й для багатьох інших народів, коли зв'язки общин між собою були нерозвиненими, обмін і торгівля слабкорозвинені, общини жили відокремлено. Щоправда, це положення ніколи не втілювалося в життя в категоричній формі — не всіх чужинців повністю позбавляли прав. З найдавніших часів, зокрема, визнавалися деякі права за латинами — найближчими сусідами римлян. У подальшому таке категоричне положення про безправ'я чужинців шораз більше пом'якшується, хоч загалом діє. За чужинцями починають визнавати певну, обмежену правоздатність, причому тільки тією мірою, якою вона визнавалася римськими законами за тією чи іншою чужою громадою, групою чи народом. Безправне загалом положення чужоземців було виразом привілейованого становища римлян як завоювників інших народів чи племен.

Поступове пом'якшення цього положення в роки пізньої Республіки та імперії пояснюється головно розвитком виробництва, розширенням ринків збуту, а отже інтенсифікацією торгівлі — внутрішньої і зовнішньої. Ринкові відносини зумовили необхідність удосконалення форм і засад їх правового регулювання, створення відповідної правової основи. Договірні відносини між громадянами і негромадянами вимагали хоч би деякої правоздатності останніх.

Тому вже в давню епоху виникли спочатку індивідуальні, а потім, і групові винятки із правила безправ'я чужинців. Це виявлялось у встановленні для них інституту “гостинності” (*hospitium*). Для охорони чужих купців і торговців використовувався й інститут клієнтели. Гість-купець як клієнт вже користувався у Римі захистом і міг через свого патрона брати участь в укладенні угод з римлянами чи іншими чужинцями (котрі теж діяли через своїх

патронів). Його права охороняли як звичаї (згодом — закони), так і релігія. Зокрема, в Законах XII таблиць записано: “Хай буде проклятий патрон, який завдасть шкоду клієнту”.

Отже, зміцнення торговельних контактів римлян з близькими і далекими сусідами поряд з іншими причинами сприяли виникненню інституту “гостинності” та збереженню інституту клієнтели. З подальшим розвитком господарського життя повна або неповна правоздатність визнаються за категоріями неграмадян.

Зазначимо, що римляни не виробили якихось загальних правил про правоздатність чужинців. Правове регулювання цього питання відбувалося шляхом установлення певної правоздатності окремих осіб чи їхніх категорій. В цьому плані треба розрізнити дві основні категорії неграмадян-чужинців: 1) латини; 2) перегрини (про плебеїв у Стародавньому Римі йшлося вище).

Латини (latini). Це поняття спершу стосувалося жителів вільних латинських міст — общин, що входили до складу Лация ще до підкорення його Римом. Після їх завоювання чи добровільного входження до складу Римської держави вони не набували прав громадянства, а зберігали своє. В Римі їм надавалося право *jus commercii* (майнова правоздатність), право виступати в суді, іноді — *jus conubii* (право на шлюб з римлянами), проте вони не брали участі у політичному житті Риму.

Згодом спеціальне право — *jus migrationis* — надало можливість громадянам союзних латинських міст дістати повне римське громадянство при переселенні в Рим, у тому числі політичні права.

Правове становище “латинів” римляни згодом почали надавати жителям інших латинських общин (з-поза Лация) і приєднаних до Риму територій, навіть цілих регіонів (крім права на шлюб з римлянами). Вони становили окрему категорію латинів — *latini coloniarii* (латини колоній) — на відміну від “старих”, корінних латинів (*latini veteres* або *prisci*).

Після “латинської війни” (340–338 рр. до н. е.) більшість жителів міст Лация отримали право римського громадянства. Інші ж і далі називалися латинами, за ними зберігалось власне громадянство, однакова з римлянами майнова правоздатність, право на шлюб, проте вони не брали будь-якої участі у римському політичному житті.

Перегрини (peregrini). До категорії перегринів належали: 1) жителі провінцій, котрі входили до складу Римської держави, які не

набули ані прав громадянства, ані прав латинів, зокрема, ті, які без бою здалися на милість римлян (*dediticii*); 2) жителі общин і держав, незалежних від Риму, але чимось з ним пов'язані, які дістали в Римі майнову правоздатність; 3) римські громадяни, засуджені на вигнання з втратою громадянства.

Перегрини у своїй общині зберігали громадянство, жили за своїми звичаями і правом. Правове становище їх у Римі визначалося конкретними договорами Риму з тим чи іншим народом (общиною, містом). Згодом для регулювання правових, інших відносин перегринів з римлянами або між самими перегринами на території Риму було створено спеціальну правову систему — “право народів” (*jus gentium*), обирались і спеціальні магістрати, які розв'язували правові проблеми перегринів — *praetor peregrinus*.

Раби. Рабство виникло в Римі ще до утворення держави. Його поява призвела до першого соціального, класового поділу людей на вільних і рабів, а його подальший розвиток — до розкладу первіснообщинного ладу.

Напередодні утворення і на початку існування Римської держави, як зазначалося, рабство мало патріархальний характер: раби були нечисленними, жили в сім'ях господарів, разом з ними працювали, їх навіть називали гатиш (від лат. *familia* — “сім'я”, “домочадці”). Проте в III ст. до н. е. внаслідок постійних завойовницьких війн кількість рабів зростає, їхня праця використовується в щораз ширших масштабах. Рабство набуває античних форм, воно стає основою всього виробництва, витісняючи здебільшого працю вільних селян і ремісників. Максимального рівня досягає експлуатація рабів, які перетворилися в основних виробників матеріальних благ. Рабовласники вдаються до найжорстокіших методів експлуатації, примушуючи їх працювати до повного виснаження. Раба не вважають за людину, його власник мав над ним право життя і смерті. Позбавлені найелементарніших умов людського існування, напівголодні та напівголі раби працювали від зорі до зорі, а за найменшу провину терпіли найстрахітливіші покарання. Раба можна було продати і за безцінь купити. На зміну терміна *famulus* приходять поняття — *instrumentum vocale* (знаряддя, що розмовляє). Раб стає просто рабом — *servus* або *slave*.

На цьому ґрунті неухильно зростав антагонізм між рабовласниками і рабами, щораз частіше виникали повстання рабів, які набу-

вають дедалі більшого обсягу (зокрема 419, 217, 198, 192, 182, 133, 104, 100 pp. до н. е.).

З юридичного погляду раб не був суб'єктом, а лише об'єктом права. За ним не визнавалося жодного права. До раба з боку господаря чи інших громадян було таке ж ставлення, як до речі живої, тілесної, але речі, проте не більше. Отже, як об'єкт права власності його можна купити, продати, подарувати, передати у спадок, віддати в заставу. Раба можна було і вбити. Держава у відносини господарів з рабами не втручалась (за винятком окремих випадків), жодних гарантій захисту рабів не встановлювала, навпаки, підтримувала стосовно них політику терору і насильства.

Раби перебували у приватній і державній власності. Способи встановлення рабства були такі: 1) військовий полон або захоплення чужої людини, належної до общини-міста чи держави, не пов'язаної з Римом жодним договором. Рим, як зазначалося, вів із сусідами та іншими країнами постійні війни, причинами яких серед інших було захоплення рабів, котрі користувалися великим попитом на внутрішньому ринку. Продавались вони великими партіями і за кордон — для поповнення державної скарбниці; 2) народження від рабині, навіть якщо батько був вільним (окрім випадку усиновлення ним цих дітей); 3) купівля рабів за кордоном; 4) у стародавньому праві — продаж римського громадянина в рабство (за межі Римської імперії) у випадку скоєння особливо тяжких злочинів або віддання в рабство іноді заміняло вирок до смертної кари, а також пов'язувалося з вироком до праці у рудниках, що називалося рабство як покарання.

Способами припинення рабства були:

1. *Відпущення на волю раба його господарем.* Це робили у присутності магістрату, який оголошував раба вільним. Господар міг звільнити раба й своїм заповітом. Тоді раб ставав вільним після вступу заповіту в дію (смерті господаря). Спочатку жодних обмежень у цій справі в законах чи звичаях не існувало. Але згодом вони виникають (наприкінці існування Республіки — на початку імперії). Отже, господар, котрий не досягнув 20 років, не міг відпускати рабів на волю без вагомих підстав. Звільнення рабів на шкоду кредитору (при житті господаря-боржника чи за його заповітом) вважалося недійсним. Встановлюється також максимальна кількість рабів, яких можна відпустити за заповітом. Отже, якщо

господареві належало від двох до десяти рабів, то можна було відпустити не більше третини; якщо від 30 до 100 — не більше чверті, понад 100 — не більше п'ятої частини, але всього не більше 100 рабів. У 10 р. до н. е. було видано сенатусконсульт, згідно з яким підлягали страті всі раби, які перебували під одним дахом з господарем, якщо його вбили, за винятком коли доведено, що раб захищав господаря з небезпекою для свого життя.

Щоправда, іноді намагалися обмежити жорстокість у поведінці господарів з рабами. Так, на початку нашої ери видано закон Петронія, згідно з яким господар міг віддати раба на розправу диким звірам лише за вироком судді.

Звичайно, не в усіх рабів становище було таким тяжким. Раби (зокрема з Греції, Єгипту) могли бути вчителями дітей господаря, лікарями, скульпторами, поетами, управителями маєтків та довіреними особами. Вони інколи мали навіть своїх рабів, заробляли гроші, одержували від господаря подарунки (землю, будинок), але нерухомість залишалася все ж таки власністю господаря. Такі раби могли користуватися ринком, тобто продавати — купувати, але від імені господаря. За деякими винятками, така діяльність рабів на господаря жодних зобов'язань не накладала. Матеріальне становище його в разі дій раба могло лише поліпшуватись, однак не погіршуватись, бо тоді дії раба, що завдавали господареві шкоди, вважались недійсними.

2. *Звільнення на волю рабів за ініціативою держави.* Це мало місце переважно в разі значної заслуги рабів перед суспільством, державою. Неодноразово, як засвідчує історія, римські урядовці, сенат довідувались від рабів-донощиків про антидержавні змови, заплановані повстання, таємні переговори з іноземними державами, наближення і плани чужих військ тощо. Таких рабів-донощиків держава викупляла у власників, звільняла від рабства, давала грошову винагороду, іноді навіть надавала право римського громадянства.

Інші випадки викупу рабів у власників (примусові) — у зв'язку з систематичною надзвичайно жорстокою поведінкою господаря з рабами. Рабів тоді не звільняли, а продавали іншому господареві.

Держава могла продати або дати волю покинутому (вигнаному) господарем рабові (наприклад, господар його вигнав як непотрібного через хворобу, старість).

Правове становище відпущених з рабства людей (*libertini*) визначалося становищем їхнього останнього господаря. Вони набували його родового імені й потрапляли у правову категорію вільновідпущеників. У всіх випадках їхня правоздатність була обмеженою. Вільновідпущеники не могли обіймати виборних посад у державі, брати шлюб з вільнонародженими. Зберігалася моральна і матеріальна залежність звільнених від їхніх колишніх господарів. Вільновідпущеник повинен був на свята і з нагоди інших урочистих подій приносити господареві подарунки, надавати різні послуги, підтримку, працювати певну кількість днів у його господарстві. Без дозволу магістрату він не мав права пред'явити господареві чи його дітям позов у суді. Господар на випадок смерті вільновідпущеника, якщо в того не було дітей, успадковував його майно. Інтереси патрона гарантувались ще й тим, що коли вільновідпущеник не виконував передбачених під час обряду звільнення обов'язків стосовно господаря, то колишній господар мав право карати винного на свій розсуд. У випадках значних проступків винний карався державними органами. В період імперії “невдячного” вільновідпущеника могли знову віддати в рабство його колишньому власникові або продати, а його вартість віддавали господареві.

Якщо звільнення раба відбувалося без дотримання встановлених правил і обрядів або якщо власник раба був латином, то звільнені набували права латинян. Вони не тільки не мали політичних прав і не могли брати з римлянами шлюб, а й не мали права заповідати своє майно, взагалі складати заповіти, їх діти без дозволу влади не могли спадкувати майно батьків; якщо власником раба був перегрин, то й звільнений ставав перегрином; якщо ж власник (римський громадянин) був визнаний негідним мати права римського громадянина, то й звільнений позбавлявся цих прав. Інтереси таких людей захищались лише нормами *jus gentium*, і вони не могли мешкати в Римі і в межах 100 миль довкола.

**Лекція 18. Державний устрій в період Республіки.
Органи управління: Народні збори,
сенат, магістратури. Судова система.
Збройні сили. Фінанси. Організація
місцевого управління. Управління
провінціями**

V–I ст. до н. е. — період швидкого розвитку Римської держави. Внаслідок успішних воєн територія Риму безперервно зростає. Рим поширює панування на Апеннінський півострів, потім на Іспанію, Францію, Британію, Балкани, частину Малої Азії, Сирію, Палестину, Північну Африку.

У перші століття після утворення держави в Римі формується правління у вигляді республіки, в якій ще порівняно довго зберігались органи первіснообщинного ладу — Народні збори, сенат, жрецькі колегії.

За суттю це була аристократична республіка, оскільки керівну роль у державі, незважаючи на реформи Сервія Туллія, відігравали патриції. Упродовж тривалого часу лише з них складався сенат, який в Римі мав більшого значення, ніж Народні збори, з них обиралися найвищі урядовці — консули, претори, диктатори, цензори, тільки вони чинили судочинство, обіймаючи високі судові посади. З них обирався рекс — цар, посада котрого певний час зберігалася навіть після реформ Туллія (щоправда, в царя було відібрано повністю вся світська влада, але залишено релігійні функції). Зберігали вплив жрецькі колегії (авгурів, понтифіків і феціалів), у складі яких до IV ст. до н. е. були тільки патриції.

Незважаючи на загалом домінуюче становище патриціїв у суспільно-політичному житті та державі, яке зберігалася упродовж майже двох століть після реформ Сервія Туллія, римляни називали свою державу, як зазначалося, *res publica* (суспільна, громадська справа), чим наголошували на верховенстві, суверенітеті народу. З будь-якої нагоди зазначався демократичний, народний характер державних інститутів. Безумовно, певні підстави для цього існува-

ли, адже формально Народні збори були найвищим, найавторитетнішим органом держави, і рішення їх вважались остаточним.

Народні збори. В Римі з давніх-давен, ще до виникнення держави, Народні збори вважалися носієм вищої влади. Називали їх коміціями (comitia). Від зборів відрізнялися звичайні сходки населення, де попередньо обговорювалися різні поточні питання. На відміну від коміцій, рішення яких мало найвищу юридичну силу, рішення сходок юридичної сили не мали.

У період республіки існувало три види Народних зборів:

- 1) куріатні коміції (comitia curiata);
- 2) центуріатні коміції (comitia centuriata);
- 3) трибутні коміції (comitia tributa).

Куріатні коміції. Це найдавніший вид Народних зборів, які існували ще до виникнення держави. В нових умовах вони зберігаються як пережиток старого ладу, не відіграючи жодної політичної ролі. Основні функції — затвердження усиновлень (удочерінь) і релігійний обряд надання магістратам, обраним на центуріатних і трибутних коміціях, владних функцій (lex de imperio). З часом ці збори взагалі припинилися. Остання з функцій перейшла до представників курій — 30 лікторів (за кількістю курій) і трьох авгурів (жерців).

Центуріатні коміції. Цей вид Народних зборів виник внаслідок реформ Сервія Туллія і був, по суті, зборами війська. Вони збиралися за межами міста (вважалось, що військо не може диктувати свою волю у священному місті Римі) на так званому Марсовому полі. Всі присутні на зборах воїни шикувалися за центуріями, яких налічувалося 193. Кожна центурія мала один голос (голосував її командир — центуріон, попередньо обговоривши питання на зборах центурії).

Центуріатні збори невдовзі стали основним, найважливішим видом Народних зборів у Римі, оскільки саме воїни вирішували долю народу, країни загалом, захищаючи її від ворогів, оберігаючи свій край, його населення від поневолення, захоплюючи нові землі, рабів тощо.

До компетенції центуріатних зборів належали такі питання:

- а) обрання вищих магістратів (консулів, преторів, цензорів);
- б) розв'язання питань про оголошення війни, укладення миру;
- в) прийняття нових общин, племен чи народів до складу Риму, надання громадянства;

- г) прийняття законів, обговорення законодавчих пропозицій магістратів і прийняття з цього приводу рішень;
- д) розгляд скарг на вироки про смертну кару;
- е) інші справи.

Ухвали з винесених питань приймалися більшістю голосів. Як зазначалося, голосування починалося з центурій вершників, потім I розряду та ін. Викликали ім'я центуріона кожної центурії, і він подавав голос “за” чи “проти”. Якщо було набрано 97 голосів (“за” чи “проти”), голосування припинялося, бо ця кількість становила більшість.

У IV—III ст. до н. е. центуріатну систему було реформовано. У IV ст. згідно з реформою, запропонованою цензором Аппієм Клавдієм, до розрядів і центурій введено не тільки землевласників, а й інших громадян, котрі мали будь-яке майно зазначеної вартості (100, 75, 50, 25 і 11 тис. асів).

III ст. було проведено ще одну реформу. Кількість центурій в розрядах змінили: кожному розряду надано по 70 центурій. Збережено 18 центурій вершників, 2 — музикантів і 2 — ремісників та 1 — пролетаріїв. Отже, кількість центурій зросла до 373. Ця реформа ліквідувала домінуючу вершників і I розряду. Тепер для розв'язання питання потрібно було 187 голосів. Вершники позбавлялися права голосувати першими, оскільки порядок голосування визначався жеребом.

Ще більшого значення набули центуріатні збори після видання в III ст. до н. е. закону Менія, згідно з яким сенат позбавлено права затверджувати рішення зборів.

Трибутні комісії — наслідок реформ Сервія Туллія. На відміну від центуріатних зборів — зборів війська, трибутні були зборами всього населення триб (але громадян), тобто зборами за територіальним принципом. Розрізнялись два види трибутних зборів — спільні (патриціїв і плебеїв) і суто плебейські. Залежало це від того магістрату, який скликав збори. Якщо це був консул, претор чи цензор, то збори зазвичай скликали спільні; якщо плебейські магістрати — плебейські трибуни чи едили, збори були плебейськими. У практику увійшло, що трибутні збори здебільшого були плебейськими. Постанови спільних зборів називалися *populiscita*, плебейських — *plebiscita*.

Спочатку трибутні збори порівняно з центуріатними вважалися другорядними. На них ухвалювали менш важливі рішення, обира-

ли середнього рангу і нижчих магістратів (квесторів, курульних едилів та ін.), плебейських магістратів (плебейських, або народних трибунів і плебейських едилів), обговорювали й ухвалювали проекти законів, внесені преторами (*leges praetoriae*), розглядали скарги громадян на вироки про стягнення штрафів.

Трибутні збори скликалися в Римі, в самому місті. Триб, як зазначалося, налічував 20 або 21 особу. Однак кількість їх постійно зростала, і в III ст. до н. е. їх вже налічувалось 35, в тому числі 4 міські і 31 сільська. До цих триб потім входили й ті громадяни, котрі проживали в інших місцевостях (щойно завойованих Римом). Тобто триби вже не були територіальними об'єднаннями громадян за місцем проживання. Належність до тієї чи іншої триби ставала спадковою. Звичайно, жителі віддалених сільських місцевостей навряд чи могли регулярно з'являтися на збори трибів. Здебільшого в них брали участь мешканці міста і навколишніх регіонів. Але оскільки кворуму як такого тоді не існувало, то й збори відбувалися за будь-якої кількості громадян. Голосування проходило за трибами. Кожна триба (35) мала один голос.

Роль трибутних зборів з часом зростала. Згідно зі законом Гортензія (287 р. до н. е.), рішення цих зборів стали обов'язковими для всього римського народу, всієї держави. Вони не потребували схвалення сенату. До трибутних зборів після закону Гортензія перейшла майже вся законодавча діяльність. Тільки питання війни і миру завжди вирішувалося центуріатними зборами.

Щодо порядку скликання зборів у Римі, винесення ними рішення, то скликалися вони не регулярно, а в разі потреби вищими магістратами, які мали верховну владу (докладно про це див. далі). Заздалегідь населенню повідомлялися питання, які заслуховуватимуться на зборах. Якщо центуріатні збори, як відомо, обов'язково проводили за межами міста, то трибутні — спочатку в місті (на Форумі чи Капітолії), а згодом щораз частіше за містом — на Марсовому полі.

Починались центуріатні й трибутні збори на світанку і повинні були закінчитися до заходу сонця. Спочатку виконувались різні релігійні обряди, потім оголошувались питання і пропозиції стосовно їх розв'язання. В разі потреби відбувалося обговорення. Якщо не виникало такої потреби або були відсутні промовці, проводили голосування. В ранній період Республіки воно було відкритим, а з II ст. до н. е. введено таємне голосування. Обираючи ма-

гістратів, кожен громадянин діставав табличку, на якій писав ім'я кандидата. Потім центуріон чи представник триби голосували вже від імені центурії чи триби (теж табличками). Тим, хто голосував за закони, видавали дві таблички. На одній було написано букву "U" — *uti rogas* — "як пропонуєш", на іншій — буква "A" — *antiquo* — "як було попередньо". В урну кидали одну з табличок. Тим, хто розглядав скарги на вироки, також роздавали дві таблички з буквами "L" (*libero*) — "виправдати, звільнити" і "D" (*damno*) — "засудити, винен".

Якщо потребувалось збори можна було продовжити. Вони могли бути призупинені (але не під час голосування) жерцями, зокрема з приводу "несприяття богів", вищими (ніж той, хто скликав збори) магістратом, плебейськими трибунами.

У ранньореспубліканський період Народні збори відігравали значну роль у державному житті Риму, проте не таку велику, як, скажімо, в Афінах. Тільки збори могли вирішувати питання війни чи миру, тільки вони приймали і скасовували закони, обирали службових осіб тощо. Однак на відміну від Афін їх скликали нерегулярно, за бажанням сенату чи магістратів, багато важливих питань суспільного і державного життя вирішувалось поза ними.

З часом роль Народних зборів занепадала. Про причини цього занепаду йтиметься далі.

Сенат. У Римській державі сенат мав дуже велике значення. Він зберігався ще з додержавного періоду, і з утворенням держави став, по суті, відігравати серед державних органів домінуючу роль. У давнину кількість сенаторів становила 300 осіб — кожен рід (300) представляв старійшина. Хоч з утворенням держави родова організація втратила значення, проте кількість сенаторів збережено.

Спочатку сенаторів призначали консули, а з IV ст. до н. е. — цензори. Вони склали список сенаторів (*album*), записуючи їх у строгому порядку залежно від рангу (від попередньої посади, досвіду, авторитету). До складу сенату входили найперше колишні магістрати — консули (*consulare*), претори (*praetorii*) та інші поважні, заслужені особи, зокрема глави сімей, родів, полководці. Сенатора, який був у списку першим, називали *princeps senatus*. Він був своєрідним головою сенату (офіційно такої посади не існувало).

Сенат формувався на п'ять років. Після закінчення цього терміну список сенаторів переглядався. До наступного списку цен-

зори могли декого і не внести (якщо попередній сенатор чимсь себе скомпрометував). Тривалий час сенаторами могли бути тільки патриції, а приблизно з 444 р. до н. е. — і плебеї (з найбагатших і найзнатніших родин). Обирали сенаторів здебільшого з вершників або громадян I розряду, тобто з найбагатших і впливовіших родин. Згодом ця знать виділилась у так званий сенаторський стан. Наприкінці існування Республіки почали вимагати навіть певний майновий ценз для введення до складу сенату (значно вищий, ніж колись для “вершників” чи I розряду — не менш як 1 млн сестерцій). Так сенат став органом служилої спадкової аристократії.

Призначали засідання сенату і головували на них вищі магістрати — консули чи претори, а з IV ст. до н. е. — ще й плебейські (народні) трибуни. Сторонніх осіб на засідання не допускали. Після доповіді головуючого й обговорення питання сенат висловлював свою думку (за підсумками голосування) — *senatus consultum* або *decretum*. Оскільки сенат вважався формально дорадчою установою при вищих магістратах, то його рішення не було для них обов’язковим. Проте фактично рідко який магістрат наважувався виступати проти або не виконувати рішення органу, де засідали найвпливовіші знатні та заслужені представники римського суспільства. Отже, сенат почав швидко і неухильно набувати авторитету, його рішення чимдалі більше впливають на хід державних справ, на розвиток римської історії загалом.

Визначилася й компетенція сенату — певне коло справ, які він розглядав в обов’язковому порядку. Прийнятті рішення стали обов’язковими до виконання.

Це, насамперед, були повноваження в законодавчій сфері, зокрема в VI—V ст. до н. е. закони, прийняті центуриатними і трибутними Народними зборами, а також рішення плебісцитів і проведені зборами вибори службових осіб потребували затвердження сенату (*patrum auctoritas*). Однак у III ст. до н. е. затвердження сенатом законів центуриатних зборів і результатів виборів було скасовано і замінено попереднім (до внесення в Народні збори) затвердженням проектів законів і списку кандидатів на посади. Очевидно, ці заходи мали на меті уникнути конфліктів сенату з Народними зборами, оскільки тепер вони виражали свою волю лише з питань, уже схвалених сенатом. У 287 р. до н. е., як зазначалось, була також скасована вимога щодо схвалення сенатом постанов

плебейських зборів і законів, прийнятих трибутними коміціями. Але й після цієї реформи сенат, якщо були порушені формальні обставини під час скликання і проведення Народних зборів, міг анулювати їхні рішення.

По-друге, повноваження в адміністративній сфері. Сенат видавав розпорядження стосовно благоустрою, громадської безпеки. Зрештою, стало звичаєм, що кожен більш-менш важливий захід обговорювався спочатку в сенаті, від думки якого залежало його здійснення. Шляхом, скажімо, відмови в субсидуванні того чи іншого заходу сенат міг остаточно вплинути на його впровадження чи невпровадження в життя.

По-третє — це повноваження у фінансовій сфері. Сенат складав п'ятирічний бюджет внутрішніх державних видатків і річний бюджет військових витрат. Від сенату залежало надання дозволу на понадбюджетні витрати. Він же розпоряджався встановленням деяких податків і додаткових джерел прибутків, зокрема неодноразово звертався до громадян з проханням віддати на потреби держави особисті збереження — золото, срібло, прикраси тощо. Так було у критичні для Риму періоди його боротьби з ворогами. Сенат здійснював нагляд за управлінням державним майном, землями, їхнім розподілом. У розпорядженні сенату знаходилась державна скарбниця, під його наглядом — недоторканий запас золота і срібла, який зберігався у храмі Юпітера.

По-четверте, повноваження в галузі зовнішньої політики. Сенат вів переговори з іншими державами й народами, приймав і відправляв посольства, укладав мирні угоди (вони, щоправда, вимагали схвалення центуріатних зборів).

По-п'яте, повноваження в галузі військовій. Сенат затверджував розподіл провінцій (вони розподілялися за жеребкуванням) і армій між воєначальниками.

По-шосте, повноваження в галузі культів. Сенат керував будовою храмів, призначав релігійні церемонії, вводив культу нових богів тощо.

По-сьоме, за необхідності сенат був уповноважений вживати надзвичайних заходів щодо управління чи порятунку держави. Отже, сенат у разі особливої воєнної загрози Риму або виникнення внутрішніх масових конфліктів міг: 1) давати консулам розпорядження про призначення диктатора; 2) надавати магістратам надзвичайну і необмежену владу (це почало практикуватися з кінця

П ст. до н. е., тобто в період різкого зростання соціально-економічних і політичних суперечностей в суспільстві).

Отже, як бачимо, сенат мав великі повноваження і відіграв важливу роль в управлінні суспільством. Особливо його роль зростає в другій половині періоду існування Республіки, коли сенат зосереджує всі найважливіші державні справи. Значення сенату посилювалось передусім за рахунок зменшення ролі Народних зборів. Не випадково в той час (в останні століття республіки) всі офіційні документи, в тому числі дипломатичні, підписувались: *Senatus populus que romanus (SPQR)* — “сенат і народ римський”.

Магістратури. Цей державний інститут також виник внаслідок впровадження в життя реформ Сервія Туллія. Виник він не відразу, а поступово, “поструктурно”. Магістрати — це службові особи держави, урядовці — вищі, середні, нижчі, — уповноважені представляти Римську державу і від її імені здійснювати державні акти в галузі управління і судочинства. Магістрат, як засвідчує зміст цього слова (*magister* — начальник), очолює народ, разом з народом є носієм державної “величі”. Образа його, зневага вважались образою всього римського народу. Під час перебування на посаді магістрат не міг бути притягнений до відповідальності або усунутий, зміщений з неї. Виконання обов’язку магістрату — не служба, а *honor* — честь, пошана.

Магістратури поділялися на ординарні (звичайні) й екстраординарні (надзвичайні). Магістрати не були наділені законодавчою владою, бо право видавати закони належало тільки Народним зборам. Не мали вони й права змінювати, виправляти чи доповнювати закони.

Інститут магістратури характеризується певними загальними рисами: 1) виборність; 2) колегіальність; 3) недовготривалість; 4) відповідальність перед народом; 5) безоплатність.

Виборність. Усі магістрати, за двома винятками, обирались Народними зборами — центуріатними або трибутними. Тому не слід називати їх чиновниками, як це іноді зустрічається в літературі, бо чиновники призначаються вищестоящими урядовцями. До невиборних, призначуваних магістратів належали диктатор і начальник кінноти.

Спочатку формально будь-який римський громадянин, який мав право брати участь у Народних зборах, міг виставити свою кандидатуру під час виборів на будь-яку посаду. Згодом (згідно із

законом 180 р. до н. е.) було встановлено такі обмеження: 1) кандидат у магістрати повинен був упродовж десяти років відбувати військову службу, яка починалася з 17 років, отже, він повинен досягнути 27-річного віку; 2) для кандидатів на найвищу посаду — консула — вимагали попереднього перебування на посадах квестора або курульного едила чи претора; 3) після виконання обов'язків однієї магістратури й обранням на нову посаду потрібна була дворічна перерва.

При Суллі у 81 р. до н. е. для посад магістратур було законодавчо встановлено віковий ценз: квестора — 30 років, претора — 40 років, консула — 42 роки.

Колегіальність. На кожну посаду (окрім диктатора і начальника кінноти) обирали по кілька осіб. Особливість цієї колегіальності полягала в тому, що вони не мусили повсякчас діяти спільно, колективно, а працювали окремо, тобто розв'язували питання одноосібно. Кожного з магістрів було наділено всією повнотою влади в межах даної магістратури. Але розв'язуючи важливі питання, урядовці кожної магістратури повинні ці питання між собою узгоджувати (скажімо, військовий похід). В іншому разі магістрат міг рішення колеги позбавити юридичної сили, заявляючи протест словом “забороняю” — veto. Такий протест-заборона називався інтерцесією. Акт інтерцесії застосовувався не тільки щодо рішення рівних за посадою урядовців, а й нижчих за рангом магістратів (але не вищих).

Недовгочасність. Ординарні (звичайні) магістрати зазвичай обиралися на рік (крім цензорів, яких обирали на п'ять років). Римські політичні діячі вбачали в цьому джерело свободи громадян (*libertatis originem*).

Відповідальність перед народом. Кожен магістрат за діяльність відповідав перед зборами, які його обрали. Це також є свідченням, що магістратів не можна називати чиновниками. Однак вищих магістратів можна було притягнути до відповідальності перед судом Народних зборів тільки після закінчення строку їхніх повноважень, а середніх і нижчих — і в процесі їхньої діяльності. Фактично не несли відповідальності цензори і плебейські трибуни. Проти них можна було порушити справу лише у приватному порядку. Є, однак, відомості, що і їх іноді притягали до відповідальності перед зборами. Часом, зокрема в період пізньої республіки, магістрат засуджували під тиском його політичних противників

(так, Цицерона I ст. до н. е. було вигнано з Риму за те, що, будучи консулом, домогся без суду страти соратників свого супротивника Катіліни).

Безоплатність. За працю магістрати не діставали винагороди. Праця магістрату вважалася почесною, тому ганебним вважали брати гроші за службу батьківщині. У багатьох випадках самим магістратам доводилось зазнавати чималих витрат, зокрема на виборчу кампанію, офіційні й неофіційні прийоми, оснащення війська тощо. Тому обіймати ці посади могли переважно тільки люди заможні. Водночас магістратура була й джерелом різних прибутків, часом і збагачення (наприклад, якщо походи були успішними).

Влада магістратів характеризувалася поняттями *potestas* та *imperium*. *Potestas* — це загальне поняття влади. Нею були наділені всі магістрати. *Imperium* — вища, верховна влада, якою були наділені тільки вищі магістрати.

Отже, за обсягом повноважень магістрати можна поділити на дві групи — наділений *imperium* (*magistratus cum imperio*) і не наділений нею (*magistratus sine imperio*).

Ті, хто був наділений *imperium*, мали такі повноваження:

1) вища війська влада (право командувати військом, право укладати перемир'я);

2) право скликати сенат і Народні збори та голосувати на їхніх засіданнях;

3) право управляти суспільством, вирішувати спірні справи і проблеми, чинити суд, накладати покарання аж до смертної кари (в окремих випадках такі вирoki могли бути оскаржені до Народних зборів);

4) право видавати загальнообов'язкові нормативні акти, які могли навіть доповнювати чи уточнювати закони, прийняті Народними зборами;

5) право здійснювати певні релігійні функції, обряди (ауспіції).

Середні та нижчі магістрати, наділені *potestas*, мали право: а) накладати штрафи на громадян за різні вчинки і порушення, в тому числі за невиконання їхніх розпоряджень; б) видавати обов'язкові до виконання розпорядження.

Вища влада мала межі й залежала від того, де діяв магістрат: якщо в межах міста і території не більше милі навколо його стін (*imperium domi*), то влада магістрату була обмежена, і його дії можна було оскаржити (до сенату або Народних зборів); якщо ж

магістрат діяв за межами міста (у воєнному поході) — *impegium militiae*, то влада його була необмеженою, рішення оскарженню не підлягали.

Магістрати були наділені правом у разі невиконання їхніх розпоряджень вдатися до примусу: затримувати порушників, віддавати їх до суду, накладати штраф або арешт на їхнє майно. Під тиском плебеїв штрафи обмежили певним розміром.

Кожен з вищих магістратів мав допоміжний апарат урядовців, яких підбирав собі сам і які перебували на утриманні держави. Це рада при магістраті, канцелярія, до якої входили секретарі, писарі (*scribae*), ліктори (воїни-охоронці, котрі носили на плечі пучок пруття зі встромленою в нього сокирою — *fasces* — фаски), глашатаї, посильні тощо.

Кожен, хто бажав висунути свою кандидатуру на посаду того чи іншого магістрата, повинен був заздалегідь повідомити про це діючого магістрата, який мав право скликати Народні збори. Назвавшись кандидатом, він одягав білу тогу (*candidatus* — людина, одягнута в білу тогу) і міг проводити передвиборну кампанію — виступати перед народом та ін. У ході виборів кандидатів могли підтримувати різні політичні групи, товариства (упродовж тривалого часу — патриції та плебеї), які вживали всіх дозволених і часом недозволених заходів, щоб обрали саме їхніх кандидатів.

Окремі магістратури. Ординарні (звичайні) магістратури.

Консули. Найвищими і найранішими за часом утвореннями були посади двох консулів. Ця магістратура виникла відразу після скасування посади рекса — приблизно 510–509 рр. до н. е.

Спочатку консулами могли бути тільки патриції, але з 376 р. до н. е. (за законами Ліцінія і Секстія) плебеї домоглися доступу до цієї посади. Консулів обирали на центуріатних зборах і вони наділялися верховною владою (*impegium*). їм належала вся повнота адміністративної влади, в тому числі право на вирок будь-яких покарань, аж до смертної кари. Якщо в Римі їхня влада ще обмежувалась Народними зборами і сенатом, то поза Римом вона була необмеженою. Консули мали великі повноваження і у військовій сфері, їм належало верховне командування військом — кожен консул мав свою армію.

Отже, консули оголошували набір громадян у дві консульські армії, призначали всіх командирів, чинили правосуддя, розпоряджалися військовою здобиччю, мали право укласти перемир'я з

ворогами. Консулів усюди супроводжували ліктори (12 осіб), з їхньою появою всі громадяни повинні були вставати.

Претори. У відповідь на здобуття плебеями однієї з двох консульських посад патриції у 366 р. до н. е. домоглися створення посад двох преторів — заступників консулів, які обиралися на центуріатних зборах з патриціїв. Щоправда, патриції недовго тішилися успіхом, бо з 337 р. до н. е. ця магістратура стала доступна й плебеям. Оскільки консули здебільшого перебували поза Римом (на війні), то претори повинні були виконувати всі їхні обов'язки, і тому вони також наділялися ітрегіт. Головним обов'язком преторів була так звана *custodia urbis* — охорона порядку в місті. Звідси випливала їхня кримінальна і цивільна юрисдикція, яка згодом стала основною компетенцією преторів. Із 242 р. до н. е. один з них розглядав судові позови і спори римських громадян, інший, так званий *praetor peregrini*, — позови і справи іноземців та інших осіб, які не були римськими громадянами. Володіючи правом вищої влади, претори вирішували справи, навіть якщо не було відповідного закону чи всупереч нормам існуючого, але застарілого права. Цим пояснюється значна роль, яку відіграли претори в розвитку римського права. Незважаючи на часто архаїчні, застарілі квіритські закони, посилаючись на свою ітрегіт, вони розглядали справи і ухвалювали рішення, які були більш доцільними, справедливими, зрозумілими людям і відповідали вимогам часу.

Претори мали право (якщо був хворий або помирав консул) командувати військом, скликати Народні збори, сенат та ін. Кожного претора звичайно супроводжувало шість лікторів, а під час судочинства — два.

З розширенням території Римської держави і збільшенням населення кількість преторів зростає до восьми осіб.

Цензори. 443 р. до н. е. за ініціативи патриціїв і з їхнього середовища центуріатні збори почали обирати двох цензорів. Із 351 р. до н. е. доступ до цієї посади відкрили і плебеям. Законом Публія Філона (339 р. до н. е.) встановлено, що один з цензорів має бути плебеєм. Цензорів обирали на п'ять років, оскільки сенат також переобирався кожних п'ять років. До обов'язків цензорів входило: 1) визначення майнового стану громадян і розподіл їх за розрядами, центуріями і трибами; 2) складання списку senatorів (згідно із законом Овінія 312 р. до н. е.). Цензори мали право викреслювати з цього списку всіх, хто був, на їхню думку, не гідний цієї посади,

і вписувати інших. Так само вони могли викреслювати з розрядів і триб тих громадян, хто втратив потрібне для цензу майно або чимось себе скомпрометував (з цим пов'язувалась втрата політичних прав), а натомість могли вписувати нових громадян.

У зв'язку з цими обов'язками виникли й нові функції цензорів, а саме: здійснювати нагляд за поведінкою, моральністю громадян, боротися з розкішшю, марнотратством (видавали, наприклад, едикти проти розкоші, встановлювали опіку над марнотратниками).

Цензори також брали участь у фінансовому управлінні державою, завідували державним майном, здавали на відкуп збір податків і орендної плати з громадських земель, керували будівництвом громадських споруд.

Рішення цензорів не могли бути опротестовані народними трибунами, хоча їхня влада визначалася тільки як *potestas*, тобто вони не мали *imperium* — необмеженої влади. На ці посади обирали видатних громадян, дуже часто з тих осіб, хто раніше обіймав консульську посаду.

Трибуни (плебейські або народні). Ця магістратура мала особливе значення. Вона виникла в процесі революційної боротьби плебеїв з патриціями як певний результат — здобуток плебеїв (близько 494 р. до н. е.). Народні трибуни були із середовища плебеїв. Основне їхнє завдання — завжди і всюди захищати економічні, політичні та особисті права плебеїв. Обирали щорічно двох, потім п'яťох (з 471 р. до н. е.), а згодом десятих (з 457 р. до н. е.) трибунів на зборах плебеїв у трибах.

Особа трибуна вважалася недоторканною. Трибуни дістали право контролювати дії всіх магістратів (крім диктатора і цензорів) та сенату (*jus intercessionis*). Їхнє *veto* скасовувало розпорядження магістратів, рішення сенату і навіть пропозиції, які виносились на розгляд Народних зборів. Вони скликали плебейські трибутні збори і головували на них.

У подальшому трибуни домоглися права вносити законодавчі пропозиції до Народних зборів, виступали з обвинуваченнями колишніх магістратів у зловживаннях чи порушенні законів і звичаїв, домоглися доступу в сенат, засідання якого фактично були закритими, і навіть набули права скликати засідання сенату.

Отже, повноваження трибунів були достатньо широкими. Проте їхня компетенція не виходила за межі міста. Це дещо полегшувало ускладнення, які виникали через їхнє постійне втручання в

усі сфери життя суспільства, іноді й пряме зловживання владою чи зведення особистих і політичних рахунків із супротивниками, що часто дезорганізувало державно-політичне життя країни, оскільки право veto було майже необмеженим.

Едили. Належали до магістратів середнього рангу. Прийнято вважати, що в тому ж 494 р. до н. е., коли було започатковано посаду плебейських трибунів, встановлено й магістратуру їхніх помічників — плебейських едилів. Плебейські трибутні збори щорічно обирали двох едилів. Місцем їхньої перебування був храм найшановнішої плебеями богині Церери. Там зберігався і громадський скарб плебеїв, їхній архів, святощі.

Патриції не поступилися і цього разу. Із 366 р. до н. е. на трибутних (але не плебейських) зборах почали обирати ще двох так званих курульних едилів, які були патриціями, їх вважали дещо вищими за рангом ніж плебейських едилів, оскільки під час вирішення справ вони користувалися правом сидіти у так званому курульному кріслі, що було привілеєм вищих магістратів.

З часом різниця між плебейськими і патриціанськими едилами стерлась. Усі четверо створили єдину колегію.

До їхніх обов'язків входили: нагляд за порядком у місті, протипожежним, санітарним станом, керівництво поліцейською та пожежною службами. Вони повинні були піклуватися забезпеченням міста продовольством, паливом, наглядали за дотриманням правил торгівлі на ринках, за правильністю мір і ваги, відали влаштуванням масових ігор, видовищ, на організацію яких нерідко витрачали значні власні кошти. Це сприяло їхній популярності, відкривало доступ до вищих посад, хоча посідати їх могли переважно люди заможні.

У зв'язку з широкою сферою діяльності едилів з часом у них виникла й своя юрисдикція (підсудність): цивільна, в торговельних справах і кримінальна — з різних порушень громадського порядку. Ось чому, вступаючи на посаду, едили, як і претори, у своїх едиктах оголошували засади своєї майбутньої судової діяльності.

Квестори. Спочатку вони призначалися консулами і були їхніми службовцями — помічниками без чітко визначеної компетенції. Найчастіше консули доручали їм проведення попереднього слідства. З переходом розгляду судових справ до преторів ця функція квесторів відпадала.

З 447 р. до н. е. трибутні збори почали обирати чотирьох квесторів. Це були магістрати середнього рангу, наділені potestas. З 409 р. до н. е. ця посада стала доступною для плебеїв. Квестори відали державною скарбницею, вели прибутково-видаткові книги, були охоронцями державного архіву, супроводжували в поході консулів і відали військовою скарбницею, розподілом і продажем воєнної здобичі.

Екстраординарна (надзвичайна) магістратура. Диктатор. До цієї магістратури вдавалися за надзвичайних обставин: під час значної військової загрози або великих внутрішніх заворушень. Час виникнення посади диктатора невідомий. Очевидно, римляни запозичили її від сусідів. Відомо, що за давніх часів диктатори очолювали деякі міста-общини (Альбу, Арицій, Цере); диктатор стояв на чолі Латинського союзу. Перші римські диктатори очолювали союзне військо.

Диктатора призначали консули за пропозицією сенату (якщо в Римі на той час перебував тільки один консул, то він сам і призначав). Кандидатуру на диктатора підбирав сенат, зазвичай з колишніх консулів. У Народних зборах ця кандидатура не обговорювалась (хіба що в сенаті) і ними не обиралась. Призначали диктаторів спочатку тільки з патриціїв терміном на шість місяців. Першого диктатора з плебеїв було призначено 356 р. до н. е. Якщо висунуте завдання він виконував швидше, то відразу складав свої повноваження. Диктатора ще називали magister populi. Собі на допомогу він призначав так званого начальника кінноти.

Упродовж усього терміну його діяльності диктатору підпорядковувались інші магістрати, які не припиняли діяльності, військо, всі громадяни; можна було не скликати Народні збори, сенат. Отже, диктатору належала вся повнота військової та адміністративної (однак не законодавчої) влади. Вона називалася imperium summum. Ніяке veto, в тому числі плебейських трибунів, на нього не поширювалося. На знак його виняткової влади диктатора супроводжувало 24 ліктори.

Починаючи з V ст. до н. е. по 215 р. до н. е. диктаторів призначали дуже часто. Потім, у зв'язку зі зміцненням влади сенату, ця магістратура вийшла з ужитку. Проте наприкінці існування Республіки, в період громадянських воєн, знову частішають випадки призначення диктаторів, причому на значно триваліший або навіть невизначений строк. Таку владу здобули, наприклад, Сулла —

у 84 р. до н. е., Цезар — у 48 р. до н. е., а 45 р. до н. е. Цезаря наділили диктаторськими повноваженнями пожиттєво. Це були перші кроки переходу до імперії.

Начальник кінноти — це ще один екстраординарний магістрат. Називався він також *magister equitum*, влади *imperium* не мав, будучи наділений лише *potestas*. Як зазначалося, його призначав диктатор на період своєї діяльності, він був помічником, заступником диктатора у військових та адміністративних справах. *Veto* магістратів на нього теж не поширювалося.

Як начальника кінноти, так і самого диктатора можна було притягнути до відповідальності перед Народними зборами, однак тільки після припинення ними своїх повноважень, тобто закінчення діяльності як магістратів.

Судова система. У найдавніший період особливих судових органів і спеціального порядку розгляду спірних справ не існувало. Здебільшого громадяни та інші жителі Риму самі повинні були захищатися від правопорушників, тобто широко практикували самосуд. У подальшому захист прав та інтересів особи й власності став складатися в чітко визначені релігією та правом форми і відкрите самоуправство було заборонене під загрозою покарання.

Розгляд спірних і судових справ уже в VII ст. до н. е. перейшло у відання спеціально створеної жрецької колегії понтифіків. Зрештою, звичаєві правила поведінки та зароджуваного права тоді тісно й безпосередньо перепліталися з релігією, оскільки вважалося, що поведінка, взаємовідносини і загалом життя людей цілком залежать від волі богів, які постійно їх контролюють. Жерці вирішували справи, посилаючись на волю богів, дотримуючись складних релігійних обрядів, жертвоприношень, віщувань. Органи держави, що частково виникли з попередніх органів родоплемінного періоду, а частково вперше, відразу почали здійснювати, поряд з іншими державними функціями, й ті, що потім диференціювалися як судові. Навіть претори, котрі згодом стали основними суддями Риму, мали окрім судових ще функції управління, в тому числі навіть правотворчі. Судові функції, отже, мали Народні збори, сенат, окремі магістраги (консули, едили). Навіть у період імперії до компетенції імператора і вищих службових осіб входили і судові функції. Взагалі Рим упродовж свого розвитку не встановив окремої системи судових органів, відмежованої від органів державної влади.

На початку утворення держави судочинство здійснювала стара колегія понтифіків. Щоправда, значення її як судового органу дедалі зменшувалось, а з виникненням магістратури преторів основні судові функції перейшли до них.

Хоча самозахист і самосуд державою вже обмежувались, а згодом були повністю заборонені (крім необхідної оборони), оскільки держава зосередила монополію на провадження судочинства, все ж таки цей процес тривав довго. Навіть, скажімо, у II ст. до н. е. крадіжка вважалася доведеною лише тоді, коли були свідки її скоєння або у злодія виявляли украдену річ (також при свідках). Отже, розслідування крадіжки було “приватною справою”, так само як і справи щодо різних майнових, особистих угод. Отож, сфера державного захисту порушених прав поширювалася поступово і повільно. Упродовж століть римляни були далекі від розуміння того, що будь-яке законне право повинно бути захищене на вимогу потерпілої сторони державою, що судовий захист прав нерозривно пов’язаний з існуванням і суттю самого права. Крім того, в давнину права особи захищалися лише тоді, коли органи держави встановлювали для даної категорії справ можливість пред’явити позов. Не встановлено позову — немає можливості захиститися за допомогою держави. Це стосувалося приватних справ.

Якщо ж порушувались інтереси суспільства, держави, то і в найдавніший період органи держави застосовували каральні засоби, які вважали необхідними: смертну кару, вигнання, конфіскацію майна, штрафи тощо. Жодного особливого порядку розгляду таких справ не існувало. Злочини й проступки переважно розглядалися як порушення релігії, її законів і тягнули за собою релігійні санкції — прокляття винного.

З перебігом часу судочинство, судовий процес, підходи до службової ролі права змінюються. Зокрема, виникають поняття *judicium* (*jus dicere*) — встановлення права, тобто розв’язання конфлікту властями або застосування відповідною владою встановлених правил.

Поступово встановлюються дві категорії справ: а) *judicia publica* — справи, пов’язані з порушенням публічних, державних інтересів; б) *judicia privata* — справи, що стосуються окремих осіб. Виникають і дві галузі римського права: публічне і приватне. Докладніше про це йтиметься далі.

Поки що, з огляду на зазначене, розглянемо органи, які здійснювали судочинство. Отже, до утворення магістратури преторів

справи розглядалися консулами, частково понтифіками. Не слід забувати, що колегія понтифіків (3, потім 6 осіб) — це не суто жрецький орган, бо жрецтва як численної, ізольованої верстви (на зразок східних деспотій) в Римі не існувало. Жрецькі колегії були своєрідними магістратурами, тільки релігійними, що теж обирались або затверджувались на Народних зборах.

Як засвідчують джерела, консули, котрі спочатку належали виключно до стану патриціїв, стосовно плебеїв чинили сваволлю. Тому 509 р. до н. е. на вимогу останніх видано закон Валерія, за яким смертні вироки, винесені консулами в межах міста, могли бути оскаржені до центуріатних Народних зборів. За межами міста вироки консулів були остаточними. Крім того, плебеї домоглися видання закону про обмеження розміру штрафів, накладених консулами, — до 30 биків або 3 тис. асів (закон Атернія Тарпея 454 р. до н. е.).

Розслідуванням справ займалися квестори.

Із середини IV ст. до н. е. функції судочинства перейшли до преторів, а слідчі — до постійних слідчих комісій при них. Зі зростанням населення збільшувалась кількість спірних і судових справ, і претори, навіть коли їх стало більше, та курульні едили не могли охопити обсяг навантаження. Тому при преторах формуються колегії професійних судів — спочатку невеликі, по кілька осіб, потім щораз численніші — по кілька десятків і навіть по 150–200 осіб. Судьями претори призначали осіб з числа внесених у спеціальний список. Спочатку вони мали належати тільки до сенаторського стану, згодом призначали й інших заможних громадян (*tribuni aequarii*), які мали майно вартістю не менш ніж 300 тис. сестерцій. До списку суддів (*judex unus*) наприкінці республіканського періоду вносили імена 900 осіб.

Поряд з преторами, едилами і судьями *judex unus* спори вирішувались і деякими іншими органами. Зокрема, в давніші часи існували ще *arbitri* (арбітри), котрі, очевидно, розглядали спори між родичами і сусідами (наприклад, про межі ділянок, розподіл майна). Вони чинили суд на місці знаходження майна, з приводу якого виникали спори. Можливо, арбітри розглядали й інші справи (наприклад, сімейні конфлікти). Арбітр відрізнявся від офіційного судді тим, що його обирали самі сторони, не звертаючись до офіційних властей (претора), і велике значення у вирішенні справи мало його особисте переконання. справи він міг вирішувати на

власний розсуд, покликаючись або на закон, або на звичаї, традиції чи власну думку.

Деякі спори між римськими громадянами і палестинами та між самими палестинами розглядали так звані рекуператори (*recuperatores*) у колегіальному складі (5–7 осіб). Іноді суд рекуператорів встановлювався за договорами Риму з іншими державами. Проте про порядок його утворення і компетенцію достатніх відомостей немає.

Існувала ще колегія *decemviri stlitibus iudicandi* — судова колегія децемвірів, яка в період республіки вирішувала справи про те, чи є ця людина вільною чи рабом (на початку імперії вона припинила існування).

Діяла також колегія *centumviri* — центумвірів, яка складалася зі 105 членів — по три від кожної триби і поділялася на декілька секцій. До компетенції цього органу входили деякі категорії справ про право власності та спадкування. Докладних відомостей про неї також немає.

Суд над членами сім'ї продовжував чинити домовладник (*ter familiae*). Розправу над рабами чинили їхні господарі або (в особливо небезпечних випадках) служителі поліції безпеки, що перебували в розпорядженні вищих магістратів. Для придушення повстань використовували гарнізонні війська або армію.

Збройні сили. Піднесенню Риму, зростанню його володінь сприяла міцна і дисциплінована армія. В найдавнішу епоху римське військо, яке поділялося за родами і племенами, складалося з усіх громадян чоловічої статі, здатних носити зброю. Ця система, названа міліційною, збереглася й надалі. Отож, професійної армії не було, а римлянин водночас був і громадянином, і воїном, і господарем у своєму маєтку, і сім'янином. Після бойових походів, війни він повертався до повсякденних справ. Воювали римляни, не дотримуючись якихось правил, а беручи до уваги обставини. Не маючи спеціальної бойової виучки, вони вже в давні часи вирізнялися стійкістю і хоробрістю, почуттям патріотизму. Це засвідчують численні римські та інші історики.

Відома, наприклад, розповідь про патриціанський рід Фабіїв, який вирішив покарати ворогів Риму за спустошливі напади на римські землі. Всі 306 чоловіків і юнаків цього роду вирушили в похід, хоробро воювали, проте були замануті в пастку і загинули, але ворогові не здалися. Цей рід продовжив хлопчик, якого зали-

шили в Римі як неповнолітнього. Відомий і легендарний Горацій Коклес, котрий ще з двома хоробрими римлянами завдавав нищівних ударів ворогові, безстрашно бився, поки інші римські воїни організувались для відсічі. Цікава розповідь про подвиг юнака Муція Сцеволи, який пробрався в табір ворогів, які оточили Рим, — етрусків, з наміром убити їхнього царя Порсену. Помилково він замість царя убив пишно вбраного писаря. Етрусські воїни схопили його і відвели до Порсени, котрий, погрожуючи юнакові тортурами, вимагав видати змовників, що мали намір його вбити. Але Муцій на знак зневаги до ворогів і до тортур сам простягнув праву руку над вогнем і спалив її. Вражений Порсена уклав з Римом почесний мир, а громадяни прозвали Муція “Сцеволою” — лівшею.

Реформа Сервія Туллія змінила склад і структуру римської армії. Військову службу могли і повинні були відбувати тільки римські громадяни, зачислені в розряди, тобто ті, котрі мали відповідний майновий ценз — мінімум 5 югерів землі, а в подальшому — інше майно на суму не менш ніж 11 тис. асів. Відповідно до тогочасної ідеології військова служба вважалась не тільки обов'язком громадян, а й справою честі. Ухилення від неї викликало загальну зневагу або погрожувало втратою громадянства. Пролетарії, тобто неїмущі громадяни, іноземці, раби не мали права служити в армії. Урядовці вважали, що неїмущі громадяни не мають що захищати, отже, і служити в армії вони не повинні.

Військовозобов'язані громадяни поділялись на дві військові категорії за віком: від 17 до 45 років — *juniiores*, які брали участь у всіх військових походах, і від 46 до 60 років — *seniores*, що були в резерві, несли гарнізонну службу.

Набирали армію консули за кожною конкретною потребою на основі складених цензорами списків. Після бойових дій армію розформовували. Воїни повинні були мати своє озброєння, військоове спорядження, продукти харчування. Кожному розряду приписувалось мати певне озброєння, та й шикувались воїни на полі за розрядами й центуріями. Найменш почесною вважалась служба на флоті, який упродовж тривалого часу був нечисленний, оскільки римляни займалися військовими і політичними діями на суші.

У V ст. до н. е. проведено реформу збройних сил, яку приписують знаменитому полководцю диктатору Марку Фурію Камілли. Військове спорядження та харчування війська взяла на себе держа-

ва. Воїни за час воєнних дій одержували платню (*stipendium*). Змінилась структура армії. Місце у строю визначалось уже не майновим становищем, а бойовою виучкою і досвідом. Так, основною бойовою одиницею війська став легіон — 4500 осіб, з них 3000 були важкоозброєні піхотинці, 1200 — легкоозброєні, 300 — вершники. Важкоозброєні піхотинці поділялися на три групи — молодші воїни — гастати (*hastati*), досвідчені воїни середнього віку — принципи (*principes*) та старші, ветерани — тріарії (*triarii*). Гастатів і принципів у легіоні було по 1200, тріаріїв — 600. Кожен легіон поділявся на дрібніші структурні підрозділи — когорти (по 400 осіб), когорта — на два маніпули (по 200 осіб), маніпул — на дві центурії (по 100 осіб). Кіннота кожного легіону (300 осіб) — ала (*ala*) поділялась на 10 турм (по 30 осіб). Вона була привілейованою частиною війська, в ній служили здебільшого юнаки зі знатних патриціанських родів.

У той час було дві основні армії, якими командували консули або диктатор. Заступниками консулів були легати, а диктатора — начальник кінноти. Легатів спочатку призначали консули, а згодом їх обирали Народні збори (центуріатні). Легати командували легіонами, їм допомагали військові трибуни, які також належали до старших офіцерів. Вони обиралися Народними зборами (по шість на кожен легіон). Маніпулами й центуріями командували відповідно старші центуріони і центуріони.

До епохи Пунічних воєн основні збройні сили у римлян склалися з чотирьох легіонів*.

Бій розпочинали легкоозброєні воїни-новобранці, котрі закидали ворога короткими списами і камінням з пращ. Після цього в бій вступали гастати, вишикувані в 3–4 ряди, за ними — принципи. Тріарії були резервом, своєрідною гвардією. Перші ряди гастатів, озброєні дротиками (*pilum*), кидали їх з близької відстані у ворога. Далі йшли у бій з мечами — короткими, двосічними, пристосованими для битви впритул. Задні ряди мали довгі списи. Усі воїни були одягнуті в панцири, шоломи, мали щити. Кіннота роз-

* У разі потреби кількість війська збільшували. Людських резервів для цього вистачало. У другій половині III ст. до н. е., наприклад за свідченням римських істориків, кількість римських громадян, здатних носити зброю, становила від 120 до 150 тис. осіб. Але поряд з римським військом дедалі більшого значення набувають війська союзників, які були зобов'язані виставляти певні контингенти.

ташовувалась на флангах, воювала в кінному або пішому строю (за розпорядженням командувача).

Велику роль відігравали римські укріплені табори, влаштовані за певним планом, обов'язково оточені ровом, валом і частоколом, їх завжди будували в тих місцях, де римське військо зупинялося хоча б на одну ніч і обов'язково — на полі битви. Вони були не тільки місцем ночівлі, спочинку воїнів, а й в разі відступу служили захистом і опорним пунктом у всіх воєнних операціях.

В армії панували дисципліна й усталений порядок. Командувач армії мав право засуджувати винних навіть до страти, і цей присуд оскарженню не підлягав. На свій розсуд могли карати воїнів й інші командири (окрім смертної кари). Широко застосовували тілесні покарання. За втечу з поля бою воїну загрожувала смертна кара або втрата громадянства, а всього військового підрозділу — так звана децимація, тобто кожний десятий підлягав страті — відразу після бою, перед усім строєм.

Однак не покарання підтримували дисципліну в армії, та їх і не доводилось часто застосовувати. Римська армія складалася з вільних, патріотично налаштованих і хоробрих громадян, які розуміли, що захищають свій край, свій народ, свої сім'ї, і в переможних боях здобували для себе нові землі, рабів, багатство. Майже завжди саме воїни і командири діставали значну частину здобичі (інша надходила до державної скарбниці, громадського фонду — земля, частина скарбів).

Римські воїни, які відзначалися в боях, діставали особливі почесні нагороди. Зокрема, полководець, який виграв велику битву чи війну, набував право на тріумф — урочистий в'їзд у місто на чолі переможного війська. Він їхав на колісниці в пурпурній, оздобленій золотом тозі, увінчаний лавровим вінком. За ним несли здобуті трофеї, вели полонених тощо*.

Нижчі командири і воїни за хоробрість також одержували відзнаки: за врятування римського громадянина — почесний вінок з

* Тріумф надавався сенатом чи Народними зборами з їхньої ініціативи або на прохання самого полководця. Надавали тріумф за певними правилами: його міг бути удостоєний магістрат — полководець, наділений вищою владою — *imperium*, який повернувся до Риму зі своїм переможним військом, знищивши в битві не менше 5000 ворогів. У разі менших перемог полководець мав право на овацію — урочисту, але дещо скромнішу процесію повернення до Риму.

дубового листа (*corona civica*); за те, хто перший піднімався на стіну ворожого міста, палубу ворожого корабля, чи в табір противника — золотий вінок (*corona muralis*). Надавались і значні матеріальні заохочення.

Часті війни сприяли тому, що воєнне життя стало в Римі явищем повсякденним, воїни постійно загартовувались й набували воєнного досвіду. Для представників вищих станів римлян тільки служба в армії могла відкрити шлях до політичної кар'єри. З кінця III—II ст. до н. е. римська армія поступово перетворюється у професійну.

Фінанси. Фінансова система Стародавнього Риму була організована в такий спосіб, що витрати визначалися прибутками. Найважливіші статті витрат — утримання війська, будівництво фортець, оборонних споруд, військових кораблів, храмів, громадських споруд, потреби релігійного культу, утримання службового персоналу.

На військові потреби в період ранньої Республіки з громадян стягували спеціальний податок (*tributum*). Але успішне ведення війн, значні трофеї, захоплення нових територій дедалі збагачують державну скарбницю, і цей податок скасовують (у 168 р. до н. е.). Вважалося, що римські громадяни повинні бути звільнені від сплати будь-яких податків, і оподатковувались тільки негромадяни, котрі мешкали в Римі. Щоправда, існували непрямі податки у вигляді різних митних зборів, наприклад увізне мито на закордонні товари, мито за відпуск на волю рабів (5 % їхньої вартості). Не сплачували податків і ті общини й міста в Італії, які добровільно приєдналися до Риму. Згодом звільнили від них, за словами німецького дослідника римської історії Теодора Моммзена, з нечуваною в історії проникливістю і великодушністю всіх італіків — у межах італійського союзу не було жодної оподаткованої общини.

Щораз зростаючі витрати держави покривали за рахунок загарбницьких воєн.

Засобом розрахунків між людьми тривалий час (упродовж кількох століть від заснування Риму) були рогата худоба і мідь на вагу. Монет довго не карбували. Монетною одиницею служив фунт міді (дорівнював 327,45 г), яку не карбували, а відливали. На ній були зображення бика, пегаса або орла. Цю монету називали асом, і вартість її становила 1/288 фунта срібла. В Римі були в обігу карбовані монети етрусків, інших італійських міст, грецькі монети. Перші римські монети (мідні, потім срібні, а далі золоті) почали

карбувати тільки наприкінці III ст. до н. е. Найдрібніша з них — секстант (мідна) становила 1/6 частину аса; квадрант — 1/4 частину аса. Лише в 268 р. до н. е. римляни перейшли до самостійного карбування срібної монети. Нова монета називалася денарієм і дорівнювала 10 бронзовим асам, які карбували поряд із мідними. Встановлено відношення срібла до бронзи як 1:20. Дрібною срібною монетою був сестерцій, який дорівнював 1/4 денарія. Денарій став загальноіталійською монетою.

Місцеве управління. Тільки в I ст. до н. е. остаточно склалося місцеве управління Римської держави. До того часу в управлінні приєднаними добровільно чи захопленими силою зброї Римом землями в Італії і поза нею не було чіткої системи. Зрештою, і сам Рим певний час на рівноправних засадах входив до федерації Латинських міст-держав, яка в різні періоди налічувала від 10 до 30 членів.

Зміцнення Риму і підкорення ним італійських племен і міст-общин ще не означало створення централізованої держави. Тим паче, що це був тривалий і складний процес, який попередньо завершився тільки після перемоги Риму над Пірром (III ст. до н. е.), а остаточно — у II ст. до н. е.

Спочатку приєднані міста й племена жили ще самостійно, відокремлено. Сам же Рим зберігав характерні ознаки держави, з якою приєднані міста і області перебували в договірних відносинах. Проте ці договори (*foedus*) здебільшого були примусовими. Різні племена й міста увійшли до цієї примусової федерації не на однакових правах. Виокремимо їх категорії.

Першій категорії міст-общин було дароване римське громадянство (інколи повне, інколи обмежене, без політичних прав). Такі міста-общини називалися муніципіями. Вони зберігали автономію в розв'язанні внутрішніх проблем, свої органи самоврядування. Щоправда, іноді їх очолювали римські службові особи. Для вирішення судових справ туди надсилалися спеціальні урядовці (*praefesti iure dicundo*), тому ці території іноді називали префектурами.

Другу категорію становили міста-общини, що приєднувалися повністю до Риму (теж з повним або обмеженим громадянством), їх населення приписувалося до однієї з римських триб. Тут управляли римські урядовці (магістрати).

Третя категорія — міста-общини, жителі котрих мали латинське громадянство. Вони також мали власне самоврядування, яке діяло

під контролем римських магістратів. У всіх цих містах-общинах стояли римські гарнізони. Всі вони мали певні зобов'язання щодо Риму — поставляти визначені Римом контингенти допоміжних військ, продовольство, озброєння тощо, їхні мешканці податків Риму не платили.

Ще одну категорію становили так звані союзники — васальні держави, або міста-общини, пов'язані з Римом відповідними договорами. У внутрішньому і зовнішньому житті вони зберігали значно більшу самостійність. Римських урядовців і гарнізонів у них не було. Проте без відома і згоди Риму вони не могли укласти договорів з іншими державами, зобов'язувалися виставляти на допомогу Риму війська, не могли карбувати своєї монети. Такі союзники називалися *civitates foederatae*.

Іноді союзники зберігали повну самостійність. З Римом їх пов'язували рівноправні договори: про ненапад, взаємодопомогу тощо.

Особливу категорію міст-общин становили колонії. Перші колонії було створено Латинським союзом. Серед поселенців у цих колоніях могли бути і латини, і римляни. Згодом і самі римляни стали засновувати колонії. Це були військово-землеробські поселення римських або й неримських громадян, засновані в новозавойованих областях. Колонії користувалися автономією аж до карбування монети включно і мали міський устрій, що нагадував римський: обиралися магістрати (дуумвіри), місцеві сенати або ради декуріонів та ін. В колонії в середньому мешкало від 2 до 6 тис. осіб. Кожному поселенцю виділялася земля (2–3 югери в давніші часи, 30–50 югерів у період пізньої республіки). Поселенці відбували гарнізонну службу, в разі потреби їх призивали до римського війська. Такими суто римськими колоніями були, зокрема, Остія, Анцій, Сена Галльська та ін. Головна мета заснування колоній в цю епоху — стратегічна. Розкидані по різних пунктах завойованих земель, вони повинні були захищати римські інтереси, стримувати місцеве населення від виступів проти Риму, а в разі повстань — придушувати їх. Водночас засновуючи колонії, усували з Риму “зайве”, переважно малоіміуще населення, забезпечували його землею.

Дуже часто, невдоволені другорядною роллю в Римській державі, італійські общини, які брали активну участь у завойовницьких походах Риму, виявляли непокору, бунти, що іноді виливалися в так звані союзницькі війни. Вони вимагали повної рівно-

правності з Римом та римського громадянства. У війнах Риму з Пірром чи карфагенянами, коли Пірр і Ганнібал воювали в самій Італії, деякі італійські общини перейшли на їхній бік. Щоправда, після перемоги Риму над цими грізними ворогами вони жорстоко поплатилися за зраду.

Запекла боротьба союзників за рівноправність з римлянами врешті-решт завершилась перемогою: у 91–88 рр. до н. е. всім вільним жителям латинських общин і союзних італійських міст надано повне римське громадянство. Близько 150 міст-общин увійшло до складу римської держави, їхніх жителів розподілили між вже існуючими і новоствореними трибами.

Управління провінціями. Іншим було управління провінціями — позаіталійськими територіями, завойованими Римом. Залежно від того, чи ці території (племена, держави) здавались Риму добровільно, чи були завойовані силою зброї, їхні жителі або ставали підданими Риму (зберігаючи свободу, але не набуваючи прав громадянства), або перетворювались у рабів, в обох випадках їхні землі переходили у власність Римської держави. Ці землі частково віддавали під колонії римським громадянам, частково їх передавали в користування місцевому населенню, яке сплачувало за них значні податки і побори (грішми та натурою). Щораз частіше стягування податків надавалось у відкуп приватним особам, так званім публіканам, які не забували при цьому і про власні інтереси.

Провінції спочатку очолювали вищі римські магістрати, котрі отримували їх в управління за жеребом (консули, претори та ін.). Але оскільки вони не могли постійно перебувати у провінціях, то від їхнього імені часто там управляли легати, квестори, військові трибуни та інші магістрати.

Згодом, з III–II ст. до н. е., порядок управління провінціями (і розмір податків, обсяг повинностей) визначав сенат, який нерідко посилав у новозавойовані території спеціальні комісії з числа сенаторів для організації управління. Очолювали провінції спеціальні римські намісники з колишніх вищих магістратів, котрим присвоювались титули проконсулів (якщо він був у Римі консулом), пропреторів, процензорів.

Кожен намісник оголошував відповідні правила і засади свого управління провінцією в особливому акті — *lex data* або *lex provinciae*. Намісникові належала вся повнота влади: він був верховним адміністратором, воєначальником і суддею (лише римські грома-

дяни могли оскаржити його вироки і рішення в Рим). При намісникові, який сам формував місцевий апарат управління, перебував присланий з Риму квестор, котрий відав фінансовими питаннями.

Основу управління підкореними територіями і народами становив широко відомий в пізніші часи принцип усіх колонізаторів: *divide et impera* — “розділяй і володарюй”. Створюючи привілеї одним, пригноблюючи і утримуючи за їх допомогою інших у покори, він правив усіма. Характерний приклад — надання привілеїв і прав римського громадянства аристократії міста Капуї, що залишилась на боці Риму під час латино-кампанського повстання проти Риму в 414 р. до н. е. Це значною мірою зумовило його поразку. Кампанська аристократична кіннота своєю хоробрістю вирішила битву римлян з союзниками при Сентіні на користь перших. Таких прикладів можна навести багато.

Лекція 19. Криза і падіння Республіки.

Зовнішня політика Римської держави. Зміни в системі, формах і методах управління провінціями. Внутрішня політика. Повстання рабів. Боротьба між оптиматами та популярями. Реформи Гракхів

Зіткнення з Карфагеном. Пунічні війни. Після перемоги Риму над епірським царем Пірром і встановлення гегемонії над усією Італією Рим перетворився в одну з найсильніших держав Середземномор'я. Не випадково, у 273 р. до н. е. навіть Єгипет встановлює з ним дипломатичні зв'язки. Проте зростання римської могутності призвело до зіткнення Риму з іншою могутньою державою Середземномор'я — Карфагеном*.

Перша Пунічна війна (карфагенян називали пунійцями) між Римом і Карфагеном почалась за панування над Сицилією і тривала 23 роки (264–241 рр. до н. е.). Ця війна змусила римлян розпочати будівництво великого військового флоту, якого раніше вони не мали. У 260 р. до н. е. римляни в морській битві поблизу Ліпарських островів вперше здобули велику перемогу над карфагенським флотом. Карфагеняни були змушені віддати Риму Сицилію, Корсику, деякі менші острови, виплачувати протягом 10 років контрибуцію в 3200 талантів срібла (талант — від 25,5 до 30,3 кг).

З 218 р. до н. е. по 201 р. до н. е. тривала друга Пунічна війна. Карфагенський полководець Ганнібал з великим військом, у складі якого були бойові слони, вирушив з Іспанії через Галію і Альпи до Італії, де римляни зазнали від великого полководця чимало нищівних поразок — поблизу рік Тиціна і Требії, біля Тразименського

* Карфаген — центр великої рабовласницької держави, розташований в Північній Африці на березі Туніської затоки. До сфери його володінь, крім Північної і Західної Африки, входили Сицилія, Корсика, Сардинія, Іспанія. За формою правління він був олігархією.

озера, нарешті, поблизу міста Канни в Апулії (216 р. до н. е.). В останній битві загинуло близько 50 тис. римських воїнів, багато вищих офіцерів, сенаторів, консул. Рим опинився на межі повної катастрофи, але не здався. Мобілізувавши всі свої сили й резерви, римляни продовжували боротьбу. Було обрано іншу тактику — замість відкритих рішучих битв з головними силами Ганнібала перейшли до тактики вимотування противника й очікування (її проповідував диктатор Фабій Максим).

Натомість римляни активізували дії в Іспанії, Галії та Сицилії, яку знову захопили карфагеняни. Найбільш вдалим для римлян були бої в Іспанії, де римськими військами командував талановитий молодий (25 років) полководець Публій Корнелій Сципіон. Він, захопивши Іспанію і Сицилію, висадився з добірним військом (30 тис. осіб) у самій Африці, де розбив карфагенян. Вони в паніці відкликали з Італії Ганнібала з його військом, котрий воював там упродовж 16 років. У вирішальній битві біля міста Зами (на південь від Карфагену) у 202 р. до н. е. Ганнібал зазнав першої (і єдиної у своєму житті) нищівної поразки. Сципіону сенат і народ влаштували пишний тріумф, йому присвоїли почесне ім'я Африканський.

Через рік потому було укладено мир, за яким Карфаген зберігав володіння лише в Африці, не мав права вести війни без згоди Риму, мусив платити йому впродовж 50 років контрибуцію в сумі 10 тис. талантів тощо.

В результаті третьої Пунічної війни 149–146 рр. до н. е. Карфаген було здобуто штурмом і стерто з лиця землі. Нечисленних уцілілих жителів римляни частково переселили в інше місце або продали в рабство. Володіння Карфагену були оголошені римською провінцією, яку названо Африкою.

“Звільнення” Греції. Проте війни Риму не закінчилися. Ще в ході другої Пунічної війни розпочалися військові дії у Греції, де Македонський цар Філіпп V, скориставшись тяжким становищем Риму, у 200 р. до н. е., почав з ним і його грецькими союзниками (афінянами, етолійцями) так звану другу Македонську війну*, захопивши багато грецьких міст і територій.

* Перша Македонська війна Риму з Філіппом V почалася 215 р. до н. е. з ініціативи останнього і закінчилася у 205 р. до н. е. Згідно з укладеним мирним договором римляни були змушені віддати Філіппу деякі території в Іллірії (Греція).

Але вже 197 р. до н. е. Філіпп був розбитий римськими військами під командуванням Тіта Квінція Фламініна. Рим великодушно оголосив про “повну свободу” грецьких міст-держав, звільнених з-під македонської тиранії, хоча й тут зберігав власні інтереси, відіграючи роль своєрідного арбітра в усіх грецьких справах. У Греції були розташовані численні римські гарнізони, під владою Риму залишились важливі у стратегічному відношенні міста, римські купці й торговці мали привілеї.

Щораз помітнішу роль у здійсненні вигідної для Риму зовнішньої політики виконувала й дипломатія. Для її розвитку римляни немало запозичили з виробленої дипломатичної практики елліністичних країн (наприклад, лозунг боротьби за свободу грецьких міст, систему протекторатів, розподіл сфер впливу).

Як і в інших країнах античного світу, в Римі не було постійних дипломатичних представників типу сучасних послів і консулів. Упродовж тривалого часу обов'язки послів виконували жерці — феціали. Згодом за ними збереглися тільки функції проведення традиційних релігійних обрядів, що супроводжували різні зовнішньополітичні акти, а переговори та інші дипломатичні місії доручали спеціальним посольствам (*legationes*), які призначав і якими керував сенат. Особа посла вважалася в міждержавних відносинах священною і недоторканною. Вбивство або образа послів неодноразово ставали приводом до війни. Ще в ранню епоху в Римі сформувався певний церемоніал прийому чужоземних послів.

Війна з Антіохом. Уладнавши справи на Заході та в Греції, Рим пильнішу увагу приділяє Сходу. Назріває, зокрема, конфлікт із сирійським царем Антіохом (кінець II ст. до н. е.), котрий захопив чимало грецьких міст-держав у Малій Азії, володінь союзних з Римом єгипетських царів династії Птолемеїв, а потім вирушив з військом ще й в Грецію. Проте під тиском римських військ Антіохові довелось покинути Грецію і війну було перенесено в Малу Азію, де римські війська очолив Луцій Корнелій Сципіон. Антіох, до речі, дав притулок давньому й непримиренному ворогу Риму Ганнібалові, який в 195 р. до н. е. утік з Карфагена.

У битві коло Магnezії (190 р. до н. е.) Антіоха було розбито наголову. В результаті Сирійської війни римляни не збільшили своїх територіальних володінь, оскільки надшили ними союзників: пергамського царя Євмена Другого та родосців. Володіння Антіоха було значно урізано, він зобов'язався виплатити римлянам 15 тис.

талантів, передати їм свій флот і всіх бойових слонів тощо. За мирним договором Антіох повинен був видати Риму Ганнібала, але той втік до Вініфії, де в 183 р. до н. е. закінчив життя самогубством, прийнявши отруту. За дивним збігом обставин у тому ж році помер і його переможець — Сципіон Африканський.

Невдовзі знову стало неспокійно в Греції. Заступництво Риму перетворилось тут у сувору опіку, що виразилася в систематичному втручанні у внутрішні справи грецьких міст-держав. Окрім того, точилася постійна боротьба між аристократією і демосом (Рим переважно підтримував аристократичні кола). Грецькі демократи дедалі глибше переймалися антиримськими настроями. Поступово знову нарощувала свої сили Македонія, її цар Персей (син Філіппа) оголосив себе захисником усіх, хто втік від римського засилля, від боргової кабали, хто був засуджений на вигнання за політичні злочини тощо. У самій Македонії він подарував борги державним боржникам, звільнив державних злочинців. Симпатії до Персея зростали, створювалася серйозна антиримська коаліція.

Римські провінції. В 171 р. до н. е. почалася третя Македонська війна. 168 р. до н. е. в битві біля Підни війська Персея і його союзників зазнали поразки. Македонія як окрема держава припинила своє існування, а 148 р. до н. е. взагалі була оголошена римською провінцією. Союзні Персею епірські міста розгромлено, 150 тис. їхніх мешканців продано в рабство. Пергамський цар Євмен, запідозрений в таємних зносинах з Персеєм, втратив колишній вплив. Його навіть не допустили до Риму, оскільки було прийнято постанову, згідно з якою царі взагалі не повинні з'являтися в Римі.

Ахейський союз, що виступив проти Риму, теж був розбитий. Низку грецьких міст захоплено, зруйновано, населення продано в рабство, територію перетворено в *ager publicus* (державну власність). Лише Спарта і Афіни вважалися самостійними, союзними з Римом державами, всі інші грецькі території були приєднані до Риму.

Після Македонії та Греції такої ж долі зазнало й Пергамське царство в Малій Азії. В 133 р. до н. е. пергамський цар Аттал, вважаючи неминучим підкорення Риму, офіційно заповів йому царство, яке перетворилось у римську провінцію Азію.

Власне тоді відбувся чіткий розрив між офіційними гаслами і справжніми цілями римської зовнішньої політики. Офіційні гасла, на проголошення яких, безумовно, вплинула модна в II ст. до н. е.

стоїчна філософія, були: *libertatis* — свобода; *humanitas* — людяність; *justitia* — справедливість; *fides* — вірність. Насправді ж римська політика була егоїстичною і зважала тільки на інтереси Риму. Зі зміцненням Риму римські дипломати починають розмовляти з незалежними державами дедалі різкіше, безапеляційніше. Рим переходить до відвертої політики анексії ослаблених держав. Характерний такий приклад. Коли 169 р. до н. е. сирійський цар Антіох IV Єпіфан напав на Єгипет, то Рим негайно відрядив до нього посольство. Антіох вийшов йому назустріч, простягнувши руку для привітання головному послові Гаю Попілію Ленату. У відповідь той не подав руки, намалював палицею на піску навколо царя коло і передав цареві вимоги сенату, зазначивши, що Антіох не вийде з цього кола, поки не дасть відповіді. Збентежений цар мусив погодитись на римські вимоги.

Значно жорстокішими стали система, форми і методи управління римськими провінціями (ними вважались усі позаіталійські володіння Риму). Створювалися посади провінціальних преторів, яким доручалося управління певними провінціями, їх, як і інших магістратів, обирали Народні збори терміном на один рік. Строк управління провінцією мів бути продовжений спеціальною сенатською постановою (*prorogatio imperii*). У провінції іноді посиляли колишніх магістратів (після закінчення ними строку магістратських повноважень у Римі) з титулами проконсулів або пропреторів.

Провінціальні намісники в межах провінцій мали вищу владу — ітрегішп, але за межами своєї області вони були приватними особами. Правове становище кожної провінції визначалося сенатом і конкретизувалося розпорядженнями намісників. Кожна провінція повинна була сплачувати певну суму прямих і непрямих податків (грішми), поставляти Риму продовольство, зброю, ремісничі та інші товари, утримувати римських урядовців і гарнізони, поставляти допоміжні війська, будувати за вказівкою Риму фортеці, військові кораблі тощо. Землі захоплених провінцій в основному перетворювались у громадське, державне добро — *ager publicus*, як і копальні, ліси тощо, їх здавали намісники в оренду або на цих землях працювали державні раби. Менша частина таких земель залишалась іноді у володіння місцевому вільному населенню.

Разом з римськими військами й урядовцями в завойовані та союзні держави проникають римські й італійські ділки, і римсько-

італійський лихварський капітал починає відігравати помітну роль у житті цих територій. Зрештою, як зазначалось, і самі війни супроводжувались захопленням великої здобичі й полонених, яких перетворювали в рабів. Описи тріумфів, влаштовувані римськими полководцями, засвідчують величезні розміри здобутих трофеїв: золота і срібла, дорогоцінної посуду і прикрас, монет, дорогої зброї, витворів мистецтва, які несли попереду тріумфатора. Чимало трофеїв розподілялось відразу після бою серед війська.

Внутрішня політика Римської держави. Економіка, соціально-політичні відносини. Перетворення Риму в світову державу зумовило в економіці та суспільно-політичному житті країни суттєві зміни. Ця обставина була предметом гордощів римлян, викликала почуття їхньої зверхності над іншими народами.

Давньогрецький політичний діяч та історик Полібій (II ст. до н. е.) писав: “Де знайти людину таку легковажну або рівнодушну, яка не захотіла б зрозуміти, яким чином ... майже увесь відомий світ підпав під єдину владу римлян протягом неповних п’ятдесяти трьох років?” (він мав на увазі період з кінця другої Пунічної війни до перемоги над Македонією і захоплення всієї Греції). Сам Полібій був схильний пояснювати піднесення Риму, як зазначалося в першому розділі, досконалістю його політичного устрою. Він вважав, що в римському державному ладі поєднувались усі три форми правління: монархія, аристократія і демократія. Це поєднання різних форм і стало, на думку Полібія, запорукою успіху Риму в його зовнішній і внутрішній політиці. Проте, насправді, це можна пояснити комплексом внутрішніх і зовнішніх обставин і факторів.

У II ст. до н. е. в соціально-економічному устрої Риму відбулися глибокі зміни. Війни стали у житті країни майже постійним явищем і саме вони були рушійною силою, яка впливала на розвиток економіки і суспільно-політичного ладу. Під впливом завоювальницьких воєн з їх величезною здобиччю і територіальними надбаннями остаточно сформувалась і стала домінуючою рабовласницька система господарства. Значно швидшими темпами, ніж в інших країнах, тут розвивалася приватна власність на засоби виробництва, встановлювалися товарно-грошові відносини, розширявся ринок.

Заможна верхівка суспільства концентрує щораз більші земельні володіння. Створюються великі сільськогосподарські маєтки —

латифундії (від лат. latifundium; latus — широкий, великий; fundus — помістя, маєток). У них працювали сотні, а іноді й тисячі рабів. Вироблена ними сільськогосподарська продукція, ремісничі вироби та інші товари за собівартістю були надзвичайно дешеві, та й на ринку їх цінили невисоко. Праця ж рабів не оплачувалася, їхні утримання, одяг, харчування не потребували великих затрат, про що писав у своєму трактаті, зокрема, Катон Старший.

Крім того, із завойованих Римом провінцій (Сицилії, Африки, Азії) надходили дешевий хліб та багато інших товарів. Отже, ціни на продовольство, ремісничі вироби й інші товари, а також рабів були низькими. Це призводило до розорення дрібних товаровиробників — римських селян, ремісників, котрі не витримували конкуренції з латифундіями та заморськими товарами. Тягарем для їхнього господарства була й обов'язкова військова служба, коли через безперервні війни їм доводилося постійно залишати своє господарство, яке без господаря занепадало, а для його відновлення позичати гроші, часто під заставу землі, а то й продавати її. Під час нашестя ворогів (зокрема, Ганнібала, Пірра) господарства, будівлі, майстерні селян і ремісників вороги спалювали, руйнували, посіви знищували. Відновити це все незможні прошарки населення були неспроможні. В результаті кількість вільних громадян, які мали відповідний земельний цenz (для внесення в розряди) в III—II ст. до н. е. почала зменшуватись. Так, згідно з показниками проведеного в 164 р. до н. е. цензу кількість рівноправних громадян становила 337452 осіб, у 159 р. до н. е. — 328316, у 147 р. до н. е. — 322000, у 136 р. до н. е. — 317993. Процес розорення селянства описано й істориками Стародавнього Риму, зокрема Аппіаном.

Основна маса розорених селян через особливості рабовласницького способу виробництва не перетворювалася у вільних робітників (рабська праця була дешевшою), а йшла на пошуки кращої долі у Рим, де жила випадковими заробітками, різними подачками і користувалася допомогою держави. Цей люмпен-пролетаріат становив значну частину населення багатьох великих міст античного світу. Разом із розоренням селянства зростали пролетарські верстви і в Римі, що у свою чергу породжувало негативні соціальні наслідки, оскільки переважно це були декласовані, деморалізовані елементи, здатні на будь-які проступки, заворушення, розбій. Головним гаслом їхнього життя було “хліба і видовищ!”

Тим часом зміцнювалося економічне й політичне становище нобілів — багаті верхівки римського суспільства, серед якої вирізнялися старі патриціанські роди — Еміліїв, Корнеліїв, Клавдіїв, Валеріїв та ін. Їм не поступалися багатством і впливом окремі плебейські роди — Лівіїв, Семпроніїв і, зокрема, Цециліїв, Метеллів. Саме з представників таких родів комплектувався тоді сенат. З кінця III ст. до н. е. доступ у сенат для нових членів став складнішим, зокрема для представників латинських і кампанських міст. Лише у виняткових випадках досягали вищих посад ті, хто не належав до сенаторської знаті. Це були нові люди — *homines novi*.

Представники нобілітету поділялися на різні угруповання — своєрідні “партії”, які мали розбіжності в питаннях зовнішньої політики, а найчастіше конкурували між собою в боротьбі за здобуття вищих магістратур, важливих жрецьких посад, провінціальних намісників тощо.

Окремі сімейства і роди утворювали коаліції, закріплюючи політичні союзи династичними шлюбами, взаємно підтримували один одного, коли кого-небудь з них притягали до відповідальності.

Колишня простота в побуті, одязі, невибагливість змінюються надмірною розкішшю. Будинки обсталяють дорогими меблями, виробами мистецтва, скульптурами, столи сервірують золотим та срібним посудом, вживають заморські страви і вина, одяг, взуття виготовляють з дорогих матеріалів, з дорогоцінними прикрасами. Знатні сімейства дуже дбали про свій престиж: в очах громадської думки велике значення мали давність роду, наявність знаменитих предків. З цією метою нерідко фамільні записи фальсифікувались, кількість знатних предків збільшувалась, з’являлися герої, яким приписували фантастичні подвиги. Стало престижним мати воскові зображенні предків, які зберігалися у парадній частині дому. В будинках знаті товпилися численні клієнти, котрі супроводжували свого патрона, голосували за нього на виборах, агітували за нього, захищали.

Економічною основою могутності нобілітету було велике землеволодіння: землі власні та виділені їм для користування з громадського фонду. Успішні війни також збагачували насамперед командирів, котрі належали до того ж нобілітету, знатних родин. Величезні прибутки давало знаті й управління провінціями. Оскільки за законом Клавдія 218 р. до н. е. сенаторам було заборонено займатися торгівлею і промислами, то землеволодіння, доро-

гоцінні метали, мистецькі вироби стали формами капіталовкладень, які набули поширення серед нобілітету.

Разом із зникненням дрібного селянського господарства дедалі більше зростають величезні рабовласницькі латифундії. На великих земельних масивах розгортається садове господарство, створюються пасовища для худоби. У зв'язку з дешевиною хліба площі орних земель скорочуються. Виробництво сільськогосподарських культур в Італії невпинно скорочується.

Водночас поступово зміцнюються позиції незначної верхівки плебсу — вершників (не плутати з центуріями вершників часів реформи Сервія Туллія).

Після заборони сенаторам-нобілям займатися комерційною діяльністю саме ці вершники зосередили у своїх руках, велику торгівлю і фінансові справи. Отже, вершники поступово перетворюються у торговельну і фінансову знать. Під їхнім контролем перебували й різні відкупи, серед них здебільшого відкупи провінційних податків. Для цього створювалися спеціальні відкупні товариства (*societates publicanorum*), до яких могли належати й люди середнього достатку. Всі члени товариства вносили свій пай і відповідно до нього одержували прибутки. Головну роль у цих товариствах виконували вершники. Членів цих товариств називали публіканами. Стягаючи в провінціях з населення податки, вони чинили при цьому різні зловживання, вдавались і до лихварства: якщо у платників податків не було коштів, публікани давали їм необхідну суму в позику (під відсотки).

Зовнішня торгівля теж опинилася під контролем вершників. Багатство та їхній вплив чимдалі зростали. Вони й у Римі в широких масштабах стали займатися лихварськими операціями, набували землі як в Італії, так і за її межами.

З нобілями вершники переважно виступали в союзі, спільно. Але часто між ними відбувалися конфлікти. Зокрема, вершники почали брати активну участь в антисенаторських коаліціях, які виникали в міру поглиблення соціальних суперечностей у другій половині II ст. до н. е. Пояснюється це тим, що сенатори-нобілі, володіючи величезними маєтками й землями, через сенат і магістратуру ще й управляли державою, визначали основні напрями її внутрішньої і зовнішньої політики, а вершники, тримаючи під контролем торгівлю та фінанси, тобто володіючи дуже серйозними економічними позиціями, не мали реальної політичної влади.

Повстання рабів. Реформи Гракхів. Втім, слід пам'ятати, що не суперечності між нобілями і вершниками були на той час у Римі основними. Дедалі більшої гостроти набували конфлікти між великими (нобілями) й дрібними (селянами) землевласниками та суперечності протиріччя між рабовласниками і рабами.

Зубожіння і розорення італійського селянства тривало упродовж багатьох десятиліть. Цей процес вкрай несприятливо позначився на становищі Римської держави, передусім на бойовій могутності Риму, оскільки саме селянство становило основну масу війська. Адже, згідно з ценовим принципом комплектування армії, громадяни, позбавлені землі, вибували зі складу військових контингентів. Отже, чисельність армії, її боєздатність зменшувалися. Водночас надзвичайно тяжке становище, нещадна експлуатація рабів викликали наростаючий протест, відкриті бунти і щораз більш грізні повстання. Більшість рабів була з військовополонених. Ще в недалекому минулому вільні люди, вони з неприхованою ненавистю ставились до своїх господарів, протестували проти свого рабського становища і завжди були готові боротися за визволення.

Упродовж тривалого часу ці протести мали вигляд незначних виступів, які не впливали на політичне життя Риму. Приблизно з початку II ст. до н. е. ситуація змінюється і неодноразово відбуваються заворушення рабів, що придушуються за допомогою збройного втручання центральних римських властей.

У 199 р. до н. е. у м. Сетії поблизу Риму карфагенські заручники організували велику змову рабів, провели агітацію серед підневільного населення інших місцевостей. Проте два зрадники-раби повідомили власті про змову. Виряджений з Риму з військовим загоном претор упіймав і стратив призвідників. Повстання рабів у м. Пренесте закінчилося стратою 500 осіб. У 196 р. до н. е. повстало декілька тисяч рабів у Етрусії. Повстання було придушено, а його організаторів розп'ято на хрестах. В Апулії у 80-х роках за участь у повстанні страчено майже 7 тис. осіб.

Сицилійське повстання рабів. Перше справді велике й найбільш тривале повстання рабів почалось 138 р. до н. е. в Сицилії, де надзвичайно жорстоко поводитися з рабами. Керівником повстання був сирієць Євн, якого вважали пророком. Об'єднаними зусиллями рабів було розбито і вигнано римські гарнізони, спалено римські вілли, вбито багато рабовласників. Євна проголошено ца-

рем і названо іменем сирійських царів — Антіохом. Повстанню рабів співчували і підтримали деякі верстви неримського вільного населення. Для допомоги цареві в управлінні створено раду, куди обрано “значних розумом людей”. Рабство, однак, не ліквідували. Дістали свободу лише ті, хто приєднався до повстання.

Римляни довго не могли розправитись з повсталими. До Сицилії довелось відрядити консула Публія Рупілія з армією, який 132 р. до н. е. ліквідував це повстання. Сицилія знову опинилася під владою Риму.

Загострення соціальних суперечностей серед вільних, поширення повстань рабів були безсумнівними симптомами назриваючої кризи в римському суспільстві. Безроздільне панування нобілітету зумовлювало все більше невдоволення серед широких верств вільного населення. Селянські маси, які витіснялися з землі нобілями і латифундистами, голосніше і наполегливіше вимагали земельного поділу, ліквідації боргових зобов'язань, протестували проти роздачі фонду багатіям, як це робила держава, віддаючи землі тим, хто за них більше платив. Отож опозиція сенатові, котрий очолювали нобілі, зростала.

Вже з 145 р. до н. е. народні трибуни на зборах, виголошуючи промови, поверталися обличчям до народу, а не до сенату, як це було прийнято. В 139 р. до н. е. за законом Габінія було введено у Народних зборах таємне голосування.

Аграрна реформа Тиберія Гракха. Проте початком могутнього демократичного руху слід вважати обрання в народні трибуни у 134 р. до н. е. Тиберія Гракха, ініціатора і рішучого прихильника аграрних реформ. Він належав до відомого плебейського роду Семпроніїв. Його батько був видатним полководцем і політичним діячем, мати Корнелія, дочка Сципіона Старшого, вирізнялася розумом і освітою. Тиберій і його молодший брат Гай здобули блискучу освіту. Тиберій брав участь у боях за здобуття Карфагена.

“Дикі звірі, — говорив Тиберій, — і ті мають нори та лігва, а люди, які вмирають, борючись за Італію, як кочівники тиняються всюди з жінками і дітьми ... їх називають володарями, а в них немає і клаптя землі, нема ні вівтаря, ні кладовища предків”.

Тиберій Гракх вважав за необхідне відродити вільне селянство, піднести боєздатність римської армії, скоротити кількість рабів, використання робочої сили котрих витісняло працю вільних людей, розкладало, розбещувало їх.

Він запропонував проект аграрного закону, згідно з яким глава сім'ї міг мати не більше ніж 500 югерів (125 га) землі для себе і по 250 югерів для дорослих синів, але не більше 1000 югерів на всю сім'ю. Йшлося про державну землю, віддану у володіння або продану приватним особам. Надлишки земель відбирали (за винагороду), ділили на ділянки по 30 югерів і віддавали селянам у спадкове користування, але без права відчуження і з вимогою обов'язкової сплати певних внесків (натурою і грошми). Для введення цього закону в життя слід було обрати спеціальну комісію у складі трьох осіб.

Законопроект Тиберія Гракха викликав у Римі бурхливі суперечки. Переважна більшість багатих землевласників виступили категорично проти нього. Проте окремі нобілі, які розуміли нагальну потребу в проведенні аграрної реформи, у пом'якшенні соціальних суперечностей, підтримали Гракха (в тому числі принцепс сенату Аппій Клавдій, з дочкою якого Тиберій був одружений, Публій Муцій Сцевола, Ліциній Муціан та ін.). Підтримали Гракха і широкі народні маси. “Маси селян стікались у Рим, — писали історики, — наче ріки в море”.

Боротьба за аграрну реформу перетворювалась у масовий рух. Коли законопроект обговорювали в трибутих Народних зборах, інший народний трибун, Марк Октавій, пов'язаний з нобілями великий землевласник, наклав на законопроект veto. Тоді Гракх застосував нечуваний доти захід, поставивши на голосування питання, чи може бути народним трибуном той, хто йде проти інтересів народу. І збори одностайно дали заперечну відповідь. Октавія усунули з посади. Це було справжнім революційним актом, оскільки вперше в історії Риму трибун, який мав право припиняти розпорядження магистратури, сенату, відхиляти проекти законів, що вносились на Народні збори, був достроково позбавлений повноважень.

Законопроект Гракха було затверджено і для його реалізації обрали відповідну комісію. Комісія приступила до роботи, проте їй перешкоджали великі землевласники. Іноді майже неможливо було визначити межі *ager publicus* — громадських земель. Великі ускладнення виникали під час установаження прав володіння. Крім того, в процесі розмежування земель нерідко порушувалися права союзників.

У цей час помер (133 р. до н. е.) пергамський цар Аттал III, заповівши своє царство Риму. На пропозицію Тиберія, скарбницею

царя мав розпоряджатися не сенат, а Народні збори, і ці гроші повинні були піти на допомогу селянам, новонаділеним землею. Це був новий удар, завданий сенатові, який дотепер безконтрольно розпоряджався фінансами країни.

Після закінчення строку річного перебування на посаді Гракх висунув свою кандидатуру на повторний строк, ввівши до своєї програми низку демократичних реформ (судову реформу, скорочення строку військової служби та ін.). Але повторне обрання народного трибуна суперечило римським конституційним традиціям. Розпалилися пристрасті. Збори тривали два дні, і суперечки закінчилися збройною сутичкою. Вороги реформи зі своїми озброєними прихильниками і клієнтами напали на Гракха. У сутичці він і понад 300 гракханців загинули.

Проте аграрна комісія продовжувала розподіляти землі. Аграрна реформа була життєво важливою, і сенат не відважувався її відразу скасувати.

Таким чином, вороги Гракха і його реформ тимчасово перемогли. Позиції сенату, його політична сила, державницькі вікові традиції виявились міцними, а демократичний рух недостатньо об'єднаним, недостатньо цілеспрямованим. Зрештою, не підтримували Гракха не лише нобілі, а й вершники, численні міські жителі, котрі були пов'язані зі знаттю клієнтськими зв'язками.

Трибунат Гая Гракха. Придушення руху Гракхів. Після смерті Тиберія Гракха політична боротьба не припинилась. Власне з цього часу можна говорити про виникнення двох основних римських політичних партій — оптиматів (optimus — кращий) і популярів (populus — народ).

Метою оптиматів, як згодом констатував Цицерон, була охорона і захист консервативних основ Римської держави, зокрема влади сенату, привілеїв нобілів. Популярари ж були партією римського плебсу (міського і сільського), опирались на Народні збори, хоч їх керівники здебільшого виходили не з низів, а з тих же нобілів. Це не були партії в нинішньому розумінні слова — вони не мали статутів, чіткої програми, оформленого членства, керівного органу. Нерідко політична боротьба посилювалася інтригами між різними групами нобілітету, перепліталася з чварами між окремими родами і сім'ями, але в центрі боротьби між оптиматами і популярторами все-таки перебувало аграрне питання і питання про демократизацію суспільно-політичного устрою Римської держави.

Початок нового етапу демократичного руху пов'язаний з трибуналом Гая Семпронія Гракха — молодшого брата Тиберія. Джерела описують його як людину рішучу, енергійну, стійку, високоосвічену, з блискучими ораторськими здібностями. Він був членом комісії у справі надання селянам землі, квестором у Сардинії. На 123 р. до н. е. його обрали народним трибуном, а потім переобрали і на 122 р. до н. е. (у 131 р. до н. е. прийнято закон про можливість переобрання на посаду трибунів на другий строк). У своїй політичній діяльності він став спадкоємцем справи брата — продовжувачем аграрних реформ. Першим законом, прийнятим з його ініціативи, був закон про суд над тими, хто розправився з його братом. Потім він вигнав з країни без суду всіх інших його уцілілих противників. Закон був насамперед спрямований проти тодішнього консула Попілія Лената, котрий допустив це свавілля. Лената було засуджено і вигнано з Італії. Надалі цей закон почали застосовувати дуже часто, причому навіть в армії, де до того часу не можна було оскаржувати рішення командира.

Гракх домігся прийняття й інших законів — на військову службу не можна було приймати молодь до 17 років (раніше часто це правило порушувалось), а також було заборонено вирахування з солдатської платні за обмундирування та ін.

Важливим був і так званий хлібний закон, згідно з яким кожен бідний громадянин міг купувати у держави хліб за дешевшою, ніж на ринку ціною (один модій за 6 асів; модій = 8,7 л, або 1 кг). Такі випадки мали місце і раніше, але відтепер матеріальна, зокрема “хлібна”, допомога незаможним визнавалася обов'язком держави.

Боротьба проти нобілітету вимагала залучення до популярів вершництва, економічна сила котрого зростала. Водночас у вершників були і свої певні політичні вимоги. З цією метою Гай Гракх провів закон “Про провінцію Азію” (*lex de provincia Asia*), згідно з яким на території колишнього Пергамського царства вводився податок — десятина з прибутку. Збирання цього податку доручалось відкупним компаніям, які вигравали це право на аукціоні, що влаштовували цензори в Римі. Цим усувалася конкуренція з боку місцевих (у Азії) фінансистів. Отже, вершникам були гарантовані необмежені права економічної експлуатації багатой східної провінції.

Велике значення для вершників мав і судовий закон (*lex iudicialium*), згідно з яким у постійних судових комісіях з розгляду

справ про зловживання у провінціях повинні були засідати і представники вершників. Це завдало тяжкого удару нобілітетові, з середовища якого підбиралися намісники та інша вища адміністрація провінцій.

Для пожвавлення економічного життя Італії Гракх розпочав будівництво шляхів. Це давало заробіток незаможному населенню, було вигідне сільським жителям, а вершники діставали підряди.

Гай Гракх почав активно створювати нові колонії римських громадян як в самій Італії, так і за її межами. Тим самим, з одного боку, з Риму відселялося “зайве”, непрацююче населення, а з іншого — зміцнювалась влада Риму на місцях. Колонії створювались на пожвавлених торговельних шляхах і мали значення не тільки як військово-землеробські поселення, а й як торговельні центри. Гракх вирішив заснувати колонію навіть на місці зруйнованого римлянами Карфагена — тобто місці, оголошеному римлянами проклятим, і тому ніхто не повинен був там селитися. Це рішення Гракха викликало серед населення гостру полеміку.

Гракх мав великий авторитет серед демократичних і ділових кіл римського населення. У своїй діяльності він вийшов за межі, визначені народним трибунам. Він очолював діяльність аграрної комісії, втручався в зовнішньополітичні справи, відав будівництвом шляхів, засновував колонії тощо. Сенат був безсилим йому протидіяти. За старими звичаями народний трибун не повинен залишати Риму, проте Гай Гракх поїхав до Африки, щоб особисто керувати заснуванням на місці Карфагена колонії Юнонії. Поселенцям (6 тис. осіб) там виділили небувало великі наділи — по 200 югерів.

Водночас з успіхами Гракха зростала й опозиція проти нього, насамперед нобілів та й інших громадян, прихильників старих порядків і традицій. Особливо різкої протидії зазнав законопроект Гая Гракха про надання прав римського громадянства союзникам, які нарівні з римлянами брали участь у всіх війнах, проте на відміну від них продовжували сплачувати військовий податок (tributum), не мали права брати участь у розподілі громадських і завойованих земель, їхня особа не охоронялася правом провокації, римські магістрати нерідко зловживали своєю владою. Допускалося навіть їхнє публічне тілесне покарання. Надання їм прав римського громадянства значно збільшило б кількість політично повноправних громадян, зміцнило б позиції римської демократії.

Цей законопроект зачіпав інтереси різних верств римських громадян — не тільки сенаторів, а й плебсу, який не мав наміру поступатися своїми перевагами на користь союзників. Законопроект було відхилено. Противники Гракха розпочали проти нього шалену агітацію. Заснування ним колонії Юнонії оголосили порушенням волі богів. Використавши загін критських найманців, оптимати в Римі вчинили заколот. Майже 3 тис. прихильників Гракха було вбито, сам він покінчив життя самогубством.

Отже, в цій рішучій сутичці з римською демократією оптимати здобули перемогу. За сенатською традицією обидва брати-трибуни вважалися “заколотниками”. Але плебс шанував їх пам’ять, спорудив їм статуї, люди приносили до їх підніжжя квіти, пожертви. Вони обидва стали жертвами реакції, однак і римській олігархії було завдано відчутного удару.

З часів Гракхів починається період напруженої політичної боротьби в Римі, який тривав понад століття. Незважаючи на загибель обох братів-реформаторів, їхню діяльність слід вважати одним з великих успіхів римської демократії. Становище окремих соціальних угруповань змінилося: позиції оптиматів послабилися, а вершників — зміцнилися. Збільшилась кількість дрібних селянських господарств: за цenzом 136 р. до н. е. їх було 317933, а у 125 р. — 394736. Отже, майже 80 тис. громадян одержали земельні ділянки, в той час як у попередній період їх кількість не збільшувалась, а зменшувалась.

Проте успіх аграрних законів був лише частковим. Гракхи не усунули причин, які призводили до обезземелення селянства, прощарок нових дрібних власників не міг відновити попередню селянську армію.

У подальшому було видано ще декілька аграрних законів. Найбільшої уваги заслуговує закон трибуна Спурія Торія (111 р. до н. е.). За цим законом різні категорії громадських і завойованих земель, які були у володінні римських громадян, ставали їхньою власністю. Громадяни мали право ними вільно користуватися й розпоряджатися.

Лекція 20. Загострення зовнішньополітичної ситуації. Військова реформа Гая Марія. Початок громадянських воєн. Диктатура Сулли. Повстання Спартака. Перший тріумвірат. Диктатура Цезаря. Другий тріумвірат. Кінець Римської республіки

Тоді як у Римі точилася відчайдушна боротьба між оптиматами й популярями, майже на всіх рубежах Римської держави йшли війни з сусідніми народами. Це вимагало значного військового й матеріального напруження. Крім того, необхідно було тримати в покорі вже завойовані народи, де час від часу вибухали заворушення.

Завоювавши величезні території в Європі, Азії й Африці, Рим став великою світовою за тогочасними масштабами державою. Це значно ускладнювало функції державного управління. Форми державного устрою невеликої держави-міста уже не задовольняли потреби величезної країни: і Народні збори, що склалися з воїнів-громадян, і сенат, і магістратура стали непридатними для нової держави. У провінціях, які до того були лише об'єктом експлуатації, виникають впливові групи місцевих рабовласників — землевласників, торговців, фінансистів. Вони прагнули рівності з римлянами, вимагали політичних прав і функцій. Дедалі більше римлян переселялось у провінції. Державний апарат повинен був представляти інтереси рабовласників усієї держави, а не тільки Риму.

Новим умовам не відповідав і давній принцип організації збройних сил як тимчасового ополчення вільних селян і ремісників. Армія мала бути і, по-суті, вже стала професійною, постійною. До того ж для збереження військової могутності Риму потрібна була численна армія — адже вона воювала на різних фронтах далеко за межами Італії.

Таким чином, все очевиднішою була потреба реформування системи державного управління, збройних сил та інших невідкладних перетворень, продиктованих вимогами часу. Тим часом простежується початок занепаду державної і військової системи Риму, поширюються продажність, підкупи, хабарництво. Ці явища спостерігаються і в середовищі воєначальників.

Югуртинська війна. З усією яскравістю це виявилось наприкінці II ст. до н. е. під час Югуртинської війни. Онук вірного союзника Риму в Карфагенській війні царя Масинісси Югурта прагнув силою захопити нумідійське царство, поділене Масиніссою між декількома синами. Югурта підкупив кількох римських сенаторів, різних політичних діячів, трибунів, домагаючись влади. Навіть командир римськими військами в Африці, отримавши від Югурти великі хабарі, відвів свої війська з території Нумідії. І хоч під тиском широкої громадськості Югурті було оголошено війну (111 р. до н. е.), велась вона Римом бездарно. Римські війська були змушені капітулювати.

Громадськість, обурена сенаторською олігархією, підкупною та корумпованою, і таким самим командувачем військами, вимагала над ними суду. Багатьох сенаторів, різних магістратів було засуджено і вигнано з Риму, а їхнє майно конфісковано. Командувачем в Африку призначено Квінта Цецилія Метелла, аристократа, але досвідченого полководця, суворо і невідкупну людину. Він завдав Югурті поразки, проте нумідійський цар перейшов до партизанської боротьби. Війна набула затяжного характеру. Для її завершення в Африку був виряджений новообраний консул Гай Марій. Він був з верстви “нових людей” (*homo novus*), походив з латинської сім’ї, яка жила в селі біля м. Арпіна. Марій з раннього віку служив в армії, був народним трибуном, претором. Потім служив легатом в Югуртинській війні у Метелла. Вирізняючись військовими здібностями, він мав великий авторитет серед війська, був близький до солдатів за складом думок і способом життя. Спеціальним рішенням Народних зборів Марію було доручено продовжувати війну з Югуртою. В 105 р. до н. е. він остаточно розбив і захопив у полон Югурту, якого незабаром у Римі було страчено.

Одночасно з Югуртинською війною римлянам довелось вести війну на півночі з кельтськими і германськими племенами кимврів і тевтонів. У битвах біля Аквілеї (113 р. до н. е.) і Араузіона (105 р.

до н. е.) римляни зазнали поразку. В останній битві загинуло близько 80 тис. римських воїнів. Подальше ведення війни знову доручили Гаю Марію.

Реформа збройних сил Гая Марія. Спочатку Гай Марій приступив до реформи збройних сил (106–105 рр. до н. е.). Передусім він скасував попередній принцип комплектування легіонів, коли в армії могли служити лише громадяни, які мали земельну власність. Надалі вона повинна була комплектуватися лише на добровільних засадах, незалежно від майнового цензу, тобто вперше набирали в армію всіх бажаючих — неімущих, пролетаріїв, котрих було в державі дуже багато. Брали до уваги лише громадянство і придатність до військової служби. Оскільки воїни і офіцери одержували певну платню, озброєння, обмундирування і харчування, вони не були обтяжені турботою про своє господарство, сім'ї. Строк служби становив 16 років. Після цього воїни могли йти у відставку і наділялись землею. Так формувалося постійне професійне добре навчене військо.

Дещо було змінено структуру війська. Основною бойовою одиницею, як і раніше, залишався легіон, який поділявся на десять когорт. Когорта стала головною тактичною одиницею римської армії, замінивши маніпулу. Когорти ділилися на центурії, які тепер склалися не зі 100, а з 80 воїнів. Вони ділилися на 10 контуберніїв по 8 легіонерів у кожному. В кожному легіоні перша когорта мала більшу чисельність, ніж усі інші. В ній нараховувалося 10 центурій (800 воїнів). Деякі з них були кінними гонцями, кухарями або писарчуками і, зазвичай, в бою участі не брали. Інші 9 когорт нараховували по 6 центурій (480 воїнів). Таким чином, їхня загальна чисельність становила 4320 легіонерів. У кожній когорті були свої центурії гастатів, принципів і тріаріїв. І озброєння, і місце в строю визначалися командирами, а не за майновим цензом. Кожний легіон мав свій прапор — срібного орла (аквіла — символ могутності), номер і назву. В бою аквіла ніс воїн — аквіліфер. У разі втрати прапора легіону останній розформовувався. На чолі легіону стояв легат, когорту очолював військовий трибун, а центурією командували центуріон та його помічник — опціон. Кожна центурія мала свою емблему, яку носив воїн сігніфер (прапорносець), який до того ж відповідав за організацію поховального заgonу. В армії було встановлено жорстку дисципліну, солдати мусили постійно навчатися, працювати в таборі, прокладати

дороги, споруджувати укріплення. Будівництвом і організацією військового табору в легіоні керував досвідчений воїн — префект табору. Щоб у розташування армії не зміг проникнути ворог, в кожній центурії був свій пароль, що змінювався щодня. До кожного легіону були приписані аукзілії — загони воїнів, що комплектувалися з тих, хто не мав римського громадянства. Ці воїни об'єднувалися в когорти по 500 або 1000 солдат. Вони отримували значно меншу платню, ніж легіонери, служили в армії довше і були не так добре навчені. Втім, після закінчення терміну служби в армії вони отримували римське громадянство. Досить часто ці солдати служили в кавалерії.

У результаті військової реформи Марія замість громадського ополчення сформувалася професійна, добре навчена римська армія, чисельність її зростає, боєздатність значно посилюється.

Реформа мала і значні політичні наслідки. Якщо раніше воїни прагнули якнайшвидше повернутись з військових походів додому, до господарства, сім'ї, то маріанські воїни перетворились у солдат-професіоналів, інтереси котрих були цілком пов'язані з армією. Вони прагнули нових походів, воєн, які обіцяли їм здобич і збагачення. Змінилися і відносини між полководцем та військом, яке самовіддано служило обдарованим, хоробрим командирам у переможних битвах. Солдати вірно служили полководцям не тільки в зовнішніх війнах — за потреби вони зі зброєю підтримували їхні політичні вимоги.

Перехід до системи добровільної професійної армії значною мірою сприяв виникненню громадянських воєн наступного періоду, наклав певний відбиток на весь хід внутрішньої боротьби періоду республіки. З реформованою армією Марій 102 р. до н. е. розбив тевтонів, а в 101 р. до н. е. у грандіозній битві біля Варцелл у Північній Італії майже повністю знищив близько 70-тисячну армію кімврів. Марій досяг у державі великої влади і популярності. Всупереч тодішнім законам упродовж короткого часу (восьми років) його 6 разів обирали консулом. Це був один з перших кроків до встановлення довготривалої військової диктатури.

Військова реформа Марія сприяла перетворенню армії в серйозну політичну силу.

Напружена ситуація в результаті тяжких воєн, ускладнилась наприкінці II ст. до н. е. внутрішніми подіями. У 104 р. до н. е. вибухнуло повстання рабів у Кампанії (Італія), того ж року — друге

велике повстання рабів у Сицилії, де знову вони проголосили своє царство, обрали царя (сирійця Сальвія, який взяв собі ім'я Трифон). Обидва ці повстання були жорстоко придушені.

Союзницька війна. Боротьба популярів з оптиматами супроводжувалась актами насильства та індивідуального терору. Не припиняли боротьби й італійські “союзники” Риму, які домагалися прав повного римського громадянства. Оптимати ж докладали всіх зусиль, щоб не допустити прийняття відповідних законів. Це призвело до вибуху так званої Союзницької війни (90–88 рр. до н. е.), тобто війни між італіками і власне римлянами. Італіки створили свою державну організацію — федерацію міст, обрали свій сенат (50 осіб), двох консулів, 12 преторів. Столицею федерації стало м. Корфіній, перейменоване в м. Італія. Італіки почали карбувати свою монету, створили об'єднане військо.

Війна була запекла. Тяжкі втрати і небезпека відмежування племен етрусків та умбрів, котрі залишалися поки що вірними Римові, змусили римлян піти на поступки. Консул Луцій Юлій Цезар увів у 90 р. до н. е. закон (lex Julia), за яким союзники, які зберегли вірність Риму, набували права повного римського громадянства.

У 89 р. до н. е. законом народних трибунів Сильвана та Карбона такі ж права отримали ті італіки, хто впродовж двох місяців склав зброю. Війна незабаром припинилася. Майже все вільне населення Італії набуло прав римського громадянства. В італійських містах збереглося місцеve самоврядування, хоча тепер вважалося, що вони населені римськими громадянами, які мають повне право брати участь у політичному і громадському житті країни. Водночас широких масштабів набула романізація Італії.

Диктатура Сулли. Між тим спокій тривав недовго. Знову загорюється боротьба між оптиматами, котрих очолив Луцій Корнелій Сулла, що прославився в Югуртинській та Союзницькій війнах, і популярями, яких після деяких хитань очолили Гай Марій та Луцій Корнелій Цінна. Коли Сулла вирушив на Схід на війну з понтійським царем Мітрідатом, який захопив майже всю Малу Азію та висадився у Греції, в Італії дійшло до збройної боротьби між популярями — маріанцями і оптиматами та іншими прихильниками Сулли — сулланцями. У запеклій боротьбі маріанці перемогли. При цьому війська Цінни і Марія нещадно розправлялися з сулланцями, знищуючи їх і грабуючи їхнє майно.

У 86 р. до н. е. відразу після вступу на посаду консула Марій помер, але його прихильники залишалися при владі. В цей час Сулла вів на Сході успішну війну з Мітридатом. Розбивши його, Сулла переможцем, з великими трофеями, повернувся до Італії. Війська Сулли в кількох битвах завдали маріанцям поразки.

Перемога Сулли супроводжувалася жорстокими розправами над супротивниками в Італії та в самому Римі. Було складено спеціальні списки (проскрипції) оголошених поза законом осіб, які підлягали страті, а їхнє майно — конфіскації. При цьому часто зводились особисті рахунки або чинились вбивства з корисливих мотивів. Було вбито близько 40 сенаторів і 1600 вершників.

З цього часу починаються радикальні зміни у структурі і функціях державних властей. Оскільки обох консулів не стало (Марій помер, а Цінна загинув), згідно з давньоримською традицією, крайною тимчасово управляв інтеррекс (*interreges*), котрого призначив сенат до виборів нових консулів. Наприкінці 82 р. до н. е. інтеррекс Луцій Валерій Флакк провів через збори закон про передачу верховної влади на необмежений строк диктатору — Суллі.

Диктатура Сулли нагадувала колишню лише за назвою. Диктатор і раніше мав необмежені права, проте призначався він за надзвичайних обставин з певною метою — для ведення війни, придушення повстання, і строк диктатури суворо обмежувався часом — до 6 місяців. Сулла ж був вперше в історії Риму призначений на невизначений час. Крім того, йому надавалися необмежені права: він міг видавати закони, регулювати соціально-політичний устрій держави, призначати державних службовців, надавати їм верховну владу (*imperium*), вести зовнішню політику, засновувати колонії, оголошувати війни, виносити смертні вироки, проводити конфіскацію майна та ін. Самі римські історики характеризували його владу як *regnum* або *monarchia* (царську). Вето народних трибунів на його рішення поширювалось. Республіка припинила існування. Римом почав правити одноосібно Сулла. Він належав до оптиматів, і всі його нововведення були пройняті консервативним духом, спрямовані проти римської демократії, мали на меті охорону інтересів оптиматів і відновлення того ладу, який існував у Римі до реформ Гракхів.

Сенат згідно з установленими Суллою законами формально перетворювався у вищий державний орган. Склад його збільшено до 600 осіб, до нього ввійшли воєначальники та інші прибічники

Сулли. Посади сенаторів фактично стали довічними. Було розширено судові функції сенату та значно збільшено кількість постійних судових комісій (*quaestiones perpetuae*). Крім того, створюються судові комісії для розгляду справ про підкуп, отруєння, підробку заповітів тощо. Суддями цих комісій, як і до реформ Гракхів, призначалися тільки сенатори, а головували претори, їхні вироки не підлягали оскарженню в Народних зборах.

Збільшилась кількість магістратур. Замість шести преторів обирали восьмеро, замість восьми квесторів — 20. Консули і претори повинні були постійно перебувати в Римі. Претори відали тільки судами і судочинством. Владу консулів також обмежили: вона поширювалась в основному на Рим та Італію. Існувала певна послідовність у проходженні магістратур і віковий ценз: квестором можна було стати лише досягнувши 30 років, претором — 39, консулом — 42. Для обрання на вищу посаду потрібна була перерва — два роки. Переобрання на ту саму посаду дозволялось лише через десять років. Цензорів позбавлено їхніх основних функцій (розподіл громадян за цензами-розрядами, обрання сенаторів). Трибуни мали право вносити до Народних зборів тільки ті законопроекти, які попередньо схвалив сенат. Право інтерцесії було значно обмежене.

Народні збори збереглись, але були змушені беззастережно схвалювати численні закони Сулли. Плебс позбавили хлібних роздач, що регулярно проводили з часів Гракхів. Народ залякували терором.

Безпосередньо опорою влади Сулли, крім оптиматів, було військо, завдяки якому він прийшов до влади. Заради війська проведено конфіскацію частини земель в італійських містах. У Лації і Кампанії на конфіскованих землях засновано колонії, в яких оселилося майже 100 тис. сулланських ветеранів. У самому Римі, крім своїх ветеранів, Сулла опирався на 10 тис. так званих корнеліїв — відпущених на волю і наділених правами громадянства рабів, засуджених і загиблих під час проскрипції громадян.

Сулла був необмеженим володарем Риму, але в 79 р. до н. е. він несподівано склав повноваження диктатора (як вважають, через важку невиліковну хворобу) і в 78 р. до н. е. помер.

Встановлення диктатури Сулли було виявом кризи старого республіканського ладу. Ця перша спроба збройного захоплення політичної влади стала прецедентом, прикладом, який наслідували в майбутньому інші римські полководці-політики.

Відразу після смерті Сулли активізувалась опозиція. У заворушеннях брали участь різні верстви населення. Міський плебс прагнув повернути владу народним трибунам, відновити хлібні роздачі; вершники відстоювали своє значення в суспільстві; родини проскрибованих домагались повернення конфіскованих земель, майна; боржники сподівались на проведення соціальних реформ. Навіть чимало нобілів вважали, що слід відновити деякі старі порядки, коли в політичному житті могла брати активну участь широка громадськість, а не обмежена купка олігархів.

Збройну боротьбу проти сулланців, центром якої стала Іспанія, очолив Квінт Серторій, хоробрий і талановитий полководець. Проте між його прихильниками загострилися суперечності, і надісланий в Іспанію сулланець Гней Помпей розбив його військо.

Повстання Спартака. У той час коли точилася запекла соціально-політична боротьба в Римі, війни з Серторієм в Іспанії і з Мітридатом в Азії, розпочалося найбільше у стародавньому світі повстання рабів. Війни наводнили Італію великими масами рабів, серед яких були різні етнічні групи: галли, германці, фракійці, сирійці та ін. Рабів за людей не вважали — вони були частиною майна, їх нещадно експлуатували, хворих і старих викидали, мов непотрібну річ.

Найбільш нестерпним було становище рабів-гладіаторів. Жодне свято, жодне видовище не проходило без гладіаторських боїв. Рабів-гладіаторів готували у спеціальних школах. В одній з таких шкіл у Капуї й почалося 74 або 73 р. до н. е. повстання, під проводом Спартака, фракійця за походженням. Отаборившись на Везувії, повсталі залучали до своїх рядів усіх, хто тікав від гнобителів, боргів і зневаги. До них збігалися раби, вільні бідняки, розорені селяни та інші знедолені. Повстанці розгромили декілька римських загонів, навіть пропретора Клавдія Глабра з 3-тисячним військом, а потім і претора Публія Варінія з легіоном вояків. За словами Плутарха, Спартак став великою і грізною силою. За деякими даними, чисельність його армії сягала 100 тис. Вона була поділена на племінні загони (зокрема, германців, галів, римлян), які очолювали здібні командири — Еномай, Крікс та ін. У Піцені Спартак розбив армії обох консулів — Клодія і Варінія, виявивши блискучий полководницький талант і надзвичайну хоробрість. Відмовившись від походу на Рим, Спартак спочатку повів військо на південь Італії, плануючи переправитись у Сицилію. Коли це

йому не вдалося, він пішов на схід, у Брундизій, маючи намір перевести армію в Грецію.

Вести війну зі Спартаком було доручено преторові Марку Ліцинію Крассу. Він зміцнив розхитану дисципліну в римській армії, відновивши кару децимації (десяткування), що вже давно не застосовувалась, поповнив легіони і вщент розбив великий загін повстанців, які відокремились від Спартака. Загибло понад 12 тис. рабів. Однак сенат, не будучи впевненим у остаточній перемозі, викликав з Іспанії Помпея з військом і з Фракії Марка Ліцинія Лукулла. Не бажаючи ділити з ними славу, Красс одноосібно почав наступ на Спартака. У 71 р. до н. е. в Апулії відбулась вирішальна битва, повстанців було розбито, Спартак загинув. Красс і Помпей, який незабаром висадився в Італії, з неймовірною жорстокістю розправлялися з повсталими. 6 тис. полонених розп'яли на хрестах по дорозі з Капуї до Рима, інших убивали на місці.

Повстання рабів під проводом Спартака завдало тяжкого удару Римській рабовласницькій республіці. Повстання розкрило глибинну антагоністичну, аморальну суть системи рабоволодіння, і хоч загалом у ті часи ще не визріли умови для її ліквідації, проте основи Римської держави різко похитнулися. Однак ця система була ще міцною, вкоріненою в тогочасні відносини і порядки, і могутність Римської держави ще не було зламано. Водночас повстання Спартака, як і інші заворушення, було грізною пересторогою для рабовласників, змусило урядові кола Риму внести корективи до системи управління, краще пристосувати її до нових соціально-економічних і політичних відносин.

Повстання позначилося й на економіці, зокрема на сільському господарстві. Багато селянських господарств, навіть латифундій, було знищено. Винищення і втеча рабів, а також небезпека нових повстань примушували власників великих маєтків щораз частіше ділити землі на дрібні ділянки і здавати їх в оренду так званим колонам. У пам'ятках цієї епохи вперше знаходимо термін "colonus" саме в значенні дрібного орендаря.

Повстання Спартака сприяло певній консолідації панівних кіл римських рабовласників — нобілітету і вершників. Невипадково обидва полководці, які між собою суперничали — Красс і Помпей, хоча й були сулланцями, коли їх обох на 70-й рік обрали консулами, мусили здійснити низку заходів для відновлення досулланських законів і порядків. Зокрема, було повністю відновлено владу

народних трибунів, посади і владу цензорів, у постійні судові комісії в ролі суддів, окрім сенаторів, знову були допущені вершники та представники інших заможних верств населення. До речі, саме в цей час розгортається діяльність уславленого римського політичного діяча, письменника і юриста Марка Туллія Цицерона (106–43 рр. до н. е.), відомого ораторським мистецтвом і блискучими судовими промовами.

Підвищуються в той період і політичні акції Помпея, що уславився як талановитий полководець, розумний політик. Крім перемоги над маріанцем Серторієм у Іспанії, він звільнив Середземне море від засилля піратів, зробивши його безпечним для плавання і торгівлі, остаточно розбив у Малій Азії Мітридата, який після смерті Сулли знову активізувався. У 65 р. до н. е. Помпей з військом дійшов аж до Закавказзя, в район нинішнього міста Поті, підкорив Іудею, включивши її до складу створеної провінції Сирія. Він же утворив з завойованих земель ще одну римську провінцію на сході — Вініфію і Понт. Прибутки Римської держави від цих завоювань збільшились майже на 70 %. Помпей щедро нагородив воїнів, вніс великі суми до державної скарбниці.

Політика Цезаря. Перший тріумфірат. Серед народу зростала і популярність іншого політичного діяча і полководця — Гая Юлія Цезаря (100–44 до н. е.). Він походив зі знатного і багатого патриціанського роду Юліїв, підтримував популярів, хоча й діяв дуже обережно. Намагаючись здобути популярність серед плебеїв, Цезар часто організовував для народу розкішні видовища. Згодом він прославився в багатьох битвах як талановитий і хоробрий воєначальник. На 62-й рік до н. е. його обрано претором.

Першу спробу досягти в республіці вищих посад шляхом змови і державного перевороту було зроблено у 66 р. до н. е. У змові брали участь переважно розорені нобілі, в тому числі сенатори. Очолив її Луцій Сергій Катиліна, свого часу сулланець, намісник провінції Африка, де був звинувачений у здирстві. Він домагався посади консула в Римі, даючи багато обіцянок народному загалу. Але змову за активною участю Цицерона було розкрито. Чимало її учасників страчено, Катиліна загинув у битві.

У цей час в Італію зі Сходу повернувся Помпей, а з Іспанії — Цезар. Цезаря на 59-й рік до н. е. було обрано консулом, а Помпея в сенаті, де великий вплив мав його противник Лукулл, зустріли вороже та не затвердили багато його реформ на Сході.

Тим часом Цезарю вдається примирити Помпея з Крассом, котрі суперничали між собою, борючись за владу. Цим примиренням було підірвано владу сенату. Отже, троє могутніх людей в Римі — Помпей, Цезар і Красс уклали неофіційний союз і зобов'язалися допомагати один одному. Це об'єднання отримало в історії назву першого тріумвірату (“союзу трьох”), античні автори його часто називали “союзом влади, грошей і розуму”, а в народі іронічно охрестили “триголовим чудовиськом”. Опорою тріумвірів були вершники, народ і армія. Сенаторська знать цю угоду зустріла вороже.

У 59 р. до н. е. Цезар як консул всупереч сенатові провів два аграрних закони, в яких йшлося про наділення землею незаможного населення за рахунок державного фонду та викупу землі в Італії у приватних осіб (за їхньою згодою). Окремими законами затверджувалися усі заходи Помпея на Сході та зменшувалася відкупна сума податків в Азії, що задовольняло Красса та його прихильників з вершницького стану. На інтересію трибунів Цезар просто не звертав уваги. Під страхом суворого покарання сенаторів зобов'язали присягнути на вірність усім законам.

Цезар провів і низку інших законів: закон (lex Julianus) про здирицтво посилював кару за цей злочин у провінціях і точніше визначав компетенцію провінціальних намісників; закон про обов'язкову публікацію усіх рішень сенату тощо.

На пропозицію народного трибуна Публія Ватинія, Цезар після консульства взяв під своє управління Галлію та Іллірію (терміном на п'ять років), завдяки чому здобув військову славу і багатства, а також скомплектував віддане військо. Цезар остаточно завоював і підкорив Риму цю величезну провінцію, яка охоплювала території нинішньої Франції та Бельгії, частину Голландії, більшу частину Швейцарії. Розбивши ще й германців, Цезар першим серед римських полководців перейшов Рейн. Усе це принесло римлянам величезну здобич. Успіхи Цезаря викликали захоплення в Римі, на його честь було проведено урочистості, які тривали п'ятнадцять днів.

За час відсутності Цезаря в Римі між Помпеем і Крассом знову розгорілась ворожнеча. Помпей зблизився з сенатом і оптиматами. Красс незабаром вирушив до Сирії, де очолив війну із сильним Парфянським царством, яке підкорило усю Месопотамію і частину Сирії, але був убитий парфянськими воїнами.

У самому Римі політична ситуація загострювалася. Судові процеси, здебільшого у фінансових справах і справах управління в провінціях, розкривали неймовірні зловживання римських адміністраторів і ділових людей у підвладних Риму областях. Проте підкупні судді виправдовували навіть тих, у злочинності кого ніхто не сумнівався.

Боротьба під час виборів магістратів досягла надзвичайної гостроти, передвиборні збори переходили у збройні сутички. Сенат надає Помпееві надзвичайні повноваження для встановлення спокою в столиці. Він вперше зосередив у своїх руках, всупереч звичаям, різні магістратури (консульство, намісництво в Іспанії, повноваження з виняткового постачання Риму харчами). Таке суміщення раніше ніколи не практикувалося, але відтепер стало прецедентом для майбутніх подій.

Діяльність Помпея в тісному союзі з сенатом і оптиматами, ідеологом яких був Цицерон, призвела до розриву його з Цезарем. Чутки, що Цезар вирушає до Риму, примусили сенат доручити Помпееві командування усіма військами. Оптимати і сенат готувалися до збройної боротьби проти Цезаря. У 49 р. до н. е. Цезар з одним легіоном справді перейшов р. Рубікон, яка відділяла галльську провінцію від Італії, і рушив до Риму. На його бік перейшло багато війська, його підтримували широкі верстви населення, сподіваючись змін на краще. Помпей з прихильниками, в тому числі більшістю сенаторів, утік у Грецію. Тут у 48 р. до н. е. відбулася вирішальна битва (біля м. Фарсала у Фессалії). Переможений Цезарем Помпей, шукаючи порятунку, втік до Єгипту, де його було підступно вбито і обезглавлено (його голову і перстень надіслали Цезареві).

Згодом римська політична традиція стала представляти його як мученика за свободу, республіку, батьківські традиції. Проте це не так. Помпей неодноразово змінював свої політичні позиції, як і Цезар, прагнувши єдиновладдя. Недаремно він вважав себе “новим” Александром Македонським і намагався його наслідувати.

Після перемоги над Помпеем Цезар вирушив до Єгипту, де, втрутившись у династичний конфлікт, посадив на престол царицю Клеопатру. Невдовзі в Сирії він переміг сина Мітрідата — Фарнака. Саме з приводу перемоги в цій битві він надіслав знамените повідомлення до Риму: *veni, vidi, vici* — прийшов, побачив, переміг. У подальшому Цезар розбив значні сили помпеянців у Африці

(46 р. до н. е.), потім в Іспанії, де на чолі супротивників виступали сини Помпея Гней і Секст. Цезар пишно відзначив свій тріумф. З цього часу він став єдиновладним правителем Риму. У 44 р. до н. е. Цезаря було обрано на посаду пожиттєвого диктатора (*dictator perpetuus*).

Отже, громадянська війна 49–45 рр. до н. е. була результатом кризи, яку переживала Римська держава. Соціальна боротьба в Римі вступала в нову фазу, набуваючи щораз гостріших форм. Почалася ера громадянських воєн — кривавих, затяжних, ера військових диктатур, що стали не винятком, а правилом як форма управління країною. Класова боротьба рабів здебільшого поєднувалася із соціальною боротьбою міських і сільських низів. Система управління величезною державою, форми і методи цього управління чимдалі не відповідали новим умовам. Та й провінції розглядалися не як частини єдиного цілого, а як маєтки римського народу, чужорідні області, на які поширюється влада Риму.

Нещадна експлуатація провінцій призводила до повного розорення деяких регіонів, викликала протести, які загрожували римському пануванню. Римське законодавство передбачало суворі покарання за зловживання у провінціях, проте судові процеси, що часто відбувалися в цей період, не захищали населення провінцій, а були засобом боротьби між окремими групами чи особами панівних кіл.

Об'єктивною потребою був перехід до такого політичного ладу, який змінив би форми і методи управління провінцій, пригальмував соціальну і політичну боротьбу в самому Римі. Події засвідчили, що нобілітет неспроможний самостійно здійснити радикальні зміни в державному устрої, а вершинство в середині I ст. до н. е. не виконувало самостійної політичної ролі.

Разом з розоренням селянства та розкладом демократії зникли передумови для подальшої демократизації римського політичного ладу. А проте в ході боротьби між різними рабовласницькими угрупованнями представники пануючих верств часто зверталися за підтримкою до вільної бідноти і навіть до рабів, що певною мірою перешкоджало придушенню виступів рабів і низів вільного населення.

Досвід соціально-політичної боротьби цих років власне показав неминучість встановлення твердої одноособової влади. Цезар у цьому плані був більш послідовний, ніж Помпей, котрий домагав-

ся єдиновладдя і водночас мав намір зберегти панування нобілітету, що звужувало соціальну опору його боротьби.

Цезар вийшов на політичну арену як керівник демократичної партії, партії популярів. Гасла популярів зберігали значення і в наступні періоди його діяльності. Він прагнув залучити на свій бік значні групи провінційного населення, щедро роздаючи права римського громадянства не тільки окремим особам, і їй містам, регіонам (зокрема в Цізальпінській (приальпійській) Галлії).

Здобувши перемогу, Цезар милостиво вчинив з противниками. Було конфісковано лише майно Помпея та його найзавзятіших прихильників. Усі інші дістали амністію. Цезар неухильно стає на шлях примирення зі старою аристократією. Він наділяє привілеями визначних сенаторів, представники старої знаті обираються на вищі державні посади, одержують великі земельні володіння тощо. Для соціальної політики Цезаря, отже, було характерним прагнення знайти підтримку різних соціальних груп римського населення. В інтересах італійських жителів він запропонував закон про мініципії, який надавав автономію в розв'язанні місцевих питань, встановлював правила проведення цензу і виборів міських магістратів, надавав привілеї воїнам-ветеранам.

Цезар виселив з Риму в колонії 80 тис. представників міської бідноти, наділивши їх земельними ділянками. Паралельно з цим було зменшено кількість громадян з 320 до 150 тис., які мали право отримувати від держави безоплатно хліб. Було прийнято закони, що оберігали особу боржника. Близький до Цезаря відомий історик Саллюстій Крісп закликав його до значніших соціальних реформ, навіть до ліквідації грошей, що породжують розкіш — головну ваду римського суспільства, але Цезар лише обмежив суми грошей, які могли мати окремі особи на руках. Було видано закони проти розкоші та розпусти. Цезареві належать широкі проекти щодо осушення боліт, дренажу ґрунтів, прокладання доріг, водопроводів тощо. Було затверджено раніше проголошений суворий закон проти зловживання у провінціях, що значною мірою сприяло впорядкуванню податкової системи та дало можливість взяти під контроль діяльність публіканів (відкупників податків). Відкупни на прями податки було ліквідовано і відтепер їх вносили державі безпосередньо представники общин.

Цезар провів також реформу календаря. З 1 січня 45 р. до н. е. було введено нове літочислення (так званий юліанський календар),

який набагато пережив Римську державу, а в Росії та Україні існував до кінця 1917 р. Цезар мав намір кодифікувати римське право, але не встиг цього зробити.

Для всієї системи заходів і проєктів Цезаря характерно прагнення примирити, задовольнити усі верстви населення, уміння лавірувати між соціальними групами, серед яких точилася боротьба. Згодом таку політику, такий режим було названо цезаризмом. Соціальна опора Цезаря не була стійкою через суперечності інтересів різних її прихильників. За цих умов особливого значення набувала армія, за допомогою якої Цезарю вдалося домогтися слави і багатства. Його популярність серед війська була надзвичайна, отже, опора на армію є також однією з характерних рис цезаризму.

Як відомо, Цезар обіймав різні високі посади в державі — постійно обирався консулом, був верховним понтифіком, йому пожиттєво надали звання диктатора. В 48 р. до н. е. він отримав довічну владу народного трибуна, а в 46 р. до н. е. йому було підпорядковано префектуру нагляду за моральністю. Згодом він дістав почесний титул батька вітчизни (*pater patrias*), а війська проголосили його імператором. Цезар мав права вирішувати питання війни і миру, визначати кандидатів у магістрати, розпоряджатися державною скарбницею. Сукупність цих повноважень надавала Цезарю, по суті, довічну монархічну владу. Він реорганізував сенат, довівши кількість його членів до 900. Також було збільшено кількість магістратів: преторів — до 16 осіб, едилів — до 6, квесторів — до 40.

Статуї Цезаря ставили у храмах поруч із зображеннями богів, а його прихильники неодноразово улесливо намагалися об'явити правителя царем. Так, зокрема, 44 р. до н. е. у святковий день перед величезним натовпом друг Цезаря Марк Антоній намагався увінчати його царською діадемою, але Цезар не прийняв її, що викликало вибух оплесків. Це була своєрідна політика “загравання” з римським народом, котрий ще не відійшов від республіканських звичаїв. Безперечно, цей вчинок Цезаря не був ширий (як і в інших випадках, коли він нібито відхилив відкрите звелічення своєї особи). Насправді ж він схвалював усі урочистості, організовані на його честь.

Серед верхів римського суспільства було чимало незадоволених порушенням республіканських традицій, усуненням їх від державних посад, зосередженням необмежених повноважень однією особою, тенденцією до встановлення монархічної влади. І проти Це-

заря почали готувати змову, в якій брало участь близько 60 сенаторів. Замах вчинили в 44 р. до н. е.

На початку засідання сенату Цезар увійшов у курію і сів у своє крісло. За умовним знаком на нього накинулись змовники з кинджалами, серед них був і Марк Юній Брут, котрого Цезар вважав другом. Побачивши його, закривавлений Цезар вигукнув: “І ти, Брут?” Цей вислів увійшов в історію як символ зради (античні історики писали: “І ти, дитя”, що з часом послужило причиною двоякої інтерпретації взаємовідносин Цезаря і матері Брута).

Отже, Цезаря було вбито. З 23 ран, нанесених диктатору, тільки 2 були смертельними. У заповіті Цезар всиновлював і оголошував спадкоємцем свого внучатого племінника Гая Октавія (його батько був одружений з племінницею Цезаря), якого було названо Гаєм Юлієм Цезарем Октавіаном. Октавіан не наважився правити державою одноособово, тим більше, що умови для єдиновладдя в країні не склалися — знову настав період конфронтацій, громадянських воєн, дестабілізації. Тому в 43 р. до н. е. прихильники цезаризму утворили так званий другий тріумвірат у складі Октавіана, Марка Антонія і Марка Емілія Лепіда, який суттєво відрізнявся від першого тим, що його офіційно затвердили Народні збори (центуріатні коміції). Тріумвірам вручили консульську владу і необмежені повноваження “для облаштування держави”. Республіканці вчинили проти них збройний виступ, однак їх у вирішальній битві було розбито.

Другий тріумвірат довго не проіснував. Лепід зійшов з політичної арени, між Октавіаном і Антонієм почалась ворожнеча, що закінчилася війною. Накреслився чіткий поворот до зміни форми правління — до монархії.

Лекція 21. Римська держава в період ранньої імперії (I ст. до н. е. — кінець III ст. н. е.). Політика Октавіана Августа. Система принципату. Органи управління. Фінанси. Збройні сили. Управління Італією і провінціями. Суспільний устрій. Римська імперія після Августа: Юлії — Клавдії, Флавії, Антоніни, Севери. Виникнення християнства

Після тривалих громадянських воєн, які супроводжувалися проскрипціями, конфіскаціями земель, примусовими податками, наборами в армію, втечами і бунтами рабів, пануванням військових, насильствами і розправами, римське населення прагнуло передусім миру, відновлення стабільного життя. *Pax Romana* (“римський мир”) став гаслом, що об’єднувало різні верстви й угруповання рабовласницького суспільства.

Найнебезпечніші противники Октавіана загинули у громадянських війнах. Ті представники антицезарівських угруповань, котрі залишилися живими, були політично ослаблені й деморалізовані. Заради збереження свого громадянського становища, майна, спокою вони ладні були підтримати Октавіана, піти з ним на угоду. Політичні бурі та війни породжували тугу за ідеалізованими минулими щасливими, мирними часами, простим, невибагливим життям благочестивих предків. Очевидно, зважаючи на ці настрої, Октавіан постійно наголошував, що братовбивчі війни припинилися і почалось повернення до добрих звичаїв старого Риму. Тому одним із перших заходів Октавіана була реставрація старих храмів, побудова й освячення нових.

Принципс. У 36 р. до н. е. Октавіан одержав довічну владу народного трибуна. З 31 р. до н. е. він щороку обирався консулом, а в 29 р. дістав ще й цензорські повноваження, на підставі яких у 29–28 рр. до н. е. склав новий список членів сенату і провів ценз

римських громадян, який не проводили вже понад 40 років. Кількість сенаторів на той час збільшилась до 1 тис. осіб, оскільки ще Сулла, а згодом Цезар вводили до його складу своїх прибічників. Щоправда, в січні 27 р. до н. е. Октавіан на засіданні сенату заявив, що він складає з себе всі повноваження і повертається до приватного життя у зв'язку з тим, що термін його повноважень як тріумвіра скінчився. Він оголосив про відновлення республіканських порядків. Проте вірні сенатори (а ворожих він своєчасно позбувся) “умовили” Октавіана залишитися при владі, на що він милостиво дав згоду. Того ж дня Октавіану присвоїли почесне ім'я Августа (звеличений божеством), титул голови сенату — першого сенатора (*princeps senatus*). Звідси і пішла назва форми правління — принципат. Цікаво, що від запропонованого Октавіанові почесного титулу “батька вітчизни і третього Ромулу” (другим називали переможця галлів Камілла) колишній тріумвір “скромно” відмовився.

Діставши владу *impregium majus*, яка поширювалась на всю державу, всі провінції, а з 19 р. до н. е. ще й звання довічного консула, Октавіан набув ім'я “Імператор Цезар Август, син божественного” (мається на увазі — Юлія Цезаря). Отже, відновлення республіки було лише формальністю. Август став єдиновладним правителем держави.

Титул імператора тоді ще не набув значення необмеженого правителя, владики всього народу, всієї держави. Однак таку владу давала йому сукупність усіх титулів і посад, які він одержав. Зрештою, сам титул “імператор” хоча й був почесним, але тимчасовим. Він надавався військом полководцеві за певну видатну перемогу і зберігався за полководцем лише до “тріумфу”. Але вже Сулла залишив його за собою довічно. Август приєднав цей титул до свого імені — він почав означати верховну військову владу до кінця життя. Влада Августа дістала і релігійну санкцію. Це символізували титул “Август” і визначення “син божественного” Юлія. Крім того, у 12 р. до н. е. в надзвичайно урочистій обстановці, при напливі народу з усієї Італії Августа обрали великим понтифіком (*pontifex maximus*). Він став верховним жерцем, главою римської релігії. Найтісніший зв'язок Августа з усім римським народом засвідчував ще й титул батька вітчизни (*pater patriae*), на який він нарешті погодився у 2 р. до н. е.

Головною опорою Октавіана, джерелом його могутності та авторитету було військо. Він також мав величезну моральну підтримку римського народу, котрий був переконаний, що зосередження

великої влади в руках однієї сильної і достойної особистості є невідмінною умовою досягнення миру й спокою.

Юридично принцепс-імператор вважався найвищим республіканським магістратом, який (як і його урядовці) лише приєднувався до старого республіканського апарату державної влади. Фактично ж його влада майже нічого спільного не мала з республіканською магістратурою, оскільки вона була пожиттєвою, надзвичайною і зосереджувала повноваження кількох магістратів. Його влада ґрунтувалася на вищому імперіумі, ніж у будь-якого іншого магістрату. Не обмежений ні місцем, ні часом, цей вищий імперіум давав Августові такі повноваження:

- 1) командувати усіма збройними силами і мати особисту військову охорону — три (потім дев'ять) преторіанські когорти;
- 2) укладати міжнародні угоди, приймати і посилати послів;
- 3) розв'язувати питання війни і миру;
- 4) безпосередньо управляти імператорськими провінціями (їх було три);
- 5) видавати загальнообов'язкові рішення і тлумачити закони;
- 6) чинити вище цивільне і кримінальне судочинство;
- 7) голосувати в сенаті й рекомендувати кандидатів на посади магістратів;
- 8) верховні релігійні та жрецькі права;
- 9) звільнення з-під дії деяких законів і звичаїв;
- 10) на нього не поширювалось вето жодних магістратів.

Влада народного трибуна і верховного понтифіка робила Августа особою недоторканною, давала право накладати вето на рішення сенату чи будь-якого магістрату.

Влада принцепса-імператора спочатку, зокрема за Августа, не була спадковою. На випадок його смерті нового принцепса обирав сенат, причому принцепс міг сам призначити кандидата на обрання у випадку своєї смерті. За звичаєм принцепс міг призначити своїм помічником брата чи сина, які потім найперші претендували на цю посаду. Отже, обрання принцепса сенатом часто перетворювалось у просту формальність. До того ж значний, іноді вирішальний вплив на цю процедуру мала армія — преторіанці чи провінціальні легіони. Нерідко, зокрема в III ст., коли розгорнулася нова соціально-політична криза, принцепсів часто усували і призначали нових — за вказівкою правлячої верхівки і війська, які влаштовували “палацові перевороти”.

Влада принцепса за наступників Октавіана Августа щораз зміцнювалась. Під час їхнього обрання сенат уже видавав закон *lex de imperio*, згідно з яким принцепс наділявся всією повнотою влади, йому присвоювали титули імператора й Августа. Титул імператора мав уже не тільки військовий характер, а й набував всеохоплюючого значення — правителя держави. Здебільшого принцепсами ставали сильні особистості, але іноді ними були безвольні креатури, маріонетки правлячих верхів.

Старі римські державні установи продовжували існувати і формально не зазнали істотних змін. Сенат і за часів перших принцепсів вважався найвищим органом управління державою. Крім цього, до сенату переходять деякі функції Народних зборів, за ним закріплюється законодавча і судова влада. Август проводить певні реформи сенату щодо процедури скликання і порядку його роботи, кількісного складу (600 чол). Постанови сенату одразу набирають сили закону.

За Августа було здійснено розподіл провінцій на дві категорії — імператорські (Сирія, три галльські, Північна Іспанія та інші — вони вважалися прикордонними) і сенатські, “замирені” (Африка, Нарбоннська Галлія, Македонія, Азія). Перші управлялися намісниками, яких призначав сам Август, а другі — проконсулами чи пропреторами, призначеними сенатом. Після цього поділу Август заявив, що сенату війська не потрібні, оскільки в його провінціях “панують мир і спокій”.

Була поділена і державна скарбниця та фінанси загалом. Поряд зі старою скарбницею — аерарієм, яким розпоряджався сенат, створюється окрема імператорська скарбниця — фіск. В аерарій надходили кошти з сенатських провінцій, у фіск — з імператорських. Сенатська скарбниця карбувала мідну монету, імператорська — срібну та золоту. Єгипет було оголошено особистою власністю Августа.

Зі складу сенату при принцепсі було створено дорадчий орган — раду (*consilium principis*), що обиралася жеребкуванням. Сенат, на засіданнях якого головували принцепси, здебільшого слухняно приймав їхні пропозиції, хоча інколи справа доходила до гострих суперечок і конфронтацій.

Народні збори (коміції) продовжували скликатися. На них приймалися закони, запропоновані Августом (*leges Juliae*), а згодом іншими принцепсами. Обиралися і магістрати, проте ці вибори вже не були вільними, бо громадяни голосували за тих, кого називав

Август за так званим *ius recomendationis* — правом рекомендації. Комісії при Августі стали слухняним знаряддям принцепса, втрапивши своє попереднє політичне значення. Після смерті Августа (помер у віці 76 років, практично нічим за своє життя не хворівши, хоча весь час скаржився на слабе здоров'я), з 14 р. н. е., виборчі комісії не скликалися. Законодавчі комісії іноді ще скликалися, але щораз рідше. Адже зібрати громадян з усієї величезної держави ставало справою надто складною. Збори були позбавлені судових функцій. Вони втратили будь-яке реальне політичне значення. Востаннє Народні збори скликалися при принцепсі-імператорі Нерві 98 р. н. е.

Щодо магістратури, то при Августі зберігалися майже всі посади магістратів, але і їх політичне значення втрачається. Обрання магістратів з I ст. н. е. переходить до повноважень сенату. Кандидатів на ці посади рекомендував принцепс.

Консулат, як і раніше, був тим званням, якого прагнули особи сенаторського стану. Щоб задовольнити честолюбство багатьох з них, за розпорядженням Августа на рік стали обирати не два, а кілька консулів. Двоє з них займали посади 1 січня і називали рік своїм ім'ям (*consoles ordinarii*). Після них за чергою в управління (по два-три місяці) ставали інші пари (*consoles suffecti*). Консули втратили, однак, право командувати військом та адміністративні функції (це все перейшло до принцепса). Вони стали виконавцями розпоряджень принцепса і сенату, їхні функції безперервно звужувались.

Магістратури цензорів було ліквідовано взагалі. Розподіл громадян за цензами, розрядами та визначення складу сенату перейшло, як зазначалось, до принцепса та його урядовців.

Народні трибуни ще обирались трибутними зборами, але оскільки їх влада обмежувалась тільки роком, а збори скликалися значно рідше, то дедалі більшими були проміжки часу, коли трибунів не було. Зрештою, їхнє вето не поширювалося на рішення принцепса і сенату.

Магістратура преторів зберігалась. Август збільшив їх до 18, але щораз більше судових функцій переходило до нього і до призначених ним урядовців. Передусім це стосується кримінальних справ. У галузі цивільної юрисдикції повноваження преторів зберігалися, вони розглядали основну частину цивільних справ, яких ставало все більше. Але вони не були вже колишніми повновладними ма-

гістратами у сфері судочинства. Розвиток приватного права шляхом преторського едикту поступово послаблювався, оскільки Август особисто розглядав важливі кримінальні та цивільні справи, ухвалював вироки, в тому числі й смертні. А претори стали відповідати за влаштування різних видовищ, урочистостей. Карні злочини розглядали ще й постійні судові комісії (*questiones perpetuae*). Зверталися з апеляцією щодо їх рішень (як і рішень преторів) можна було до принцепса.

Функції едилів обмежувались наглядом за громадським порядком і юрисдикцією в галузі торговельних справ.

Квестори втратили повноваження в галузі фінансів, перейшовши в розпорядження принцепса, консулів, преторів і намісників сенатських провінцій. Вони відповідали також за охорону і зберігання архівів.

Отже, загалом інститут магістратури хоча й зберігся, але втратив попереднє державно-політичне значення. Магістрати поступово перетворились у помічників принцепса, виконавців його розпоряджень. Згодом їх було ліквідовано зовсім.

Органи принцепса. Управління величезною державою вимагало розвиненого і розгалуженого апарату управління, кваліфікованих урядовців — адміністраторів. Цей апарат складався вже не з виборних службовців, а з вірних слуг принцепса, котрих він призначав і звільняв на свій розсуд, які беззаперечно виконували його волю і яких він особисто винагороджував за самовіддану працю.

Створюючи цей апарат, Август використовував насамперед особисті зв'язки, сміливо висував на ці посади навіть осіб низького походження, вільновідпущеників та ін. Імператорські чиновники, які спочатку залежали особисто тільки від принцепса, поступово набували загальнодержавного значення. На найвищі посади Август в основному призначав осіб, які належали до вищих станів, а їхня платня визначалася посадою, яку вони обіймали.

З цих чиновників при принцепсі утворилася рада (*consilium principis*), до якої увійшли і юристи. На засіданнях (у присутності принцепса) обговорювались важливі питання внутрішньої і зовнішньої політики держави. Вона поступово замінила і витіснила сенат, з яким у принцепса час від часу виникали різні колізії — сенат намагався зберегти свій вплив у державі, а принцепс — обмежити його на свою користь. Згодом принцепси стали відкрито демонструвати свою нехіть, зневагу до сенату. Зокрема, принцепс-

імператор Гай Цезар Калігула (37–41 рр.) змушував деяких сенаторів бігти поруч зі своєю колісницею, під час трапези ставив їх за спинкою свого ложа в полотняних фартухах як прислужників, призначив до складу сенату свого коня.

Спочатку консиліум не був офіційним державним органом, але вже при принцепсі-імператорі Адріані (117–138 рр.) став державною установою.

Створено посаду префекта м. Рима (praefectus urbi), який передусім забезпечував охорону порядку, відповідав за забезпечення міста продуктами харчування та ін.

Великого значення набула й посада префекта Преторія (начальника преторіанців — імператорської гвардії). Він незабаром став найближчим помічником, заступником принцепса-імператора, здійснюючи командування не тільки преторіанцями, а й військами в Італії. Він дістав велику юрисдикцію з кримінальних і цивільних справ, згодом здійснював ще й нагляд за діяльністю всіх інших органів й окремих службових осіб принцепса, міг приймати загальнообов'язкові рішення.

Також було організовано імператорську канцелярію з різними відділами: відділ з підготовки розпоряджень імператора; фінансовий; відділ з розслідування різних справ тощо. Їх очолювали прокуратори (procuratores) або магістри (magistri), яким підпорядковувався численний штат нижчих чиновників, яких призначав імператор з числа своїх вільновідпущеників або навіть з рабів. Прокураторам доручався контроль за збиранням податків, управління невеликими провінціями, їх призначали й для виконання різних господарських функцій.

Спеціальні органи створювались для управління громадськими будівлями, виконання спільних робіт, видачі хлібних пайків, регулювання цін на ринках тощо.

До створеної окремої імператорської скарбниці (fiscus), як зазначалось, надходили прибутки з особистих маєтків імператора, з державного майна в імператорських провінціях, данина і податки з підкорених народів та ін. У ній зосереджувались величезні багатства, які давали принцепсу-імператору можливість здійснювати свою політику, бути незалежним від загальнодержавної скарбниці (aerarium), якою відав сенат.

Збройні сили. Як відомо, з часів другого тріумвірату головну роль у житті держави виконує армія. Упродовж певного часу вона

протистояла майже всьому цивільному населенню. В боротьбі за владу на неї покладалися різні політичні діячі й полководці. Вона іноді ставала небезпечною і для них самих — чимало з них було вбито, наприклад, бунтівними солдатами (маріанців Цінну, Серторія, державного діяча Помпея, імператора Калігулу та ін.).

Август реорганізував армію так уміло, що, використовуючи її, він міг панувати над усією державою.

Командний склад армії призначав імператор, який вважався головкомандувачем збройними силами країни. Усе військо повинно було усвідомити, що Август є його командиром і саме від нього залежить кар'єра кожного воїна. Значну частину війська, яке на тому чи іншому боці брало участь у громадянських війнах, було розпущено. Вірні Августу воїни дістали землю у новозаснованих колоніях або значну грошову винагороду й повернулися в рідні місця.

За правління Августа завершено перехід до постійної найманої армії. Регулярна армія, розташована у прикордонних провінціях, складалася з 25 легіонів та інших частин загальною чисельністю майже 250 тис. Легіонери вербувалися з римських громадян, переважно жителів Італії. Оскільки добровольців часто не вистачало, то доводилось вдаватися до примусового набору, навіть набирати відпущених на волю і наділених правами громадянства рабів.

Поряд з основними, суто римськими військами існували допоміжні, які приєднувалися до легіонів і комплектувалися з союзників Риму та провінціалів.

Легіоном командував легат, якого призначав принцепс (*legatus Augusti legionis*) або намісник відповідної (де розміщувався легіон) провінції у званні пропретора чи проконсула (*legatus pro praetores*). До вищого командного складу належали й військові трибуни (по кілька на легіон). Вони, як і легати, призначалися принцепсом з осіб сенаторського стану. До середнього командного складу належали центуріони, котрі переважно призначалися з вершників. До посади центуріона міг дослужитися й простий воїн. Допоміжними загонами командували префекти, які також відали зброєю, таборами, постачанням армії тощо.

В армію набирали з 17-річного віку і служили впродовж 30 або 40 років. Воїни присягали на вірність Августу, дисципліну підтримували суворими заходами: тілесними покараннями, призначенням на важкі роботи, службовими пониженнями, переведенням цілих частин у гірші провінції.

У привілейованому становищі перебували преторіанські когорти, розквартировані в самому Римі й Італії. Вони служили для охорони особи імператора та підтримання внутрішнього порядку. Преторіанці одержували високу платню, мали різні привілеї, термін їхньої служби був коротший.

Особливі когорти виконували в Римі та інших містах поліцейську службу (*cohortes urbanae* і *cohortes vigilum*).

Армія, дисциплінована й реорганізована, була реальною матеріальною опорою влади Августа та інших принцепсів-імператорів, але її виняткова роль приховувала в собі й небезпечні для імператорської влади моменти: військо, особливо преторіанці, могло скинути, вбити імператора, проголосити іншого. Таких прикладів можна навести немало. І протистояти цьому ніхто не був у силах.

Управління Італією і провінціями. Італія, як і в попередній період, поділялася на муніципії (*municipia*) і *coloniae civium romanorum* (такі колонії засновувались і раніше, переважно через роздавання земель солдатам-ветеранам). У вирішенні своїх внутрішніх справ муніципії і далі користувались певною автономією. В них функціонували свої Народні збори, сенат, муніципальні магістрати. Але компетенцію цих органів значно обмежили. Муніципії перебували під наглядом принцепса і його урядовців. Прокуратори з часу імператора Траяна (98–117 рр.) постійно перебували на місцях і здійснювали урядовий нагляд за діяльністю місцевих органів управління.

Август поділив Італію на 11 адміністративних одиниць. Італія втратила привілейоване становище, різка відмінність у правовому відношенні між Італією і провінціями поступово згладжувалася. Вся територія Римської держави отримувала однорідний устрій. Провінції стали невіддільними складовими Римської держави.

У внутрішніх справах деякі общини ще зберігали залишки колишньої самостійності і правові відносини між громадянами врегульовували місцевим правом. Але ця самостійність обмежувалась, місцеві провінціальні державні установи все більше зазнавали утисків у своїй компетенції, втрачали своє значення, держава поступово централізувалась.

У провінціях утримувались постійні римські гарнізони, римська поліція, римські чиновники набували дедалі більшого значення. Вони здійснювали функції управління, судочинства, збирали податки тощо. Місцеве право витіснялось римським.

Водночас певний час зберігався поділ провінцій на дві категорії — імператорські і сенатські. Імператорські перебували безпосередньо під управлінням принцепса-імператора внаслідок його проконсульської влади. До них належали ті провінції, де боротьба місцевого населення проти римлян ще не була остаточно придушена, і тому там перебували римські армії (Сирія, Північна Іспанія та ін.). Управляли ними призначені принцепсом легати (*legati Augusti pro praetore*), наділені владою пропреторів, які поєднували найвище цивільне управління з військовим командуванням. У легатів були помічники — легат, котрий командував військом, і пропретори, які відали справами цивільного управління, фінансами, збиранням податків, судочинством та ін.

Сенатські провінції формально підпорядковувались сенату. Це були спокійніші, “замирени” провінції, де римляни не тримали значних збройних сил (Африка, Сицилія, Сардинія та ін.). Очолювали їх проконсули, призначені сенатом. Помічниками проконсулів були легати (командували військами і відали судовими справами), квестори (відали фінансами).

Такий поділ провінцій не означав цілковитої відмови імператора від втручання у справи сенатських провінцій. Маючи вищу владу — *imperium*, принцепс-імператор здійснював нагляд і за сенатськими провінціями. Він скеровував розпорядження місцевим магістрам, виряджав туди урядовців, зокрема представників фіска, для контролю над надходженням податків для утримання війська, в разі потреби посилав війська, своєю владою запроваджував новий порядок судочинства (наприклад, у Кіренаїці). Август вершив суд над римськими громадянами в сенатських провінціях, звинуваченими у скоєнні тяжких злочинів. До нього надходили апеляції на рішення місцевих судів навіть у тих випадках, коли їх ухвалювали суди вільних міст і общин.

У всіх провінціях Августа вшановували як найвищу особу в державі, віддавали релігійні почесні, будували присвячені йому храми. У головному храмі кожної провінції щороку збиралися жерці для урочистого моління і подяки Августові. Август теж не залишався в боргу: старі провінції діставали пільги, упорядковувалась податкова система. Відкупи остаточно не було скасовано, але вони втратили колишнє значення, оскільки багато податків збирали безпосередньо прокуратори. Припинився колишній безконтрольний грабунок провінцій окремими намісниками і відкупниками.

У деяких провінціях привілейовані групи місцевого населення поряд з римлянами дістали право обиратися до складу судів, де розглядалися кримінальні справи, за які загрожувала смертна кара. Тільки з провінціалів формувалися суди з розгляду цивільних справ. Спеціальною постановою було запроваджено спрощений порядок розгляду справ про здирство у провінціях. У Римі приймали й уважно вислуховували делегації міст і общин, які нерідко скаржились на правителів провінцій.

У всіх провінціях виникли так звані провінціальні збори, які склалися з представників усіх верств населення. Влаштовуючи торжества на честь імператора, посилаючи йому з різних нагод поздоровлення, вони водночас висловлювали прохання з місцевих проблем, скарги на правителів — до цього Август ставився дуже уважно.

Всі ці заходи були спрямовані на те, щоб привернути симпатії населення провінцій до римської влади, римського панування. Верхівці місцевого населення надавалось усе більших прав і привілеїв, вона допускалась до місцевого управління справами. Тим самим Август створював надійну опору своїй владі. Звичайно, таку політику проводили не в усіх провінціях. На новозавойованих землях римляни рішуче і жорстко експлуатували місцеве населення на правах завойовників.

Зазначимо, що завойовницькі війни Риму в період принципату тривали. Ще при Августі було завершено підкорення Піренейського півострова, потрапили в залежність або були винищені гірські племена в Альпах, захоплені великі території по Дунаю, де утворили провінцію Паннонію. Римські війська підходили аж до Дністра. У північній Греції було засновано провінцію Мезію. Наступальні дії велись проти германців, де римляни встановили свою владу в гирлі Рейну і наблизились до Ельби. Між Рейном і Ельбою було утворено нову провінцію — Германію. Щоправда, влада римлян тут не була міцною і згодом їх витіснили назад за Рейн.

На сході значних завоювань не відбулось, оскільки Август намагався зміцнити тут римські позиції, зберігши раніше завойовані території.

Загалом Римська імперія за часів Августа мала великий авторитет у світі. Август двічі приймав посольства індійських царів, посольства різних народів з причорноморських територій, Кавказу

та ін. З іншого боку, жорстока політика римлян на новозавойованих землях неодноразово зумовлювала грізні повстання підкорених народів. Зокрема, це повстання великих племен астурів і кантабрів в Іспанії, паннонців у Східних Альпах і на півночі Балкан, постійні заворушення серед германських племен.

Поділ провінцій на імператорські і сенатські незабаром втратив значення. У зв'язку з падінням ролі сенату до III ст. усі провінції стають імператорськими. В них утворюються спеціальні округи, які не підпорядковувались загальному провінціальному управлінню. Це були обширні особисті володіння імператорів — копальні, великі маєтки (saltus) тощо.

Римське суспільство в період заснування принципату. Установлені за Августа політичні порядки завершували кризу, яку впродовж десятиліть переживала Римська держава. Вони означали торжество військової диктатури і зростаючого бюрократизму. Посилення одноособової влади, створення постійної армії та бюрократичного апарату — неодмінний наслідок перетворення Риму з міста-держави в імперію, до якої ввійшли майже всі країни Середземномор'я.

Правління Августа стало часом економічного піднесення держави, яка поступово приходить до рівноваги від спустошень, завданих їй безперервними громадянськими війнами. З часів встановлення принципату ці війни припиняються, упорядковується система управління. У провінціях відособлені раніше римські поселення зливаються з місцевою верхівкою, яка засвоїла латинську мову і римську культуру. У новозавойовані землі ввозять італійські товари, а звідти поступає сировина. Утворюється єдиний політико-економічний організм, єдине ціле. Саме Август заклав основи цієї нової провінціальної політики, яку розвинули далі його наступники. Це був рішучий поворот у розвитку політичного, господарського і культурного життя всієї держави.

Характерна й розважлива політика лавірування Августа між різними соціальними верствами населення в період встановлення його одноособової влади. Він всіляко намагався наголосити на своєму консерватизмі, показати, що в римському житті не відбувається жодних небажаних нововведень, а відновлюються лише старі, “батьківські” порядки й звичаї. Передусім це стосувалось взаємовідносин його з сенаторським станом, в якому в роки громадянських воєн загинуло або зійшло з політичної арени багато

представників старих римських родів. У сенаті з'явилося чимало “нових людей”, прибічників тріумвірів з багатих італіків, заслужених військових та ін. Август остаточно затвердив для сенаторів майновий ценз в 1 млн сестерціїв. Він особисто тричі складав нові списки сенаторів, що було заходом малопопулярним серед сенаторів. Невипадково Август робив це у панцирі, із захованим під одягом мечем, а сенаторів перед входом у приміщення обшукували. І все-таки представники старих родів зайняли в сенаті почесні місця, принцепс виявляв до них увагу, призначав і на інші високі посади. За прикладом Цезаря Август збільшив кількість патриціанських родів і завжди наголошував, що привілейоване становище старої аристократії залежить від милості принцепса. Він надавав матеріальну допомогу збіднілим аристократам, визначні сенатори виконували його доручення як його друзі (*amici*), супроводжували його як супутники (*comites*). Без дозволу принцепса ніхто із сенаторів не міг покидати Італію.

Водночас Август щедро надавав сенаторські звання “новим людям”, переважно з італійських колоній і муніципій. Зате серед старих сенаторів, ідеали яких були повернуті в минуле, незважаючи на “благодіяння” Августа, було немало його противників, організувалися змови, проте їх викривали, а винних нещадно карали.

Другий привілейований стан після сенаторського і далі займали вершники. Август встановив для них ценз у 400 тис. сестерціїв. Вершництво розглядалось як стан (*ordo*), складались його списки, які систематично переглядав Август, виключаючи недостойних. Щороку влаштовували паради вершників, у яких повинні були брати участь усі, віком до 35 років, вершники. У складі вершництва можна виділити дві частини: стару, “спадкову”, пов'язану з римською аристократією, і нову, що склалась з вислужених легіонерів, найвидатніших представників італійської муніципальної знаті, розбагатілих вільновідпущеників.

Якщо наприкінці періоду республіки вершники не відігравали особливої ролі в політичному житті, надаючи перевагу розв'язанню економічних проблем, наприклад, збагаченню, то за часів Августа і в подальшому нові елементи вершництва набули вагомого значення. Саме цей прошарок був переважно серед населення основою принципату. Вершництво керувало різними торговельними і лихварськими операціями, тому Август (та інші принцепси) широко використовував їхній діловий досвід, їм доручали різні гос-

подарські справи, в провінціях призначали прокураторами. Поступово вершництво отримало значення служилого стану.

Ставлення Августа та інших принципсів до римського плебсу характерне тим, що він довів до логічного завершення систему хлібних й інших роздач, започатковану братами Гракхами. Понад 200 тис. найбідніших громадян щомісяця безкоштовно одержували зерно. Август, крім того, досить часто роздавав їм гроші, причому кожен діставав по 400 сестерціїв. З метою відвернути плебс від політики значну увагу приділяли організації розкішних видовищ. Проте коли одного разу юрба почала вимагати вина, то Август відповів, що в Римі є добрий водопровід і вистачає води. Загалом плебс підтримував політику принципса. Втрата політичної активності майже нікого не хвилювала, адже заходи Августа щодо забезпечення основної вимоги плебсу — хліба і видовищ — повністю їх задовольняли. Втім від можливих заворушень чи бунтів юрби Рим охоронявся преторіанською гвардією, міськими когортами, загонами нічної поліції.

Підтримувала Августа й італійська муніципальна знать, оскільки за часів принципату вона зберегла привілейоване становище. А те, що Август встановив громадянський мир і в Італії настав спокій, сприяло розвитку виробництва, торгівлі, припливу багатства. Італійські купці вели торгівлю в найвіддаленіших куточках Римської держави і далеко за її межами, отже, ринок збуту товарів був великий. Видатні представники італійських міст досягли вершницького й сенаторського станів. У виборах місцевих магістратів брали активну участь усі верстви населення.

Проводячи політику умиротворення, консолідації (хоча б і тимчасової) різних прошарків населення, повернення до старих добрих римських звичаїв (*mores maiorum*), традиційної вірності (*fides*), благочестя (*pietas*), Август видав низку законів (18 р. до н. е.). Мета їх зводилась до зміцнення сім'ї, збільшення кількості римських громадян. Для осіб сенаторського і вершницького станів встановлювалося обов'язкове одруження; спеціальними законами проти розпусти встановлено суворі покарання за порушення подружньої вірності. Закон 9 р. н. е. (*lex Papia Poppaea*) розмежовував неодружених і бездітних та сімейних громадян з дітьми в майновому плані. Майнові права перших двох категорій громадян були обмежені, зокрема, щодо розпорядження своїм майном, можливості успадкування та ін.

Одним з головних завдань у політиці принципату було забезпечити покірність рабів. Август провів чимало заходів, які й надалі повинні були засвідчувати принципову відмінність між вільними і рабами. Це було дуже важливо, тому що під час громадянських воєн похитнулася влада рабовласників над рабами, багато рабів утекло від господарів, воювало в різних арміях. Август розшукав і повернув господарям близько 30 тис. рабів-утікачів; провів ревізію кількості державних рабів; обмежив відпускання рабів на волю. Зокрема, закон Сентія (4 р. н. е.) передбачав вік звільняючого і звільнюваного; закон Канінія (2 р.) обмежував кількість рабів, котрих відпускали на волю за заповітом; у 9 р. підтверджено старий закон, згідно з яким за вбитого господаря до страти засуджували всіх рабів, які перебували в маєтку.

Так виглядала Римська держава в період принципату, зокрема у ранній його період. Новий державний лад, реставраційні тенденції в законодавстві — все це відповідало вимогам часу. Принципат був особливим, раннім видом монархії в Римі.

Римська імперія після Августа. Після смерті Августа Римом править династія Юліїв — Клавдіїв: усиновлений Октавіаном Тиберій (14–37 рр.) та його наступники — Гай Юлій Цезар Тиберій Германік (37–41 рр.), прозваний Калігулою, Клавдій (41–54 рр.) і Нерон (54–68 рр.).

Влада імператорів у цей період продовжувала зміцнюватися, а сенату і магістратів — падати, слабшати. Знову почастішали повстання рабів, активізувалась визвольна боротьба поневолених народів. Настали фінансові труднощі. Хронічно в державній скарбниці не вистачало грошей, оскільки слабшала інтенсивність зовнішніх воєн і походів, а отже, і приплив здобичі. Крім того, ввіз товарів у Рим та Італію значно перевищував вивіз, отже, торгівля мала пасивний баланс. Підвищувати ж податки імператори спочатку не наважувалися.

Значно розрослась імператорська бюрократія, що поділялась на кілька відомств. Розширились політичні права провінційної знаті. В I ст. право бути обраними до римського сенату надали жителям Галлії, а потім і деяких інших провінцій. Це зумовило все гострішу опозицію сенатського стану. Загострилась його боротьба з імператором. Дедалі більшу роль виконували імператорський двір і всесильні вільновідпущеники імператорів. Вони не тільки завідували імператорськими канцеляріями, а й брали діяльну участь у всіх придворних справах та інтригах.

За часів правління Нерона в Римі відновили проведення пишних видовищ, церемоній, розгорнулось грандіозне будівництво. Це, як і утримання великої армії та чиновницько-бюрократичного апарату, потребувало величезних коштів. У результаті збільшились побори з провінцій, накладались податки (прямі й непрямі) на все населення держави.

Економіка країни в цілому продовжувала розвиватися. Зросла кількість міст, щоправда, переважно дрібних, збільшилась кількість населення (у I ст. в Італії воно становило близько 16 млн осіб). В економіці домінувало сільське господарство, в якому і далі широко застосовувалась рабська праця, зокрема у великих маєтках. З часом вона стає все менш продуктивною, оскільки раби не були зацікавлені в результатах своєї роботи. Тож недарма досить часто великі землевласники скаржились, що “раби завдають полям величезної шкоди... погано пасуть худобу, погано орють землю... усе крадуть, не дбають про майно господарів” та ін. Припливу ж “нових” рабів не було через відсутність великих переможних завойовницьких війн. У зв’язку з цим, щоб знайти вихід зі скрути з робочою силою, землі ділили на дрібні ділянки і здавали їх в оренду. Орендарі цих ділянок дістали, як зазначалось, назву колони (colonus). Спочатку це слово означало будь-якого землероба, який обробляв землю; колонани називали й поселенців у колоніях. Поняття colonus у значенні дрібного орендаря виникає наприкінці існування Республіки.

Великого значення набула здача землі в оренду колонам вже за часів Августа. Із середини I ст. вона стала досить поширеним явищем. Почали розрізняти дві категорії колонів: 1) місцеві жителі, які обробляли землю своєю працею; 2) міські жителі, котрі посилали своїх рабів працювати на поля великих землевласників. Оренда була грошовою, проте колони мусили виконувати і деякі натуральні повинності (наприклад, поставляти певну кількість зерна, вина чи дров). Уже на той час заборгованість колонів була однією з рис, характерних для їх відносин із власниками маєтків. Ця заборгованість приковувала дрібних орендарів до землі. Поширення колонатних відносин було одним з симптомів кризи рабовласницького способу виробництва.

Після смерті Нерона (68 р.) за півтора роки змінилося три імператори, доки принцепсом не було проголошено Веспасіана Флавія (69–79 рр.), який не належав до римської знаті, вийшов з середніх

італійських верств і став засновником нової династії Флавіїв. Він був досвідченим полководцем, людиною розумною, невибагливою, енергійною і суворою. Сенатським законодавчим актом йому надали верховну владу. Виконання його розпоряджень, які могли скасовувати закони, що діяли раніше, було обов'язковим. Веспасіан одночасно займав посади консула, цензора, принцепса, імператора. Він оновив склад сенату, ввівши туди не тільки нових представників італійської муніципальної аристократії, а й романізованих римських провінцій. Веспасіан ужив усіх заходів, щоб зміцнити державу та поновити дисципліну у війську. Під час його правління дістали права римського або латинського громадянства романізовані міста Іспанії, багатьом з них надани автономію. Веспасіанові вдалось налагодити справу з державними фінансами, поповнити скарбницю за рахунок упорядкування податків і конфіскації маєтків опозиційних сенаторів.

Наступниками Веспасіана були його сини Тіт (79–81 рр.) і Доміціан (81–96 рр.), які продовжували політику батька. Але слід мати на увазі, що за часів правління Доміціана значно посилюється терор у державі і це викликало невдоволення різних верств населення.

Із 96 р. до влади приходять династія Антонінів: Марк Нерва (96–98 рр.), Траян (98–117 рр.), Адріан (117–138 рр.), Антонін Пій (138–161 рр.), Марк Аврелій (161–180 рр., до 169 р. у нього був співправитель Луцій Вер) і Коммод (180–192 рр.). Найвидатнішою постаттю в цій династії був Траян, часи правління якого характерні новими завоюваннями Риму. Він завоював Дакійське царство, збудував систему прикордонних укріплень, розбив на сході парфян, захопивши всю Вавилонію, і дійшов до Перської затоки. Для внутрішньої політики Траяна характерним було подальше зміцнення імператорської влади. Монархія (або імперія) оголошувалась громадянським служінням, загальним благом. Велику увагу Траян приділяв провінціям. Він дбав про упорядкування провінційних і загальнодержавних фінансів, будівництво, права різних міст, їх охорону тощо. В Італії створюється спеціальний грошовий фонд (аліментарний), з якого під невеликі відсотки (5 % річних) надавали позички дрібним землевласникам. Відсотки з цих позичок йшли на виховання малолітніх сиріт і дітей незаможних батьків. Відновились роздавання хліба і грошей бідним, грандіозні видовища для населення (гладіаторські бої, бої

з дикими звірами), дотримувались усіх старих традицій і звичаїв. Траян намагався бути добрим і турботливим імператором для всіх. Недарма ж після його смерті стало традицією бажати наступному імператору бути “щасливішим за Августа і кращим за Траяна”.

За його наступника Публія Елія Адріана, якого проголосили імператором сирійські легіони, для подальшого зміцнення імператорської влади було запроваджено низку реформ. Рада принцепса (*consilium principis*), утворена ще Августом, стала при Адріані установою офіційною і постійною, причому до її складу, крім сенаторів, ввели вершників. Велику роль в імператорській раді почали відігравати юристи. Члени ради одержували встановлену платню, а звання члена ради вважалося високим службовим становищем. Рада висловлювала свою думку, а принцепс-імператор ухвалював рішення. За часів Адріана виробляється та норма, яку римські юристи згодом сформулювали висловом: воля принцепса є законом. Імператорські канцелярії стали загальнодержавними установами. Замість вільновідпущеників їх очолили солідніші люди, переважно вершники. Штат різних імператорських чиновників значно розширився.

За дорученням Адріана найвидатніший юрист тих часів Сальвій Юліан опрацював преторські едикти, вибрав і систематизував ті з них, які зберігали значення для цього періоду. Кодифікаційна робота завершилась виданням так званого Вічного едикту (*Edictum perpetuum*), після чого ініціатива у зміні правових норм перейшла від преторів до імператора. У Вічному едикті було поєднано едикти звичайних преторів і преторів для переґринів. Перша його частина стосувалася судочинства перед магістратом, друга — формул і позовів, третя містила постанови про судові рішення та їх виконання.

За період свого правління Адріан об’їздив майже всі провінції, приділяючи велику увагу зміцненню обороноздатності імперії та її кордонів. Навіть у далекій Британії було споруджено прикордонний вал. Плавав він і вверх по Нілу. Адріан дозволив приймати в римську армію чужоземців. Кількість війська збільшилася, але армія з цього часу почала варваризуватися.

Його наступники — Антонін Пій, Марк Аврелій і Луцій Вер усе життя присвятили продовженню політики зміцнення Римської держави, кордони якої були значно розширені за рахунок успіш-

них завоювань, які, зокрема, активно проводив Марк Аврелій. При Коммоді ж спостерігається занепад у всіх галузях економіки, настає соціальна криза, що було зумовлено насамперед нераціональною політикою самого імператора, який розтринькував кошти і майже не приділяв уваги державним справам. Це і стало причиною його вбивства найближчим оточенням.

Зі 193 р. править династія Северів, яку започаткував Септімій Север (193–211 рр.), котрого знову ж таки військо проголосило імператором. Він проводив послідовну антисенаторську політику. Сенат був усунений від управління аерарієм — державною скарбницею, яка повністю підпала під контроль імператора, а фіск набув загальнодержавного значення. Невдовзі обидві скарбниці знову були об'єднані. Поступово зростає значення імператорської ради та збільшується кількість юристів у ній (найвідоміший з них — Папініан). Таку ж політику проводили син Севера — Марк Аврелій Антонін, прозваний Каракаллою (211–217 рр.) та Александр Север (222–235 рр.)*.

За Каракалли 212 р. едиктом *Constitutio Antoniniana* права римського громадянства було надано майже всьому вільному населенню імперії.

Після вбивства у 235 р. внаслідок змови Александра Севера настає період так званих солдатських імператорів. Солдати їх легко проголошували і так само легко усували, найчастіше — преторіанці. Такий стан тривав, поки імператором не став Діоклетіан.

Щодо економіки держави, то в цей період інтенсивно розвивається інститут колонату. Високі орендні ціни зумовлювали все більшу заборгованість колонів, їхні недоїмки можна було віддавати в заставу, продавати, передавати у спадщину. У зв'язку з цим власники земель заміняли грошову ренту орендою за частину виробленої продукції. Водночас колон поки що залишався вільним орендарем. В основі відносин між ним і власником землі лежав двосторонній договір майнового наймання. Колонат поширювався і в провінціях.

* З 218 по 222 р. імператорами були Марк Опеллій Макрін і Варій Авіт Басціан (Елагабал, або Геліогабал, родич дружини Септімія Севера. Геліогабал вів розпустне життя, час проводив в оргіях за що був удостоєний титулу “найгірший імператор”, а його труп після вбивства преторіанцями кинули в Тибр).

Колонатні відносини вплинули і на становище сільськогосподарських рабів. Власники переводили їх на пекулій, тобто надавали їм ділянку і можливість господарювати на ній, зобов'язуючи вносити встановлений оброк. Усе це засвідчувало, що старі форми господарювання у великих маєтках за допомогою рабів остаточно втрачали своє значення. Раби, котрі одержували землю як пекулій, називались *servi casati*. Їх правове становище частково прирівнювалось до колонів, зокрема їх не можна було зарахувати в інвентар маєтків, передавати за заповітом. Колони, як і ці раби, були, зазвичай, більше зацікавлені в результатах своєї праці. Проте землевласники, зловживаючи владою, часто стягували з колонів більше, обтяжуючи їх все новими поборами. Зловживали своєю владою і місцева адміністрація, дрібні урядовці. Колони повставали, бунтували, тікали з землі. Часто виступали вони разом з рабами. Щоб запобігти втечам і заворушенням, землевласники прагнули прикріпити селян-колонів до землі, обмежити їхню свободу.

Виникнення християнства у Римській державі. За тих часів сталося ще одне соціальне явище — виникла нова релігія — християнство. В Римі як серед знаті, так і серед нижчих верств населення, навіть бідноти, яка втратила віру у свої сили і сенс існування, поширювались різні ворожіння, забобони, магія, східні релігії і вірування. З усіх релігійних систем особливого значення набуло саме християнство. Воно виникло у I ст. н. е. Ранньохристиянська література, що збереглась, з'явилася значно пізніше, коли християнство було сформованою організацією. В ній тісно переплітались легенди і дійсність.

Перша писана історія християнства і його церкви (єпископа Євсенія) належить до IV ст. н. е. Контури ранньохристиянського вчення можна відновити й за деякими християнськими літературними пам'ятками, найдавніші з них є “Апокаліпсис” (“Одкровення”) Іоанна, написана близько 67–68 рр., послання апостолів (Павла), Євангелія (від Матвея, від Марка, від Луки і від Іоанна) та ін.

Отже, зародилась нова релігія, творцем якої став Ісус Христос. У Римі виникли християнські громади, яким не була притаманна національно-релігійна замкнутість. Ідеї рівності, братерства людей, взаємної любові, пошани і поваги, байдужості до земних матеріальних благ, терпіння, засудження багатства та інші приваблювали багатьох. Християнство проголосило блаженними злидарів,

обіцяло вітху скорботним і плачучим. Раннє християнство характеризується як релігія рабів і вільновідпущеників, бідняків і безправних, підкорених і поневолених.

Особливе значення в християнських громадах мали особи, котрих вважали наділеними божою благодаттю — пророки та апостоли. З них утворилася харизматична ієрархія (харизма означає благодать). Вони проповідували нову віру, створювали громади, залучаючи все більше людей. Виділяються також так звані пресвітери (старійшини) — найповажніші члени громад, які керували громадами, наглядали за порядком під час молитовних зборів. Допомогали їм дякони.

Християнство на відміну від інших тогочасних релігій значно спростило культ, скасувало жертвопринесення. Найдавнішими християнськими обрядами (таїнствами) було хрещення при вступі у громаду та причащення хлібом і вином. Християнин не міг брати участі в жодній язичницькій (поганській) релігійній церемонії, але оскільки тоді будь-які громадські акти в муніципіях, колегіях, видовища і свята супроводжувались релігійними обрядами, то християни і в них не брали участі, не справляли римських свят. Це був своєрідний пасивний опір римським порядкам, старим звичаям, державі, що зумовлювало вороже ставлення римських правителів до християн, спричиняло їхнє переслідування.

Поширення християнства, поступова зміна соціального стану християн (оскільки спочатку у громадах переважали не римляни, а перегрини) зумовили зміни в християнській організації та ідеології. Представників харизматичної ієрархії, яких через переслідування і страти стає щораз менше, замінюють єпископи, котрі керують громадами. Нижче за них стоять пресвітери, далі — дякони. Тільки цим особам доручали відправлення культу, організацію повсякденного життя громад.

Наприкінці II ст. остаточно виробляється структура єдиної християнської церкви, що організаційно складалася з окремих церков, якими управляли єпископи, їхня влада в общинах була необмеженою.

Хоча християнська релігія постійно твердила про неодмінну покору владі, бо “немає влади, щоб була не від бога”, проте не всі християни додержувались цієї вимоги, протестуючи проти римських порядків. Тому на них поширюються наклепи, нібито вони займаються розпустою, вбивають малих дітей, причащаючись їх-

ньою кров'ю, проти них виступають різні чаклуни, ворожити, представники інших релігій. Та й римській знаті вкрай небезпечними видаються заклики християн до рівності, милосердя, відмови від матеріальних благ. Християн переслідують, убивають, мучать, кидають у цирки для боїв з дикими звірами. Особливо цим “прославився” Нерон, який, за словами римського історика Тацита, віддав на мученицьку смерть величезну кількість християн, зваливши на них вину за велику пожежу в Римі. Спеціального закону проти християн не було, проте їх звинувачували здебільшого в безбожності, опорі властям тощо.

Гоніння не послабили християнські громади. Релігійний фанатизм призводив навіть до жадання мученицької смерті, оскільки смерть за віру означала безсмертя в потойбічному світі. Пам'ять про загиблих за віру свято вшановувалася у громадах. Періоди гонінь чергувалися іноді з періодами відносного віротерпіння, коли християн не переслідували і їхні общини нічим надзвичайним не відрізнялися від інших колегій і общин. У такі періоди серед певної частини християн виникла думка про можливе примирення церкви і держави.

Лекція 22. Пізня Римська імперія (IV–V ст. н. е.).
Встановлення доміану. Тетрархія.
Реформи Діоклетіана: адміністративно-територіальна, військова, податкова, грошова. Правління Костянтина: остаточний розрив з традиціями принципату. Перетворення християнства в державну релігію. Феодосій: остаточний поділ імперії на Східну і Західну. Падіння Західної Римської імперії

Соціально-економічне становище Римської імперії. Починаючи з III ст. Римська держава переживає розпад рабовласницької системи господарства. Численні повстання рабів і колонів, визвольна боротьба підкорених народів, безперервні напади на Рим агресивних сусідів — “варварів”, збідніння під тягарем податків і поборів широких верств населення підривають могутність Римської держави, її соціально-економічний устрій. Кидають або продають за безцінь чи віддають за борги земельні ділянки і майстерні селяни та ремісники. Італія поступово втрачає економічні переваги, простежуються відплив коштів, запустіння земель. У результаті господарського розвитку Галлія, придунайські провінції, Африка та Іспанія не потребують імпорту товарів з інших регіонів. Накреслюється своєрідний економічний сепаратизм провінцій.

Події III ст. ще більше поглибили кризу. Обмін між провінціями порушився, ремісничі майстерні обслуговували переважно місцевий ринок. Більш-менш значні підприємства зникли, оскільки посилювався фіскальний гніт. Податки і побори дедалі зростали. Розлад обміну, нерегулярне надходження до Риму податків, привласнення значних коштів окремими узурпаторами в столиці і на місцях, нерівномірне надходження дорогоцінних металів з провінцій у зв'язку з повстаннями і великими відстанями, величезні витрати коштів

на утримання армії, двору, урядовців і малоїмущого римського населення, на влаштування видовищ — усе це призвело до краху фінансової системи. Нестачу коштів доводилось покривати збільшенням грошової емісії, розпродажем земель і цінностей, що належали імператорам, випуском неповноцінних монет. Зокрема, вміст срібла у срібних монетах зменшився за правління Каракалли на 75 і навіть 90 %, отже, фактично це були посріблені мідні монети. Вага золотих монет зменшувалась і їх випускали дедалі менше. Знецінення грошей у свою чергу призводило до зростання цін, до розладу обігу. Повноцінні монети зникали — їх перетворювали на скарби і зберігали в різних схованках.

Отже, економіка держави занепадала, посилювались децентралізаторські тенденції в її провінціях, Рим зазнав серйозних поразок у війнах з “варварами”.

У політичне життя країни все відчутніше втручалась армія, на в'язуючи цивільному населенню свою волю, своїх імператорів. До того ж армія була вже не суто римською, в ній дедалі збільшується відсоток чужоземців, тих самих “варварів”. Війська, розквартировані в тій чи іншій провінції, набували самостійного значення. Міцний зв'язок серед легіонерів ґрунтувався вже не стільки на військовій дисципліні, яка всюди занепадала і спроби її відновити викликали їх різкий опір, скільки на професійній солідарності, що сформувалась упродовж тривалої спільної служби, умовами табір-ного і похідного життя. Коли складалися сприятливі умови, то ті чи інші легіони виходили з-під влади правлячого імператора і проголошували імператором свого ставленика, щоб тим самим здобути привілейоване становище в державі. Проголошені ними імператори часто не були навіть римлянами. Зокрема, проголошений військом імператор Гай Юлій Максиміан (235–238 рр. н. е.) був сином фракійського селянина; Марк Юлій Філіпп (244–249 рр. н. е.) за походженням — араб; з 268 р. до 270 р. країною правив іллірійський уродженець Марк Аврелій Клавдій, після нього — знову іллірієць Луцій Доміцій Авреліан (270–275 рр. н. е.). Спроби деяких з так званих солдатських імператорів відновити дисципліну і порядок у війську, зміцнити кордони і державу загалом закінчувались тим, що солдати їх убивали (Проба, Авреліана, Галлієна та ін.)

Часто, як зазначалось, незважаючи на те, що країною правив імператор, провінціальні легіони проголошували своїх імператорів і підкорялись тільки їм, проте лише доти, поки ці імператори ви-

конували волю солдатів, надавали їм всілякі пільги, роздавали матеріальні блага. Офіційним, законним імператорам навіть доводилось іноді з цими “провінціальними” імператорами воювати (наприклад, з Марком Постумом у Галлії). Із 235 до 283 р. в Римі було 19 офіційно обраних законних імператорів і 30 місцевих, проголосених в окремих провінціях військами.

Відтак перед широкими політичними колами держави постала необхідність створення міцної централізованої влади, своєрідної військово-бюрократичної монархії. Така влада була встановлена 284 р., коли імператором проголосили Гая Валерія Аврелія Діоклетіана.

Встановлення доміану. Реформи Діоклетіана. З цього часу почався новий період в історії Римської держави — епоха розвинутої, або пізньої, імперії — доміанат. Імператора вже визнали абсолютним монархом, котрий стоїть над законами, оскільки сам їх творить. Це вже не перша службова особа в державі, яка очолює республіканських магістратів, а владика — *dominus*, звідки і пішла назва всієї системи, встановленої Діоклетіаном.

Усе населення держави перетворилось в його підданих — *subjecti*. Було остаточно визнано, що імператор — особа божественна. Це виявляється в релігійному обожнюванні імператора, складному і пишному придворному церемоніалі, запозиченому в східних царів. Щоправда, після визнання християнства державною релігією (див. далі) імператори вже не вважались богами, але їхня влада розглядалася як божественна інституція, а вони самі представниками бога на землі.

Імператор Гай Валерій Аврелій Діоклетіан, син вільновідпущеника, народився в Далмації. Вступивши до армії, досяг найвищих чинів, став досвідченим полководцем, улюбленцем солдатів, які й проголосили його імператором. Він правив державою 21 рік — з 284 р. до 305 р. (помер 313 р.).

Діоклетіан остаточно порвав із заснованою Августом системою принципату, коли імператор не був монархом, а тільки першим сенатором, першим магістром і першим громадянином, котрий має найвищий авторитет і наділений особливими повноваженнями.

Автократичні тенденції в Римі виявляються вже під час правління династії Антонінів, а ще виразніше — Северів. Саме таку політику продовжили імператори-іллрійці (зокрема Авреліан). Але

тільки Діоклетіан відкрито порвав зі старою конституційною традицією. З часів його правління імператора почали вважати втіленням божества, його воля — це земне волевиявлення римських богів. Присутні під час його появи ставали на коліна, падали долілиць, цілували край одягу, взуття. Його появлення супроводжувалась складним і пишним церемоніалом, він одягався в пишний одяг пурпурного кольору, оздоблений золотом і дорогоцінним камінням, голову його увінчувала золота діадема.

Людина енергійна й рішуча, Діоклетіан приступив до проведення реформ у державі, які докорінно змінили її державний устрій, систему органів влади й управління, збройні сили, фінанси. Складність управління великою державою, необхідність тримати під контролем хоча б найважливіші галузі державного життя примусили Діоклетіана обрати собі співправителя (такі випадки були відомі й раніше: Марк Аврелій і Луцій Вер, Септимій Север і два його сини, Валеріан і Галлієн). Ним став його земляк і соратник Марк Аврелій Валерій Максиміан, котрий також дістав титул імператора та ім'я Август. Обидва імператори призначили особистих заступників із титулами цезарів (Діоклетіан — Гая Галерія Максиміана, Марк Максиміан — Гая Флавія Хлора).

Держава була поділена на дві частини — Західну, якою управляв Максиміан і Східну на чолі з Діоклетіаном*. Кожен з правителів був наділений усією повнотою імператорської влади.

Діоклетіан і Максиміан вважалися рівноправними. Цим ніби відновлювався старий принцип колегіальності влади (двох консулів). Як і консули, обидва імператори спільно правили, спільно вирішували важливі справи, проте ця колегіальність була суто умовною, бо фактично Діоклетіан вважався основним імператором, мав більший авторитет і більший вплив на вирішення всіх справ, у тому числі західних.

Зрештою й розподіл імперії на дві частини мав тоді ще умовний характер (фактично це сталося в 395 р. за імператора Феодосія). Це були частини єдиної держави з єдиним законодавством. Створено навіть видимість єдиної імператорської сім'ї. Августів вважали братами, цезарів — їхніми синами. Діоклетіан віддав доч-

* «Вічний Рим» як і раніше вважався столицею імперії, але не був резиденцією імператорів. Діоклетіан жив у Нікомедії, Галерій — у Сирмії (на річці Саві), Максиміан — у Медіолані (потім — у Равенні), Хлор — у Трірі.

ку заміж за цезаря Гая Максиміана, родичами були Марк Аврелій Максиміан і Хлор. Обом імператорам належала законодавча влада, закони видавалися від їх імені — цим також наголошувалась єдність держави. За задумом Діоклетіана, таке колегіальне правління повинно було забезпечити певний порядок престолонаслідування, запобігти можливості узурпації влади іншими людьми в умовах послаблення торговельних, політичних і культурних зв'язків між окремими частинами імперії. Згодом цей політичний режим стали називати тетрархією — “правлінням чотирьох”.

Цей захід дав результати. До кінця III ст. майже на всій території імперії вдалось ліквідувати децентралістські узурпаторські тенденції, зміцнити державу, її кордони і навіть ще більше розширити римські володіння. Будь-які повстання придушувались (зокрема, в Галлії). Германців, котрі вторглися у межі імперії, розбили і відкинули за Рейн.

Деякі старі республіканські органи ще зберігалися, зокрема сенат, магістратура. Сенат, однак, справами законодавства, судочинства, управління вже не займався. Він видав організацією всілякого роду ігор, видовищ, святкувань, контролював виконання різних повинностей сенаторами. На всі його ухвали потрібна була санкція імператора. Збереглися також ще окремі магістратури (консули, претори, квестори), проте це були тільки почесні звання. Народні збори не скликалися.

Діоклетіан здійснив низку реформ з метою зміцнити політичну, воєнну й економічну могутність імперії. Оновлено і розширено за рахунок юристів і фахівців раду при імператорі (*consistorium*), яка стала головним центром управління країною. Крім неї, при імператорі створено низку нових галузевих органів (управління, комісії та ін.), багато нових посад. Зокрема великого значення набули управитель імператорського палацу (*guaeator sacri palatii*), начальник особистої канцелярії імператора, управитель його скарбниці, управитель імператорських маєтків. Затверджено суворі правила про ранги численних чиновників, права, надані кожному рангові, порядок підвищення по службі тощо. Всі ці органи і посади мали чітко виражені риси бюрократичного апарату. Кадри чиновників нерідко поповнювались вихідцями з різних верств суспільства.

Діоклетіан здійснив новий адміністративний поділ держави. Основні засади цього поділу — суворя централізація, збільшення

кількості чиновників і відокремлення цивільного управління від військового (це було завершено вже при Костянтині).

Отже, вся імперія поділялася на 12 діоцезів, межі яких здебільшого збігалися з межами колишніх провінцій. Діоцези, у свою чергу, поділялися на провінції. Італія тепер остаточно втратила привілейоване становище: її було поділено на два діоцези, куди входили не тільки італійські, а й інші області (приальпійські райони, Сицилія, інші острови).

Невідкладного реформування потребували й збройні сили, що служили опорою монархічної влади і мали забезпечувати внутрішній спокій країни й оберігати державні кордони. Діоклетіан з розумінням і відповідальністю взявся за цю справу, яку після його смерті продовжив Костянтин. До проведення реформи легіони були розквартировані в окремих провінціях на постійно. Це їх пов'язувало з місцем розташування і в разі потреби їх було надзвичайно важко перекинути в іншу місцевість. Діоклетіан розпорядився поділити війська на дві основні категорії: прикордонні, які постійно перебували у певній прикордонній смугі, і мобільні частини, які за необхідності, не оголюючи кордонів, можна було перекидати з місця на місце. Це дало позитивні наслідки. Велику увагу приділено зміцненню військової дисципліни. “Вірність солдата” (*fides militum*) і “хоробрість солдата” (*virtus militum*) — ці слова часто карбувалися навіть на монетах.

Водночас було значно збільшено кількість війська. До Діоклетіана війська переважно комплектувались добровольцями. Цей принцип зберігся, але водночас введено правила обов'язкового, рекрутського поповнення армії. Діоклетіан зобов'язав великих і середніх землевласників давати державі певну кількість рекрутів — відповідно до кількості наявних рабів і колонів. Зобов'язано служити в армії летів — полонених варварів, яких оселили на римській території. Нарешті, за спеціальну винагороду на військову службу почали приймати загони вільних варварів.

Реформа армії, зростання чиновницько-бюрократичного апарату потребували величезних коштів, що витрачались також і на неймовірну розкіш імператорського двору, будову грандіозних палаців, громадських споруд, цирків, доріг, мостів, водопроводів. Тим часом економіка імперії, фінанси, незважаючи на окремі заходи Авреліана та інших імператорів, були розхитані.

Діоклетіан і тут провів низку реформ. Вводилася нова система оподаткування населення, оскільки для ранньої імперії характерна різноманітність податків, причому істотна роль відводилася податкам непрямим, які втратили значення через занепад господарського життя і падіння цінності грошей.

У фінансовій системі основного значення набули прямі податки і передусім поземельні. Для цього складено кадастр усіх земель. Одиниця оподаткування визначалася певною кількістю орної землі, її якістю та кількістю голів худоби. З кожної одиниці стягувався певний податок — у натуральній формі або грішми. Від податку ніхто не звільнявся, навіть сенатори. Міських жителів, котрі не мали землі, обклали подушним податком (apitatio). Жителі Італії, які до того часу не платили податків, тепер їх сплачували. За регулярне надходження податків відповідали міські ради і персонально декуріони (або куріали), а також власники земель. У свою чергу це спричинило особисте закріплення колонів за своїми господарями.

Податкова реформа Діоклетіана гарантувала державі певну кількість продуктів, потрібну для утримання двору, армії, столиці. Отже, державне господарство будувалось на натурально-господарській основі, не залежало від інфляції, ринкових цін, ввозу продуктів із провінцій.

Грошове господарство, яке, безумовно, виконувало важливу роль, також потребувало оздоровлення. З цієї метою Діоклетіан провів монетну реформу. Почала карбуватися повноцінна золота монета (aureus), що важила 1/60 римського фунта (5,45 г), срібна і бронзова. Однак особливого успіху ця реформа не мала, оскільки реальна вартість монети не відповідала її номінальній вартості, співвідношення між цінністю металів було визначено довільно. В результаті повноцінна монета зникла в обігу, її перетворювали в зливки, ховали; ціни на товари і далі зростали.

Для боротьби зі зростаючою дорожнечею 301 р. було видано едикт, яким визначалися максимальні ціни на різні продукти, а також максимальні ставки оплати праці. За незаконне підвищення цін передбачалися суворе покарання і смертна кара. Але оскільки було прийнято єдині ціни для всієї імперії, без урахування особливостей регіонів, зручностей шляхів сполучення та інших місцевих умов, то вони не узгоджувались з реаліями життя. Отже, едикт не мав ефективних правових наслідків і його, найімовірніше, про-

сто не виконували — свідчень істориків або документів про покарання перекупників, спекулянтів не збереглося.

У політичній системі Діоклетіана значна увага приділялася релігійним проблемам. Діоклетіан, як і Август, виступав відновником традиційної римської релігії, старих римських богів на чолі з Юпітером. Водночас, як це спостерігається у східних монархіях, підтримувалось божественне походження імператорської влади, самого імператора. Це суперечило вченню християн, і вони чинили певний пасивний опір релігійній політиці імператора, відмовлялися брати участь у релігійних культурах, ігрищах, солдати-християни не віддавали релігійних почестей імператору. Держава, імператор починають знову переслідувати християнство, яке на той час набуло великого поширення (навіть дружина і дочка Діоклетіана, чимало придворних були християнами) і в останні десятиліття III ст. користувалося значною терпимістю держави. На початку IV ст. проти християнства видається чотири жорстоких едикти, поновлюються їх гоніння.

Намагаючись зміцнити і розширити кордони держави, Діоклетіан, Максиміан та їхні заступники — цезарі Галерій і Хлор вели численні війни: із франками в Галлії, карпами і язигами на Дунаї, мавританськими племенами в Африці, з персами на Сході. Протівники і повстанці були розбиті, розширено кордони держави, відновлене панування римлян у Месопотамії. Проте 305 р. Діоклетіан і його співправитель Максиміан зреклися влади.

Оцінюючи реформи Діоклетіана, зазначимо, що різноманітна законодавча діяльність, військові походи засвідчують неабияку енергійність, ініціативність, авторитет цього імператора, якому вдалось упродовж 20 років твердо утримувати владу. Безперечно, він був політиком консервативного напрямку, намагався відтворити колишню славу “Вічного міста”, старі звичаї, релігію, але водночас розумів нагальну потребу проведення різноманітних реформ і рішуче їх проводив. Зокрема, він реформував і змінив податкову систему, оздоровив фінанси, зміцнив збройні сили. Діоклетіан дотримувався основних реалій римського суспільства, використовував досвід інших держав, зокрема перської монархії. З часів Діоклетіана влада імператорів визнавалася абсолютною, більше того — вона обожнювалась.

Правління Костянтина. Після зречення Діоклетіана і Максиміана державою недовго правили цезарі Хлор і Галерій. Але коли у

Британії 306 р. помер Хлор, північні легіони проголосили імператором його сина Флавія Валерія Костянтина, а в Римі імператором став син Максиміана — Максенцій. Розпочалася шалена боротьба між претендентами за імператорську владу, яка завершилась перемогою Костянтина.

Співправителем він оголосив Валерія Ліціана Ліцинія. Разом вони правили імперією упродовж десяти років, проте 324 р. між ними виникла сутичка, внаслідок чого Ліцинія було заслано у Фес-салоніки, а Костянтин правив державою разом із синами.

Правління Костянтина (306—337 рр.) ознаменувало остаточний розрив з традиціями принципату. Він провів низку важливих реформ, видав у Мілані 313 р. так званий Міланський едикт про вільне сповідання християнства. Християни вже не зазнавали гоніннь, утисків, вони користувались такими ж правами, як і представники інших релігій. Християнство з переслідуваної релігії перетворилось у релігію державну, пануючу. Тепер церква почала вимагати від віруючих цілковитої покори існуючим державним порядкам, сприяла зміцненню імператорської влади. В свою чергу імператор всіляко підтримував церкву, вважаючи, що в єдиній державі повинна бути і єдина церква. До імператора часто почали звертатися єпископи для розв'язання різних церковних проблем і навіть спірних догматичних релігійних питань, імператор брав діяльну участь в їх обговоренні під час церковних зібрань.

Єпископи, обрані общинами, збирались на собори, які на той час стали найвищою церковною інстанцією. Рішення соборів подавали на затвердження імператорові. В Нікеї 325 р. відбувся важливий собор, який з приводу різних догматичних суперечок серед єпископів ухвалив основні засади догматів християнства. Наприкінці III — на початку IV ст. виникає чернецтво, а згодом — монастирі.

У політичній і соціальній сферах Костянтин продовжує систему реформ, основи якої заклав Діоклетіан. Зберігши попередній адміністративний поділ на діоцези і провінції, Костянтин створив ще більші адміністративно-територіальні одиниці — префектури, їх налічувалось чотири — по дві на кожную частину імперії. Західна частина поділялась на Італію з Африкою і Галлію з Іспанією; Східна — на Схід та Іллірію. Очолювали префектури префекти Преторія (praefectus praetorio), їх призначав імператор. Префектури поділялися на діоцези (у двох західних префектурах було разом шість

діоцезів, у двох східних — сім) на чолі з вікаріями (*vicarius*), котрі вважалися заступниками префектів, але мали самостійні повноваження в галузі управління, фінансів, юрисдикції. Вікаріїв також призначав імператор, і в деяких питаннях вони підпорядковувались безпосередньо йому.

Діоцези поділялися на провінції (в середньому по 15–20 у кожному). Провінції очолювали ректори (*rectores* або *consularis* чи *corrector*), котрих також призначав імператор. Провінції поділялись на округи (*pagi* або *vici*), якими управляли препозити (*praepositus pagi* або *vici*). В округах створено органи місцевого самоуправління населення — сенати і муніципальні магістрати, щоправда, вони повністю були підпорядковані окружній адміністрації.

Управління Римом здійснювалось окремим способом. На чолі його стояв претор міста (*praetorius cerbi*), безпосередньо підпорядкований імператору. Сенат ще зберігався, але тільки зовні: він виконував роль міського колегіального дорадчого органу і видав лише міськими справами. Як і при Діоклетіані зберігались ще посади консулів, преторів і квесторів, але жодного реального значення в системі управління вони не мали.

За часів Костянтина цивільну владу остаточно відокремили від військової. Всі управителі префектур, діоцезів, провінцій, округів були цивільними посадами. Військо очолювали військові командири. У збройних силах зберігся і розвинувся поділ війська на прикордонні та мобільні легіони. В армії виділились особливо вірні, надійні привілейовані частини — *palatini*. Замість значно скороченої ще за Діоклетіана преторіанської гвардії утворились особливі частини при імператорі — *доместики* (*domestici*).

Оскільки армія і далі була основною опорою імператора, то воїни діставали щораз більше привілеї. Військова служба стала також професією, причому привілейованою. Доместики мали найліпші місця на видовищах, церемоніях, високу платню, значну частину воєнних трофеїв та ін. Солдати не повинні були мати сім'ю, а існуючі шлюби на час служби припинялися. В армії знову запанувала чітка дисципліна, суворо дотримувались військової ієрархії. Права і обов'язки воїнів, армійські порядки були закріплені у спеціальному військовому статуті.

За правління Діоклетіана і Костянтина зміцнились органи поліції, сформувалась таємна поліція. За громадський порядок у Римі відповідав префект міста, в розпорядженні якого перебувало шість

когорт озброєних поліцейських сил. Існувала ще нічна поліція та поліція боротьби з пожежами. Поліційні сили були в розпорядженні правителів всіх міст. Під час домітану керівником поліції всієї імперії став начальник імператорської канцелярії (*magister palatii* або *magister officiorum*). Він зосереджував також й інші важливі державні функції.

У таємній поліції було встановлено посаду фрументаріїв, котрі отримували державну платню і повинні були інформувати владу про всі важливі події у місцевому суспільстві. Широко практикувалась і підтримувалась політика доносів, нагляду. Донощики на державних злочинців отримували 25 % вартості майна засуджених.

У період правління Діоклетіана і Костянтина відбулися серйозні зміни в судоустрої та судочинстві. Ще раніше магістрати, а потім сенат були позбавлені права чинити суд. Ці уповноваження перейшли до імператора та його урядовців. У м. Римі кримінальною юрисдикцією відав префект міста, в Італії та інших префектурах — префекти-преторії, а в діоцезах, провінціях, округах — відповідні правителі (вікарії, ректори, препозити). Всі вони могли признавати для допомоги собі суддів, котрим доручали розгляд тих чи інших справ. Окрім цього були спеціальні судді у справах нічних пожеж, постачання міст продовольством (останнім навіть надавали право виносити смертні вироки та ін.).

Розгляд цивільних справ теж перейшов від преторів до імператорських урядовців і суддів. Сторони для розгляду спору могли обирати собі приватних, третейських суддів. Були створені нові посади державних суддів з розгляду справ про опіку, аліменти тощо.

За імператора Костянтина внаслідок послідовно проведеної фіскальної політики відбулося своєрідне закріплення станів: заняття певною професією стало явищем примусово-спадковим, зокрема діти селян мали бути селянами, ремісників — ремісниками тощо. Низка едиктів (316, 317, 325 pp.) людям певних станів забороняла залишати без дозволу властей місце проживання, село чи місто, де вони народилися. Ніхто не міг (навіть імператор) звільнити населення від виконання визначених повинностей, сплати податків.

На вимогу землевласників 332 р. Костянтин заборонив колонам переходити від одного власника до іншого. Власник землі, в якого виявлено чужого колона, мусив його повернути господареві, сплатити штраф і всі податки за нього за час перебування в його маєт-

ку. Колонів-утікачів заковували в кайдани і повертали власникам. Колонів, як і посаджених на землю рабів, не можна було продавати без землі. Водночас будь-який вільний, хто обробляв чужу землю впродовж 30 років, ставав колоном. Колонам заборонялося виступати у суді проти землевласників.

У 324–330 рр. на місці грецького міста Візантія Костянтин збудував нову столицю держави, названу його іменем, — Константинополь, куди збирався переселитися з Риму з усім двором і урядовцями. Він вів успішні війни з варварами: на Рейні — з франками, на Дунаї — з готами. За Костянтина різні області імперії продовжували заселятись варварами. Зокрема, не маючи змоги з допомогою зброї вигнати сарматів, їм відвели для поселення землі в придунайських провінціях, а вандалам — у Паннонії. Цим імператор мимовільно сприяв варваризації держави.

Продовжуючи реформи Діоклетіана, позбавлений властивого йому римського консерватизму Костянтин діяв з більшою рішучістю. Управляв він імперією твердо і деспотично, нещадно розправляючись з опозицією. Християнська церква оголосила Костянтина за його заслуги перед нею (перед смертю Костянтин прийняв християнство) святим і рівноапостольським. Помер він 337 р.

Реформи Діоклетіана і Костянтина мали на меті подолати кризу, яку переживала Римська імперія. Проте вони тільки загальмували, а не припинили той занепад, що розпочався III ст., причини якого коренилися в загальній кризі рабовласницької системи господарства.

Упродовж 16 років після смерті Костянтина між його синами та іншими претендентами на імператорську владу тривала гостра боротьба. В економіці, фінансах, політичному житті знову наступив хаос, деградація. Значно скоротився грошовий обіг, домінувала натурально-господарська система. Внутрішня і зовнішня торгівля різко загальмувалась. Велика земельна власність (імператорів та їхньої родини, сенаторського стану) досягла небачених розмірів. Знову зросли податки і побори з населення. Стало дедалі важче охороняти кордони імперії від нашествия варварів і загалом державу від внутрішніх повстань. Розширився управлінський апарат — кількість посад, органів тощо.

Серед чиновників, на зразок армії, встановилась чітка субординація. Запроваджено посаду особистого секретаря імператора (*guaeator sacri palatii*), влада котрого дедалі зміцнювалась. Відомство двора

очолили впливові *praepositus sacri cubicyli* (цю посаду часто обіймали євнухи).

Вищі чиновники називались комітами (*comites*). Вони поділялись на розряди. Кожен вищий імператорський чиновник мав канцелярію (*officium*). За комітами йшли *notarii*. Десятки тисяч дрібних чиновників (у центрі і на місцях) перебували на ще нижчих сходинках. Усі чиновники мали власну уніформу, ранги, а після закінчення терміну служби отримували пенсію. Створено і спеціальну дипломатичну службу. Розрослося фінансове відомство, яке поділялося на дві частини: загальнодержавних прибутків і податків (*aerarium sacrum*) на чолі з *comes sacrum largitionum* і приватних коштів імператора, котрими управляв *comes regum privatarum*.

Перехід до оборонних воєн різко скоротив приплив рабів. Та й тих, котрих захоплювали (а їх було щораз менше), перетворювали у колонів. Відживши свій час, рабство поступово зникало.

Римська імперія від середини IV ст. дедалі більше занепадала.

Падіння Римської імперії. Крах рабовласницького ладу в імперії супроводжувався переворотами, внутрішнім розбратом, народними повстаннями, кривавими війнами, котрі остаточно підірвали колишню могутню Римську державу. Наприкінці IV ст. Риму довелося зіткнутися з сильним натиском германського племені вестготів, котрих, у свою чергу, тиснули племена гунів, що насунулись зі степів сучасного Казахстану. Вестготи біля Адріанополя (в Греції) 378 р. вщент розбили і майже знищили римське військо. Це був страшний удар для Риму. Могутня колись імперія вже не могла зібратись з силами і почала розпадатись. Знову появились різні узурпатори, самозванці. Дещо зміцнив державу імператор Феодосій, але в 395 р., в рік його смерті, вона остаточно розпадається на дві частини — Західну і Східну, дві самостійні, по суті, держави, зі своїми імператорами на чолі — його синами Аркадієм і Гонорієм.

У 406 р. германські племена (франки) перейшли Рейн і спустошили Галлію, 408 р. вестготи зайняли Паннонію і вирушили в Італію. До них приєдналось понад 40 тис. римських рабів. Війська вестготів 410 р. здобули і пограбували “Вічне місто”, що мало величезний резонанс у тогочасному світі.

Незабаром з-під влади Риму звільнилась Іспанія, значну частину території якої захопили племена вандалів, свевів і аланів.

У 30-х роках на Римську державу напали гуни на чолі з Атілою. Деякі римські провінції (Паннонія, Мезія, Галлія) та Італія були спустошені, хоча у вирішальній Каталаунській битві (451 р.) ніхто не здобув перемоги. 455 р. Рим захопили і розграбували вандалі.

У 475 р. римський патрицій Орест посадив на престол сина Ромула Августула, котрий і став останнім римським імператором. Але проти нього повстали варварські найманці на чолі з вождем Одоакром, які вбили Ореста, позбавили Ромула Августула влади, а знаки імператорського звання Одоакр відіслав у Константинополь.

476 рік, коли все це сталося, і є останнім роком існування Стародавньої Римської держави, яка зникла, проіснувавши близько тисячі років. Розхитана глибокою кризою рабовласницької системи, послаблена повстаннями рабів і колонів, поневолених народів, гострою внутрішньою боротьбою різних верств суспільства, кинута напризволяще розбещеною знаттю і громадянами, задушеними злигоднями, численними податками і поборами, вона впала під натиском варварів.

Лекція 23. Джерела права в період Республіки: звичаї, закони, сенатусконсульти, едикти магістратів. Право народів (jus gentium). Діяльність юристів: Секст Елій Пет, Катон Старший, рід Муціїв, Юній Брут, Марк Манілій, Муцій Сцевола

Звичаї та звичаєве право. У Стародавньому Римі в найдавніші часи єдиним джерелом права був звичай — *mores majorum*. Стародавні звичаї регулювали життя общини, порядок ведення господарства, виконання суспільне корисних робіт, побут, шлюбні та сімейні стосунки, вшанування родинних і общинних богів та ін. Звичаї були родові, які стосувалися тільки членів окремих родів, та общинні — всієї общини, всього племені. В обох випадках вони поширювались на весь колектив без будь-яких винятків для окремих осіб чи груп. Хоча звичаї й не були пов'язані з правовим примусом (бо й самого права в нинішньому розумінні ще не існувало), однак вони регулювали поведінку людей в суспільстві, організовували їхнє суспільне життя, і тому від населення вимагали обов'язкового їх виконання.

Постає запитання: що примушувало людей підпорядковуватись звичаєвим правилам поведінки, якщо не було державного примусу? Насамперед, це — виховання, повага до загальної думки, дотримання традицій загальної поведінки, зрештою потреба певного порядку і правил співжиття в колективі. За недотримання звичаїв на винних чекали такі покарання: зауваження, загальний осуд, вигнання з роду, общини або навіть страта. Поруч з родовими звичаями в перехідний період від родового ладу до державної організації все більшого значення набувають звичаї, котрі виробляла практика нових органів — сенату, жрецьких колегій, а згодом і магістратів. Так поступово склалися точні формули майнових правочинів, релігійних обрядів, міжнародних угод тощо.

З виникненням держави частина старих звичаїв зберігається: їх бере до уваги і використовує держава, вони застосовуються під державним примусом, мають державний захист. З них формується ще одне джерело права — звичаєве право, тобто сукупність загальнообов'язкових правил поведінки, які відповідали інтересам певної, домінуючої частини населення Риму — громадян-рабовласників. Звичаєве право складалося не тільки з санкціонованих державою старих звичаїв, а й з нових, які або створювалися самими державними органами, або внаслідок багаторазового повторення громадянами типізувалися; виникало правило, вироблялася норма поведінки, яка знову ж таки санкціонувалася державою.

Звичаєве право не фіксувалося в письмовій формі, його правила ніде не оголошувалися. Жерці були його зберігачами і тлумачами та водночас першими судьями в Римі. Тим самим стародавнє римське право було тісно пов'язане з релігією. Його ще називали сакральним правом (*sacrum* — священне, релігійне), оскільки вважалося, що вся поведінка людей, всі вчинки, в тому числі правові акти, визначаються і творяться з волі богів.

Отже, жерці, покликаючись на волю богів, розв'язували спірні питання і конфлікти, призначали для їх розгляду певні дні, зумовлювали певні формальності щодо їх проведення, оформлення, вели календар, брали участь в укладенні угод, шлюбу.

Водночас уже тоді, у стародавній, ранньодержавний період почали розрізняти суто правові та релігійні норми. Поруч з *jus*-правом існували *fas*-норми поведінки, що стосувалися відносин з богами.

З перебігом часу право втрачає релігійний характер, виходило з-під впливу релігії і жерців, стало суто світським.

Законо. Зі становлення і розвитку римської державності основним джерелом права став закон (*lex*). Закони затверджувались тільки Народними зборами (куріатними, центуріатними, трибутними) і врегульовували щораз ширшу сферу суспільних відносин. Спочатку термін "*lex*" означав норму поведінки, що регулювала, визначала діяльність громадян. Воно могло бути встановлене жерцями, сенатом, магістратами чи самими громадянами (як певне зобов'язання). Тільки згодом, зі зміцненням державності, цей термін набув значення повеління народу (через прийняття відповідного рішення Народними зборами). За словами відомого юриста Гая, "закон — це те, що народ наказує і встановлює".

Ініціаторами прийняття тих чи інших законів були зазвичай магістрати, які часто саме з цією метою і скликали Народні збори. Тому й закон називали іменем того магістрата, який вніс його проект (наприклад, закон Гортензія, закон Валерія). Іноді до імені магістрата додавалась коротка вказівка щодо змісту закону. Наприклад: *lex Licinia agraria* (367 р. до н. е.) — “аграрний закон Ліцинія”.

Певного порядку опублікування законів у Римі не існувало. Однак іноді в центрі міста встановлювали дошки з текстом прийнятих важливих законів. Зберігались тексти законів у храмах і державній скарбниці (*aerarium*).

У республіканський період було видано чимало законів, які мали переважно конкретний характер, тобто стосувалися конкретних питань, важливих саме в цей час. Тоді ще не було кодексів, які б регламентували ту чи іншу галузь права, не було писаної, встановленої єдиним актом конституції. Римські закони мали на меті організацію діяльності держави, її органів, її безпеки, охорону системи політичних відносин, правового становища населення, землеволодіння, власності на рабів, судочинства. У ранній період було мало законів стосовно договорів, застави, спадкування, сервітутів та ін. Ці правові проблеми розробляли і ґрунтовно врегулювали пізніше — в період розвинутої республіки та імперії.

Сенатусконсульти. В період ранньої республіки виникло ще одне джерело права — рішення сенату — сенатусконсульти. Це не були закони і законами вони не називалися. Нагадаємо: сенат певний час вважався дорадчим органом при вищих магістратах — консулах, преторах. Але оскільки його влада і компетенції швидко і неухильно зростали, розширювалися, то й рішення сенату набули загальнообов'язкового характеру, стали юридичними нормами. А в останні часи існування республіки і період ранньої імперії сенат навіть здобув право видавати закони нарівні з Народними зборами.

Закони XII таблиць. Появу збірника стародавніх законів “*Lex duodecim tabularum*” римська історія відносить до 451–450 рр. до н. е. Як засвідчують стародавні історики, запис і публікація законів були проведені з ініціативи плебеїв, котрі цього наполегливо вимагали, оскільки існуючі звичаї і закони доволіно тлумачились патриціями, що захопили владу в державі і використовували неписане право виключно у своїх інтересах. Під тиском плебеїв 451 р. до н. е. було обрано комісію з десяти осіб (децемвірів) для запису законів. Незважаючи на протести плебеїв, до складу комісії ввій-

шли тільки патриції, яким надавалися найширші повноваження. Того року не обирали ні консулів, ні народних трибунів. Однак упродовж року децемвіри не встигли закінчити роботу над складанням зводу законів. Вона була продовжена наступного року комісією вже в іншому складі: до неї було введено п'ять патриціїв і п'ять плебеїв.

Висічені децемвірами на 12 мідних дошках закони були виставлені в центрі Рима до загального відома і ввійшли в історію як Закони XII таблиць. У Законах XII таблиць зафіксовані положення і норми, що, за деякими винятками, відображали інтереси патриціїв. Отже, плебеї мало що виграли від появи цих законів. Первісний текст законів до нас не дійшов. Найімовірніше, вони були знищені під час завоювання Риму галлами в IV ст. до н. е. Про зміст цих законів людство дізналось з різних праць пізніших римських авторів (юристів, істориків, політиків), де цитувалися ці закони. В результаті дослідники і науковці пізніших часів достатньо повно, хоча не вичерпно, реконструювали зміст законів. Зараз вони опубліковані в багатьох спеціальних збірниках і хрестоматіях.

Закони XII таблиць не були кодексом у розумінні систематизованих норм, які з достатньою повнотою регулювали правовідносини в суспільстві. Це збірник коротких звичаєвих норм з найважливіших питань тогочасного життя. Всіх галузей права вони не охоплювали, і стосувались переважно цивільного, шлюбно-сімейного, кримінального, судового процесу, постанов про порядок поховання. Вони означали ліквідацію родоплемінних відносин, хоча елементи родового ладу ще залишались.

Закони передбачали обов'язкову судову процедуру розгляду спірних справ. Відповідач за викликом позивача повинен був з'явитися в суд. Закони починались словами: *Si in jus vocat, ito* ("Якщо викликають на суд, нехай іде"). Проте сама влада не вживала заходів для виклику відповідача, прихід останнього до суду мав забезпечувати сам позивач.

Судова процедура являла собою змагання сторін перед судом, які самі надавали докази своєї правоти. Державні органи регулювали судовий процес, вислуховували сторони, свідків, виступаючи в ролі своєрідного третейського судді. Водночас передбачалось обов'язкове виконання рішень, ухвалених судовою владою.

Ці постанови законів засвідчили успіхи світського права, але судовий розгляд справи ще супроводжувався формулами та обря-

дами, недотримання яких могло призвести до втрати позову чи програвшу справи.

З цього збірника можна судити про наявність міцної римської сім'ї з майже необмеженою владою батька, про сімейну власність, яка вже перебувала у стадії розпаду. Зафіксовано в певних межах і приватну власність, якою можна було розпоряджатися: продавати, дарувати, заповідати.

Регулювались певні майнові правовідносини, зокрема один зі способів набуття власності — манципація. Це був складний, специфічний обряд, що передбачав обов'язкову присутність власника речі і покупця. Крім того, мали бути присутні як свідки п'ять повнолітніх громадян і шостий, котрий тримав ваги. Власник речі, торкаючись її паличкою або рукою, проказував передбачені законом слова, передаючи своє право власності на річ покупцеві. У свою чергу, покупець приймав це право, також торкаючись рукою речі і проказуючи обрядові слова. На ваги клали саму річ або її частину, символ (пригорщу землі, зерна тощо), а покупець — символ платні (наприклад зливки міді).

Закони поділяли речі на дві основні категорії: речі, відчувувані шляхом манципації (*res mancipi*), і речі, які не потребували обряду манципації (*res nec mancipi*). До перших належали нерухоме майно (землі та будівлі), раби і тварини, якими користувалися для переїздів і перевезення вантажів, сільські сервітути (права на чужі речі — право проходити чи провести воду або прокласти дорогу через чужу землю). Інші речі не підлягали манципації.

В цю епоху зароджується поняття про необмежену квіритську власність (*dominium ex jure Quiritium*), яка могла бути тільки в римлян і суворо охоронялася ранніми римськими законами. Посягання на цю власність жорстко каралися. Зокрема, той, хто випасав або жав уночі квіритське поле, оброблене плугом, був приречений до страти в жертву підземним богам. Смертна кара загрожувала паляям і тим, хто крав серед ночі. За крадіжку, вчинену вдень, за самовільну порубку чужих дерев та інші злочини накладався великий штраф.

Значну увагу приділяли борговому праву. Найдавнішим видом боргового зобов'язання був *nexum* — кабала, самозаклад. За цим зобов'язанням боржник, який не сплатив борг, підпадав під владу кредитора. Останній заволодівав усім майном боржника, а його самого, дружину, дітей перетворював у боргових рабів, які від-

різнялися від інших рабів лише тим, що знову ставали вільними, коли сплачували борг. Якщо ж кредитор не хотів брати боржника кабальним рабом, то його впродовж 60 днів у базарні дні тричі виводили на площу, оголошуючи суму боргу. Якщо не знаходилось бажаючих сплатити цей борг, то боржника карали смертю або продавали за кордон у рабство (табл. III). Отже, боргове право було надзвичайно жорстоким. Водночас Закони обмежували відсотки за позику, встановлювався їх максимальний розмір — не більше 1 % на місяць і 8,3 % річних.

Про інші види договорів у Законах написано мало. Зокрема, згадується договір зберігання. У таблиці VIII (п. 19) записано, що коли хтось дав свою річ на зберігання іншій особі, яка не хоче її повернути, то власник має право на позов у подвійному розмірі вартості речі.

Закони XII таблиць торкались і сімейних відносин. Батько сім'ї мав над підвладними дітьми, родичами, усиновленими та усіма іншими, що мешкали в його сім'ї, необмежену владу. Він міг віддавати своїх дітей в боргове рабство. Щоправда, сина можна було віддати тільки тричі. Якщо після цього син, відробивши борг батька, діставав свободу, то виходив з-під влади батька (табл. IV).

Дружина також повністю підлягала владі чоловіка. Чоловік міг у будь-який момент наказати дружині покинути його дім, повернувши належні їй речі (табл. IV).

Відомим було усиовлення (удочеріння), опікунство тощо. В разі розтрати опікунами майна підопічного до них подавали позов щодо повернення розтраченого у подвійному розмірі (табл. VIII, п. 20).

Успадкування проводилося згідно зі законом і заповітом. Закони XII таблиць визнавали свободу заповіту (табл. V). Проте принцип колективної (родової) власності ще існував. Наприклад, якщо римський громадянин помирав без заповіту, то згідно з п. 4 таблиці V спадщина переходила до “його спадкоємців” (*sui heredes*), під якими малися на увазі особи, котрі перебували безпосередньо під батьківською владою померлого — агнати. Коли ж не було агнатів — то до інших кровних родичів (*gentiles*) — когнатів.

Про колективну (державну) земельну власність (*ager publicus*) Закони XII таблиць не згадують, хоча вона на той час існувала.

Закони передбачали різні злочини і систему покарань за них. Крової помсти вже не було, проте зберігався старовинний таліон

(talio — відплата) — рівним за рівне. У п. 2 таблиці VIII зазначено: “Якщо причинить тілесне пошкодження і не помириться з потерпілим, то нехай і йому самому буде вчинене те ж саме”.

Серед покарань домінували штрафи. Вони стягувались в асах, які на той час являли собою куски міді. Статті Законів мали казуїстичний характер. Наприклад, за перелом людині кістки належало сплатити штраф 300 асів, але якщо це був раб, то сплачували його власникові 150 асів; за образу людини — 25 асів. За крадіжку передбачались значно суворіші покарання. Так, коли крадія впіймали “на гарячому”, то його піддавали тілесному покаранню і віддавали “головою” потерпілому. Рабів за крадіжку сікли канчуком і скидали зі скелі у прірву. Якщо ж крадену річ знаходили у крадія через деякий час, то він сплачував штраф у трикратному розмірі її вартості. Неповнолітніх за крадіжки піддавали тілесному покаранню та стягували збитки з їхніх батьків. Закон забороняв придбання краденої речі. В деяких випадках допускався й самосуд: наприклад, коли злодія вночі впіймали “на гарячому” (п. 12, табл. VIII), то його можна було вбити на місці.

За навмисний підпал будівель або скирд хліба засуджували до покарання батогом і страти. Якщо це сталося через необережність, то винний був зобов’язаний відшкодувати збитки, а неспроможні підлягали м’якшому покаранню. За таємне знищення чужого врожаю призначалась смертна кара “більш тяжка, ніж за вбивство людини” (п. 24, табл. VIII), очевидно, з тортурами.

У таблиці IX записано, що смертні вирокі римським громадянам мали право виносити тільки центуріатні коміції (п. 1, 2). Позбавляти громадянина життя без суду зазвичай заборонялось. Водночас ніхто з громадян не міг вимагати для себе будь-якого відступу від закону, пільг чи привілеїв.

Злочини, скоєні підвладними особами і рабами, покладали на господаря цих осіб обов’язок відшкодувати збитки потерпілому або видати йому “голову” винних для покарання (п. 2 табл. XII).

Закони XII таблиць не торкалися основ державного ладу, проте встановлювали низку заходів щодо порядку управління: забороняли в місті “нічні зборища”, не дозволяли поховання всередині міста, забороняли міняти ширину доріг, пишні похорони та захоплення із золотими речами тощо.

Декілька пунктів Законів стосувалися доказового права. Так, у п. 22 таблиці VIII зазначалось, що коли особа, котра брала участь в

укладенні угоди як свідок, потім відмовлялася цю угоду засвідчити, то її визнавали безчесною, вона втрачала право надалі виступати в цій ролі. Неправдиві свідчення перед судом карали смертю — кидали у прірву.

Отже, Закони XII таблиць відбивали соціальні відносини римського суспільства в період переходу його від епохи первісно-общинного ладу до рабовласницького. В них зафіксована ще наявність общини, родової сім'ї, колективної, родової власності та ін. Водночас у них відображена достатньо розвинена приватна власність, на захист якої чітко і послідовно ставали Закони. Вони регулювали ще вузьке коло правовідносин, зокрема в цивільному, зобов'язальному праві, пройняті символічністю, формалізмом, консерватизмом.

Закони XII таблиць високо оцінювали римляни впродовж усього періоду республіки, і вони мали велике значення в історії римського права. Історик Тит Лівій називає Закони XII таблиць “джерелом усього публічного і приватного права”. Коментуванню їх положень були присвячені численні праці римських юристів. На їх зміст посилалась як на найвищий авторитет. За свідченням Цицерона, він змолоду, як і інші юнаки, вивчив XII таблиць напам'ять як вкрай необхідну річ.

Едикти магистратів. Наголосимо, що записані в Законах XII таблиць правила поведінки поширювались тільки на римських громадян — корінних жителів римської общини (*civitas*) і тому називались громадянським або цивільним правом — *jus civile*. Подальший розвиток цивільного права відповідно до потреб господарсько-політичного життя відбувався шляхом інтерпретації, тобто розширеного тлумачення Законів XII таблиць у процесі їх практичного застосування або ж шляхом прийняття Народними зборами нових законів. Але цього для врегулювання все нових і нових правовідносин виявилось замало.

Розвиток рабовласницької системи, торгівлі й обміну, різних галузей сільськогосподарського і ремісничого виробництва різко змінили правову ситуацію в державі. В умовах бурхливого економічного піднесення, розширення внутрішнього і зовнішнього ринків виникали в цивільно-правовому житті такі випадки, такі відносини, які не були достатньо врегульовані чи взагалі передбачені в старому цивільному праві, в Законах XII таблиць. З часом ці Закони виявились недостатніми як за обсягом, так і за змістом.

Очікувати, поки потреба правового врегулювання нових відносин, нових явищ повсякденного життя буде усвідомлена всім загальном, зміцниться в його правосвідомості і набуде вияву у формі нових законів Народних зборів — надто довгий і складний шлях. Він був спрощений і значно прискорений практичною діяльністю римських вищих урядовців-магістратів.

Як відомо, справи судочинства були передані преторам, наділеним владними повноваженнями (*imperium*). Отже, якщо вади в законодавстві завдавали громадянам шкоду, створювали проблеми у вирішенні справи, вони могли звернутися до претора з проханням допомогти їм своєю владою. Претор проводив розслідування і, якщо вважав прохання справедливим і скаргу обґрунтованою, вирішував справу поза законом, своєю владою (проте не всупереч законам, якщо такий існував). Наприклад, загрожуючи штрафом або арештом, змушував особу, котра необґрунтовано заволоділа чужою річчю, повернути її власникові. Чи, скажімо, між двома громадянами угоду купівлі-продажу було укладено без передбаченої законом складної та формальної процедури — манципації, то непорядний продавець, одержавши від покупця гроші за річ, у такому разі міг вимагати через суд повернення речі, бо формальної сили угода не мала. Але претор відмовляв йому в позові, якщо угода була в усіх інших параметрах законною, а непорядність продавця доведено. Тобто претор робив виняток із закону, користуючись своєю владою і керуючись справедливістю.

З часом, коли скарги і прохання римських громадян з питань, не врегульованих законодавством, стали повторюватися, у преторів виробилися однотипні рішення. Спочатку вони оголошували їх усно, потім (не пізніше II ст. до н. е.) стало звичаєм запроваджувати нові правила в письмовій формі. Претори, вступаючи на посаду, публікували вироблені ними правила і норми. Вони дістали назву преторських едиктів. Це була своєрідна програма дій преторів у сфері судочинства. В едиктах претори виходили за межі старих звичаїв, понять старого права, вони врегульовували поновому, без зайвого формалізму і консерватизму найрізноманітніші відносини між людьми, що виникали у сфері зобов'язального, сімейного, спадкового та інших галузей права. Претор визначав, у яких випадках він надаватиме громадянам для захисту своїх інтересів позов, і цими правилами керувався сам претор та інші судді. Щоправда, виданий претором едикт мав юридичну чинність тільки

впродовж року, тобто терміну, на який обирався сам претор. Зате едикт мав загальнообов'язковий характер і тим відрізнявся від розпоряджень претора з окремих індивідуальних питань.

Із закінченням повноважень претора автоматично втрачав чинність і виданий ним едикт, натомість мав чинність новий едикт — *edictum novum*, виданий новим претором. Проте часто новий претор офіційно залишав у дії попередні едикти, де чітко і обґрунтовано було сформульовано нові правовідносини. Такі едикти називалися *edictum traditum*. Так безперервно розвивався і сам преторський едикт, і римське приватне право загалом.

Хоча встановлені преторськими едиктами правовідносини і мали загальнообов'язковий характер, однак вони не розглядались як справжнє право — *jus*. Їм не вистачало формального затвердження “народу”, тобто Народних зборів. “Правом” у власному розумінні цього слова і далі визнавались тільки ті норми, що приймалися Народними зборами, або традиції, звичаї, що були загальноприйнятими та загальновідомі, існували здавна. Юристи зберегли за цим правом назву *jus civile* — цивільне, або громадянське право, тобто таке, що регулює відносини між римськими громадянами.

Право, сформульоване шляхом едиктів, визначали терміном *jus praetorium*, або *jus honorarium* (*honor* — честь, словом *honores* визначали магістратів). Так виникло ще одне, до того ж дуже важливе джерело права — преторське право. Воно йшло в ногу із життям, було гнучким, зрозумілим, оперативним.

***Jus gentium* — право народів.** Цивільне і преторське право врегульовували правовідносини тільки між римськими громадянами. Тим часом у другий період республіки Римська держава в результаті завойовницьких війн значно розширила свою територію, захопивши чимало нових племен і народів. Рим став центром світової торгівлі. Різно збільшилась кількість негромадян — перегринів, чужоземців, у тому числі купців, торговців та ін. Для них було створено спеціальну магістратуру — претори для перегринів (про них уже йшлося). Обіймаючи посаду, вони теж видавали едикти, в яких визначали правила своєї судової діяльності. Ці правові норми вироблялися не лише на основі римського законодавства і преторського права, а й загальних звичаїв міжнародного обігу, торгівлі, інших правових відносин, що складались у процесі контактів Риму з різними країнами і народами. У цих нормах використовувалось, отже, не тільки римське право, а право й звичаї інших держав. Це

право, покладене в основу едиктів преторів для перегринів, отримало назву право народів — *jus gentium*.

За природою *jus gentium* було близьким до римського преторського права, однак відрізнялося від нього за сферою дії. Воно врегульовувало правові відносини між римлянами та іноземцями (перегринами) і між самими іноземцями на території Риму. Оскільки право народів створювалось хоча і римськими магістратами, але з урахуванням правових норм і звичаїв інших держав і народів, тому його небезпідставно вважали і вважають першим у світі своєрідним міжнародним, інтернаціональним правом товаровиробників.

Поступово ця галузь права, яка вирізнялася великою свободою і гнучкістю, відсутністю формалізму і консерватизму, стала щораз більше впливати на *jus civile*, витісняючи специфічні, але застарілі, архаїчні римські правові інститути.

Коли за едиктом Каракалли 212 р. всі жителі Римської імперії здобули римське громадянство, і перегрини як такі зникли, разом з ними відпала потреба в окремій системі права і воно злилося з римським. Але до цього часу й римське право настільки багато запозичило з міжнародних правовідносин, правил торгівлі, що саме стало “всесвітнім правом суспільства товаровиробників” і характеризувалося неперевершеною за точністю розробкою всіх існуючих на той час правових відносин простих товаровласників (продавець-покупець, кредитор-боржник, договір, зобов’язання та ін.).

Значення права народів полягало ще й у тому, що його поява дала поштовх до теоретичного осмислення такого складного соціального явища, як право. Стикаючись з однотипністю, схожістю деяких звичаїв, норм і правил у різних народів, римські юристи для пояснення цього збігу висунули концепцію про існування загальнолюдського природного права — *jus naturale*. На їхню думку, цей збіг стосувався конкретних державно-правових систем і відрізнявся від них загальністю, всеосяжністю і незмінністю.

Це був певний крок уперед у розробці теорії права, оскільки римські юристи не займалися науковою обробкою законодавства, теоретичними проблемами права, їхня діяльність зводилась до тлумачення окремих законів і сприяння щодо їх практичного застосування.

Діяльність юристів. Першими юристами в Римі були понтифіки — члени жрецької колегії, які, крім вищого нагляду за спра-

вами культу, зберігали і тлумачили стародавні звичаї, вирішуючи на їх підставі спори і конфлікти між громадянами. Про походження світської юриспруденції збереглася легенда, згідно з якою близько 300 р. до н. е. вільновідпущеник цензора Аппія Клавдія писець Флавій викрав у жерців і опублікував жрецький календар “сприятливих” для ведення справ днів і книгу позовних формул, доповнивши їх своїми інструкціями і вказівками. Опублікований матеріал дістав назву *jus civile Flavianum* — цивільне право Флавія.

У III ст. до н. е. плебеї здобули право обрання до складу колегії понтифіків, і перший же понтифік — плебей Тиберій Корунканій зробив свої юридичні консультації відкритими та доступними для всіх. З цього часу юриспруденція вже не була таємним мистецтвом жерців, а стала світською. Римські громадяни мали змогу навчитися тлумачити закони, складати позовні формули. Це сприяло розвитку теорії і практики права.

Понтифіки вважали себе виразниками волі богів і не турбувалися про мотивацію своїх рішень і консультацій. Світські ж юристи вже не тільки вмотивовували свої консультації, а й осмислювали зміст як окремих юридичних норм, так і всієї їх системи. Якщо праці стародавніх юристів мали здебільшого суто практичний характер і являли собою збірники конкретних юридичних порад і формул, то розвиток юриспруденції, вивчення грецької філософії допомагали римським юристам привести право в логічну систему. Вони визначали також певні загальні принципи права, наприклад, те, що благо народу є найвищою метою права, а закон не має зворотної сили тощо.

Юристи розробили вчення про різні типи цивільно-правових відносин, яке значною мірою впливало на подальший розвиток права в Європі.

У період пізньої і ранньої імперії римська юридична наука досягла найвищого ступеня свого розвитку. Тому цей період в історії римського права називають класичним. Розвиткові правознавства сприяла низка обставин.

По-перше, формалізм старого цивільного права потребував суворого дотримання чітко визначених форм для кожної юридично значущої дії. В іншому разі така дія втрачала правовий захист. Тому, укладаючи угоди, треба було добре знати закони, звичаї, вміти їх тлумачити та застосовувати. Отже, потрібні були спеціалісти, які б могли дати кваліфіковану пораду.

По-друге, діяльність магістратів, зокрема консулів, преторів, едилів передбачала знання законодавства або ж залучення як порадників-консультантів досвідчених спеціалістів. Власне магістрати, набувши за час своєї діяльності правових знань і досвіду, після складення повноважень часто ставали консультантами з правових питань, юристами.

У Стародавньому Римі елементарна юридична освіта була складовою загальної освіти. Як зазначалося, за свідченням Цицерона, діти в школі вчили Закони XII таблиць напам'ять. Глибшу юридичну освіту набували спочатку у процесі практики: бажаючі вивчати право могли бути присутніми на консультаціях будь-якого юриста, і він за потребою давав необхідні роз'яснення.

З ускладненням законодавства і юридичної практики виникали своєрідні юридичні школи, якими керували видатні юристи. Юридичне навчання в них поділяли на два етапи. На першому — *institutio* — початківці ознайомлювалися із загальними засадами і поняттями цивільного права, вивчали законодавство. На другому — *instructio* — давали практичні поради щодо тлумачення і застосування законодавства, складання формул, позовів та ін.

У Стародавньому Римі юристи користувалися великою повагою, авторитетом, чимало з них обіймали високі посади. Зокрема, Секст Елій Пет у 200 р. до н. е. був обраний едилом, у 198 р. — консулом, а у 190 р. до н. е. — цензором. Саме Пет склав нову книгу позовних формул замість застарілої, яку свого часу опублікував Флавій.

Історія зберегла чимало імен й інших видатних юристів періоду республіки та імперії, зокрема старшого і молодшого Катонів, кількох видатних юристів з роду Муціїв, Юнія Брута, Марка Манілія. Серед юристів, які почали розробляти теоретичні проблеми права, відоме ім'я консула Квінта Муція Сцеволи (95 р. до н. е.). У 18 книгах він замість простої “інтерпретації” Законів XII таблиць виклав цілісну систему римського права. Серед видатних юристів пізніших часів виділяються, зокрема, Гай, Юлій, Павло, Доміцій Ульпіан, Гереній Модестин, Емілій Папініан, Сальвій Юліан.

За Цицероном, діяльність юристів зосереджувалась у трьох основних формах:

- 1) надання громадянам консультацій, юридичних порад щодо тих чи інших спірних ситуацій (*respondere*);

- 2) вироблення формул для юридичних дій (*cavere*);
- 3) керівництво процесуальними діями під час ведення справ у судах (*agere*).

Законодавчої влади юристи, зрозуміло, не мали, проте консультативною практикою безпосередньо впливали на розвиток права, своїми тлумаченнями звичаїв і законів надавали їм потрібний зміст, необхідний напрям і тим самим фактично створювали нові норми. Завдяки авторитету юристів і їхнім консультаціям такі тлумачення набували майже обов'язкового характеру і вже в республіканський період стали своєрідним джерелом права. Отже, діяльність юристів, основною метою яких було допомагати застосуванню діючих норм права, фактично набула значення самої форми правотворення.

Правотворчий порядок діяльності юристів в епоху принципату було формально визнано. Принцепси, починаючи з Августа, стали надавати найвидатнішим юристам особливе право на проведення офіційних консультацій (*jus publice respondendi*). Висновки цих юристів, викладені у спірних правових питаннях, набули на практиці обов'язкового значення для суддів: вирішуючи справи, на них посилялися.

Юристи, котрі дістали таке право, давали консультації ніби від імені принцепса, посиляючись на його авторитет, тому для суддів цього було достатньо. Зрештою, не тільки офіційні консультації цих юристів мали правову силу, по суті нормативний характер, а навіть їхні міркування, публічно висловлювані думки щодо тих чи інших правових проблем (*legis vicem*).

Сила юристів, творчість яких зберегла значення упродовж багатьох століть, полягала в нерозривному зв'язку юридичної практики із життям і наукою. Вони творили право на основі розв'язання конкретних життєвих казусних ситуацій, в які потрапляли громадяни і державні урядовці, які зверталися до них за допомогою. Свої юридичні мотивування римські юристи будували відповідно до вимог реальної дійсності.

Лекція 24. Джерела права в період принципату: преторські едикти та постанови сенату. Джерела права в період доміану — розпорядження імператора (конституції): едикти, декрети, рескрипти, мандати та загальні розпорядження службових осіб. Уніфікація права. Основні напрями діяльності юристів: Сабіна, Ульпіана, Лабеона, Гая, Павла, Папініана, Цельза, Помпонія, Модестина. Головні юридичні школи: прокуліанська і сабіанська. Кодифікація Юстиніана

Основні джерела права. На першому етапі Римської імперії (за принципату) ще зберігали певне значення деякі попередні джерела права. Іноді скликались Народні збори (зокрема, у перші десятиліття нашої ери), на затвердження яких виносились різні законопроекти. Проте таке затвердження було лише формальністю і незабаром цей порядок видання законів зник.

У період принципату силу законів набули постанови сенату — сенатус-консульти. Законодавча компетенція була закріплена за сенатом у першій половині II ст., хоча визнавалась ще раніше. Сенат, щоправда, не мав законодавчої ініціативи, і його постанови були лише законодавчим оформленням пропозицій імператора — принципса (*orationes ad senatum*). Наприкінці III ст. сенат втратив законодавчу компетенцію.

Зі зміцненням імператорської влади і переданням більшості судових справ до компетенції імператора та його урядовців поступово втратила значення діяльність преторів, у тому числі правотворча. Преторський едикт перестав бути передовою формою вираження діючого права, що постійно вдосконалюється і розвивається. Основні інститути права, типи позовів і способів захисту права переважно вже склалися і не потребували постійного пере-

гляду і доповнення. Зосередження в руках імператора повноти законодавчої влади зрештою усунуло потребу попередньої діяльності преторів. Отже, преторський едикт вичерпав себе як джерело права. Близько 130 р. Сальвій Юліан за дорученням імператора склав текст (збірник) преторських едиктів — *Edictum perpetuum*. Цей збірник набув загальнообов'язкової чинності в подальшому. До нас не дійшов текст збірника едиктів Юліана. Збереглися лише його уривки, цитовані в працях римських юристів пізніших часів.

Головним джерелом права в період домінату стали розпорядження імператора. Формальною підставою для видання ним загальнообов'язкових розпоряджень було наділення його після обрання верховною владою (*lex de imperio*). Невипадково Ульпіан зазначав: “Те, що вирішив принцепс, має силу закону”, а сам “принцепс вільний від обов'язку дотримуватись закону”. Зі зміцненням імператорської влади, переходом до періоду домінату законодавча влада імператора розглядалась уже як одне з виявлення божественності, невід'ємної суті цієї влади. Тим самим імператор ставився вище за закон, його одноособова воля мала беззаперечний характер. Цю тезу обґрунтували всі римські юристи часів імперії.

Інші форми правотворчості в період домінату фактично припинилися. Розпорядження імператора дістали загальну назву конституцій (*constitutio* — встановлюю). Конституції поділяли на чотири види: едикти, декрети, рескрипти, мандати.

Едикти — це загальні розпорядження для всього населення імперії (не плутати з едиктами республіканських магістратів, зокрема преторів, у яких вони викладали програму своєї діяльності).

Декрети — рішення імператора з конкретних спірних, зокрема судових, справ.

Рескрипти — письмові відповіді на скарги і запити, що надійшли імператору з різних питань.

Мандати — інструкції службовим особам.

Пізніше усі розпорядження імператорів називали законами. Законодавство імператорів установлювало для всієї імперії право, а місцеві закони, звичаї, порядки ставали недійсними. Право уніфікувалося. Якщо ж місцеві порядки ще де-не-де зберігалися, то тільки як другорядні норми для регулювання суто внутрішніх взаємин мешканців провінцій.

Уніфікація права, безумовно, була позитивним явищем. Але водночас імператорські розпорядження, що склалися в канцеля-

ріях, видавались у величезній кількості, характеризувалися багатослів'ям, важким і заплутаним стилем, різними відступами, наголошуванням з будь-якої нагоди і без нагоди на необмеженості та божественності влади імператора. Між різними розпорядженнями простежувались неузгодження, суперечності. Тільки деякі юристи-канцеляристи могли розібратись у цьому лабіринті нормативного матеріалу.

У період доміанату набували значення (як джерело права) загальні розпорядження таких високих службових осіб, як префект Преторія і префект міста (*praefecti praetorio* і *praefecti urbi*). Вони видавали розпорядження з питань, не регламентованих законами імператорів.

Збереглась як джерело права в період імперії і діяльність римських юристів, які й далі користувалися авторитетом і популярністю завдяки глибоким знанням права, умінням кваліфіковано аналізувати конкретні правовідносини. У зв'язку зі зменшенням ролі преторів у період принципату правотворча діяльність у цивільних правовідносинах покладалася на юристів. Оскільки юристи користувалися в суспільстві великою повагою, то принцепси, починаючи з Августа, намагалися залучити їх на свій бік. Значною мірою саме тому найвидатнішим юристам надавалося право офіційних консультацій. Склався своєрідний союз принцепсів — імператорів і юристів, вигідний для обох сторін, які взаємно підтримували один одного. Юристи, зрештою, підтримували політику принцепсів через спільність станових інтересів, обґрунтовували верховенство і божественність імператорів, а держава створювала їм широкий простір для правотворчої діяльності, підтримувала їхній авторитет.

Класична юриспруденція (I–III ст.) розвивалася дуже інтенсивно, її основу становили дві юридичні школи — прокуліанська, яку очолював Лабеон, новатор у галузі права (школа названа на честь одного з його найвидатніших учнів і продовжувачів — Прокула), і сабіанська, заснована Капітоном і названа на честь його учня Сабіна — найвидатнішого юриста I ст.

До основних напрямів діяльності юристів цієї епохи можна віднести твори, присвячені подальшій розробці цивільного права (Сабіна, Ульпіана та ін.); коментарі до преторського права (Лабеона, Гая, Павла); збірники праць юристів, що об'єднували цивільне і преторське право; підручники права — інституції (зокрема Гая); збірники казусів (Цельза, Помпонія та ін.).

У період пізнього домінування значення діяльності юристів як джерела права у Римі зменшилось, оскільки посилилася влада імператорів та їх урядовців. Однак практика надання окремим видатним юристам права офіційного тлумачення законів продовжувалась до V ст. У 426 р. прийнято закон “Про цитування юристів”, згідно з яким основу судових рішень могли становити лише праці Папініана, Павла, Ульпіана, Гая, Модестина і тих юристів, на яких вони посилались.

Кодифікація Юстиніана. Незважаючи на різнобічний розвиток римського права у класичний період, питання про його кодифікацію упродовж довгого часу не ставилось. Право розвивалось, і кодифікація могла обмежити преторів і юристів у їхній діяльності щодо пошуку найдоцільніших рішень в окремих справах. Тому й не було втілено в життя ідею Цезаря привести все громадянське право до певної системи.

Спроби кодифікації почалися тоді, коли римське право, досягнувши високого ступеня розвитку, вже так інтенсивно не вдосконалювалося. Реальною стала й практична потреба привести хоча б у якусь систему величезну кількість імператорських законодавчих актів, закріпити в систематичній формі існуюче право. Перші спроби систематизації імператорського законодавства (звертаємо увагу — не кодифікації, а систематизації) були зроблені приватними особами (юристами). Зокрема, наприкінці III ст. (295 р.) було укладено кодекс* Грегоріана, названий на його честь. У ньому зібрані конституції імператорів починаючи від Адріана. Кодекс дістав офіційне визнання і використовувався аж до появи кодифікації Юстиніана.

Як доповнення до кодексу Грегоріана наприкінці III ст. було створено кодекс Гермогеніана, також названий на честь його укладача. Він містив 120 конституцій, поділених за змістом на 69 титулів. У 438 р. за імператора Феодосія II було видано перший офіційний збірник конституцій — *codex Theodosianus*. У ньому зібрані розпорядження імператорів з початку IV ст. Вони систематизовані за окремими питаннями: кодекс поділяється на 16 книг, а книги — на титули. В кожному титулі розпорядження наведено у хронологічному порядку.

* Слово *codex* означало дощечку, на якій писали, або сукупність дощечок — книгу (наприклад книга прибутків і витрат або книга, в якій зібрано закони).

Проте найважливішою стала кодифікація римського права, проведена після падіння Західної Римської імперії, східно-римським імператором Юстиніаном (527–565 рр.) у Візантії. За часів правління Юстиніана Східна Римська імперія набула значної сили і впливу. В результаті успішних воєн значно розширено кордони держави. Юстиніан намагався відновити колишню територію, велич і славу Римської імперії. Він провів низку внутрішніх реформ у державі — в системи управління, збройних сил, фінансів, розпорядився кодифікувати право. Йшлося вже не про систематизацію римського права, а про його кодифікацію — зібрання, опрацювання, усунення архаїзмів, застарілих, недіючих джерел, пристосування права до сучасних потреб.

Для здійснення кодифікації 528 р. Юстиніан призначив комісію у складі 10 осіб на чолі з константинопольським професором права Теофілом. Комісії було доручено систематизувати імператорські конституції. Три попередні кодекси імператорських конституцій значно полегшили справу і вже через рік було опубліковано зібрання конституцій усіх римських і візантійських імператорів під назвою Кодекс Юстиніана. Це була не проста систематизація, а творча праця з усуненням архаїзмів, повторень, недіючих розпоряджень тощо. Кодекс містив 12 книг, які поділялись на титули. Кожен титул мав свій заголовок. У титулах містились окремі конституції, пронумеровані із зазначенням дати їх прийняття та імені імператора, котрий їх видав. Великі конституції було поділено на параграфи.

Кодекс є цінною пам'яткою римського права, але цей період його занепаду з домінантою церковних приписів, “божественних повчань”. Невипадково вже перша книга містить конституції з церковного права. Вона починається з санкцій за богохульство, ганьблення Святої Трійці, церкви тощо. Далі йде викладення прав і привілеїв церкви, обмеження правоздатності еретиків, іудеїв та ін. З 2-ої по 8-му книги присвячені приватному праву, 9-та — кримінальному, 10–12-ті — положенням про державне управління.

Кодекс дійшов до нас не в оригіналі, а лише у вигляді рукописів IX–XII ст. Для вивчення суті справжнього римського права він має значно менше значення, ніж три наступні частини кодифікації.

Для кодифікації іншого римського права Юстиніан утворив 530 р. нову спеціальну комісію у складі 17 осіб під керівництвом

одного з вищих імператорських урядовців Трибоніана. До комісії увійшли визначні юристи того часу, зокрема професори правових шкіл у Константинополі і Бериті — Костянтин, Теофіл, Леонтій, Доротей, Анатолій та ін. Вона мала переглянути всі праці юристів класичного періоду, вибрати найцінніші з них, привести їх до певної системи, вилучити повторення суперечності. При цьому комісії було надано повну свободу дій — вона могла скорочувати праці, змінювати тексти уривків, пристосовуючи їх до нових умов життя, доповнювати, змінювати застарілі поняття та терміни новими. Такі зміни та оновлення згодом дістали назву інтерполяцій.

Через три роки роботу над кодифікацією праць видатних римських юристів було завершено і опубліковано як Дигести, або Пандекти. Вони, по суті, — найважливіша частина кодифікації, складаються з 50 книг, які, однак, не мають заголовків. Кожна книга поділяється на титули (окрім 30–32 книг, що не мають титулів). Усього в Дигестах є 432 титули, поділені на фрагменти, великі фрагменти — на параграфи. Кожен фрагмент містить уривок з праць одного юриста, котрий стосується конкретного питання чи інституту права, із зазначенням імені юриста і назви його праці.

У Дигестах зібрано уривки з 2 тис. праць 39 найвідоміших римських юристів. Основним їх змістом є фрагменти, що стосуються приватного права. Дигести прийнято цитувати так: Д.5.2.7 (Д — Дигести, 5 — книга, 2 — титул, 7 — фрагмент). Дигести дійшли до нас у декількох пізніших списках, найдавніший з яких датується VI–VII ст.

Кодифікаційна комісія здійснила також переробку Інституцій Гая, видавши в 533 р. нові Інституції. Це третя частина кодифікації. Вони підготовлені як елементарний підручник права для юридичних шкіл і юристів-початківців. У Інституціях наголошено, що вони є “першими елементами всієї юридичної науки” і присвячені молоді, “жадібній до вивчення законів”. Одним з основних джерел Інституцій є знову ж таки праці римських юристів, зокрема Гая. Інституції складаються з 4 книг, 98 титулів, титули поділено на фрагменти, а великі фрагменти — на параграфи.

Проте цей підручник мав силу закону: на нього можна було посилатися у процесі вирішення справ.

Текст Інституцій відомий з пізніших списків, найдавніші з яких належать до IX ст.

Коли Дигести та Інституції було опубліковано, то Кодекс 529 р. певною мірою вже застарів. Довелось його переробляти, доповнювати. З цією метою Юстиніан видав близько 50 нових конституцій, а всього за всіма кодифікаціями — близько 300. У 534 р. видано нову редакцію кодексу.

На цьому кодифікаційні роботи було завершено. Юстиніан мав намір кодифікувати все подальше законодавство, об'єднавши його в самостійну частину під назвою “Новели”. Це було здійснено, але вже після смерті Юстиніана.

Всі чотири частини згодом склали єдине ціле, і в XII ст. їх було названо “Зводом цивільного (або громадянського) права” — *Congrus juris civilis*. Значення цієї кодифікації надзвичайно велике. Хоча пізніші дослідники критикували Юстиніана і кодифікаторів за численні зміни оригінального римського права (інтерполяції), тобто за те, що вони частково змінили, “спотворили” чисте римське право, проте ця критика втрачає значення на тлі значущості для всього людства тієї величезної кодифікаційної роботи, проведеною за Юстиніана. Якби не його кодифікація, яка хоч і в дублюючих списках, але все ж таки дійшла до наступних поколінь, то ми б нічого конкретного не знали про суть, зміст, цінність римського права. Невипадково саме ця кодифікація служила основою для рецепції римського права як Середньовічною Європою, так і всім сучасним світом. Зрештою, інтерполяції, які диктувалися вимогами життя, потребою пристосувати римське право до нових, дещо змінених правовідносин Візантії, не були такими значними і суттєвими, щоб могли спотворити римське право.

Лекція 25. **Основні риси права в період Республіки. Судовий процес. Суб'єкти права. Речове право. Основні способи захисту приватної власності. Зміни у праві власності. Нові види власності. Права на чужу річ. Зобов'язальні відносини. Зобов'язання за договорами. Види контрактів. Шлюбно-сімейне і спадкове право. Кримінальне право. Судочинство**

Суб'єкти права. Суб'єктами цивільного приватного права в період республіки могли бути тільки римські громадяни, які володіли правоздатністю. Проте не всі вільні люди її мали. Правоздатність у Римі мала назву *caput* (голова), а суб'єкт права — *persona* (особа). Розрізняли повну і неповну правоздатність. Повну правоздатність визнавали за трьох умов — так званих статусів:

- 1) статус волі (*status libertatis*);
- 2) статус громадянства (*status civitatis*);
- 3) статус сімейний (*status familiae*).

1. За статусом волі люди поділялися на вільних і рабів. Втрата особистої свободи внаслідок продажу у рабство або захоплення в полон призводила до повної втрати правоздатності. Раб вважався річчю, тому ні волі, ні майна він мати не міг. Отже, воля і будь-які дії раба в юридичному житті жодного значення не мали. За нього відповідав господар. Однак за скоєння серйозних протиправних дій раба карали особисто. Хоч усі надбання раба належали господареві, однак цивільно-правові зобов'язання раба на нього не поширювались, він за них не відповідав. Найпоширенішим способом припинення рабства було звільнення раба його господарем. Звільнений раб спочатку став клієнтом колишнього господаря, і його воля охоронялася тільки релігією. Потім воля рабів стала

охоронятися і правом. Звільнення рабів потребувало дотримання певних формальностей, без яких воно вважалося недійсним.

2. Повноправними громадянами в римському праві вважалися тільки ті особи, які належали до римської общини — римського народу (*populus Romanus*). Тривалий час навіть плебеї не були рівноправними з патриціями, а чужоземців взагалі вважали потенційними ворогами, яких можна вигнати з країни або перетворити в рабів. Винятком були лише жителі латинських общин, які разом із римлянами входили до складу Латинського союзу (федерації).

Статус громадянства полягав у праві обирати (*jus suffragii*) і бути обраним (*jus honorum*) у магістрати; в майновій (*jus commercii*) та сімейній (*jus connubii*) дієздатності.

Деякі групи населення мали обмеження у правоздатності за статусом громадянства. Це:

а) вільновідпущеники, які вважалися римськими громадянами з обмеженою право- і дієздатністю, їхній колишній господар ставав для них патроном, що покладало на них певні обов'язки. Вільновідпущеники не могли бути обрані в магістрати, а відомості про їхній допуск до голосування у трибутних коміціях дуже суперечливі та непевні.

б) латини — населення латинських общин, союзних з Римом або підкорених ним. Вони набували громадянських прав тільки у виняткових випадках, проте й тоді користувалися тільки майновою дієздатністю.

3. За сімейним статусом римські громадяни поділялись на повновладних (*personae sui juris*) і підвладних (*personae alieni iuris*). Стародавня римська сім'я являла собою замкнену, відокремлену від зовнішнього світу групу, главою і представником якої був батько сімейства (*pater familias*). Його влада мала назву *manus* (рука). Він розпоряджався всім майном і мав право його набувати, всі інші члени сім'ї перебували під його владою. Іноді главою сім'ї міг бути і не батько (скажімо, якщо він загинув), а дід, батьків брат та ін. Стосовно прав членів сім'ї, то вони відрізнялися від рабів лише тим, що не вважалися речами, а були особами. Набуте ними майно ставало власністю глави сім'ї, а їхні зобов'язання згідно з угодами упродовж тривалого часу, як і у рабів, були неправочинними. Перебування під владою глави сім'ї не мало, однак, впливу на політичні права членів сім'ї. Син, скажімо, обіймав високу посаду (був консулом), а в сім'ї господар міг його принижувати, покарати,

поки він не вийшов з-під влади батька (створивши сім'ю, своє господарство). Єдність давньоримської сім'ї, однак, створювалась не на основі кровної спорідненості, а єдністю влади. Всі, хто падав під владу глави сім'ї, ставали її членами і родичами; хто виходив з-під влади глави, ставали для сім'ї чужими, сторонніми людьми.

Така спорідненість, заснована на підпорядкуванні главі сім'ї, називалася агнатичною. Кровноспоріднені, котрі вийшли з-під влади глави родини, називалися когнатами.

Відомі в римському праві й позбавлення або втрата правоздатності, а саме:

1. Повна втрата правоздатності (*capitis deminutio maxima*) внаслідок втрати волі (свободи). Наприклад, коли римський громадянин потрапляв у полон або його було продано в рабство чужоземцем. Проте повернувшись з полону, він знову ставав вільним і рівноправним.

2. Часткова втрата правоздатності (*capitis deminutio media*) застосовувалась до осіб, котрі зберегли свободу, але втратили право громадянства (наприклад, у випадку вигнання).

3. Мінімальна втрата правоздатності (*capitis deminutio minima*) була наслідком зміни соціально-правового становища особи в сім'ї: а) усиновлення (чи удочеріння), коли раніше самостійна особа потрапляла під владу господаря дому; б) одруження дівчини і входження до нової сім'ї.

Отже, у перший період Римської республіки суб'єктами права визнавали тільки римських громадян. Згодом, коли панування Риму поширилось на Італію та за її межі і він став центром середземноморської торгівлі, чисельність суб'єктів права зростає. По-перше, римське громадянство поступово отримали усі вільні жителі Римської держави і, отже, вони стали суб'єктами права. По-друге, коли тривалий час суб'єктами права вважалися тільки громадяни, тобто фізичні особи, то в другому періоді Римської республіки виникла категорія юридичних осіб.

Ще Закони XII таблиць допускали об'єднання громадян у колегії (товариства) і надавали їм права укладати будь-які угоди, аби вони не мали протиправного характеру (табл. VIII). У цей період й почали виникати різні релігійні та професійні товариства. Проте вони ще не виступали в ролі юридичних осіб. Як представник товариства виступав хтось один і укладав угоду з іншою стороною.

Тільки до нього (а не до товариства) висувалися претензії, позови до суду тощо.

Коли ж до складу Римської держави було введено різні міські общини (муніципії), які раніше були самостійними, виникла потреба не тільки у наданні їм самоуправління, а й господарської самостійності. Для цього слід було розв'язати питання організації участі цих общин у товарообігу і якому судові їх підпорядковувати. Це було зроблено на основі преторського права. У своїх едиктах претори стали визнавати за муніципіями право позивати і відповідати в суді через своїх представників — муніципальних магістрів або осіб, спеціально призначених декретом муніципального сенату.

Вироблений стосовно муніципій підхід як до юридичної особи згодом перенесено на різні приватні колегії (товариства). Першим кроком і тут було визнання за ними у преторському едикті права позивати і відповідати в суді через своїх представників.

Розвиток товарообігу, внутрішньої та зовнішньої торгівлі певною мірою відбилися на правовому становищі рабів. Спочатку, як зазначалось, раб вважався тільки річчю, об'єктом права, отже, ніякої правоздатності він не мав. Його дії в юридичному плані не мали жодного значення. З часом виникли нові, вигідні для рабовласників форми експлуатації рабів. Однак ними передбачалася певна юридична відповідальність рабовласників за дії своїх рабів. Наприклад, рабовласник міг призначити раба управителем торговельного закладу чи торговельного корабля, і тоді раб міг сам укладати різні угоди, але від імені господаря. У такому разі була обов'язковою відповідальність рабовласника за угодою, укладеною його рабами в межах дорученої їм справи. Рабовласник міг виділити рабу частину свого майна — пекулій для самостійного ведення господарства в своїх інтересах.

У такому разі раб мав змогу вступати в договірні відносини зі сторонніми особами. Проте ці особи укладали угоди з рабами, переконавшись, що їхні права гарантовані у правовому відношенні. Отже, щоб забезпечити можливість господарської діяльності рабів, державі потрібно було створити для цього певні правові гарантії. Саме тому з ініціативи рабовласників претори в едиктах почали визнавати за рабами право здійснювати юридичне значущі дії. Але позови в разі порушення договорів, укладених рабами, подавали до їхніх господарів, за дорученням яких раби діяли.

Речове право. З давніх часів в основі права власності лежало володіння якою-небудь річчю. Під правом власності римські юристи розуміли найповніше, виняткове панування над річчю у вигляді володіння, використання і розпорядження нею (*jus utendi et abutendi*). Проте володіння і власність не були поняттями тотожними. Для наявності факту володіння треба було мати річ і ставитись до неї, як до своєї. Власник речі завжди був і її володільцем. Однак володільць не завжди був власником речі (наприклад, злодій). Власник у певні моменти міг і не володіти річчю (здавши її в оренду або позичивши), а володільць мусить мати річ у себе. Проте не кожне фактичне панування над річчю, її наявність у когось визнавали юридичним володінням, а лише таке, що поєднувалось з наміром ставитись до речі, як до власної.

За римським правом, усі речі поділялись на категорії. Особливе значення мав поділ на речі, вилучені з цивільного обігу (*res extra commercium*), і речі, які перебували в цивільному обігу (*res in commercio*).

До першої категорії належали храми, предмети релігійного культу, місця поховання, міські укріплення, громадська земля, море, береги, проточна вода, повітря, тобто речі, які перебували в загальному користуванні.

Всі інші речі зараховували до другої категорії. У свою чергу, речі, які перебували в обігу, тобто були предметом майнових угод, поділяли на: а) рухомі й нерухомі; б) манциповані та неманциповані. Нерухомістю були земля і все, що з нею органічно пов'язане (дерева, криниці, копальні тощо), а також капітальні будівлі. Всі інші речі вважались рухомими.

Різниця між манципованими (*res mancipi*) та неманципованими (*res pes mancipi*) речами полягала в тому, що перенесення права власності для перших передбачало особливо урочистий акт — манципацію. Нагадаємо: у присутності повноправних римських громадян — п'ятох свідків і вагаря з вагою покупець торкався речі, вдаряв міддю по вазі або клав на неї символ речі, якою розраховувався за куплену річ, і промовляв певну формулу. Продавець теж торкався речі, “передаючи” право на неї покупцеві, й також промовляв обрядові слова. Без цього договір вважався недійсним.

До манципованих речей належали землі в Італії, раби, велика свійська худоба (що ходила під ярмом і сідлом), сільські сервітути (право користування чужою річчю). Всі інші речі належали до не-

манципованих, тобто могли переходити з рук у руки шляхом простої передачі, без зайвих формальностей.

Поділ речей на рухомі та нерухомі, манциповані й неманциповані засвідчив, що об'єктом приватної власності спочатку були рухомі речі. Акт манципації переконував, що частина рухомих речей, які мали значення для сільського господарства, а також земля були об'єктами родової і сімейної власності значно більше, ніж інші речі. Тому в процесі виникнення приватної власності зберігалась і тенденція стосовно захисту інтересів сім'ї та роду.

Набути право власності, крім купівлі-продажу, можна було також шляхом фіктивного судового процесу (*in iure cessio*). Покупець і продавець з'являлися до претора, і покупець заявляв, що на підставі квіритського права ця річ належить йому. Якщо продавець не заперечував, то претор визнавав за покупцем право власності на цю річ. Отримане таким способом право власності називали квіритською власністю, оскільки воно ґрунтувалося на Законах XII таблиць. Сюди ж належали і такі формальні способи набуття власності, як її присудження в спорі про розподіл майна (*ad iudicatio*); розпорядження влади про виділення з державної землі ділянок у власність громадян; отримання частки майна, захопленого в завоєвницьких війнах і розділеного між воїнами.

Простішими були способи набуття власності, що ґрунтувалися на праві народів. Вони здійснювались без зайвих формальностей і публічності. Найважливішими з них були традиція (*traditio*), тобто проста передача речі в присутності свідків; окупація (*occupatio*) — захоплення речі; володіння за давністю (*usurpatio*).

Основним способом захисту права приватної власності (квіритської) була віндикація (*rei vindicatio*). Це речовий позов власника речі щодо людини, незаконно володіючої його річчю. При цьому власник речі повинен був довести своє право на спірну річ. Закони XII таблиць призначали певні строки щодо можливості за давністю вирішувати належність речей: рухомих — рік, нерухомих — два роки. Тобто, якщо упродовж цього часу до володаря речі претензій ніхто не висував, то річ ставала його власністю (крім крадених речей).

Зміни у праві власності. Нові види власності. У другому періоді Римської республіки відбуваються суттєві зміни у праві власності. Воно втрачає сімейний характер і стає суто індивідуальним. Зростає кількість суб'єктів права власності, стали простіші та різноманіт-

ніші способи придбання речей. Поруч з квіритською власністю виникли нові види власності: власність переґрінів, преторська (бонітарна) власність, провінційна власність (муніципій) та ін.

Власність переґрінів спочатку не користувалась визнанням і правовим захистом у Римі. Але після Пунічних воєн (III—II ст. до н. е.) Рим перетворився з суто італійської у середземноморську державу, став одним із центрів світової торгівлі й змушений був визнати право власності осіб, які не були римськими громадянами.

Внаслідок діяльності преторів створюються формули судових позовів спеціально для захисту права власності переґрінів. Отже, з'явився новий інститут права власності — власність переґрінів.

Розвиток торгівлі, концентрація приватної власності на землю та інші речі, що належали до категорії манципованих, у руках знаті призводили до того, що тривала, складна й урочиста процедура манципації не дотримувалась, втрачала первісне значення. Якщо річ набували без формальностей, які передбачало квіритське право, то в разі потреби людина для захисту своїх прав могла звернутися до претора. У свою чергу претор, не маючи права порушити форми і вимоги старих цивільних законів, як виняток, своєю владою міг дати потерпілому право на позов проти тих, хто порушував його інтереси як володільця. З погляду квіритського права володілець не був власником речі, бо не дотримав формальних вимог при укладенні угоди, проте набута ним річ рішенням претора вводилась до складу його майна, і він мав право на її захист (*in bonis*). Звідси походить термін для цього виду власності — бонітарна власність.

Преторська, або бонітарна, власність поступово набула такого ж захисту, як і квіритська. Зусиллями преторів для бонітарних власників створювали формули позовів на зразок віндикаційних. Внаслідок цього дедалі частіше суперечності між старим квіритським правом і правом преторським завершувались перевагою останнього, а квіритське ставало *jus quiritium nudum*, тобто суто квіритським правом, не захищеним претором.

Преторська власність сприяла звільненню приватної власності від пережитків родоплемінних відносин, що закріплювались квіритським правом.

Крім власності переґрінів і преторської (бонітарної), у другому періоді республіки виникає провінційна власність, яка мала своїм об'єктом землі та інше нерухоме майно завойованих територій (провінцій). Вважалося, що землі у провінціях належать усій рим-

ській общині, її громадяни мали доступ до цієї землі на правах володіння за певну орендну плату. Однак невдовзі ця форма володіння стала самостійним видом права власності, для захисту якого були створені формули спеціальних позовів, які нагадували віндикаційні.

Права на чужу річ. Зростання чисельності населення в Італії, наявність дрібного і середнього землеволодіння, сімейні поділи землі та майна, близькість сусідських ділянок, будівель — усе це потребувало, з одного боку, певного обмеження права власності людини, а з іншого — надання їй права користування чужими речами для певних цілей, при цьому нічим суттєвим не ущемлюючи власника речі. Отже, ще у квіритському праві виникли так звані сервітути, що розглядалися спочатку як право на частину чужої речі для повного і найліпшого використання власного майна.

Римському приватному праву вже раннього періоду були відомі дві групи сервітутів — особисті та речові, або реальні.

Особисті сервітути надавали право користуватися чужою річчю певній (або декільком) особі. Речові сервітути надавали таке право не конкретній особі, а будь-кому. Саме вони були найдавнішими і стосувалися переважно землі. Речові сервітути поділялись на сільські та міські. Найдавнішими були сільські. Серед них:

- *iter* — право переходу через чужу землю;
- *astus* — право переходу, прогону худоби, а також проїзду на возах;
- *via* — право проходу, прогону і проїзду (отже, кожний наступний сервітут включав у себе попередній);
- *aguaedustus* — право проведення через чужу ділянку води.

Значно пізніше виникли міські сервітути. Як вважається, це зумовлено новою забудовою Риму після галльського нашествия і знищення міста в 390 р. до н. е. Серед них можна виділити такі:

- право проведення через чужу ділянку стоку нечистот до спільної клоаки;
- право відведення дошової води через ділянку сусіда;
- право споруджувати будівлю впритул до глухої стіни сусідського будинку;
- право вимагати, щоб будівлі сусіда не закривали доступу світла у вікна інших будинків.

Наприкінці раннього періоду Римської республіки виникли й особисті сервітути, очевидно, як результат заповітів. Серед них:

- *usus* — право особистого користування чужою річчю, причому плодами дозволяли користуватися тільки для особистих потреб, а не для продажу;
- *usufructus* — пожиттєве право користуватися чужою річчю та її плодами для продажу без права міняти суть речі (наприклад, не можна викопати став на ділянці). Річ можна було здавати в оренду третій особі;
- *habitatio* — пожиттєве право мешкати в чужому будинку;
- *operae servorum vel animalium* — пожиттєве право користуватися працею чужого раба чи тварини.

Всі ці особисті сервітути відрізнялися від звичайної оренди тим, що право користування чужими речами, надане конкретним особам, було для них пожиттєвим і не залежало від зміни власника речі. Крім того, воно здебільшого було безоплатним. Суб'єкт цих сервітутів міг за винагороду передавати іншим особам здійснення за цими сервітутами своїх прав.

Сервітути впродовж тривалого часу належали до категорії манципованих речей. Отже, надавали сервітутні права формальним актом манципації або в процесі фіктивного спору щодо права власника на річ. Їх захист здійснювався на підставі спеціального позову — *actio confessoria*. Цей позов суб'єкт сервітуту подавав проти будь-якої особи, котра перешкоджала здійснювати його права.

Поява преторської і провінціальної власності висунула питання про захист відповідних їй сервітутів, наданих без квіритських формальностей.

Крім того, практика виробила два нові способи встановлення сервітутів.

1. Особи, які бажали встановити сервітут, уклали між собою неформальну угоду (*расто*). Вона потім підкріплювалася вже формальною обіцянкою особи, на чию річ сервітут накладався (*stipulatio*), надати реальну можливість користуватися цим сервітутом іншій особі.

2. Фактичне надання користування сервітутом.

Діяльністю преторів були створені ще два нові види користування чужими речами:

- право побудови на чужій землі будівлі та користування нею за щорічну платню;
- право користуватися чужою землею з умовою щорічної платні за це.

Останній сервітут майже збігався з орендою.

Ще одним видом прав на чужі речі було заставне право. В перший період історії римського права інституту застави не існувало. Воно виникло пізніше. Проте спочатку (якщо річ давалась кредитору як гарантія стосовно повернення боргу) боржник мусив розраховувати тільки на “добру совість”, порядність кредитора, бо обов’язок останнього повернути річ після сплати боргу не був юридичне забезпеченим. Цю прогалину знову ж таки заповнили претори, надаючи боржникам (якщо сплачено борг) право на позов у разі, коли кредитор не повертав заставленої речі.

Водночас неодмінно треба було забезпечити й інтереси кредитора. З цією метою, зберігаючи за боржником право власності на закладену річ, кредитору надано право розпоряджатися нею на випадок несплати боргу. Практика складалась так, що кредитор мав змогу або взяти заставлену річ у свою власність або продати її. Якщо після продажу отримана сума чи вартість речі перевищували борг, то надлишок слід було повернути боржникові.

Проте якщо заставлена річ передавалась кредиторові, то боржник вже не міг користуватись нею, отримувати прибутки. Тому для нього важливо було одержати позику та ще й зберегти заставлену річ у себе (скажімо, землю) до настання терміну платежу. Такий вид застави зі збереженням речі в боржника виник спочатку обхідним шляхом: річ, передана в заставу кредиторові, поверталась боржнику кредитором тимчасово, до вимоги. Це називалось прекарієм.

Згодом претори узаконили таку форму застави, коли закладена річ залишалась у володінні боржника до настання строку виконання ним зобов’язання, і продавалась тільки тоді, коли боржник був неспроможний сплатити борг, тобто якщо він не виконав зобов’язання. Така форма називалась іпотекою.

Зобов’язальні відносини. Зобов’язальні відносини між людьми передбачають певний юридичний зв’язок між ними з певними юридичними наслідками. У результаті таких відносин одна особа мала забезпечене державою право вимагати від іншої виконання або невиконання певних дій на свою користь.

Спочатку в римському праві були відомі дві основні підстави виникнення зобов’язань: з договору і з порушення прав приватних осіб (з правопорушення — делікту).

Характерною рисою обох видів зобов’язань була не тільки майнова, а й особиста відповідальність.

Зобов'язання з деліктів виникли у римському суспільстві першими, тоді, коли саморозправа і кровна помста поступилися місцем перед системою грошових стягнень, що накладалися владою на правопорушників.

У Законах XII таблиць передбачалися такі делікти.

1. Посягання на особу (*injuria*). Найперше це стосувалося тілесних пошкоджень. Якщо між сторонами не було досягнуто згоди щодо компенсації, то, як уже відомо, діяв принцип таліону — “око за око, зуб за зуб”. Якщо пошкодження були тяжкими (голови, костей, ока), то таліон не застосовувався, а винного зобов'язували сплатити штраф: 300 асів за потерпілу вільну людину і 150 асів — за раба. За образу, легкі побої та інше встановлювали штраф 25 асів (табл. VIII, п. 2–4).

2. Крадіжка (*furtum*). Зобов'язання з цього делікту мали два види:

а) якщо злочинця було схоплено на місці злочину, то його віддавали в розпорядження потерпілого. Коли злодій чинив опір, то його можна було вбити, скликавши перед покаранням народ (очевидно, як свідків — табл. VIII, п. 12, 13). У першому випадку, за свідченнями одних римських юристів, злодій потрапляв у становище раба, за іншими — неоплатного боржника, який міг упродовж 60 днів відшкодувати потерпілому збитки, а якщо був неспроможний це зробити, то ставав рабом;

б) якщо ж злодія не спіймали “на гарячому”, але потім виявили факт крадіжки, то його піддавали тілесному покаранню і могли віддати в розпорядження потерпілого або (якщо крадіжка була незначною) він мусив сплатити потерпілому подвійну вартість речі.

3. Пошкодження або знищення чужих речей (*damnum injuria datum*). У Законах XII таблиць передбачено тільки окремі випадки знищення чи пошкодження чужих речей: якщо з необережності зламано чужу річ, то винний відшкодував її вартість (табл. VIII, п. 5); якщо це зробила хатня тварина, то її слід віддати потерпілому або відшкодувати збитки (табл. III, п. 6); якщо потравлено або зжато чужий врожай, особливо таємно, вночі, то винного належало вбити; якщо це вчинив неповнолітній — сікти його або зобов'язати батьків повернути збитки у подвійному розмірі (табл. VIII, п. 9); підпалювачів чужої будівлі або складених скирд хліба — сікли і страчували; якщо підпал зроблений з необережності — від-

шкодували збитки (табл. VIII, п. 10); за злісну порубку чужих дерев належало сплатити по 25 асів за кожне дерево.

У другому періоді Римської республіки сталася реформація деліктів старого цивільного права і на підставі преторських едиктів передбачалися нові їх види. Деліктами стали вважатися такі дії, що, по-перше, причиняли реальну шкоду іншій особі; по-друге, на відміну від старого цивільного права, яке звертало дуже мало уваги на суб'єктивний бік дії, вимагалось, щоб цю дію було визнано або навмисною, або скоєною з необережності. В іншому разі вона вважалася випадковою (*casus*) і відповідальність за неї не передбачалась.

У разі посягань на особу таліон уже не застосовували. Преторський едикт скасував фіксовані суми штрафів у 25–300 асів. Штрафи тепер призначалися залежно від конкретних обставин справи претором або суддею, оскільки попередні їх розміри були надто мізерними*.

За деякі посягання на особу, крім цивільної, було передбачено і кримінальну відповідальність. Такі правопорушення, які стосувалися окремих осіб, але одночасно порушували інтереси суспільства загалом, держави, стали називатися публічними деліктами (*dilicta publica*), а згодом — злочинами (*crimina*).

Отже, тілесні покарання за крадіжку було скасовано, а замість них призначено майнову відповідальність у вигляді штрафу. Крім того, потерпілий міг вимагати повернення вкраденого на підставі відвікації. Потім відмінено і систему штрафів за навмисне знищення чи пошкодження чужого майна. За законом Аквілія 287 р. до н. е., той, хто вб'є чужого раба, коня, бика чи вівцю, зобов'язаний заплатити господареві найвищу ціну, яка існувала на них упродовж поточного року. За поранення чужого раба чи тварини, а також навмисне знищення чи пошкодження будь-якої іншої речі належало заплатити господареві найвищу їх вартість, що існувала впродовж останніх 30 днів. Отже, закон Аквілія закріпив перехід від системи штрафів за спричинену шкоду до відшкодування реальних збитків. Римські юристи, розробляючи в подальшому вчення про вину, нерідко здійснювали це у формі коментування законом Аквілія.

* В історії збереглося свідчення про багача Л. Вератія, який розважався тим, що ходив вулицями і давав усім зустрічним ляпаса. За ним йшов раб з мішком грошей і сплачував потерпілим по 25 асів.

Внаслідок діяльності преторів і юристів були законодавчо передбачені нові види деліктів.

1. Грабунок (*rapina*), виділений едиктом претора Лукулла (27 р. до н. е.) з деліктів старого цивільного права. Грабунком вважалося групове пошкодження або крадіжка майна, пов'язані з насильством. Відповідальність за це встановлювали в чотирикратному розмірі спричиненої шкоди чи вартості вкраденої речі. Крім того, винні підлягали громадянському безчестю (*infamia*), що відбивалось на їхній правоздатності.

2. Погроза (*metus*). На основі едикту претора Октавія не визнавались дійсними дії, вчинені під впливом насильства чи страху. Потерпілий мав право вимагати стягнення чотирикратної вартості шкоди, яку було йому завдано внаслідок погрози.

3. Обман (*dolus*). Якщо особа діями чи словами навмисно викликала дезорієнтацію іншої особи або призводила її до помилкових вчинків, унаслідок чого була завдана майнова шкода, то для таких справ претор Галлій у 66 р. до н. е. встановив позов про просте відшкодування збитків.

Зобов'язання з договорів. Види контрактів. Зобов'язання, що виникали між громадянами в результаті угод, договорів, називалися договірними. Договори називали контрактами — домовленість двох або більше осіб, згідно з якою одна (чи більше) особа мала право вимагати від іншої (інших) здійснення (нездійснення) певних дій.

Контракти старого цивільного права характеризувалися певними особливостями. По-перше, вони були суто формальні, тобто юридичну чинність мали тільки ті, що вкладалися в передбачену законом форму. При цьому зміст контрактів не мав суттєвого значення (якщо не був протиправним), тобто до них могли входити угоди різного характеру. По-друге, контракти були односторонніми, тобто надавали одній особі право вимагати, а на іншу поклали обов'язок виконати цю вимогу; по-третє, обіцянку виконати угоду давали у вигляді клятви, тим самим контракти ставили під захист релігії; по-четверте, невиконання договору не передбачало судового розгляду, а безпосередньо тягнуло за собою юридичні наслідки — особисту відповідальність боржника.

З найдавніших контрактів виділимо позичку (*pecunia*). Такий контракт укладався з обов'язковим дотриманням форми манципації. За такими ж обрядовими процедурами відбувалось і повер-

нення боргу. Якщо ж борг не повертали, наслідки наставали негайно — без судового позову, у вигляді так званого накладення руки (*manus injectio*), тобто боржник потрапляв у повне розпорядження кредитора. Однак упродовж 60 днів, як зазначалось, кредитор був зобов'язаний тричі виводити закованого в кайдани боржника на ринкову площу і оголошувати його борг. Якщо не було бажаних сплатити борг і між боржником і кредитором не досягнуто домовленості про, скажімо, відрізок боргу, то боржника можна було продати в рабство або навіть убити. Кредитори, якщо їх було кілька, могли розчленувати тіло боржника на частини (які, можливо, потім його родина мусила викуповувати для поховання).

Згодом законом Петелія 326 р. до н. е. було заборонено заарештовувати боржників, продавати їх у рабство чи вбивати. Відповідальність за борги переносили з особи на майно боржника. Тому, позбавлений безпосереднього забезпечення особистістю боржника, договір позички у стародавньому вигляді вийшов з ужитку.

Його змінив значно спрощений за формою контракт — стипуляція (*stipulatio*), яка не передбачала спеціальних обрядів. Кредитор ставив боржникові одне або кілька запитань, на які той відповідав за встановленою формою у присутності свідків. Переваги стипуляції, крім простоти, полягали ще й у тому, що таким усним способом можна було надати юридичну силу угодам різноманітного характеру: позичити гроші чи річ, сплатити борг, подарувати або обміняти якусь річ тощо. Якщо боржник у визначений термін не виконував зобов'язання, то кредитор міг притягнути його до судової відповідальності.

Із розвитком торговельно-грошових відносин у зобов'язаннях з договорів сталися суттєві зміни. По-перше, укладаючи контракти, приділялася увага справжньому змісту волі сторін, а не тільки зовнішній формі її вираження. По-друге, виникли і набули значного поширення контракти з двосторонніми зобов'язаннями. По-третє, для забезпечення виконання зобов'язання стягнення остаточно переносяться з особи на майно боржника. Римські юристи звели всі відомі їм контракти в певну систему і виділили з них чотири групи: вербальні, літеральні, реальні та консенсуальні. Підставою для наведеної класифікації договорів були відмінності в умовах і формі укладення угоди.

Усі інші види зобов'язань з договорів не вважались контрактами, їх називали пактами (*pacta*) і спочатку вони не мали право-

вих гарантій захисту. Лише деякі з них згодом стали користуватись юридичним захистом на підставі преторського едикту.

Вербальними контрактами називали такі угоди, які набували юридичної сили внаслідок виголошення певної, але простої словесної формули (*verbis* — слово). До них належали стипуляція, заприсягання вільновідпущеника патрону, визначення посагу.

Літеральні контракти (*litterae* — буква) — це угоди, юридична сила яких базувалася на певній формі письмової угоди. Наприклад, записи в господарських книгах, які римляни вели дуже пунктуально, могли служити одним із доказів існуючого зобов'язання; або контракт, заснований виключно на записах у книгах обох сторін; або у взаємовідносинах римлян з переїзниками існував так званий хірограф — документ (розписка), складений боржником про його борг, чи синграф — документ, складений від імені обох сторін про взаємні зобов'язання з їхніми підписами.

Реальні контракти. Якщо перші дві категорії контрактів вважалися формальними, то третя категорія — неформальні, їх юридична сила ґрунтувалася на фактичній передачі речі, що була предметом угоди.

Саме з цього моменту, а не після досягнення згоди, реальний контракт вважався дійсним. Назва походить від слова *res* — річ.

До реальних належали такі контракти:

1) позика (*mutuum*) — неформальна передача однією стороною іншій стороні грошей або інших визначених кількістю, вагою тощо речей, які друга сторона зобов'язана повернути в певний термін;

2) позичка (*commodatum*) — одна сторона передає іншій якусь певну індивідуально визначену річ у тимчасове і безоплатне користування. Інша сторона повинна в домовлений термін цю ж саму річ у цілості і тієї ж якості повернути;

3) зберігання (*depositum*), або поклада — це договір, згідно з яким одна сторона віддає іншій на безоплатне зберігання якусь річ із зобов'язанням цієї другої сторони (особи) повернути цю річ за першою ж вимогою її власникові;

4) застава (*pignus*) — одна сторона передає іншій якусь річ для забезпечення боргу, але з умовою, що річ буде повернено в момент сплати боргу чи припинення застави.

Консенсуальні контракти (*consensus* — домовленість, угода). Тут юридичні наслідки наставали з моменту досягнення і оформлення угоди, а не передачі речі, як у попередній категорії.

До групи консенсуальних контрактів належали такі договори:

1) купівлі-продажу (*emptio-vendicio*) — двостороння угода, коли одна сторона зобов'язується передати іншій стороні у власність якусь річ і одержати за це винагороду, а інша — одержати річ і заплатити за неї домовлену ціну;

2) наймання (*locatio-conductio*) — договір, за яким одна особа зобов'язується за певну плату дати іншій особі в користування будь-яку річ або використати працю людини (вільної);

3) товариства (*societas*) — угода кількох осіб, які об'єднували своє майно і зусилля для досягнення певної мети (що не суперечила закону). Кожен з учасників повинен був діяти з урахуванням спільних інтересів і всією одержаною винагородою ділитися з товаришами. Контракт був суто особистим і припинявся у випадку смерті чи відмови від угоди будь-кого з учасників;

4) доручення (*mandatum*) — особиста угода, за якою одна особа зобов'язувалась безоплатно виконати будь-які дії за дорученням іншої.

Шлюбно-сімейне і спадкове право. На ранніх стадіях розвитку римського суспільства встановилася, як зазначалося, майже необмежена влада хазяїна дому над членами сім'ї. Одружена жінка займала в сім'ї другорядне становище, перебуваючи під владою чоловіка (*cum manu* — “під рукою чоловіка”), який водночас набував усіх прав на її майно. Однак уже в ранню епоху виникла й інша, дещо м'якша для жінки форма шлюбу — зіпе тапи, тобто шлюб без необмеженої влади чоловіка. В такому шлюбі жінка мала дещо ширші права, не була такою безправною, приниженою, як у шлюбі сит тапи. Вона, зокрема, не відповідала за дошлюбні борги чоловіка, він не міг її віддати в боргову кабалу іншій особі. Наприкінці другого періоду розвитку римського права набуло поширення позашлюбне тривале співжиття — конкубат.

Упродовж майже всіх періодів розвитку римського права батько зберігав також необмежену владу над дітьми. Нагадаємо, що на ранніх етапах розвитку спадкового права законними спадкоємцями вважалися тільки агнати, тобто ті особи (вільні), які проживали в сім'ї, були під владою *pater familias*, незалежно від кровної спорідненості. Кровні родичі, які звільнилися з-під влади глави сім'ї, виходили з сім'ї — когнати, впродовж тривалого часу не мали права успадкування.

Невдовзі в римському праві поряд зі спадкуванням згідно із законом виникло спадкування за заповітом. Проте воно обмежувалось низкою умов, і для надання йому законної сили потрібно було дотримуватись певних формальностей. В подальшому визначено обов'язкові частки спадкового майна для законних спадкоємців у тих випадках, коли майно заповідалось чужим особам. Спрощувались умови для укладення заповітів воїнами та деякими іншими категоріями громадян.

Кримінальне право. В ранньому римському кримінальному праві зберігаються численні риси родового ладу. Власне, кримінальне право як окрема галузь тоді ще не виокремилось, оскільки основна частина правопорушень розглядалась у порядку приватного обвинувачення і мала характер позову до порушника. Як відомо, право було тісно пов'язане з релігією, упродовж тривалого часу вирішуючи кримінальні справи. Керувалися не законами, а встановленими звичаями і традиціями. Кровну помсту змінили штрафи і таліон.

У кримінальному праві починають розрізняти правопорушення приватного і публічного (громадського) характеру. У Законах XII таблиць зафіксовано, наприклад, тільки приватні правопорушення, тобто такі, що стосувалися приватних осіб. Громадські, або публічні, правопорушення (*delicta publica*), що торкалися інтересів держави, спочатку не було передбачено законодавством. Визначення того, що є публічним правопорушенням, а також розв'язання питання про відповідне покарання за нього було компетенцією магістратів.

Зокрема, до публічних деліктів належали злочини проти держави (зрада або зносини з ворогом, опір владі), вбивство, образу жіночої честі (згвалтування), підпал, неправдиві свідчення, пасквілі, знищення чи крадіжку врожаю, порушення межових знаків. Для їх розслідування і розгляду створюються спеціальні комісії. Діяли вони згідно з інструкціями, де визначалось, які саме делікти вони повинні розслідувати і які покарання за ці злочини належало накладати. Першу з них було створено за законом Кальпурнія (149 р. до н. е.) — це комісія у справах хабарництва і здириництва службових осіб у провінціях. Згодом було створено комісії у справах розбоїв з убивством, отруєння, крадіжки й розтрати державного майна та ін. Найбільше таких комісій створено за часів диктаторства Корнелія Сулли.

Через тісний зв'язок права з релігією численні правопорушення вважалися образою богів і, крім звичайних світських покарань, тягнули за собою релігійні прокляття (*sacer esto*) або вимогу неодмінного очищення перед ображеними богами. До них передусім належали порушення патроном обов'язків перед клієнтом, порушення присяги, порушення межевих знаків, посягання на особу народних трибунів, порушення весталками обітниць невинності тощо.

До деліктів приватного характеру (*delicta privata*) належали крадіжка, посягання на особу (честь, гідність, тілесні ушкодження), знищення чи пошкодження чужих речей.

Покарання, які застосовували в Римській республіці, поділяли на тяжкі та легкі. До тяжких належали смертна кара і вигнання з позбавленням громадянства, до легких — тілесні покарання і штрафи.

Смертну кару застосовували в Римі з найдавніших часів. За Законами XII таблиць, той, хто підбурює ворога до нападу на Рим або віддає римського громадянина ворогові, підлягає смерті (табл. IX, п. 5). Вирок виконували мечем. Проте винних у вбивстві батьків сікли палицями, потім зашивали у мішок разом із собакою, півнем, змією і мавпою та кидали в море. Прелюбодіїв сікли різками на смерть. Весталок, котрі порушили обітницю невинності, живими закопували в землю. Рабів за злочини (а іноді й вільних, зокрема за неправдиві свідчення) кидали у прірву з Тарпейської скелі.

На початку II ст. до н. е. смертну кару для римських громадян замінили вигнанням, однак у період громадянських воєн її було відновлено і часто разом із конфіскацією майна. В умовах масових виступів рабів з метою залякування смертна кара здійснювалась у мученицьких формах (наприклад, розп'яття на хресті).

Вигнання, відоме з часів родового ладу, називали в Римі “позбавленням води і вогню”. Воно поєднувалося з утратою громадянства. Римський громадянин, щоб уникнути вироку смертної кари, міг добровільно піти у вигнання. Повернення вигнанця на батьківщину означало для нього смерть або захоплення в рабство.

Тілесні покарання широко застосовували як у найдавніші часи, так і пізніше, їх накладали за розпорядженням Народних зборів чи магістратів. Невипадково вищих магістратів супроводжували ліктори з пучками прутів. Переважно тілесні покарання полягали у

побитті різками, батогами, але коли застосовувався таліон, то були й калічницькі кари — відрізання пальців, вух тощо.

Штрафи накладали магістрати без дотримання особливих формальностей. Таке право вони дістали з самого початку. Спершу штраф сплачували переважно худобою, його верхня межа була встановлена у 30 биків і дві вівці. З кінця V ст. до н. е. штрафи здебільшого стягують грішми з розрахунку вартості бика 100 асів, вівці — 10 асів. Магістрат не міг штрафувати на суму, яка перевищувала вартість половини майна винного. Якщо ж таке траплялося, то рішення магістрату можна було оскаржити до Народних зборів.

З поглибленням соціальної нерівності, загостренням класової боротьби суворішають і покарання. За найменші провини рабів жорстоко карають. Якщо раніше рабів карали їхні власники, то згодом їм допомагали магістрати, зокрема ті, котрі наглядали за порядком. Як зазначалося, наприклад, закон 10 р. н. е., згідно з яким за вбивство рабом свого пана карали смертю всіх рабів, які на той час перебували в будинку чи на подвір'ї (за винятком тих, хто протидівав убивству з безпекою для життя). Різні покарання за одні й ті самі злочини застосовували й щодо римлян і перегринів.

Водночас у другому періоді існування республіки спостерігається значний розвиток інститутів кримінального права (загальної його частини). Виникають поняття вини (*culpa*), умислу і необережності (*dolus, malus*), випадковості (*casus*). Різними у зв'язку з цим були і покарання. Щоправда, за часів Республіки спробу вчинити злочин ще не виокремлювали від здійснення його і за це карали так само, як і за сам злочин. Проте не карали злочинний намір, який не був реалізований, і за приготування до злочину.

Збереглися залишки самосуду — навіть у період пізньої Республіки допускалось безкарне убивство батьком заміжньої дочки та її коханця. Чоловік такого права не мав (хіба якщо коханець був особою “низького походження”).

У цей період значно збільшилась кількість публічних злочинів, їх поділяли на чотири категорії: проти держави, проти релігії, проти моралі та проти приватних осіб.

Злочинами проти держави вважали, крім зради і збройного опору владі, образу величі римського народу, заподіяння шкоди державі, опір виконанню своїх функцій магістрами, застосування

недозволених засобів під час виборчих кампаній, казнокрадство, підробку монет тощо.

Релігійними злочинами вважалися: образа богів, недотримання релігійних обрядів, святотатство та ін.

Злочинами проти моралі вважалися подружня зрада, статеві стосунки з незаміжною жінкою, звідництво, кровозмішання, багатомужжя, гомосексуалізм.

До четвертої категорії — злочинів проти приватних осіб — належали вбивство, підпад, насильство, примусове перетворення в рабів вільних людей, неправдиві свідчення, захоплення чужих рабів, стягування за борги надмірних відсотків, крадіжку зі зломом уночі та ін.

До приватних злочинів належали крадіжка звичайна (без обтяжливих обставин), тілесні пошкодження, грабунки, образи, пошкодження чи знищення чужого майна.

Єдиного збірника законів чи кодексу, де були б систематизовані злочини і покарання, не існувало. Діяли різні закони, сенатус-консульти, преторські едикти.

Судочинство. Щодо судочинства Стародавнього Риму можна виокремити три основних етапи.

На першому ще незміцніла державна влада не вважала за обов'язок розглядати спори, що виникали між громадянами, захищаючи їхні інтереси та права. Громадяни повинні були захищати самі себе. Проте швидко це стало вкладатися в чітко визначені правові форми, і відкрите самоуправство під страхом покарання було заборонено. На цьому етапі вже спостерігається відокремлення цивільних справ від кримінальних, хоча втручання державних властей в галузі цивільного права поширюється тільки на незначне коло справ.

На другому етапі — друга половина існування Республіки, коли посилилась правотворча роль преторів, у цивільному процесі зростає значення магістратів, зокрема преторів, хоча у вирішенні майнових спорів значну роль поки що відігравали приватні третейські суди. На третьому етапі, в період абсолютної монархії, цивільний процес стає виключно монополією державних органів.

Цивільний процес, коли справу розглядали державні органи, складався з двох стадій. На першій (*in jure*) сторони з'являлися перед магістратом, де позивач в урочистих і чітко дотримуваних формулах оголошував своє право і претензії до відповідача. Ма-

гістрат констатував справедливість і правомірність позову, і якщо відповідач не заперечував йому, то справа вважалася вирішеною. Якщо ж відповідач не погоджувався з позивачем, то також промовляв відповідні формули (їх було всього п'ять). Сукупність цих формул, які промовляли сторони, називалась *legis actio*, що означало діяти згідно із законом, а не самочинно. Тому і процес називався легісакційним. Отже, він вирізнявся формалізмом.

У разі заперечення відповідачем претензій позивача справа переходила у другу стадію — *in iudicio*, і її міг знову ж таки розглянути магістрат (претор) або спеціальні судові колегії, створені в період розвиненої республіки. Наприклад, одна колегія (до її складу входило 105 суддів — по п'ять від усіх 21 триб) розглядала справи про спадкування; інша (10 суддів) — справи про свободу осіб (чи людина є вільною або рабом). Крім колегій, справу могли розглядати і судді (один чи більше), котрих за згодою сторін призначав претор.

Для виголошення промов сторони могли запрошувати спеціальних ораторів, а для консультацій — юристів. На відміну від першої стадії у другій не треба було промовляти формул, робити відповідні жести. Рішення суду оскарженню не підлягало.

У кримінальному процесі жодних правил судочинства не встановлювалось. Самі магістрати спочатку проводили розслідування, самі й розглядали справу, керуючись законодавством, звичаями або й на власний розсуд. Цього дотримувались і центуріатні чи трибутні комісії під час розгляду апеляцій на рішення магістратів.

У II ст. до н. е., як зазначалось, для розгляду кримінальних справ створюються постійні судові комісії. Особливістю розгляду справ у цих комісіях було те, що ініціатива в порушенні справ і обвинуваченні належала тільки приватним особам. Ті особи, котрі порушували справу, були зобов'язані збирати докази, запрошувати свідків, доводити свою правоту в суді. Коли позивач відмовлявся від продовження справи, вона негайно припинялась. За бездоказовість чи наклепницьке обвинувачення позивача могло бути покарано. Судочинство в комісіях проводилось усно і відкрито, супроводжувалось обвинувальними і захисними виступами ораторів та ін.

У другому періоді розвитку римського права виникла потреба в реформуванні судового процесу, більш гнучких його формах, які б давали право на позовний захист широкому колу майнових відно-

син. Велика роль у цьому належала розвитку товарно-грошових відносин, перетворення Риму в світову державу, потреба надавати судовий захист переселенцям та іншим торговцям, які не були римськими громадянами і не мали права брати участі в легісакційному процесі.

У II ст. до н. е. спеціальними законами проведено реформу цивільного процесу. Суть змін полягала в тому, що на першій стадії сторони вже не повинні були промовляти обрядові формули, робити певні жести, а магістрат виконував пасивну роль, спостерігаючи лише за їх правильністю. Раніше через найменшу помилку в цій обрядовості справа програвалась. Відтепер сторони викладали перед магістратом суть справи в будь-якій формі, а вже він сам був зобов'язаний надати претензіям сторін відповідне юридичне оформлення. Отже, магістрат складав письмову юридичну формулу, в якій викладав суть справи і направляв її судді, котрого призначав для конкретного розгляду справи. Звідси і процес дістав назву формулярного, хоч і зберіг дві попередні стадії розгляду. Формула обов'язково повинна була містити:

- 1) виклад претензій позивача і заперечень відповідача;
- 2) особливі обставини, на які судді слід було звернути увагу;
- 3) вказівку судді задовольнити претензії, якщо вони обґрунтовані, а якщо ні, то звільнити відповідача від відповідальності;
- 4) призначення судді.

На другій стадії суддя розглядав справу за суттю і виносив рішення, яке знову ж таки оскарженню не підлягало. Формулярний процес передбачав залучення юристів на допомогу сторонам у викладі їхньої позиції, забезпеченні доказами, для консультацій у процесі розгляду справи, тим самим він сприяв розвитку римської юриспруденції. Формулярний процес майже повністю витіснив легісакційний і став звичайним, ординарним процесом у Римській республіці.

**Лекція 26. Римське право в період імперії.
Суб'єкти права. Розширення кола
юридичних осіб. Вплив віросповідання
на обсяг право- і дієздатності.
Речове право. Зобов'язальне право.
Зміни у спадковому праві.
Кримінальне право. Поняття осудності.
Зміни у судочинстві**

Суб'єкти права. В період імперії, коли політичні права римських громадян почали втрачати своє значення, виник процес загладжування правових відмінностей між населенням країни, зокрема римлянами та перегринами. Після видання едикту Каракалли (212 р.), згідно з яким все вільне населення Римської держави дістало права римського громадянства, основним поділом населення країни став поділ на вільних і рабів. Відпущення раба на волю перетворювало його в римського громадянина.

Водночас у римському суспільстві виникає нова категорія населення — не громадяни, але й не раби, права і дієздатність котрих були обмеженими, колони, кількість яких дедалі зростала. Впродовж тривалого часу вони вважалися вільними, проте вже з III ст. почався процес їхнього закріпачення, а 332 р. едиктом імператора Костянтина колонам заборонялося самовільно залишати господаря та землю, на якій вони працювали. Колони стали “рабами землі”, яку дозволялося продавати лише разом з ними, а їх самих у разі втечі били батогами і в кайданах повертали до господарів. Отже, колони, котрі формально не були рабами і вважалися вільними, фактично займали проміжне становище між громадянами і рабами. Як зазначалося, вони мали обмежені право- і дієздатність: могли торгувати, набувати і продавати речі, що їм належали, тобто виступали суб'єктами права, проте без дозволу господаря не мали права набувати нерухомості. В суді від їхнього імені виступав господар.

Своєрідну категорію населення становили воїни. За часів імперії армія була вже постійною, професійною і однією з основної опори державної влади, а солдатська служба спадковою — діти ветеранів теж ставали воїнами. Ця категорія населення користувалася багатьма пільгами і привілеями, їхня служба високо оплачувалася. Проте в правовому відношенні воїни були обмежені — під час служби вони не могли вступати у шлюб, займатися торгівлею, промислами тощо.

Перетворення християнства в державну релігію призвело до того, що обсяг право- і дієздатності почав залежати від віросповідання. Зокрема, язичники та євреї не мали права обіймати державні та громадські посади. Іновірцям заборонялося мати рабів — християн, а євреям — брати шлюб з християнами. Відступників від християнської віри позбавляли права складати заповіти і діставати спадок, бути свідками в суді. Єретики, тобто ті, котрі не визнавали догматів релігії, рішень вселенських соборів, не мали права обіймати державні посади, діставати спадок, дарувати що-небудь іншим особам.

У період імперії жінок у майново-правовому відношенні зрівняли з чоловіками. У сфері сімейних і спадкових відносин становище жінки залишалось другорядним, хоча в законодавство й було внесено зміни стосовно правового зрівняння статей, піднесення ролі та значення матері в сім'ї. Не змінилося становище жінок і в галузі публічного права. Вони й надалі залишалися неправоздатними, не мали політичних прав, не допускалися до жодних державних чи громадських посад.

Розширюється коло юридичних осіб. Поряд з муніципіями і товариствами права юридичних осіб набувають ремісничі цехи, церковні общини і монастирі. На ґрунті християнської добродійності виникло поняття про встановлення фондів (майна і грошей) для створення сиротинців, лікарень, притулків для хворих і старих. Такі фонди-установи були самостійним суб'єктом права.

Речове право. Існуюча з часів Республіки складна система прав, пов'язана з наявністю різних форм власності, — квіритської, преторської (бонітарної), перегринської і провінціальної, створювала безліч практичних незручностей. Після едикту Каракалли припинила існування як окрема категорія власності перегринів, що свого часу справила великий вплив на розвиток самого поняття власності у римському праві.

За правління імператора Діоклетіана після нового адміністративно-територіального поділу і ліквідації попереднього державно-правового статусу провінцій зникла й система особливих провінціальних речових прав. Збереглися ще деякі відмінності між квіритською і преторською (бонітарною) власністю, але головню в різних позовних способах захисту, оскільки поділ речей на манциповані та неманциповані припинив існування. Остаточно різницю між цими двома видами власності було ліквідовано за імператора Юстиніана.

Значно спростилися способи передачі права власності. Замість складного обряду манципації чи фіктивного судового процесу звичайним способом перенесення права власності стала традиція — неформальна передача речі.

Сталися зміни і щодо терміну давності. Право власності за давністю володіння набувалося особою, якщо вона володіла рухомою річчю три роки, а нерухомістю — десять (потім 20) років. При цьому власник повинен бути добропорядним, а річ — не вилученою з обігу і не краденою.

Проте під час імперії виникли нові заборони відчужувати деякі речі. Зокрема, не дозволялось відчуження церковного майна, рабів, котрі обробляли земельні ділянки, колонів окремо від землі.

Права на чужі речі були розширені. Це так званий емфітевзис — довгострокова оренда необроблених ділянок землі. На суб'єкта цього права покладался обов'язок платити за земельне користування певну суму. Це право можна було передавати третій особі й у спадок. Від звичайної оренди емфітевзис відрізнявся тим, що орендар був зобов'язаний обробляти землю і в обробленому вигляді повернути власникові, а головне — орендар не мав надійного способу захисту своїх прав від третіх осіб. Той, хто володів емфітевзисом, набував захищеного речового права користуватися чужою землею сільськогосподарського призначення, не мусив її обробляти, а міг, скажімо, використовувати як пасовище. Його право не обмежувалося жодними строками (на відміну від оренди, де вказувалися терміни).

Виник ще один вид права на чужу річ — суперфіцій: довгострокове (вічне), відчужуване й успадковане право користуватися чужою землею для забудови. Не будучи власниками землі, особи, котрі її отримали за емфітевзисом чи за суперфіцією, фактично здійснювали всі правомочності власника (володіння, користування

і розпорядження). Вони мали для захисту своїх прав і відповідні позови, однак не як власники, а як володільці.

Сервітутне право загалом було спрощене. Ліквідовано різницю між цивільними і преторськими способами встановлення сервітутів. Звичайним способом їх встановлення стали договірні відносини.

Розвинулося заставне право. Застава існувала у двох формах: з передаванням речі (*pignus*) і без передавання заставленої речі (*hipoteca*). Поряд із звичайною заставою окремих речей існує застава у формі іпотеки на все майно боржника — генеральна іпотека. Вона переважно застосовувалась тоді, коли кредитором була казна.

Зобов'язальне право. Вироблена юристами в період Римської республіки система зобов'язань зазнала певних змін, хоч і не дуже суттєвих. Поділ зобов'язань на основні чотири категорії зберігся, однак класичні літеральні контракти поступово вийшли з ужитку. Підвищилось юридичне значення письмових документів, що видавались на підтвердження вербальних контрактів. Стипуляція втратила первісний абстрактний характер. З реальних контрактів виділили так звані безіменні, які спочатку не мали правового захисту, а потім його дістали. Це реального виду контракти, що виникли заново і не вкладались у чотири категорії раніше усталених контрактів.

Вони також були систематизовані в чотири групи:

do ut des — “даю, щоб і ти дав”, тобто обмін речами;

do ut facias — “даю, щоб ти зробив”, тобто віддання речі за послугу;

facio ut des — “роблю, щоб ти дав” — послуга за річ;

facio ut facias — “роблю, щоб ти зробив” — послуга за послугу.

Отже, як бачимо, за часів імперії майже всі угоди (не злочинні, реальні) дістали правового захисту. Це був крок уперед на шляху до здійснення засади: “Договір треба виконувати”.

У галузі зобов'язань із деліктів серйозних змін не сталося. З'явилися ще дві нові підстави виникнення зобов'язань — зобов'язання ніби з контрактів (*quasi ex contractu*) та зобов'язання ніби з деліктів (*quasi ex delicto*).

До перших належали:

1) ведення чужих справ без доручення і навіть без відома господаря (неодмінна потреба ремонту будинку за відсутності господаря; порятунок його майна під час пожежі; сплата боргу за боржника без його прохання та ін.). У результаті здійснення подібних

справ між господарем і особою, котра це зробила, виникали взаємні зобов'язання;

2) безпідставне збагачення (наприклад, платіж неіснуючого боргу, позика в неповнолітнього, передання речі за певну майбутню дію чи подію, яка, однак, не сталася). У такому разі потерпілому надався позов про повернення його речей чи грошей.

До зобов'язань ніби з деліктів належали такі, що виникли з протиправних дій, які не підпадали під категорію деліктів, це:

1) відповідальність власника будинку за те, що біля будинку щось поставлено або підвішено так, що воно може впасти і завдати шкоди іншим;

2) відповідальність власника будинку за те, що з його вікон щось викинуто або вилито на вулицю;

3) відповідальність судді за ухвалу незаконного рішення або його неявку без поважних причин на розгляд справи.

Відбуваються зміни у спадковому праві. Не змінюючи співвідношення основних видів спадкування (якщо був заповіт, то спадкування за законом не виконувалось), законодавці розширюють коло спадкоємців за законом, причому за рахунок насамперед кровних родичів — когнатів. Окрім цього, спостерігається певне обмеження свободи заповітів на користь близьких кровних родичів. Вводиться в практику поняття обов'язкових законних спадкоємців — дітей, батьків, подружжя, які, незважаючи на існування заповіту, мають право на певну частку майна померлого.

У період пізньої імперії кровне споріднення остаточно визнається основною ознакою при спадкуванні, повністю витіснивши агнатичне. Встановлено черговість (класи) кровних родичів, котрі спадкують майно померлого, якщо немає заповіту (але завжди кожний наступний клас має право на спадок тільки в разі відсутності або відмови від спадкування попереднього): 1) нисхідні родичі (діти без урахування статі та віку, онуки); 2) висхідні родичі (батько, мати, дід, баба), а також повнорідні брати і сестри; 3) неповнорідні брати і сестри; 4) всі інші кровні родичі.

Той, хто перебував у подружжі, мав право спадкувати тільки тоді, коли не було спадкоємців основних чотирьох класів або в разі їх відмови від спадку, оскільки вважалось, що він повинен був мати особисте майно чи придане. Якщо ж цього не було, то для нього встановлювали так звану обов'язкову частку в розмірі чвертини спадщини.

Кримінальне право. У період імперії значною мірою зберігалось і діяло республіканське кримінальне законодавство, яке доповнювалося численними імператорськими конституціями. Коментуючи це законодавство і в багатьох випадках коригуючи судову практику, юристи впливали на зміст подальших нормативних актів.

Наприклад, у період республіки злочинними вважалися тільки навмисні дії, а необережність здебільшого не каралася. Відсутність наміру (*dolus*) перетворювала суспільно небезпечні дії у звичайну випадковість (*casus*). Однак за часів імперії юристи, дотримуючись практики договірних відносин, де безвідповідальне виконання своїх зобов'язань мало велике значення для наслідків, звернули увагу на злочини, вчинені з необережності. В результаті в імператорських конституціях і за них було встановлено відповідальність, щоправда, меншу, ніж за навмисні. Отже, за злочини і проступки почали карати, беручи до уваги ступінь вини.

У республіканському законодавстві посягання на злочин не відрізняли від скоєння злочину і карали однаково. Юристи імператорського періоду почали розрізняти приготування і посягання на злочин від скоєного злочину, і покарання за це були різні, а іноді у першому випадку взагалі звільняли від покарання.

Оскільки підставою для кримінальної відповідальності стало вважатися навмисне чи необережне діяння, виникло й поняття осудності. Неосудними, тобто такими, хто звільнявся від кримінальної відповідальності, були малолітні та психічнохворі.

У період імперії розширилась система складів злочинів, що пояснюється подальшим загостренням соціальних суперечностей. Зазначимо, що в римському кримінальному праві, на відміну від цивільного, численні теоретичні питання ще не були розроблені. Не існувало навіть чіткого визначення самого поняття злочину, не чітко розмежовувались види і склади окремих злочинів. Кримінальне законодавство тлумачилося по-різному, іноді ці тлумачення були суперечливими і такими, що прямо не ґрунтувалися на законі. Тому нерідко одна і та сама протиправна дія могла бути віднесена до різних груп злочинів.

За часів імператора Юстиніана нормативний матеріал, що стосувався злочинів і покарань, було зібрано в 47 і 48 книгах Дігест, хоча і в них правопорушення не були систематизовані за суттєвими, загальними ознаками. Проте в римському кримінальному праві імператорського періоду можна виділити такі види злочинів:

1. Злочини проти держави (вони значно розширені): державна зрада, збройний опір властям, самовільне ведення війни, підбурювання війська до бунту, підробка державних документів, убивство державного службовця тощо. Ці злочини карались смертю.

2. Написання і розповсюдження образливих стосовно імператора й існуючого ладу матеріалів. Каралися смертю.

3. Злочини проти релігії (тепер уже християнської): образа релігії, церкви, священників, проповіді різних ересей, богохульство. Накладалися різні покарання, навіть смертний вирок.

4. Злочини проти порядку управління і правосуддя:

а) публічне насильство (будь-які дії проти порядку управління і громадського порядку, перешкоди у здійсненні правосуддя, підбурювання рабів до бунту, незаконне зберігання зброї тощо). Каралось смертю або іншими суворими покараннями;

б) здобуття виборних посад недозволеними способами. Каралось великим штрафом або громадянським безчестям;

в) змова обвинувача з обвинуваченим. Обвинувач (державний), котрий злочинно зрадив свою справу, підлягав тому ж покаранню, яке загрожувало обвинуваченому;

г) підробка або фальшивка (домовленість про те, щоб давати неправдиві свідчення, підкуп судді, підробка в рахунках і документах, привласнення чужого імені, зміна встановлених державою мір і ваги). Високопоставлених осіб карали засланням, усім іншим присуджували перебування на рудниках або розп'яття на хресті;

д) хабарництво службових осіб. Покарання були такими ж.

5. Злочини проти власності:

а) крадіжка державного чи церковного майна (повішання або віддання на поталу диким звірам). За пом'якшуючих обставин або коли це скоєно у невеликих розмірах — заслання або тілесні кари чи штраф;

б) крадіжка худоби (у великій кількості — смертна кара, меншій — копальні);

в) знищення або переміщення межових знаків (копальні, штраф або заслання);

г) підпал (у містах — смертна кара; на селі — копальні або заслання).

6. Злочини проти життя, здоров'я, свободи і гідності особи:

- а) убивство, а також виготовлення і носіння приватними особами знарядь для вбивства, в тому числі отрути, наклепницькі обвинувачення в злочині, за який загрожує смертна кара (смертна кара або копальні чи тілесні покарання);
- б) особисте насильство, під яким розуміли побиття когось за допомогою залучених з цією метою осіб; вигнання з власного дому, самовільний вступ кредитора у володіння майном боржника (копальні, штрафи та ін.);
- в) викрадення вільних людей, а також заманювання і переховування чужих рабів (копальні);
- г) згвалтування, а також розтління неповнолітніх, подружня невірність та інші подібні злочини (копальні, а для осіб привілейованих станів — заслання).

Отже, система покарань у період імперії значно ускладнилася і ще більше диференціювала залежно від соціального стану винного і потерпілого. Покарання вирізнялися надзвичайною суворістю, вони мали на меті не тільки відплатити злочинцеві за скоєний злочин, а й залякати інших.

Ще наприкінці існування Республіки було відновлено смертну кару для громадян, що широко застосовується і в період імперії, причому і в простій, і у кваліфікованій формах (винних спалювали, розпинали на хресті, кидали на поталу диким звірам). Однак з прийняттям християнства спостерігається пом'якшення покарань: ліквідовано найбільш жорстокі їх форми — розп'яття на хресті, клеймування розжареним залізом, криваві видовища в цирках.

Водночас суворо карали за злочини проти моралі: за викрадення жінок або дівчини, незалежно від того, давала вона на це свою згоду чи ні, загрозувала смертна кара; за статевий зв'язок вільних жінок з рабами і за кровозмішення також карали смертю; за гомосексуалізм — спалювали. Набували поширення й такі покарання, як каторжні роботи на державних рудниках, виселення за межі держави, заслання в певне місце на визначений строк або навечно, ув'язнення, тілесні кари і штрафи.

Як додаткове покарання часто застосовували конфіскацію майна. Як основне це покарання застосовували, якщо порушувались певні заборони у шлюбно-сімейних стосунках.

Важливо зазначити, що з появою постійної армії виникають норми, які регулюють поведінку воїнів, порядок проходження служби, встановлюють дисциплінарну і кримінальну відповідаль-

ність воїнів за порушення. Ці норми у порівняно систематизованому вигляді збереглися у вигляді уривків з праці римського юриста II—III ст. Арія Менандра “Про військову справу”.

Військовий злочин визначався як порушення вимог військової дисципліни. Найтяжчим серед них вважалася зрада (винних розжалували, допитували під тортурами і карали смертю); далі — непослух командирам і заклики до бунту (смертна кара); невиконання наказу (те саме); образа командирів, фізичний опір (смертна кара); втрата зброї у воєнний час (смертна кара); дезертирство під час війни або повторне у мирний час (смертна кара).

Менш серйозні порушення: самовільний відхід з частини, але з поверненням (розжалування, биття батогами або переведення у штрафну частину); дезертирство у мирний час (розжалування, биття батогами); ухилення від військової служби (направляли у штрафну частину); за переховування сина від військової служби у воєнний час батькові загрозувало вигнання і конфіскація частини майна, а в мирний час — побиття палицями.

Злочинне ставлення до озброєння і військового майна теж суворо каралось. Продаж панцира, меча, шолома чи щита прирівнювався до дезертирства. Під час походу за це карали смертю.

Якщо під впливом якихось страждань, розчарування в житті, хвороби, безумства воїн вчиняв собі тілесні ушкодження або спробу самогубства, то його з ганьбою виганяли з армії.

Під страхом смерті заборонялася служба в армії рабам (якщо раб видавав себе за вільного), а також тим, кого було покарано за тяжкі злочини чи раніше з ганьбою вигнано з армії.

За загальнокримінальні злочини до воїнів застосовували різні види покарань (окрім повішення — віддання на поталу диким звірам, відсилення в копальні). Проте за одні й ті самі злочини воїнів карали суворіше, ніж цивільних осіб.

Судочинство. В період імперії в судочинстві відбулися суттєві зміни. Ще за часів республіки, якщо потерпілий не знаходив захисту своїх майнових інтересів у цивільному праві чи формулярному процесі, він міг звернутися до вищого магістрату з проханням захистити його інтереси своєю владою. Якщо магістрат вважав прохання обґрунтованим, він розглядав справу і ухвалював своє рішення. Такий адміністративний розгляд, на відміну від звичайного формулярного процесу, був надзвичайним і дістав назву екстраординарного (*extraordinaria cognitio*).

Під час Республіки така форма розгляду справ була справді надзвичайно рідкісним явищем. Але в часи імперії екстраординарний процес поступово витіснив звичайний — формулярний.

Імператор особисто або через своїх урядовців розглядав спірні справи, якщо вони привертали його увагу або про які його просили зацікавлені особи. Найбільш широкого застосування цей процес набув у провінціях, де їх правителі як найвищі урядовці імператора самостійно почали розглядати майже всі справи і ухвалювали свої рішення. У 294 р. імператор Діоклетіан спеціальною конституцією офіційно надав правителям провінцій право самим вирішувати всі справи.

Заміна формулярного процесу екстраординарним зумовила ліквідацію двох стадій в розгляді цивільних справ — *in iure* та *in iudicio*. Справа від початку до кінця тепер слухалась одним урядовцем.

Виклик до суду здійснювався офіційно, за участю представника державної влади. Скаргу позивача вносили в судові протоколи й офіційно повідомляли відповідачеві. Весь процес ґрунтувався вже не на домовленості сторін і не на принципі третейського розгляду справи, а на засадах ініціативи державного урядовця чи судді, владного рішення державного органу.

У новій формі процесу були й спільні риси з попереднім, формулярним процесом: справу починали з ініціативи позивача, сторони самі збирали докази, суд не присуджував більше, ніж вимагав позивач. Водночас обмежувався принцип гласності: засідання відбувалося за закритими дверима; сторони вносили судові мито на покриття судових витрат, увесь хід процесу вносили у судові протоколи.

У галузі кримінального суду діяльність постійних слідчих комісій поступово втрачала своє значення. Кримінальні справи, як і цивільні, розглядали імператорські чиновники за порядком екстраординарного процесу на інквізиційних, слідчих засадах. При цьому розслідування і суд зосереджувались в одного і того самого урядовця — префекта Преторія або префектів міст чи правителів провінцій. Кримінальна справа порушувалась і з ініціативи потерпілої сторони, і за розсудом урядовця, іноді навіть на підставі доносів і чуток. Слідство мало таємний і письмовий характер, його проводили дрібніші урядовці. Оцінка доказів залежала від судді. Вирішальне значення серед доказів мало признання підсудного,

якого домагались умовляннями, погрозами, тортурами. Тортури не застосовували тільки до осіб з привілейованих станів і до воїнів. Судові засідання часто зводилися до формальної процедури ознайомлення з протоколом слідства, без допиту свідків, а іноді — самого обвинуваченого.

Оскарження цивільних рішень і кримінальних вироків допускалося до вищестоящих урядовців, навіть до імператора. Однак у всіх інстанціях вирішення справи здебільшого залежало від чиновників судових канцелярій (як вони підготують справу, як доповідатимуть), де панували тяганина та хабарництво.

У період імперії створено спеціальні станові суди, котрі розглядали справи сенаторів, придворних, духовенства, військових.

Лекція 27. Підсумки. Роль античної філософсько-правової думки в розробці проблем розвитку суспільства та з'ясуванні питань походження держави і права. Історичне значення Римської держави і права. Вплив римського права на розвиток правових систем світу. Рецептція римського права. Глосатори та постглосатори

Виходячи з вищезазначеного, доречно зробити висновок, що мрії про справедливе суспільство з давніх часів володіли умами великих вчених і мислителів. Вони шукали відповіді на запитання, які ставило життя, зводячи на цьому шляху своєрідні містки.

Отже, якщо все людство порівняти з одним великим містом, то окремі держави будуть схожі на вулиці, майдани, провулки. Протягом усієї людської історії життя цього “міста” було і залишається дуже складним. Багато труднощів, зусиль волі, напруження розуму було витрачено на пошуки відповіді, як зробити кращим життя людства. Окремі мислителі навіть лякалися цього завдання, відсуваючи його вирішення на майбутнє. І лише віддані, які вболівали за долю свого народу, намагалися дати рецепти щодо кращого устрою окремих держав. Вони радили людям спробувати влаштувати по-новому власне життя, зазначаючи, що оскільки різні суспільні верстви в державі перебувають у тісних відносинах, вони повинні підкорятися встановленим законам. Якими є ці закони, стосунки між окремими членами держави, — ось що головною мірою визначає життя кожного громадянина зокрема і суспільства в цілому. Можна пропагувати найпрогресивніші ідеї, але якщо закони не відповідають реаліям життя, якщо, прикриваючись законом, сильні пригноблюють слабких, владні знушаються над безвладними, — в народі не буде їм довіри. Народ розбещуватиметься недосконалими законами, держава отруюватиметься беззаконням під виглядом законів.

Часом ми звикаємо до такого становища і тому вважаємо, що це — майже норма. Не помічаємо згубної дії поганих законів на собі. Закон зобов'язаний підтримати слабого, уберегти його від спокуси. Це не закон, якщо ним можна маніпулювати.

Закон — це огорожа правди, керівництво до правди. Це сама правда, що стала правилом.

Все у світі змінюється, щоправда, дуже повільно. Видатні вчені, мислителі й письменники протягом історії людства склали плани повної та докорінної перебудови держави. Вони розглядали різні системи правління, але жодна їх не задовольняла. Міркували щодо удосконалення державного устрою, який, на їхню думку, влаштував би всіх людей. Вони були представниками різних народів, кожен з них мав свої звичаї, свій менталітет, своє уявлення про достойне життя. У поглядах давньогрецьких і давньоримських мислителів було багато утопічного, проте ця обставина не зменшує цінності їхньої величезної інтелектуальної та духовної спадщини.

Ідеї і концепції більшості мислителів були пов'язані з політичною практикою. Деякі з них не втратили своєї актуальності й донині.

Ознайомлення з історією державно-правових поглядів античних мислителів дало нам можливість простежити, як формувалися політичні цінності стародавніх греків і римлян, як еволюціонувало їхнє національне мислення.

Вищевикладене свідчить про те, що погляди на найважливіші соціальні інститути — державу і право, пройшли великий і складний шлях. В основі ж історичного процесу розвитку філософсько-правової думки лежала активна практична діяльність людини, врешті-решт — розвиток матеріального виробництва і боротьба класів, а однією з найважливіших рушійних сил цього процесу був прогрес науки.

Вже у різних формах античних держав існували в зародку всі найважливіші типи державного устрою суспільства. На їх основі розвивалася правова думка, що розкривала загальні закони функціонування тих чи інших типів держав. Як свідчать праці видатних мислителів, розвиток державно-правових вчень відображав прагнення кращих умів людства практично пізнати і теоретично осмислити світ в інтересах прогресу суспільства.

Антична філософсько-правова думка займалася соціологічними проблемами законів розвитку суспільства, питаннями місця люди-

ни в суспільстві, сенсу її життя тощо. Від патріархальних уявлень про державно-правовий устрій, характерних для давньогрецьких мислителів (Солон, Сократ, Демокрит, Платон, Аристотель та ін.), громадська думка дійшла до кодифікації римського права в Дигестах Юстиніана.

З цього часу змістом державно-правових вчень стало намагання за допомогою впровадження нового понятійно-категоріального апарату з'ясувати питання походження держави і права, осмислити правові форми, основні принципи побудови державного устрою та права, визначити соціальне призначення держави і права, встановити співвідношення права й держави, права й закону, держави й індивіда. Так, вже римський оратор і політичний діяч Цицерон, намагаючись показати, що держава є корпоративною організацією, членство в якій належить усім громадянам, ввів поняття “*res-publika*” (або *res populi*).

Уявлення про державу і право в античних країнах спиралися на раціоналістичні історико-філософські засади. Якщо в країнах Стародавнього Сходу людина незмінно перебувала в підпорядкуванні держави, яка виступала стосовно індивіда як відчужена самодостатня сила, то на Заході, вже з часів античної Греції, з'являється феномен вільного громадянина, який є (хоча ще й не у новоевропейському розумінні) економічно самостійним приватним власником, котрий разом з іншими, такими ж як він власниками, створює громадянське суспільство в межах полісу. Такому громадянину в суспільства (за умов ідеальної реалізації демократичної форми правління) підпорядковані державні інститути. Інакше кажучи, на відміну від тотального панування держави та її первісної ролі в суспільстві на Сході, держава на Заході стала феноменом похідним, вторинним щодо громадянського суспільства приватних власників.

Відповідно до цього, східноєгипетська модель суспільного устрою передбачала нероздільну єдність влади і держави та її фактичну верховну власність на землю, природні й людські ресурси, а також соціально-політичне й соціально-економічне панування державного апарату над індивідом, позбавленим (гарантованих якоюсь третьою, незалежною силою) громадянських прав. Характерно, що і влада земна і влада небесна усвідомлювались як тотальні, цілісні й органічно єдині у своїй основі начала, а визнання божественності земної влади санкціонувало (виправдовувало, більше того,

освячувало) служіння цареві. Західна ж модель суспільного устрою передбачала оптимальне вписування людини у наперед визначені її походженням чи іншими обставинами суспільні межі наявних ранньодержавних структур, освячених авторитетом богів і предків. Тут людина відчувала за собою свободу і моральне право, санкціоноване вищими силами буття на незгоду з суспільною владою, на моральний осуд персоніфікаторів цієї влади і навіть на відкриту їй непокору. Відповідно до цього, основна увага в раціоналістичних побудовах зосереджувалася на теоретичному визначенні і класифікації форм правління, пошуку причин переходу однієї форми правління в іншу, прагненні визначити найкращу з них.

Не менш важливою закономірністю щодо розвитку державно-правових учень в античних країнах став їх взаємозв'язок на альтернативних засадах, що сприяло прогресивному поступу державно-правової думки.

Згідно зі структурно-функціональним підходом до аналізу публічної влади, як ознаки державної форми організації суспільства Стародавньої Греції та Стародавнього Риму його прибічники, зокрема американський соціолог-теоретик Т. Парсонс, розглядають її як знаряддя узгодження інтересів різних соціальних груп (знаряддя для інтеграції суспільства). Представники ж іншого, так званого конфліктного підходу, в основному марксистки, пов'язують виникнення публічної влади з протистоянням антагоністичних інтересів у суспільстві, з утвердженням теорії панування й підлеглості. Відповідно така влада виражає волю вже не всіх членів суспільства, а лише окремих панівних соціальних груп. Ця влада під впливом соціальної диференціації суспільства інституціоналізується в систему політичного гегемонізму, провідною силою якого є сама держава. Ретельне вивчення зазначених вище підходів до аналізу публічної влади дало нам підстави стверджувати, що кожен з них не позбавлений сенсу і має раціональне зерно, сутність якого полягає насамперед у тому, що державна влада завжди пов'язана з примусом. Питання полягає в іншому — якими методами цей примус здійснюється: методом переконання чи залякування.

Закономірним є й те, що формування вчень про державу і право в давньогрецькій і давньоримській цивілізаціях відбувалось у розгалуженій системі ідеологічних впливів, а спосіб обґрунтування політико-правових доктрин був пов'язаний з домінуючим історичним типом світогляду та світоглядом самого мислителя.

Отже, в античних країнах панував міфологічний світогляд з центральною ідеєю космоцентризму, згідно з якою світопорядок мислився як родова цілісна єдність людини з природою і космосом, в якому жодна із частин не вирізняється як щось особливе. Характерними рисами міфологічного світогляду є антропоморфізм і анімізм, що виявляються в одухотворенні явищ природи, перенесенні на них душевних і навіть тілесних властивостей людини. Метою держави, на думку стародавніх греків і римлян, було втілення космічної справедливості в людському житті.

Найдієвішою силою, що забезпечувала стабільність у суспільстві, була суспільна влада, що зародилася саме як концентроване вираження спільних інтересів, як втілення єдиної соціальної волі для забезпечення потреби у збереженні своєї цілісності. З часом відбулося відокремлення влади від населення, відчуження її від окремих індивідів. Із виникненням держави влада поступово зосередилась в руках обмеженого кола людей, суспільна влада еволюціонувала в державну, сформувався самостійний апарат влади, тобто спеціальний апарат управління, який згодом став однією з головних ознак держави. Інтереси державного апарату управління (чиновників) перестали збігатися з інтересами соціуму. Держава перетворилась в інституцію, яка протиставила себе суспільству. Такий перебіг подій створив ситуацію, коли держава, перетворившись в самодостатню інституцію, перестала виконувати свою основну онтологічну функцію — узгодження суспільних інтересів й захисту індивіда незалежно від расової, соціальної й майнової приналежності. Онтологічно ж державна влада покликана на підставі правового закону створювати умови для узгодження різноманітних інтересів у суспільстві заради забезпечення загального інтересу (створення умов для задоволення потреби свободи). Це мета, якої прагне будь-яке суспільство. Однак, як свідчить історія, державний апарат управління за певних історичних і політичних обставин перетворився на один із чинників відчуження індивідів від вирішення загальносуспільних справ.

У процесі аналізу державно-правових вчень із застосуванням основних принципів філософії права також виявлено суттєві відмінності між правом природним і правом позитивним (законом), з'ясовано роль наукових абстракцій в побудові системи категорій права, зміст і природу понять “правова держава” і “громадянське суспільство”.

Причини падіння Риму. Проіснувавши близько тисячі років, Римська держава у 476 р. припинила існування. На її окремих територіях виникли нові держави, засновані переможцями — “варварами”. Багато століть над усією Європою, Північною Африкою, Малою Азією панували римляни, непорушним здавалося Вічне місто — Рим. Проте у природі, зокрема і в людській історії, немає нічого вічного. Все перебуває в русі, розвивається, виникає, живе і гине. Загинув і Рим. Вчені різних часів і народів написали багато праць, досліджуючи причини падіння Риму: внутрішні та зовнішні, суб’єктивні й об’єктивні, економічні та політичні, соціальні й військові.

Не викликають сумніву такі причини, як загострення до крайніх меж класових і соціальних суперечностей між вільними і рабами, між різними прошарками в середовищі самих вільних людей, зокрема зневажливе ставлення знаті до низів, їхніх потреб, життєвих проблем, суспільних питань, інтересів народних мас загалом. Отже, це: розюча прірва між розбещеною, розніженою знаттю і трудящими масами; безперервна боротьба за владу між самою знаттю; постійне намагання римлян захопити все нові землі, підкорити все більше народів; нещадний визиск нових земель і народів, які, в свою чергу, неодноразово повстають проти поневолювачів — римлян, ведуть невпинну боротьбу за звільнення; натиск на Рим так званих варварів — навколишніх племен і держав, який Рим врешті-решт не зміг стримувати; гостра криза рабовласницького способу виробництва, що віджив свій вік, став гальмом соціального розвитку, гальмом прогресу.

Побудована на підвалинах рабства, Римська держава існувала за його рахунок, і як тільки рабство почало зникати, поступаючись прогресивнішим соціально-економічним відносинам, вона була приречена на загибель, оскільки до нових умов пристосуватися не могла.

Вплив римського права на розвиток правових систем світу. Римська держава залишила надзвичайно глибокий слід в історії розвитку народів Європи й світу, їх державності, права, культури, мистецтва, архітектури, історії тощо. Римляни дали людству численні зразки іноді доведених до досконалості ланок державного механізму, розвиненої політичної системи тощо. Багато державних термінів, понять, інститутів, введених римлянами, використовували наступні покоління. І хоч падіння Західної Римської імперії

супроводжувалось руйнуванням продуктивних сил, економічної інтеграції, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, занепадом культури, проте саме в цій державі було закладено основи нового, прогресивнішого суспільства — феодального.

Велике значення в загальному розвитку юриспруденції мало й римське право. Проте одна його частина — право публічне — фактично не пережило Римської держави. Збереглися тільки окремі його інститути, окремі поняття — сенат, консул, імператор, окремі положення в галузі злочинів і покарань, організації та діяльності державних органів, судів тощо, застосовувані в державотворчій і законодавчій практиці держав пізніших часів.

Водночас римське приватне право пережило Римську державу і мало величезний вплив на розвиток наступних правових систем — Середньовіччя, Нового і Новітнього часів. Це була найдосконаліша система права, що ґрунтувалася на приватній власності. До логічних меж можливого в ньому були розроблені засади найбільшої свободи господарського самовизначення, приватної власності, її правового забезпечення.

Поряд з правом власності юридично майже досконалу, технічну і чітко розроблену регламентацію набули зобов'язальні відносини, зокрема ті, що виникали з договорів. Розробкою вчення про договори римські юристи повністю задовольнили потреби зростаючого торговельного і взагалі ділового обігу. Тому вчення про договори багаті в чому зберегло своє значення і до сьогодні.

Право приватної власності знайшло логічне завершення у спадковому праві. В ньому були детально регламентовані умови спадкування за законом і за заповітом, чітко проводився принцип свободи заповітних розпоряджень з деякими обмеженнями на користь найближчих родичів.

Після падіння Риму римське приватне право зберігало свою чинність, оскільки колишні римські громадяни продовжували вже в новостворених державах залишатися під дією римського права. Серед римського населення поселялися і варвари, які хоч і мали своє право, але не таке досконале, і воно зазнавало впливу більш розвинутого римського права. У “варварських” державах почали з'являтися нові законодавчі обробки римського права, зокрема “Римські закони вестготів”, або “Вестготський збірник” короля Аларіха II (506 р.), згодом — “Бургундський збірник римського права” (VI ст.), “Edictum Theodorici” (VI ст.) в Остготській державі та ін.

Рецепція римського права. В XI–XII ст. в Західній Європі розвиваються внутрішня і зовнішня торгівля, товарно-грошове господарство, зростає значення міст. Розвиток продуктивних сил вимагав гнучкої, розвиненої, пристосованої до нових умов правової системи, значно розвиненішої, ніж консервативне і бідне за змістом феодальне право. Виходом з цієї ситуації стало одне з найсвоєрідніших явищ людської державно-правової історії — рецепція, тобто відновлення дії римського права (передусім приватного). Рецепцію ще розуміють як запозичення однією чи кількома державами більш розвиненого права іншої держави. Отже, починаючи з XII ст. рецепцію римського права в Європі зумовили насамперед розвиток промисловості й торгівлі, приватної власності загалом, зародження капіталістичних відносин, що потребувало їх юридичної регламентації, правового забезпечення. Римське право з його високими досягненнями в галузі юридичної техніки, з точністю і чіткістю визначень, формулювань, логічною послідовністю викладу в поєднанні з дохідливими практичними висновками якнайліпше відповідало новим вимогам. Воно стало незаперечним авторитетом у регулюванні нових правовідносин, оскільки в умовах феодальної роздробленості численні суперечливі, дріб'язкові, сугобо місцеві норми звичаєвого феодального права не відповідали економічним вимогам розвитку суспільства.

У рецепції римського права найбільше були зацікавлені купці, банкіри, торговці, котрі побачили в цьому визнання і закріплення необмеженої приватної власності, вільної від феодальних обмежень і дріб'язкової регламентації, свободу договорів і завершеної систему врегульованих договірних відносин.

У римському праві в розвиненому вигляді містилось усе те, чого становище середньовічних міщан вимагало у феодальній державі.

Королі, імператори та інші правителі також підтримували рецепцію римського права. Дотримуючись римського права, королі та їхні юристи відстоювали необхідність єдиної міцної влади, централізованої держави, єдиного законодавства, єдиної міри, ваги, фінансової системи та ін. Вони доводили, що саме король має бути верховним правителем держави, виступали проти всевладдя і сваволі феодалів, верховенства церкви у світських справах тощо. Але й самі феодали використовували формули римського права з метою захоплення селянських і общинних земель, вста-

новлення своєї необмеженої приватної власності на землю, всебічного захисту цього права. Вони вбачали в нормах римського права обґрунтування для закріпачення селян і збільшення феодалних повинностей.

Рецепція римського права меншою чи більшою мірою захопила всі країни Європи, навіть віддалені Англію чи Росію, де його вплив відчувався через дію церковних судів, які, вирішуючи справи своєї великої юрисдикції, користувалися римсько-візантійськими кодифікаціями, через Литовські статuti XVI ст. і правові збірники прибалтійських губерній та Царства Польського.

Значним був вплив римського права на правову систему України, де діяли ті самі Литовські статuti, Магдебурзьке право. З використанням норм та інститутів римського права тут проводили свої кодифікації: “Суд і розправа” Ф. Чуйкевича, “Права, по яких судитись малоросійський народ” та ін.

У деяких країнах до XV–XVI ст. римське приватне право було рецептоване майже в повному обсязі, наприклад у Німеччині, де Закон 1495 р. прямо наказував судам керуватися римським правом (і правом римсько-католицької церкви, тобто канонічним правом).

Об’єктом рецепції були не всі джерела і збірники римського права, а переважно завершена і вичерпна кодифікація Юстиніана, відома в Європі під назвою *Corpus juris civilis*.

Спочатку римське право мало зазвичай субсидіарне (допоміжне) значення, тобто воно застосовувалось здебільшого лише тоді, коли те чи інше питання не розв’язувалось прямими нормами місцевого (даної держави) права. Але обмеженість, бідність і розбіжності феодалного цивільного права фактично призвели до того, що римське приватне право набуло домінуючого значення. І навпаки, в галузях державного, кримінального і процесуального права рецепція мала значно менше значення, бо в цих галузях права в середні віки вже було розроблено нові закони, нові інститути або існували свої звичаї.

У середні віки (та й пізніше) відбувається ґрунтовне вивчення римського права. Воно почалось ще XI ст. в Італії. Юристи того часу вивчали текст за текстом в юстиніанівській кодифікації, склали узагальнюючі правила, пояснення, усували застарілі тексти, суперечності, їх зауваження, примітки до текстів називалися глосами. Тому юристи цього напрямку дістали назву глосаторів. Вважалося, що ті місця кодифікації Юстиніана, які не були пояснені

гласами, не є рецептованими і, отже, не мали сили діючого права. На “гласовані” норми та інститути римського права посилялися урядовці, вирішуючи державні справи, судові справи — судді. Римське право почали викладати в юридичних школах та університетах XII ст. в Італії, Іспанії, Франції.

У XIV—XV ст. виникла школа постгласаторів. Предметом їхніх розробок було не стільки римське право, скільки коментування складених раніше глос. Вони вивчали також канонічне право, нове законодавство, їхні праці мали значне практичне спрямування.

Зародження буржуазної ідеології та культури заклало підвалини суспільно-політичного і культурного руху, що дістав назву Ренесансу, або Відродження. На зміну феодальній схоластиці прийшла світська наука — гуманізм. У галузі розробки римського права гуманізм особливо виявився у Франції (XVI—XVII ст.). Цей напрям характерний поверненням до історичного вивчення оригінальних джерел римського права, безпосередньо до текстів, їх критичного аналізу й осмислення. На цій основі ґрунтовно вивчається римське право з метою його широкого застосування в умовах зародження і розвитку нових буржуазних відносин.

У Німеччині в XVI—XVII ст. у зв'язку з тим, що римське право остаточно стало діючим правом, знову виник практичний напрям, який, однак, ігнорував наукове історичне значення вивчення римського права. У римському праві шукали підстав для розв'язання того чи іншого практичного питання. Цей напрям, по суті, був пристосуванням римського права до практичних потреб.

У XVIII—XIX ст. з'являється чимало фундаментальних праць французьких, бельгійських, німецьких, італійських юристів і вчених, присвячених римському праву (Потьє, Жирардо, Вільямса, К'юї, Гроція, Савінії, Ієринга, Моммзена та ін.).

Однак суто римське право було для багатьох з них лише основою, матеріалом для створення струнких і переконливих логічних структур завершеними визначеннями, чіткою структурою, теоретичними висівками, з допомогою яких треба було виправдати й обґрунтувати нові соціальні відносини, економічний устрій, новий спосіб виробництва.

Кінець XIX — початок XX ст. характеризуються новою посиленою увагою до вивчення історії римського права, яке вже перестало бути загалом діючим правом. У цей період вивчаються нові римські тексти, інститути римського права, робляться висновки,

даються глибші оцінки, з'являються узагальнюючі праці, простежується критичний підхід окремих попередніх гіпотез, накопичується багато нового фактичного матеріалу.

Римське право, точніше його досконало розроблені інститути і норми зобов'язального характеру, спадкового права, було одним із важливих джерел у процесі створення знаменитих буржуазних кодифікацій в Європі XIX–XX ст. Мається на увазі насамперед Цивільний (1804 р.) і Торговельний (1807 р.) кодекси Наполеона Бонапарта, Німецький цивільний кодекс (1900 р.).

Норми римського приватного права використовуються (в дещо видозміненому, пристосованому до нових умов вигляді) і зараз під час розробки конкретних законів і кодексів з цивільного, зобов'язального, сімейно-спадкового права в багатьох країнах Європи, Латинської Америки, Африки, в тому числі і в Україні, де триває робота над створенням нового Цивільного кодексу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Adcock F., Mosley D. J.* Diplomacy in Ancient Greece // Thames and Hudson, 1975. — 287 p.
2. *Barber P.* Diplomacy // Published by the The British Library, 1979. — 143 p.
3. *Barnard A.* History and Theory in Anthropology // Cambridge University Press, 2000. — 243 p.
4. *Bauslaugh R. A.* The Concept of Neutrality in Classical Greece. — Los Angeles. Oxford: Un-ty of California Press. Berkeley, 1991. — 305 p.
5. *Bernard A.* Guerre et Violence dans la Grece Antique. Histoires. Hachette Litteratures, 1999. — 452 p.
6. *Brown E. D.* Law of the Sea, History // Encyclopedia of Public International Law. Vol. 11. North — Holland. Amsterdam. New York. Oxford. Tokyo, 1989. — P. 191–196.
7. *Casson L.* Ancient Trade and Society. — Detroit: Wayne State University Press, 1984. — 284 p.
8. *Cunliffe B.* Greeks, Romans and Barbarians. Spheres of Interaction. London: B. T. Batsford Ltd., 1988. — 243 p.
9. *Dickinson E.* The equality of states in international law. — Cambridge: Harvard University press, 1920. — 424 p.
10. *Edmondson J.* Instrumenta Imperii: Law and Imperialism in Republican Rome // Law, Politics and Society in the Ancient Mediterranean World / Edited by B. Halpern, D. W. Hobson, Sheffield Academic Press, 1993. — P. 156–192.
11. *Finley M. I.* Marriage, Sale and Gift in the Homeric World // Revue Internationale des Droits de l'Antiquité faisant suite à Archives d'histoire du droit oriental et Revue internationale des droits de l'antiquité. — Bruxelles: Office International de Librairie, 1955. — 3-e Sér; Vol. 2. — P. 167–194.
12. *Hedeager L.* Money Economy and Prestige Economy in the Roman Iron Age // Trade and Exchange in Prehistory. Studies in Honour of Berta Stjernquist. / Edited by B. Hardh, L. Larsson, D. Olausson, R. Petre Lund, 1988. — P. 147–153.

13. *Hillers D. R.* Treaty — Curses and the Old Testament Prophets. — Rome: Pontifical Biblical Institute, 1964. — 101 p.
14. *Jones C. P.* Kinship Diplomacy in the Ancient World. Harvard University Press. — Cambridge, Massachusetts; London, England, 1999. — 193 p.
15. *Kelly J. M.* A Short History of Western Legal Theory. — Oxford: Clarendon Press, 1992. — 466 p.
16. *Frey L. S., Frey M. L.* The History of Diplomatic Immunity. — Columbus: Ohio State University Press, 1999. — 727 p.
17. *Mazar A.* Some Aspects of the “Sea Peoples” Settlement // Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 155 — 1000 B. C.). Proceedings of the International Symposium held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985. Edited by Heltzer M., Lipinski E. Uitgeverij Peeters. Leuven, 1988. — P. 251–260.
18. *McCarthy D. J.* Treaty and Covenant. — Rome: Pontifical Biblical Institute, 1963. — 220 p.
19. *Phillipson C.* The international Law and Custom in Ancient Greece and Rome: In two vol. — London: Macmillan and Co., Limited, 1911. — Vol. 1. — 419 p.
20. *Puskas I.* Trade contacts between India and the Roman Empire // India and the Ancient World. History, Trade and Culture Before A. D. 650. Department Oriëntalistiek. Leuven. 1987. — P. 141–156.
21. *Rostovtseff M.* International relations in the ancient world // The History and Nature of International Relations / Ed. by E. Walsh. — New York: The Macmillan Company, 1922. — P. 31–65.
22. *Saggs H. W. F.* Civilization before Greece and Rome. — New Haven and London: Yale University Press, 1989. — 320 p.
23. *Singer I.* The Origin of the Sea Peoples and their Settlement on the Coast of Canaan // Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 155–1000 B. C.). Proceedings of the International Symposium held at the University of Haifa from the 28th of April to the 2nd of May 1985 / Ed. by M. Heltzer, E. Lipinski. — Uitgeverij Peeters. Leuven, 1988. — P. 239–250.
24. *The Seaborne Commerce of Ancient Rome: Studies in Archaeology and History.* Ed. by J. H. D’Arms, E. C. Kopff. American Academy in Rome, 1980. — 338 p.
25. *Trade in the Ancient Economy* / Ed. by P. Garnsey, K. Hopkins, C. R. Whitaker. — London: Chatto&Windus. The Hogarth Press, 1983. — 230 p.
26. *Watson A.* International law in archaic Rome. War and religion. — Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press, 2000. — 100 p.
27. *Wiseman D. J.* TIs it peace? — Covenant and Diplomacy // *Vetus Testamentum.* Leiden. E. J. Brill, 1982. — Vol. XXXII. — P. 311–326.

28. *Аврелий Виктор Секст*. О цезарях // Вестн. древней истории. — 1963. — № 4. — С. 227–257.
29. *Александров Г. Ф.* Аристотель. — М., 1940.
30. *Алексидзе Л.* Некоторые вопросы теории международного права. Императивные нормы *jus cogens*. — Тбилиси: Изд-во Тбил. ун-та, 1982. — 406 с.
31. *Альтернативные пути к цивилизации*: Кол. моногр. / Под ред. Н. Н. Крадина, А. В. Коротаева, Д. М. Бондаренко, В. А. Лынши. — М.: Логос, 2000. — 368 с.
32. *Аммиан Марцелин*. Римская история / Пер. с лат. Ю. А. Кулаковского, А. И. Сонни. — М.: АСТ: Ладомир, 2005. — 631 с.
33. *Андреев В.* Афинская рабовладельческая демократия в западной историографии // Вестн. древней истории. — 1960. — № 4 (74). — С. 131–146.
34. *Андреев Ю. В.* Гомеровское общество. Основные тенденции социально-экономического и политического развития Греции в XIII–XI вв. до н. е. — 1979.
35. *Аннерс Э.* История европейского права. — М.: Наука, 1994. — 393 с.
36. *Антология мировой правовой мысли*: В 5 т. — Т. 1. Античный мир и Восточные цивилизации. — М.: Мысль, 1999. — 750 с.
37. *Анцилотти Д.* Курс международного права. — Т. 1. Введение. Общая теория. — М.: Изд-во иностр. лит., 1961. — 447 с.
38. *Аристотель*. Аналитики первая и вторая. — М., 1952.
39. *Аристотель*. Афинская политика. — М.; Л., 1936. — 198 с.
40. *Аристотель*. Категории. — М., 1939.
41. *Аристотель*. Метафизика. — М.; Л., 1934.
42. *Аристотель*. Никомахова этика: В 4 т. — М., 1983.
43. *Аристотель*. О душе. — М., 1937.
44. *Аристотель*. Об искусстве поэзии. — М., 1957.
45. *Аристотель*. Политика // Хрестоматия по истории древней Греции / Под ред. Каллистова. — М., 1964. — С. 127–129.
46. *Аристотель*. Сочинения: В 4 т. — М., 1975–1983.
47. *Аристотель*. Этика Аристотеля. — СПб., 1908.
48. *Аристотель*. Поэтика. — К., 1967.
49. *Арский Ф. Н.* Перикл. — М., 1971.
50. *Архітектура*: Короткий слов.-довід. / А. П. Мардер, Ю. М. Єфреїнов, О. А. Пламеницька та ін.; За заг. ред. А. П. Мардера. — К.: Будівельник, 1995. — 335 с.
51. *Асмус В. Ф.* Демокрит. — М., 1960.

52. *Асмус В. Ф.* Платон. — М.: Мысль, 1975.
53. *Асмус В. Ф.* Античная философия. — М., 1976.
54. *Бартошек М.* Римское право: Понятия, термины. — М., 1995.
55. *Баскин Ю. А., Фельдман Д. И.* История международного права. — М.: Междунар. отношения, 1990. — 208 с.
56. *Бергер А. К.* Политическая мысль древнегреческой демократии. — М.: Наука, 1966. — 359 с.
57. *Блаватская Т. В.* Греческое общество II тыс. до н. э. и его культура. — М., 1976.
58. *Богомолов А. С.* Античная философия. — М.: Изд-во МГУ, 1985.
59. *Бокщанин А. Г.* История международных отношений и дипломатии в Древнем мире. — М.: Высш. шк. партийных организаторов при ЦК ВКП (б), 1945. — 66 с.
60. *Бокщанин А. Г.* Документальные и археологические источники по раннему христианству // Источниковедение истории Древнего Рима. — М., 1981.
61. *Боннар А.* Греческая цивилизация: В 3 т.; Пер. с фр. — М.: Искусство, 1992.
62. *Бузескул В. П.* Афинская демократия. — Харьков, 1920.
63. *Бузескул В. П.* Перикл: Личность, деятельность, значение. — Прага, 1923.
64. *Варрон Марк Теренций.* Сельское хозяйство. — М.; Л., 1963.
65. *Василенко В. А.* Основы теории международного права. — К.: Выща шк., 1988. — 288 с.
66. *Вебер М. А.* Аграрная история Древнего Рима. — М., 1994.
67. *Вебер М.* Аграрная история Древнего мира. — М., 1923.
68. *Велишский Ф.* История цивилизации: Быт и нравы древних греков и римлян. — М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. — 704 с.
69. *Вергилий.* Буколики. Георгики. Энеида. — М., 1971.
70. *Вернан Ж.-П.* Происхождение древнегреческой мысли. — М.: Мысль, 1991.
71. *Видаль-Накэ П.* Черный охотник. Формы мышления и формы общества в греческом мире: Пер. с фр.; Под ред. С. Карпюка. — М.: Ладомир, 2001. — 419 с.
72. *Виндельбанд В.* История древней философии. — К.: Тандем, 1995.
73. *Виндельбанд В.* Платон. — СПб., 1909.
74. *Винничук Л.* Люди, нравы и обычаи Древней Греции и Рима / Пер. с польск. В. К. Ронина. — М.: Высш. шк., 1988. — 496 с.

75. *Виноградов П. Г.* Римская империя: библиотека для самообразования. — М., 1900.
76. *Виттер Р.* Очерки по истории Римской империи. — М., 1908.
77. *Виттер Р. Ю.* Лекции по истории Греции. Очерки истории Римской империи (начало). — Ростов н/Д: Феникс, 1995. — Т. 1. — 480 с.
78. *Виттер Р. Ю.* Очерки истории Римской империи (окончание). Рим и раннее христианство. — Ростов н/Д: Феникс, 1995. — Т. 2. — 479 с.
79. *Виттер Р. Ю.* История древнего мира. — М.: Ред. газ. “Труд”, 1997. — 208 с.
80. *Виц Б. Б.* Демокрит. — М., 1979.
81. *Всемирная* галерея: Древняя Греция. — СПб.: Александр ПРИНТ, 1995. — 640 с.
82. *Всемирная* история / Под ред. А. В. Поляка. — М., 1999.
83. *Всемирная* история: В 24 т. — Минск, 1999. — Т. 4.
84. *Всемирная* история: В 10 т. / Под ред. Е. М. Жукова. — М.: Госполитиздат, 1956. — Т. 2. — 899 с.
85. *Всеобщая* история архитектуры: В 12 т. / Под ред. Н. В. Баранова. Т. 2. Архитектура античного мира (Греция и Рим). — 2-е изд., испр. и доп. — М.: Стройиздат, 1973. — 712 с.
86. *Всеобщая* история государства и права / Под ред. Батырина. — М., 1998. — 456 с.
87. *Всеобщая* история искусств: В 6 т. / Под ред. Б. В. Веймарна. Т. 1. Искусство древнего мира. — М.: Искусство, 1956. — 467 с.
88. *Вятр Е.* Социология политических учений. — М., 1979.
89. *Гаспаров М. Л.* Занимательная Греция. — М., 1996. — 382 с.
90. *Геродот.* История // Историки античности. — М., 1989. — Т. 1. — С. 33–202.
91. *Гиро П.* Быт и нравы древних греков. — Смоленск: Русич, 2002. — 624 с.
92. *Гиро П.* Быт и нравы древних римлян. — Смоленск: Русич, 2002. — 576 с.
93. *Гомер.* Илиада / Пер. с древнегр. Н. Гнедича. — М., 1985.
94. *Гомер.* Илиада. — М., 1935.
95. *Гомер.* Илиада. — М., 1986.
96. *Гомер.* Илиада. Одиссея. — М., 1967.
97. *Гомер.* Илиада. — К., 1987.
98. *Гомер.* Одиссея: Пер. с древнегр. В. Жуковского. — М., 1985.
99. *Гомер.* Одиссея. — М., 1986.

100. *Гомер*. Поэмы. — М.; Л., 1953.
101. *Грабарь В.* Римское право в истории международно-правовых учений. Элементы международно-правовых учений в трудах легистов XII–XIV вв. — Юрьев: Типогр. Матиссена. — 1901. — 293 с.
102. *Грабарь В. Э.* Первоначальное значение римского термина *jus gentium* // Ученые зап. Тартуск. гос. ун-та. — Тарту, 1964. — Вып. 148. — 42 с.
103. *Грант М.* Цивилизация Древнего Рима / Пер. с англ. И. Ю. Мартьянова. — М.: ЗАО Центрполиграф, 2003. — 397 с.
104. *Графский В. Г.* Всеобщая история права и государства. — М., 2000.
105. *Грейс Р.* Мифы Древней Греции. — М., 1992.
106. *Гроссман Ю. М., Лисовий І. А.* Історія стародавнього світу: Практикум. — Львів: Вища шк., 1985. — 219 с.
107. *Грот Н. Я.* Очерки философии Платона. — М., 1987.
108. *Гроций Г.* О праве войны и мира. — М.: Госюриздат лит., 1956. — 868 с.
109. *Давня римська поезія в українських перекладах і переспівах: Хрестоматія / Уклад. В. Маслюк.* — Львів: Світ, 2000. — 328 с.
110. *Демокрит* в его фрагментах и свидетельствах древности. — М., 1935. — 382 с.
111. *Джеймс С.* Древний Рим. — М., 1994.
112. *Дигесты Юстиниана.* — М., 1956.
113. *Доватур А.* Политика и политии Аристотеля. — Л., 1965.
114. *Доватур А. И.* Рабство в Аттике в VI–V вв. до н. э. — Л., 1980.
115. *Донини А. У.* У истоков христианства. — М., 1974.
116. *Древнее право.* — М., 1996.
117. *Древние цивилизации.* — М., 1989.
118. *Древняя Греция.* — СПб., 1995.
119. *Дроніков В. К.* Римське приватне право. — К., 1961.
120. *Дуров В. С.* Юлий Цезарь: Человек и писатель. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1991. — 208 с.
121. *Дуров В. С.* История римской литературы. — СПб.: Филол. ф-т Санкт-Петербург. гос. ун-та, 2000. — 624 с.
122. *Дьяконов И. М.* Основные черты древнего общества. — М., 1971.
123. *Дюрانت В.* Жизнь Греции. — М., 1997.
124. *Егунов Н. Н.* Гомер в русских переводах XVIII–XIX вв. — М., 1964.
125. *Ейхельман О.* Очерки из лекций по международному праву. — 2-е доп. изд. — К.: Типогр. И. И. Чоколова, 1905. — 394 с.

126. *Ельницкий Л. А.* Возникновение и развитие рабства в Риме. — М., 1964.
127. *Жизнь Иисуса Христа и история первой церкви*: Пер. с англ. — Христианское изд-во, 1990.
128. *Заборовский Я. Ю.* Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. — Львов, 1985.
129. *Законы XII таблиц // Хрестоматия по истории Древнего Рима* / Под ред. В. И. Кузищина. — М., 1987. — С. 25–35.
130. *Законы XII таблиц // Хрестоматия по истории Древнего Рима* / Под ред. С. Л. Утченко. — М., 1962. — С. 62–72.
131. *Зарубежная политическая мысль: Истоки и эволюция.* — М., 1997. — 832 с.
132. *Зелинский Ф. Ф.* Римская империя / Пер. с польск. Н. А. Папчинской. — СПб.: Алетейя, 2000. — 489 с.
133. *Зельин К. К.* Борьба политических группировок в Аттике в VI в. до н. э. — М., 1964.
134. *Золоева Л. В., Порьяз А. В.* Мировая культура: Древняя Греция. Древний Рим. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. — 447 с.
135. *Зубов В. П.* Аристотель. — М., 1963.
136. *Институции* Гая. Текст и перевод с введением и примечаниями. — Изд. Ф. Дыдынского. — Варшава: Типогр. К. Ковалевского, 1892. — 540 с.
137. *Историки античности*: В 2 т. — Т. 1. Древняя Греция; Т. 2. Древний Рим. — М.: Правда, 1989.
138. *История Геродиана от Римской империи по кончине Марка Аврелия до избрания Младшего Гордиана*: В 8 кн. — М., 1829. — 367 с.
139. *История государства и права зарубежных стран*: В 2 ч. / Под ред. проф. О. А. Жидкова и проф. Н. А. Крашенинниковой. — М., 1997. — Ч. 1. — 610 с.
140. *История Греции со времени Пелопоннесской войны*: Сб. ст. / Под ред. Н. Н. Шамонина, Д. М. Петрушевского. — М., 1986. — Вып. 1–2.
141. *История древнего мира.* — 3-е изд., испр. и доп. / Под ред. И. М. Дьяконова, В. Д. Нероновой, И. С. Свенцицкой. — М.: Наука, 1989. — Кн. 1–3.
142. *История Древнего мира.* — СПб., 1998.
143. *История Древнего мира. Ч. 2. Греция и Рим* / Ред. И. Н. Пикус. — М., 1982. — С. 213.
144. *История Древнего мира. Древний Рим* / А. Н. Бадак, И. Е. Войнич, Н. М. Волчек и др. — Минск: Харвест, 2000. — 864 с.
145. *История Древнего Рима: Учеб. для вузов по спец. "История.* — 4-е изд., перераб. и доп. / В. И. Кузищин, И. Л. Маяк, И. А. Гвоздева и др.; Под ред. В. И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 2001. — 383 с.

146. *История Древнего Рима: Учебник.* — 2-е изд., перераб. и доп. / Под ред. В. И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1981. — 336 с.
147. *История Древней Греции* / Под ред. В. И. Кузищина. — М.: Высш. шк., 1986. — 166 с.
148. *История Европы.* — М., 1988. — Т. 1.
149. *История политических и правовых учений: Домарксистский период.* — М., 1993.
150. *История политических и правовых учений.* — М.: Юрид. лит., 1991.
151. *История политических и правовых учений: Учеб. для юрид. вузов* / Под ред. В. Нерсисянца. — М., 1999.
152. *История политических и правовых учений: Древний мир.* — М.: Наука, 1985. — 349 с.
153. *Історія держави і права зарубіжних країн. Хрестоматія: Навч. посіб.* — К.: Вид. дім “Ін Юре”. — 2002. — 716 с.
154. *Історія стародавнього світу.* — К.: Вища шк., 1976. — Ч. 2. — 416 с.
155. *Казанский П.* Учебник международного права публичного и гражданского. — Одесса. Типолитограф. Штаба Одесского Военного округа, 1904. — 534 с.
156. *Камаровский Л.* Основные вопросы науки международного права. — М.: Универ. типограф., Страстной бульвар, 1892. — 201 с.
157. *Кареев Н. И.* Учебная книга древней истории. — М.: Просвещение, 1997. — 320 с.
158. *Катон Марк Порций.* Земледелие. — М.; Л., 1950.
159. *Катон, Варрон, Колумелла, Плиний.* О сельском хозяйстве. — М.; Л., 1973.
160. *Катрич В. М.* Історія рабовласницької держави та права стародавньої Греції. — К., 1969. — 80 с.
161. *Каутский Карл.* Происхождение христианства. — М., 1990.
162. *Кельман М. С.* Загальна теорія держави і права. — Л., 2003.
163. *Кельман М. С., Мурашин О. Г.* Загальна теорія права. — К., 2002. — 355 с.
164. *Кессиди Ф. Х.* Сократ. — 2-е доп. изд. — М.: Мысль, 1988.
165. *Кечекьян С. Ф.* Всеобщая история государства и права. Древний мир: В 2 ч. — М., 1944. — Ч. 1.
166. *Кечекьян С. Ф.* Государство и право Древней Греции: Учеб. пособие. — М., 1963.
167. *Ковалев С. И.* История Рима: Курс лекций. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. — 743 с.

168. *Ковалев С. И., Штаерман Е. М.* Очерки по истории Древнего Рима. — М., 1956.
169. *Ковалев С. И.* История Рима. — Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1948. — 807 с.
170. *Ковалев С. И.* Основные вопросы происхождения христианства. — М.; Л.: Наука, 1964. — 258 с.
171. *Ковальов С. І., Штаєрман О. М.* Нариси з історії Стародавнього Риму. — К., 1957.
172. *Кожжевников Ф. И.* Учебное пособие по международному публичному праву: Очерки. — М.: Юриздат Минюста СССР, 1947. — 265 с.
173. *Корбишли М.* Рим и древний мир. — М., 1994.
174. *Корзун М. С.* Социально-политическая борьба в Афинах в 444–425 гг. до н. э. — Минск, 1975.
175. *Коровин Е. А.* История международного права: Пособие к лекциям. Вып. 1. От древности и до конца XVIII века. — М., 1946. — 107 с.
176. *Косарев А.* Философия мифа. Мифология и ее эвристическая значимость: Учеб. пособие для вузов. — М.: ПЕР СЭ; СПб.: Унив. кн., 2000. — 304 с.
177. *Косарев А. И.* Римское право. — М., 1986.
178. *Косидовский Зенон.* Сказания евангелистов. — М., 1987.
179. *Косидовський З.* Біблійні оповідання. — К., 1968.
180. *Котлюк В. О.* Загальна теорія держави і права. — К., 2005.
181. *Кравчук А.* Перикл и Аспазия. — М., 1991.
182. *Крист К.* История времен римских императоров от Августа до Константина. — Ростов н/Д, 1997. — Т. 1–2.
183. *Крывелев И. А.* Библия: историко-критический анализ. — М., 1985.
184. *Ксенофонт.* Греческая история // Историки античности. — М., 1989. — Т. 1. — С. 405–500.
185. *Ксенофонт.* Лакедемонская полития // Хрестоматия по истории Древней Греции / Под ред. Каллистова. — М., 1964. — С. 123–126, 130–133, 135–137.
186. *Кто есть кто в античном мире.* — М., 1993.
187. *Кубланов М. М.* Возникновение христианства. — М., 1974.
188. *Кузищин В. И.* Античное классическое рабство как экономическая система. — М., 1990.
189. *Кузищин В. И.* История Древнего Рима. — М., 2001.
190. *Кузищин В. И.* Очерки по истории землевладения Италии II в. до н. э. — I в. н. э. — М., 1966. — 430 с.

191. *Кузицин В. И.* Римское рабовладельческое поместье II в. до н. э. — I в. н. э. — М., 1973. — 395 с.
192. *Кузицин В. И.* Генезис рабовладельческих латифундий в Италии II в. до н. э. — I в. н. э. — М., 1976.
193. *Кузицин В. И.* Очерки по истории земледелия Италии II в. до н. э. — I в. н. э. — М., 1966.
194. *Кулаковский Юлиан.* Наделение ветеранов землей и военные поселения в Римской империи. — К., 1881.
195. *Куманецкий К.* История культуры Древней Греции и Древнего Рима. — М., 1990.
196. *Кун Н. А.* Легенды и мифы Древней Греции. — М., 1986.
197. *Курс международного права.* — М.: Наука, 1967. — Т. 1. — 284 с.
198. *Левин Д. Б.* История международного права. — М.: Изд-во ИМО, 1962. — 136 с.
199. *Легенды и сказания Древней Греции и Древнего Рима.* — М., 1990.
200. *Лисовый И. А., Ревяко К. А.* Античный мир в терминах, именах и названиях: Слов.-справ. по истории и культуре Древней Греции и Древнего Рима / Науч. ред. А. И. Немировский. — Минск: Беларусь, 1996. — Т. 2. — 253 с.
201. *Лист Ф.* Международное право в систематическом изложении: Пер. с 6-го нем. изд.; Под ред. проф. В. Э. Грабаря. — Юрьев (Дерпт): Типогр. К. Матиссена, 1912. — 574 с. + CLXXXIV.
202. *Лисовий І. А.* Античний світ у термінах, іменах і назвах. Довідник з історії та культури Стародавньої Греції і Стародавнього Риму. — Львів: Вища шк., 1988. — 200 с.
203. *Лосев А. Ф.* Гомер. — М., 1960.
204. *Лосев А. Ф., Тахо-Годи А. А.* Платон. — М., 1977.
205. *Лукашук И. И.* Международное право. Общая часть: Учебник. — М.: БЕК, 1996. — 371 с.
206. *Лурье С. Я.* Демокрит. — Л., 1970.
207. *Любовь земная и любовь небесная.* — М., 1991.
208. *Мадіссон В. В., Ларченко Л. І., Степіко В. П., Діденко Л. Я.* Історія розвитку політичної думки: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1996. — 176 с.
209. *Макарчук В. С.* Загальна історія держави і права зарубіжних країн. — К.: Атіка, 2001. — 624 с.
210. *Макарчук В. С.* Основи римського приватного права: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2000. — 176 с.
211. *Малая история искусств.* — М., 1972.

212. *Малков А. Д.* Сущность договора в римском праве // Древнее право. — М.: Спарк, 1999. — 1(4). — С. 180–187.
213. *Манукян К. А.* Принцип равноправия государств в международном праве. — Ереван: Изд-во Ереван. ун-та. — 1975. — 201 с.
214. *Маркс Энтони, Тинджей Грэхем.* Римляне: Пер. с англ. — М.: Росмэн, 1997. — 96 с.
215. *Мартенс Ф.* Современное международное право цивилизованных народов. — 4-е изд., доп. и испр. — СПб.: Типогр. А. Бенке. — 1898. — Т. 1. — 434 с.
216. *Мартиненко П. Ф.* Функції джерел права: внесок в теорію правової політики // Вісн. Київського ун-ту. Суспільно-політичні науки. Вип. 6. — К.: Либідь, 1992. — С. 3–16.
217. *Масперо М.* Древняя история. — СПб., 1892.
218. *Массон В. М.* Экономика и социальный строй древних обществ (по данным археологии). — Л., 1976.
219. *Материалисты* Древней Греции. — М., 1995.
220. *Матюшин Г. Н.* У истоков человечества. — М., 1972.
221. *Матюшин Г. Н.* У колыбели истории. — М., 1982.
222. *Машкин Н. А.* История Древнего мира: Учеб.-метод. пособие для студентов-заочников пед. ин-тов. — М., 1951.
223. *Машкин М. О.* Історія Стародавнього Риму. — К., 1952.
224. *Маяк И. Л.* Рим первых царей: генезис римского полиса. — М., 1989.
225. *Мирзаев С. Б.* Полибий: древнегреческий мыслитель и политик. — М., 1985.
226. *Міжнародне право / За заг. ред. І. І. Лукашука, В. А. Василенка.* — К.: Вища шк., 1971. — 378 с.
227. *Мірошниченко М. І., Мірошниченко В. І.* Історія вчень про державу і право: Навч. посіб. — К.: Атіка, 2001. — 224 с.
228. *Моммзен Т.* История Рима. — М., 1937. — Т. 2.
229. *Моммзен Т.* История Рима. — М., 1949. — Т. 5.
230. *Моммзен Т.* История Рима: В 5 т. — Т. 2; Кн. 4. От битвы при Пидне до смерти Суллы. — М.: ООО “Изд-во АСТ”; Харьков: Фолио, 2001. — 525 с.
231. *Моммзен Т.* История Рима. Т. 3; Кн. 5. От смерти Суллы до битвы при Тапсе. — М.: ООО “Изд-во АСТ”; Харьков: Фолио, 2002. — 655 с.
232. *Моммзен Т.* История Рима. Т. 5; Кн. 8. Провинции от Цезаря до Диоклетиана. — М.: ООО “Изд-во АСТ”; Харьков: Фолио, 2002. — 749 с.
233. *Мыслители* Греции. От мифа к логике. — М., 1998.

234. *Мыслители* Рима. Наедине с собой. — М., 1998.
235. *Назарова Н. С.* История политической мысли. — Одесса, 1991.
236. *Немировский А. И.* История Древнего мира: Античность: В 2 ч. — М.: Владос, 2000.
237. *Немировский А. И.* История раннего Рима и Италии. — Воронеж, 1962.
238. *Нерсесянц В. С.* Платон. — М.: Юрид. лит., 1984.
239. *Нерсесянц В. С.* Политические учения Древней Греции. — М.: Наука, 1979. — 263 с.
240. *Нерсесянц В. С.* Сократ. — М.: Наука, 1977.
241. *Нерсесянц В. С.* История политических и правовых учений. Древний мир. — М., 1985.
242. *Нерсесянц В. С.* Право и закон. Из истории правовых учений. — М.: Наука, 1983. — 366 с.
243. *Нерсесянц В.* Платон. — М., 1984.
244. *Нефедов С. А.* История древнего мира. — М.: ВЛАДОС, 1996. — 392 с.
245. *Нечай Ф. М.* Образование Римского государства. — Минск, 1972.
246. *Новгородцев П. И.* Историческая школа юристов, ее происхождение и судьба. Опыт характеристики основ школы Савиньи в их последовательном развитии. — М., 1896. — 226 с.
247. *Новицкий И. Б.* Римское право. — М., 1997.
248. *Окішнєвич Лев.* Вступ до науки про право і державу. — Мюнхен, 1987.
249. *Омельченко О. А.* Римское право. — М., 2000.
250. *Оппенгейм Л.* Международное право. — М.: Изд-во иностр. лит., 1948. — Т. 1; полутом 1. — 407 с.
251. *Орач Є. М., Тицик Б. Й.* Основи римського приватного права. — К.: Юрінком Інтер, 2000. — 272 с.
252. *Павленко Ю.* Історія світової цивілізації. — К., 1996.
253. *Памятники* римского права: Законы. — М., 1997.
254. *Панченко Д. В.* Платон и Атлантида. — М., 1990.
255. *Пацуканис Е.* Очерки по международному праву. — М.: Сов. законодательство, 1935. — 223 с.
256. *Перетерский И. С.* Дигесты Юстиниана. — М., 1956.
257. *Петров В. С.* Тип и формы государства. — М., 1981.
258. *Пич Сьюзан, Миллард Энн.* Греки: Пер. с англ. — М.: Росмэн, 1996. — 96 с.
259. *Підпригора О. А.* Основи римського приватного права. — К.: Вентурі, 1997. — 333 с.

260. *Підпригора О. А.* Римське право. — К., 2003.
261. *Платон* и его эпоха. — М., 1979.
262. *Платон.* Государство. Сочинения: В 3 т. — М.: Мысль, 1971. — Т. 3; Ч. 1.
263. *Платон.* Законы. — Сочинения: В 3 т. — М.: Мысль, 1971.
264. *Платон.* Избранные диалоги. — М., 1965.
265. *Платон.* Собрание сочинений: В 4 т. — М., 1990.
266. *Платон.* Сочинения: В 3 т. — М., 1968–1972.
267. *Платон.* Сочинения: В 3 т. — М.: Мысль, 1972. — Т. 3; Ч. 2. — 678 с.
268. *Платон.* Творения Платона: В 15 т. — СПб., 1922–1929.
269. *Плиний Младший.* Письма / Отв. ред. А. И. Доватур. — 2-е изд. — М.: Наука, 1984. — 407 с.
270. *Плутарх.* Избранные сочинения: В 2 т. — М., 1987.
271. *Плутарх.* Катон Старший // Плутарх. Сравнительные жизнеописания. — М., 1961.
272. *Плутарх.* Моралии. Наставления по управлению государством // Вестн. древней истории. — 1978. — № 4. — С. 211–234.
273. *Плутарх.* Сочинения. — М., 1983.
274. *Плутарх.* Сравнительные жизнеописания: В 3 т. — М., 1961.
275. *Поппер К.* Відкрите суспільство та його вороги: В 2 т. — К.: Основи, 1994. — Т. 1.
276. *Практикум* по истории древнего мира. — М., 1972.
277. *Пролевев С. В.* История античной философии. — М.: Рефл-бук; К.: Ваклер, 2001. — 512 с.
278. *Пухта Ф.* Курс Римского гражданского права. — М.: Изд. Ф. Н. Плевако, 1874. — Т. 1. — 550 с.
279. *Разумович Н.* Политическая и правовая культура. Идеи и институты Древней Греции. — М.: Наука, 1989.
280. *Ранович А. Б.* Источники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. — М., 1990.
281. *Редис Бетти.* Кто есть кто в античном мире: Пер. с англ. — М.: Детская кн., 1993. — 320 с.
282. *Реймон Арон.* Мир і війна між націями. — К.: МП “Юніверс”, 2000. — 688 с.
283. *Рижский М. И.* Библейские пророки и библейские пророчества. — М., 1987.
284. *Римские древности:* Краткий очерк / Под ред. И. В. Алферовой. — Смоленск: Русич, 2001. — 384 с.

285. *Римские* стоики. Сенека. Эпиктет. Марк Аврелий. — М.: Республика, 1995.
286. *Розин В. М.* Генезис права. — М.: Издат. дом “Nota Bene”, 2001. — 208 с.
287. *Рябов С.* Політологічна теорія держави. — К., 1996.
288. *Свенцицкая И. С.* Раннее христианство: страницы истории. — М.: Политиздат, 1987. — 336 с.
289. *Светоний Г. Т.* Жизнь двенадцати цезарей / Пер. с лат. М. Л. Гаспарова. — М.: Правда, 1991. — 512 с.
290. *Світова* класична думка про державу і право: Навч. посіб. — К.: Юрінком Інтер, 1999. — 400 с.
291. *Себайн Г., Торсон Т.* Історія політичної думки. — К., 1997.
292. *Семенов В. Г., Шаповал В. Н., Шульженко Ф. Ф.* К вопросу о философских основаниях права. — К., 1995.
293. *Семенова В. В.* Марк Порций Катон Старший. Политики и идеология в Римской республике в первой половине II ст. до н. э. — М., 1972.
294. *Сергеев В. С.* Історія Стародавньої Греції. — К.: Рад. шк., 1950. — 512 с.
295. *Серра В.* Весь Рим / Пер. с итал. Ю. Мелиховой. — Флоренция: Bonechi Edizioni “Il Turismo”, 1994. — 144 с.
296. *Сидорова Г. А.* Афины. — М., 1967.
297. *Синайский В. И.* Очерки по истории землевладения и права в Древнем Риме. — Юрьев, 1908. — Т. 1.
298. *Синайский В. И.* Очерки по истории землевладения и права в Древнем Риме. — К., 1913. — Т. 2.
299. *Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В.* Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки. — К.: Основи, 1996. — 717 с.
300. *Современный словарь-справочник: Античный мир.* — М.: Олимп: ООО “Изд-во АСТ”, 2000. — 480 с.
301. *Стародавня* Греція / За ред. С. Л. Утченка, Д. П. Каллістова. — К., 1955.
302. *Степанова А. С.* Философия Древней Стои. — СПб., 1995.
303. *Страхов М. М.* Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2003.
304. *Таранов П. С.* Анатомия мудрости: 120 философов: В 2 т. — Симферополь, 1997. — Т. 1. — 624 с.
305. *Тацит Корнелий.* Сочинения: В 2 т. / Отв. ред. С. Л. Утченко. — Т. 1. Аналы. Малые произведения. — Л.: Наука, 1969. — 444 с.
306. *Тимошенко В. Е.* Материализм Демокрита. — М., 1959.
307. *Тит Ливий.* История Рима от основания города: В 3 т. — М., 1989–1993.
308. *Тищик Б. Й.* Історія держави і права країн Стародавнього світу: Навч. посіб. — Львів: Світ, 2001. — 384 с.

309. *Ткаченко В. В.* Історія Стародавнього світу (Первісне суспільство, Стародавній Схід, Греція та Рим). — Чернігів, 1998. — 117 с.
310. *Толстых В. И.* Сократ и мы. — М., 1981.
311. *Туманов В. А.* Буржуазная правовая идеология. К критике учений о праве. — М.: Наука, 1971. — 381 с.
312. *Утченко С. Л.* Древний Рим. События. Люди. Идеи. — М., 1969.
313. *Утченко С. Л.* Политические учения Древнего мира. — М., 1977.
314. *Утченко С. Л.* Стародавній Рим. — К., 1952.
315. *Утченко С. Л.* Цицерон и его время. — М., 1986.
316. *Утченко С.* Политические учения Древнего Рима III–I вв. до н. э. — М., 1977.
317. *Федоров К. Г.* Історія держави і права зарубіжних країн: Навч. посіб. — К.: Вища шк., 1994. — 464 с.
318. *Федорова Е. В.* Императорский Рим в лицах. — М.: Изд-во МГУ, 1979. — 463 с.
319. *Федорова Е. В.* Люди императорского Рима. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 366 с.
320. *Фрагменты* ранних греческих философов. — М., 1989.
321. *Фролов Е. Д.* Факел Прометей. Очерки античной общественной мысли. — Л., 1991.
322. *Фукидид.* История // Историки античности. — М., 1989. — Т. 1. — С. 205–402.
323. *Фюстель де Куланж Н. Д.* Римский колонат: Пер. с фр. / Под ред. И. М. Гревса. — СПб., 1908.
324. *Хафнер Г.* Выдающиеся портреты античности. 337 портретов в слове и образе. — М.: Прогресс, 1984. — 312 с.
325. *Хома Н. М.* Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 2003. — 475 с.
326. *Хрестоматия* по всеобщей истории государства и права: В 2 т. — М., 1996.
327. *Хрестоматия* по истории Древнего мира / Под ред. В. И. Кузищина. — М., 1987.
328. *Хрестоматия* по истории Древнего мира / Под ред. В. В. Струве. — М., 1953.
329. *Хрестоматия* по истории Древнего мира: Пособие для учителей. — М., 1991.
330. *Хрестоматия* по истории Древнего Рима / Под ред. В. И. Кузищин. — М.: Высш. шк., 1987. — 431 с.

331. *Хрестоматія по історії Древнього Рима* / Под ред. С. Л. Утченко. — М., 1962.
332. *Хрестоматія по історії Древньої Греції* / Под ред. Д. П. Каллистова. — М.: Мисль, 1964. — 696 с.
333. *Циркин Ю. Б.* Мифы Древнего Рима. — М.: ООО “Изд-во Астрель”; ООО “Изд-во АСТ”, 2000. — 560 с.
334. *Цицерон Марк Туллий.* Диалоги. О государстве. О законах. — М.: Науч.-издат. центр “Ладомир”; Наука, 1994. — 223 с.
335. *Чаньшев А. С.* Аристотель. — М., 1981.
336. *Человек в мире чувств: Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени* / Отв. ред. Ю. Л. -Бессмертный. — М.: Рос. гос. гуманит. ун-т, 2000. — 582 с.
337. *Черниловский З. М.* Всеобщая история государства и права. — М.: Юристъ, 1996. — 576 с.
338. *Чертков В. Г.* Римский мудрец Эпиктет, его жизнь и учение. — М., 1991.
339. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн. — К., 1994.
340. *Шевченко О. О.* Історія держави і права зарубіжних країн: Хрестоматія. — К., 1995.
341. *Шифман И. Ш.* Цезарь Август. — Л.: Наука, 1990. — 200 с.
342. *Шишова И. А.* Раннее законодательство и становление рабства в античной Греции. — Л.: Наука, 1991. — 224 с.
343. *Штаерман Е. М.* Рабовладельческие отношения в ранней Римской империи. — М., 1971.
344. *Штаерман Е. М.* Рассвет рабовладельческих отношений в Римской республике. — М., 1964.
345. *Штаерман Е. М.* Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. — М., 1961.
346. *Шталь И. В.* Гомеровский эпос: Опыт текстологического анализа “Илиады”. — М., 1958.
347. *Шульженко Ф. П.* Історія вчень про державу і право. — К., 1997.
348. *Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г.* Історія політичних і правових вчень: Навч. посіб. — 2-ге вид., стереотип. — К.: Юрінком Інтер, 2001. — 304 с.
349. *Щёкин Г. Ф.* Социальная философия истории. — К., 1996.
350. *Эйхельман.* Исторический очерк учений о праве и государстве. — К., 1893.
351. *Юркевич Памфіл.* Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник. — 2-ге вид. — К.: Ред. журн. “Укр. світ”, 2000. — 756 с.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Хронологічна таблиця з історії Стародавньої Греції (всі дати до н. е.)

Крито-мікенський період (доба енеоліту і бронзи)

XXXVIII–XXII ст.	Ранньомінойський період
XXII–XVII ст.	Середньомінойський період
Середина XVIII — середина XV ст.	Виникнення і час існування єдиної держави на Криті
Друга половина XV ст.	Занепад Критської держави. Розселення ахейців на островах Егейського архіпелагу
XIV–XII ст.	Розквіт ахейських царств на Пелопоннесі (Мікени і Пілос)
Кінець XIII ст.	Напад ахейців на Трою (“Троянська війна”)
Друга половина XII — початок XI ст.	Переселення дорійців і завоювання ними Пелопоннесу, Криту та південно-західного узбережжя Малої Азії
XI–IX ст.	“Гомерівський період” (доба поширення заліза)

Архаїчний період

VIII–VI ст.	Велика грецька колонізація країн Середземномор'я
Друга половина VII — початок VI ст.	Тиранія в Коринфі
Близько 640 р.	Спроба Кілона захопити владу в Афінах (“Кілонова скверна”)
621 р.	Законодавство Драконта в Афінах

594 р.	Законодавство Солона (встановлення демократичного державного устрою в Афінах)
VI ст.	Доба розквіту іонійської натурфілософії
Близько 560–527 рр.	Тиранія Пісістрата в Афінах
Середина VI ст.	Виникнення Пелопоннеського союзу
510 р.	Вторгнення спартанців в Аттику і падіння тиранії Гіппія в Афінах
509 р.	Повстання в Афінах. Демократична конституція Клісфена
508–506 рр.	Боротьба афінян зі Спартою та її союзниками за збереження демократії в Афінах

Класичний період

500–449 рр.	Греко-перські війни
500–494 рр.	Повстання іонійських міст проти персів
492 р.	Перша спроба вторгнення персів у Балканську Грецію
490 р.	Перське вторгнення на Архіпелаг і в Аттику. Битва під Марафоном
480–479 рр.	Навала Ксеркса на Грецію
480 р.	Битви біля Фермопілів, мису Артемісій, острова Саламін
479 р.	Битва біля Платеїв, мису Мікале
478–477 рр.	Організація Делоського (1-го Афіньського) морського союзу
462 р.	Демократичне законодавство Ефіяльта
454 р.	Перенесення союзної скарбниці з Делосу в Афіни. Перетворення Морського союзу в Афіньську “архе”.
449 р.	Калліїв мир
457–445 рр.	Перша війна між Афінами і Спартою за гегемонію у Греції
431–404 рр.	Пелопоннеська війна
431–421 рр.	Архідамова війна
425 р.	Бої на Сфактерії
422 р.	Бій біля Амфіполя

421 p.	Нікіїв мир
415–413 pp.	Експедиція афінян на Сицилію. Облога Сіракуз
413–404 pp.	Декелейська війна
411 p.	Олігархічний переворот у Афінах
406 p.	Битва біля Аргінуських островів. Процес стратегів
405 p.	Битва біля Егоспотамів — знищення афінського флоту
404 p.	Капітуляція Афін
404–403 pp.	Тиранія тридцяти в Афінах
401–400 pp.	Експедиція Кіра Молодшого. Відступ 10000 грецьких найманців
395–387 pp.	Коринфська війна
387–379 pp.	Гегемонія Спарти в Греції
387 p.	Аталкідів мир
379 p.	Демократичний переворот у Фівах
378–355 pp.	2-й Афінський морський союз
371 p.	Розгром спартанців біля Левктрів. Розпад Пелопоннеського союзу
371–362 pp.	Політичне переважання Фів
362 p.	Битва біля Мантінеї
355–346 pp.	“Священна” війна. Втручання Філіппа Македонського в грецькі справи
338 p.	Битва біля Херонеї і встановлення македонської гегемонії в Греції

Доба еллінізму

337 p.	Коринфський (панеллінський) конгрес
336–323 pp.	Час правління Александра Македонського
334–325 pp.	Східні походи Александра Македонського
334 p.	Битва на Граніку
333 p.	Битва біля Ісса
331 p.	Битва біля Гавгамелів
330–327 pp.	Війни Александра в Індії

323 р.	Війни Александра в Согдіані
327–325 рр.	Смерть Александра Македонського
323–322 рр.	Повстання греків проти панування македонян (“Ламійська війна”)
323–301 рр.	Війни воєначальників (діадохів) Александра
301 р.	Битва біля Іпса
Близько 367–168 рр.	Етолійський союз
Близько 280–146 рр.	Ахейський союз
323–30 рр.	Династія Птолемеїв у Єгипті
312–64 рр.	Династія Селевкідів у Азії
276–168 рр.	Династія Антігонідів у Македонії
283–133 рр.	Династія Атталідів у Пергамі
245–221 рр.	Реформи спартанських царів Агіса IV і Клеомена III
207–192 рр.	Тиранія Набіса в Спарті
200–197 рр.	Друга війна Риму з Македонією
168 р.	Знищення римлянами Македонського царства
146 р.	Зруйнування Коринфа і остаточне завоювання римлянами Греції

Хронологічна таблиця з історії Стародавнього Риму (всі дати до н. е.)

Перша половина II тис.	Селища на палях у північній частині Апеннінського півострова
Друга половина II тис.	Селища на палях (“терамери”) на південь від р. По
Кінець II — початок I тис.	Поселення типу “Вілланова”
X–IX ст.	Найдавніші поселення на території міста Рима
IX ст.	Виникнення етрусських міст у центральній частині Апеннінського півострова
754–753 рр.	Традиційна дата заснування Рима
VIII–VI ст.	“Царський” період в історії Рима
Кінець VII ст.	Підкорення Рима етрусськими правителями
Середина VI ст.	Реформа суспільного устрою в Римі, яку приписують цареві Сервію Туллію
510 р.	Падіння царського державного ладу в Римі

Доба Римської республіки

494 р.	Встановлення посади народних трибунів
451–450 рр.	Комісія “децемвірів”
449 р.	Закон Валерія і Горация про права римських громадян
445 р.	Закон трибуна Канулея про шлюби
Середина V ст.	Вторгнення в північну Італію кельтських племен. Розгром етрусських міст. Захоплення кельтами долини р. По
390 (387?) р.	Вторгнення кельтів у Лаціум. Розгром Рима

367 p.	Закони народних трибунів Ліцінія і Секстія
340–338 pp.	Війна римлян з латинськими союзниками
327–304 pp.	Друга війна римлян з самнітами
326 p.	Закон трибуна Петелія про заборону боргового рабства для римських громадян
321 p.	Поразка римлян у Кавдінській ущелині
298–290 pp.	Третя війна римлян з самнітами
287 p.	Закон диктатора Гортензія (завершення боротьби плебеїв з патриціями)
280–275 pp.	Війна римлян з царем Епіру Пірром
279 p.	Битва під Аускулом (“піррова перемога”)
275 p.	Битва під Беневентом
265 p.	Підкорення римлянами етруського міста Вольсінії. Повне поширення римського панування на Центральну й Південну Італію
264–241 pp.	Перша Пунічна війна
260 p.	Битва під Мілами
256–255 pp.	Вторгнення римлян у Африку
241 p.	Битва біля Егатських островів. Укладення миру між Карфагеном і Римом
241–238 pp.	Повстання найманих військ і підкорення племен у Карфагені
237 p.	Вторгнення карфагенських військ Гамількара Барки на Іберійський півострів
229–228 pp.	Перша війна римлян з іллірійцями
223 p.	Підкорення римлянами кельтських (галльських) племен у долині р. По
218–201 pp.	Друга Пунічна війна
218 p.	Перехід карфагенської армії Ганнібала через Альпи. Битви на Тіціні і Требії
217 p.	Битва біля Тразіменського озера
216 p.	Битва під Каннами
215–205 pp.	Союз Македонії з Ганнібалом Перша війна Риму з Македонією
211 p.	Здобуття римлянами міст Капуя і Сіракузи. Армія Ганнібала під мурами Рима

210–206 pp.	Завоювання римлянами карфагенських володінь в Іберії
207 p.	Битва на Метаврі
202 p.	Битва під Замою
201 p.	Капітуляція Карфагена
200–197 pp.	Друга війна римлян з Македонією
197 p.	Битва під Кіноскефалами
192–188 pp.	Війна Риму з Антіохом III
190 p.	Битва під Магнезією
171–168 pp.	Третя війна Риму з Македонією
168 p.	Битва біля Підни. Загибель македонського царства
154–139 pp.	Боротьба лузітанських племен за свою незалежність. Віріат
149–148 pp.	Повстання в Македонії. Лжефіліпп
149–146 pp.	Третя Пунічна війна
146 p.	Зруйнування римлянами Карфагена і Коринфа
138–133 pp.	Нумантинська війна
138–132 pp.	Перше повстання рабів на Сицилії
133 p.	Трибунат Тиберія Семпронія Гракха
132–130 pp.	Повстання населення Пергамського царства під проводом Аристоніка
123–122 pp.	Трибунат Гая Семпронія Гракха
121 p.	Загибель Гая Семпронія Гракха
111–105 pp.	Війна римлян з царем Нумідії Югуртою
111 p.	Аграрний закон трибуна Спурія Торія
104–101 pp.	Друге повстання рабів на Сицилії
102 p.	Битва під Аквами Секстієвими
101 p.	Битва під Верцеллами
100 p.	Виступ популярів, очолений трибуном Аппулеєм Сатурніном
91–88 pp.	Союзницька війна в Італії
89–84 pp.	Перша війна царя Понту Мітрідата VI з Римом

88 р.	Армія Сулли захоплює Рим
87–82 рр.	Панування в Римі прихильників популярів
83–82 рр.	Громадянська війна в Італії і Римі
82–79 рр.	Диктатура Луція Корнелія Сулли
80–72 рр.	Боротьба Серторія проти сулланців в Іспанії
74–71 рр.	Повстання рабів в Італії під проводом Спартака
74–63 рр.	Третя війна Мітрідата VI проти Риму
67 р.	Закон Габінія. Боротьба Гнея Помпея з піраратами
66–62 рр.	Східні походи Гнея Помпея
63–62 рр.	Змова Луція Сергія Катіліни
60 р.	Перший триумвірат
58–50 рр.	Війни Юлія Цезаря в Галлії
53 р.	Битва під Каррами. Розпад тріумвірату
49–45 рр.	Громадянська війна між Юлієм Цезарем і його противниками
48 р.	Битва під Фарсалом. Загибель Гнея Помпея
48–47 рр.	Александрійська війна
45 р.	Битва під Мундою
44 р.	Вбивство Юлія Цезаря
43 р.	Мутинська війна. Другий триумвірат
42 р.	Битва під Філіппами
36 р.	Похід Марка Антонія проти парфян. Повалення Октавіаном панування Секста Помпея на Сицилії
31 р.	Битва біля м. Акцій
30 р.	Завоювання Октавіаном Єгипту. Загибель Марка Антонія і Клеопатри

Доба Римської імперії

30 р. до н. е.–192 р. н. е.	Рання імперія: “принципат”
30 р. до н. е.–14 р. н. е.	Принципат Августа
27 р. до н. е.	Юридичне оформлення влади Октавіана, надання йому титулу Августа (священного)

19 р.	Завершення воєн у Іспанії
12–9 рр.	Завоювання Паннонії. Вторгнення римлян у Германію
4 р. н. е.	Закон про обмеження відпускання рабів на волю
6–9 рр.	Повстання в Далмації і Паннонії
9 р.	Повстання в Германії Битва в Тевтобурзькому лісі
10 р.	Закон про страту всіх рабів у разі вбивства одним з них свого хазяїна
14–37 рр.	Принципат Тиберія
14 р.	Військові заколоти в Паннонії і Германії
17–24 рр.	Повстання в Нумідії
21 р.	Повстання у Фракії і Галлії
37–41 рр.	Принципат Гая Цезаря (Калігули)
41–54 рр.	Принципат Клавдія
42 р.	Завоювання Мавританії
43 р.	Завоювання Британії
54–68 рр.	Принципат Нерона
64 р.	Пожежа в Римі
66–73 рр.	Повстання в Іудеї
68 р.	Повстання в Галлії
68–69 рр.	Громадянська війна в Римській імперії
69–96 рр.	Правління династії Флавіїв
69–79 рр.	Принципат Веспасіана Флавія
73 р.	Ценз римського сенату. Включення до нього провінційної рабовласницької знаті
79 р.	Вибух вулкана Везувія. Загибель міст Помпеїв, Геркуланума, Стабії
81–96 рр.	Принципат Доміціана Флавія
96–192 рр.	Правління династії Антонінів ("Золота доба" Римської імперії)
98–117 рр.	Принципат Траяна
101–106 рр.	Завоювання Дакії
114–117 рр.	Війни з Вірменією і Парфією

115–117 pp.	Повстання іудейського населення в Кирені, Єгипті, на Кипрі
117–138 pp.	Правління імператора Адріана
32–135 pp.	Повстання в Іудеї під проводом Сімона Бар-Кохби
138–161 pp.	Правління імператора Антоніна Пія
161–180 pp.	Правління імператора Марка Аврелія
161–165 pp.	Напад парфян і війна з ними
Близько 165 p.	Масова епідемія (чуми?) серед населення Римської імперії
167–180 pp.	Вторгнення маркоманів у римські провінції. Маркоманські війни
180–192 pp.	Правління імператора Коммода
193–197 pp.	Громадянські війни в Римській імперії. Боротьба за імператорський трон
193–235 pp.	Правління династії Северів
212 p.	Едикт про дарування прав римського громадянства всьому вільному населенню Римської імперії

Політична криза Римської імперії.

Доба “солдатських імператорів”

260–ті pp.	Масові вторгнення варварських племен у межі імперії. Повстання рабів на Сицилії
280–ті pp.	Повстання сільського населення (“багаудів”) у Галлії

Доба домініату

284–305 pp.	Правління імператора Діоклетіана
293 p.	Адміністративні реформи
301 p.	Грошова реформа. Едикт про ціни
303–304 pp.	Едикти проти християн. Масові переслідування і страти християн
306–337 pp.	Правління імператора Костянтина
313 p.	Міланський едикт про віротерпимість
316 p.	Едикт про прикріплення куріалів

325 р.	Збори християнських єпископів у Нікеї (перший “Вселенський собор”)
330 р.	Проголошення Костянтинополя другою столицею Римської імперії
332 р.	Едикт про вічне закріплення колонів на їхніх ділянках
361–363 рр.	Правління імператора Юліана
378 р.	Битва під Адріанополем
379–395 рр.	Правління імператора Феодосія I
394 р.	Проголошення християнства державною релігією Римської імперії. Заборона Олімпійських ігор, закриття і розгром храмів
395 р.	Остаточний поділ Римської імперії на Західну і Східну
410 р.	Здобуття і розгром Риму готами Аларіха
429 р.	Завоювання вандалами Африки
455 р.	Розгром Риму вандалами
476 р.	Скинення імператора Ромула Августула (падіння Римської імперії)

Основні одиниці міри і ваги античних держав

Стародавня Греція

Міри довжини

Стадіон, стадіос (стадій) — 6 плетрів	184,97 м
Плетрон (плефр) — 16 2/3 оргій	30,83 м
Оргія — 4 лікті	1,85 м
Пехіс (лікоть) — 1 1/2 ступні	0,4624 м
Дактиль (ширина пальця)	0,0193 м

Міри рідини

Метретес, метрет — 12 хусів	39,39 л
Хус — 12 котіл	3,283 л
Котіле — 6 кіафів	0,2736 л
Кіаф	0,0456 л

Міри сипучих тіл

Медімнос, медимн — 6 ектеус	52,53 л
Ектеус — 8 хойніксів	8,754 л
Хойнікс — 4 котіл	1,094 л
Котіле	0,274 л

Вага і монети

Талант — 60 мін	26,2 кг
Мна, міна — 100 драхм	436,6 г
Драхма — 6 оболів	4,366 г
Оболос, обол — 8 халькусів	0,728 г
Халькус	0,091 г

Стародавній Рим

Міри довжини

Міля — 1000 кроків — 5000 футів	1481,65 м
---------------------------------	-----------

Крок — 5 футів	1,4815 м
Градус — 2,5 фута	0,7407 м
Фут	0,2963 м

Міри площі

Сальтус — 4 центурії — 800 югерів	201,456 га
Центурія — 200 югерів	50,365 га
Югер	2534,4 м ²

Міри рідини

Міх — 20 амфор	535,27 л
Амфора — 2 урни	26,2665 л
Урна — 4 конгія	13,1328 л
Конгій — 6 секстаріїв	3,2832 л
Секстарій — 12 кіафів	0,5472 л
Кіаф	0,0465 л

Міри сухих тіл

Геміна — 1/32 модія	0,274 л
Секстарій — 1/16 модія	0,547 л
Модій	8,754 л

Міри ваги

Фунт — 12 унцій	327,45 г
Унція — 144 селікви	27,288 г
Селіква	0,189 г

Словник термінів

- Апріорі* — знання, що передує досвіду і не залежить від нього
- Держава* — спосіб організації влади в суспільстві
- Державно-правова теорія* — форма наукового відображення дійсності, сукупність ідей, поглядів, концепцій, вчень, уявлень про державу і право
- Державність* — принцип, що впорядковує життя людей
- Доктрина* — теорія, система поглядів — провідний теоретичний або політичний принцип у діяльності держави
- Закономірність* — певна впорядкованість подій, відносна постійність, сталість головних детермінуючих факторів, регулятивність зв'язку між речами
- Егалітаризм* — різновид утопічного соціалізму, що обстоює принципи зрівняльного розподілу засобів виробництва між дрібними приватними власниками і організації виробництва на основі індивідуального господарства
- Етатизм* — соціологічна доктрина, яка обґрунтовує необхідність активного втручання держави в економічну, політичну та інші сфери життя суспільства
- Ідеал* — уявлення про найвищу досконалість, котра як взірць, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини
- Ідеологія* — система політичних, економічних, правових, моральних, етичних, філософських і релігійних поглядів, що виражають інтереси певних соціальних груп
- Ідея* — первісна форма розв'язання наукової проблеми. Як форма пізнання навколишнього світу ідея не тільки відображає об'єкт, а й виражає способи практичної реалізації знань про нього
- Іманентне* — внутрішньо притаманне, на протигагу трансцедентному — зовнішньому
- Категорія* — “граничне” узагальнене поняття, що відображає найсуттєвіші властивості, закономірності та відношення реальної дійсності, визначає характер і рівень науково-теоретичного мислення епохи

Концепція — основна ідея будь-якої теорії

Космополітизм — тип світогляду, для якого характерне обстоювання необхідності заміни національного громадянства світовим

Натуралізм — філософський погляд на світ з точки зору заперечення ролі “надприродного” в універсальному принципі пояснення всього суцього

Поняття — закріплені в пам’яті знання про найзагальніші, найсуттєвіші ознаки предмета або явища

Самореалізація — свідомо, цілеспрямована матеріально-практична, соціальна й духовна діяльність особи, спрямована на реалізацію власних сил, здібностей, обдарувань, можливостей

Соціальний інститут — одна з форм організації суспільного життя, створювана для захисту інтересів і регулювання діяльності суспільства, підтримання стійкості та динамізму суспільних відносин

Споглядання — емпіричний ступінь пізнання, в основі якого лежить безпосереднє чуттєве відображення об’єкта

Принцип — центральне поняття, основоположна ідея, яка пронизує всю систему знання і субординує його

Прогрес — тип розвитку, коли переважають можливості формотворення, появи нового, коли зміни в системі відбуваються в напрямі її зміцнення й удосконалення, в напрямі ствердження багатоманітності її функціональних виявів

Регрес — тип розвитку, який демонструє перевагу руйнівних тенденцій, спрощує й збіднює форми, дезінтегрує цілісність

Розвиток — послідовні необоротні якісні зміни, що визначають функціонування системи, її спрямованість

Світогляд — узагальнена система знань, поглядів, вірувань, уявлень звернених на об’єктивний світ і місце людини в ньому, на ставлення людини до навколишньої дійсності та до самої себе, її норми поведінки, цінності, ідеали

Світогляд міфологічний — історичний тип світогляду, в якому переважає світовідчуття над світорозумінням. Центальною ідеєю міфологічного світогляду є ідея космоцентризму (космічне світовідчуття)

Світогляд релігійний — історичний тип світогляду, в якому переважає світосприйняття над світорозумінням. Центальною ідеєю релігійного світогляду є ідея теоцентризму (в центрі світобудови мислиться Бог)

Світогляд науковий — філософськи осмислене знання. Науковий світогляд ґрунтується на принципах раціонального пізнання, має чітку структуру, логічно оформлений, виходить із критичного ставлення до змісту світоглядних уявлень. Центральними ідеями наукового світогляду є історично мінливі ідеї антропоцентризму, техноцентризму та ідея коеволюції

Сутність — категорія, що виражає головне, основне, визначальне в предметі, таке, що зумовлене глибинними необхідними, внутрішніми зв'язками й тенденціями розвитку і пізнається на рівні теоретичного мислення

Теократія — форма правління, за якої глава церкви водночас є главою держави

Тотальність — повнота, всеосяжність охоплення всіх аспектів дійсності

Уява — фантазія, творча здатність людини, що полягає в утворенні нових образів, ідей у наочно-чуттєвій і абстрактній сферах

Уявлення — чуттєво-наочний образ предметів, явищ дійсності, світу в цілому, який містить узагальнення суспільного та індивідуального досвіду людини

Харизма — благодать, божественний дар святості, непогрішимість лідера

Цивілізація — соціокультурна система, що включає в себе соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні та релігійні його основи, рівень гармонії людини і природи, рівень свободи особистості: економічної, політичної, соціальної і духовної

ЗМІСТ

Вступ до “Історії держави і права зарубіжних країн”.	
Предмет і завдання курсу. Історія розвитку науки про державу і право. Методологія	3
<i>Лекція 1.</i> Деміфологізація політико-правових поглядів у період становлення Давньогрецької держави. Гомер. Гесіод. “Сім мудреців”. Піфагор і піфагорійці. Геракліт	15
<i>Лекція 2.</i> Вчення про державу і право доби розквіту філософії та політичної думки. Демокрит. Софісти і Сократ. Теорія міста-держави: ідеальна держава Платона та ідеал держави Аристотеля	21
<i>Лекція 3.</i> Концепції держави і права елліністичної доби: стрибок від проблем космосу до проблем людини. Рационалістичне обґрунтування державно-правових відносин. Етика Епікура. Стоїцизм і теорії світової держави і природного права. Полібій. Доля як загальний природний закон, що керує Всесвітом	46
<i>Лекція 4.</i> Розвиток державно-правових концепцій у Стародавньому Римі. Цицерон. Сенека та ідея духовної свободи всіх людей. Епіктет. Марк Аврелій. Юристи. Створення юриспруденції як самостійної науки	53
<i>Лекція 5.</i> Греція “гомерівської доби”. Суспільний лад. Органи управління: рада старійшин (буле), вождь (басилевс), Народні збори (агора). Форми правління міст-держав: рання тиранія, демократія, аристократія, олігархія	61
<i>Лекція 6.</i> Держави і право стародавніх Афін. Утворення Афіньської держави. Реформи Тесея. Боротьба демосу з евпатридами. Кілонова “скверна”. Закони Драконта. Реформи Солона — пролог до демократії	67

- Лекція 7.* Тиранія Пісістрата. Посилення боротьби між демосом та аристократами. Демократичні перетворення Клісфена: демократія з аристократією на чолі. Греко-перські війни. Реформи Ефіяльта і Перикла та розквіт афінської демократії. “Пентеконтастія”. Пелопоннеська війна та олігархичний переворот в Афінах 75
- Лекція 8.* Суспільний лад в Афінах. Права і обов’язки громадян. Право грецького громадянства у зв’язку із розвитком міжнародних відносин: проксенія, ісополітія, арбитраж. Метеки, раби, вільновідпущеники. Правове становище жінки 85
- Лекція 9.* Афінський державний устрій. Найвищі органи влади і управління: Народні збори (еклесія), Рада 500 (буле), виборні службові особи (стратегі, архонти та ін.). Закони і постанови. Судова система. Скарга на протизаконня (“*graphē paranomon*”). Збройні сили. Фінансова система 94
- Лекція 10.* Джерела і характерні риси права. “Іліада” й “Одіссея”. Твори античних авторів. Судові промови: Лісій, Ісократ, Демосфен. Закони. Договори. Способи забезпечення інтересів кредитора. Види злочинів. Система покарання. Судовий процес 113
- Лекція 11.* Утворення і розвиток Спартанської держави. Законодавство Лікурга. Суспільний лад. “Община рівних”. Основні категорії населення: спартіати, періеки, ілоти. Система виховання. Правове становище жінки 131
- Лекція 12.* Державний устрій Спарти. Царі. Рада старійшин (герусія). Народні збори (апелла). Ефорат. Суд. Збройні сили 139
- Лекція 13.* Джерела та характерні риси права. Звичаєве право. Закони. Законодавство Лікурга. Реформи Агіса і Клеомена III 146
- Лекція 14.* Джерела римської історії: праці античних авторів, археологічні матеріали, документи, закони, договори. Періодизація римської історії держави і права. Природні умови та населення Стародавньої Італії. Грецькі колонії 151

- Лекція 15.* Виникнення Риму: легенди та реальність.
Римське суспільство в додержавний період (VIII–VI ст. до н. е.): патриції і плебеї, патрони і клієнти. Органи управління: Народні збори, цар (rex), сенат (senatus), жрецькі колегії 160
- Лекція 16.* Реформи Сервія Туллія. Виникнення Римської держави. Зміни в соціально-політичному устрої римського суспільства. Кінець царського і початок ранньореспубліканського періоду 168
- Лекція 17.* Римська держава в період Республіки (VI–I ст. до н. е.). Завоювання Італії. Суспільний лад. Поділ римського населення: вільні і раби, громадяни і чужинці 174
- Лекція 18.* Державний устрій в період Республіки. Органи управління: Народні збори, сенат, магістратури. Судова система. Збройні сили. Фінанси. Організація місцевого управління. Управління провінціями 185
- Лекція 19.* Криза і падіння Республіки. Зовнішня політика Римської держави. Зміни в системі, формах і методах управління провінціями. Внутрішня політика. Повстання рабів. Боротьба між оптиматами та популярами. Реформи Гракхів 212
- Лекція 20.* Загострення зовнішньополітичної ситуації. Військова реформа Гая Марія. Початок громадянських воєн. Диктатура Сулли. Повстання Спартака. Перший тріумвірат. Диктатура Цезаря. Другий тріумвірат. Кінець Римської республіки 228
- Лекція 21.* Римська держава в період ранньої імперії (I ст. до н. е. — кінець III ст. н. е.). Політика Октавіана Августа. Система принципату. Органи управління. Фінанси. Збройні сили. Управління Італією і провінціями. Суспільний устрій. Римська імперія після Августа: Юлії — Клавдії, Флавії, Антоніни, Севери. Виникнення християнства 244
- Лекція 22.* Пізня Римська імперія (IV–V ст. н. е.). Встановлення доміанату. Тетрархія. Реформи Діоклетіана: адміністративно-територіальна, військова, податкова, грошова. Правління

Костянтина: остаточний розрив з традиціями принципату. Перетворення християнства в державну релігію. Феодосій: остаточний поділ імперії на Східну і Західну. Падіння Західної Римської імперії	266
<i>Лекція 23.</i> Джерела права в період Республіки: звичаї, закони, сенатусконсульти, едикти магістратів. Право народів (jus gentium). Діяльність юристів: Секст Елій Пет, Катон Старший, рід Муційів, Юній Брут, Марк Манлій, Муцій Сцевола	280
<i>Лекція 24.</i> Джерела права в період принципату: преторські едикти та постанови сенату. Джерела права в період домінації — розпорядження імператора (конституції): едикти, декрети, рескрипти, мандати та загальні розпорядження службових осіб. Уніфікація права. Основні напрями діяльності юристів: Сабіна, Ульпіана, Лабео, Гая, Павла, Папініана, Цельза, Помпонія, Модестина. Головні юридичні школи: прокуліанська і сабіанська. Кодифікація Юстиніана	294
<i>Лекція 25.</i> Основні риси права в період Республіки. Судовий процес. Суб'єкти права. Речове право. Основні способи захисту приватної власності. Зміни у праві власності. Нові види власності. Права на чужу річ. Зобов'язальні відносини. Зобов'язання за договорами. Види контрактів. Шлюбно-сімейне і спадкове право. Кримінальне право. Судочинство	301
<i>Лекція 26.</i> Римське право в період імперії. Суб'єкти права. Розширення кола юридичних осіб. Вплив віросповідання на обсяг право- і дієздатності. Речове право. Зобов'язальне право. Зміни у спадковому праві. Кримінальне право. Поняття осудності. Зміни у судочинстві	323
<i>Лекція 27.</i> Підсумки. Роль античної філософсько-правової думки в розробці проблем розвитку суспільства та з'ясуванні питань походження держави і права. Історичне значення Римської держави і права. Вплив римського права на розвиток правових систем світу. Рецепція римського права. Глосатори та постглосатори	334

Список використаної та рекомендованої літератури	345
Додатки	
<i>Додаток 1.</i> Хронологічна таблиця з історії Стародавньої Греції	361
<i>Додаток 2.</i> Хронологічна таблиця з історії Стародавнього Риму	365
<i>Додаток 3.</i> Основні одиниці міри і ваги античних держав	372
<i>Додаток 4.</i> Словник термінів	374

The question of origin and development of state-legal relations in ancient countries — Ancient Greece and Ancient Rome is reflected in a school-book, main theories, conception, doctrines of ancient authors are described, the problems of origin, formation and development of the state and right are violated. There was an attempt to find out the essence of the state and right as social institutes and learn the nature and maintenance of the concepts “state”, “right”, “law” in their subsequent historical advancement. The features of the ancient states’ origin, reforms which legalized their formation, social order and state gear of ancient countries, sources and the characteristic features of right (its basic branches, institutes, codifications etc.) are analyzed. The historical value of experience of these states is shown for modern Europe and world.

For the students of legal institutes, legal and historical universities, colleges and other educational establishments.

Навчальне видання

Ткаченко Володимир Володимирович

**ЛЕКЦІЇ З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ
ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ВІДНОСИН
У ДАВНЬОГРЕЦЬКІЙ
І ДАВНЬОРИМСЬКІЙ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ**

Навчальний посібник

Educational edition

Tkachenko, Volodymyr V.

**LECTURES ON HISTORY
OF DEVELOPMENT OF STATE-LEGAL RELATIONS
IN ANCIENT GREEK AND ANCIENT ROMAN
CIVILIZATIONS**

Educational manual

Відповідальний редактор *Т. М. Тележенко*

Редактор *О. І. Масвська*

Коректори *Т. К. Валицька, Л. В. Логвиненко*

Комп'ютерне верстання *С. В. Фадєєв, Н. М. Музиченко*

Оформлення обкладинки *Д. А. Бутейко*

Підп. до друку 23.09.05. Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 22,4. Обл.-вид. арк. 22,11. Тираж 1100 пр. Зам. 5-398

Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП)
03039 Київ-39, вул. Фрометівська, 2, МАУП

*Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи ДК № 8 від 23.02.2000*

ВАТ “Білоцерківська книжкова фабрика”
09117 Біла Церква-17, вул. Леся Курбаса, 4